

NİZAMİ MƏMMƏDOV - TAĞISOY

**QARAQALPAQ
ƏDƏBİYYATI**

NİZAMİ MƏMMƏDOV - TAĞISOY

QARAQALPAQ
ƏDƏBİYYATI
(dərslük)

Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyinin 08.07.2015-ci il tarixli
№777 saylı əmrinə əsasən dərslük
kimi çap olunur.

“Elm və təhsil”
Bakı- 2015

Elmi redaktor: İsa Həbibbəyli

AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik

Rəyçilər: Ramiz Əskər

Bakı Dövlət Universiteti Türk xalqları ədəbiyyatı

kafedrasının müdiri, filologiya üzrə elmlər

doktoru, professor

Elman Quliyev

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti "Dədə

Qorqud" Elmi- Tədqiqat Laboratoriyasının

müdiri, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Nizami Məmmədov-Tağısoy. Qaraqalpaq ədəbiyyatı.

Bakı, «Elm və təhsil», 2015, 456 səh.

Azərbaycanda qaraqalpaq ədəbiyyatının folklor və epik yaradıcılıq dönmindən başlayaraq bu günümüzədərkə mərhələlərini, inkişaf istiqamətlərini, təmayüllərini, mövzu və problem xüsusiyyətlərini, müxtəlif və rəngarəng janrlarının özünəməxsusluğunu, ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılıq üslublarını etnogenetik təfəkkür tərzini müstəvisində işıqlandıran kitabda qaraqalpaqların ədəbi-estetik düşüncəsi, poetik aləmi, uğurları nəzərdən keçirilir.

Milli ədəbiyyatı yarananların, ədəbi tənqidin inkişafında xidmətləri olan folklorşünasların və ədəbiyyatşünasların bədii-nəzəri mülahizə və fikirləri təhlil olunur, qaraqalpaq folklorunun, incəsənətinin, ədəbiyyatının türk ədəbiyyatları çərçivəsində yeri və rolu müəyyənləşdirilir.

Kitabdan ali məktəblərin bakalavr və magistr pilləsində təhsil alan tələbələr, dissertantlar və doktorantlar, türk xalqları tarixi, etnogenezi, folkloru, mədəniyyəti və incəsənəti, klassik ədəbiyyatı, XX əsr ədəbiyyatı ilə maraqlananlar və digərləri istifadə edə bilərlər. Eyni zamanda kitab geniş oxucu auditoriyası üçün də gərəkli mənbədir.

ISBN 978-9952-8176-5-2

© «Elm və təhsil», 2015

*Bütün həyatını, elmi-ədabi yaradıcılığını
Türk xalqlarının folkloruna, ədəbiyyatına tarixinə,
həyat fəlsəfəsinə həsr etmiş Türk düşüncəsi və
Türk böyüklüyü ilə yaşamış Türkçülərin xatirəsinə*

Deyilən və yazılan söz heç zaman ölmür

GİRİŞ

Etnik kökləri etibarilə sak-sarmat-massget və türk mədəni ənənələrindən qaynaq alan qaraqalpaqlar özünəməxsus mədəniyyətə malik olmaqla, təbəddülatlarla dolu dramatik tarixə malikdirlər. «Qaraqalpaq» sözü ilk dəfə elmi-tarixi dövriyyəyə XVI əsrin sonlarında daxil edilmişdir.

Qaraqalpaqlar əsrlər boyu milli və dövlət müstəqillikləri uğrunda mübarizə aparmışlar. Müxtəlif tarixi mərhələlərdə onlar Xarəzm, Buxara, Fərqanə, Orta və Böyük Cuzun tərkibinə daxil olmaqla uzun müddət ərzində cunqarlar (kalmuklar), Nadir şahın ordusuyla qanlı döyüşlər aparmışlar. Qaraqalpaqların uzun zaman kəsiyində öz aralarında tayfalararası, qəbilələrarası qanlı davaları səngiməmiş, nəticədə xalqın sayı xeyli dərəcədə azalmış və o zəifləyib qüvvədən düşmüşdür.

Yalnız XX əsrin əvvəllərində qaraqalpaqlar əvvəl Muxtar vilayət, sonra Qaraqalpaq Sovet Sosialist Muxtar Respublikası kimi quruma malik ola bilmişlər. XX əsrin 90-cı illərindən Özbəkistan Respublikasının tərkibində Qaraqalpaqstan Respublikası yaradılmışdır.

Qaraqalpaqlar nəinki Qaraqalpaqstanda, həmçinin onun hüdüdlərindən kənarlarda, məsələn, Özbəkistan, Qazaxstan, Türkmənistan, Əfqanıstan, İran, İraq, Türkiyə, Rusiya və digər ölkələrin ərazilərində bu gün də yaşamaqdadırlar.

Qaraqalpaqlar uzun əsrlər boyu özünəməxsus şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri yaratmış və inkişaf etdirmişlər. Qaraqalpaqlar bənzərsiz «Qırx qız», «Alpamıs», «Yer Zıuar», «Qurbanbəy» və s. kimi qəhrəmanlıq dastanlarının, «Şəhriyar», «Qərib-aşiq», «Yusif-

Əhməd», «Maspatşa» kimi məhəbbət poemalarının, xalq («həyya», «bədik». «güləpsan», «sınsu», «betaşar») və tarixi nəğmələrin, nağılların, əfsanələrin, lətifələrin, atalar sözü və zərbi məsələlərin və s. yaradıcısı kimi tanınırlar. Bu nümunələrin əksəriyyəti jirauların, baksıların, akınların virtuoz ifası, əvəzsiz yaddaşının dərinliyi nəticəsində dövrümüzdə gəlib çatmış və bu günün özündə yazılı şəkildə saxlanılmaqdadır.

Bu xalqın müəllifli bədii ədəbiyyatının yaranması XVIII ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Məhz bu dövrdə qaraqalpaq ədəbiyyatının aparıcı nümayəndələri Jien Jırau, Günxoca, Hacıniyaz, Berdağ və başqalarının yaradıcılığı xalq həyatının müxtəlif tərəflərini əks etdirməklə ortaya çıxmışdır.

Qaraqalpaq poeziyasının zirvəsini Berdağ yaradıcılığı təşkil edir. O, bütünlükdə yaradıcılığı boyu öz xalqının azadlığı uğrunda mübarizə aparan böyük şəxsiyyət kimi tanınmışdır.

Qaraqalpaq yazılı ədəbiyyatı XX əsrin 20-ci illərindən inkişaf etməyə başlamışdır. Qaraqalpaq poeziyası uzun müddət ərzində iki mədəni – ədəbi ənənə daxilində inkişaf etmiş və formalaşmışdır. Bu, bir tərəfdən, türk, digər tərəfdən, Şərq mədəni kontekstində baş vermişdir. XX əsrdə qaraqalpaq poeziyasına folklor və klassik ədəbiyyatın təsiri ilə yanaşı, həm də rus poeziyasının, rus poetik sisteminin təsiri az olmamışdır. Qaraqalpaqların XX əsrdə yaranmış poeziyası yeni növ, janr və formalarla zənginləşdirilmişdir. Sovet dövründə 30-cu illərdən qaraqalpaq ədəbiyyatında poema janrı inkişaf etmiş, həyat gerçəklikləri yeni yozumda, yeni bədii duyumda kükrəmiş və formalaşmışdır.

Qaraqalpaq nəsr poeziyaya nisbətən daha ləng inkişaf etmişdir. Əlbəttə, ilk dövrdə qaraqalpaq nəsrinin inkişafını şərtləndirən başlıca amillər oçerklər, korrespondensiyalar, qəzet məqalələri, publisistik əsərlər olmuşdur.

Yalnız XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq qaraqalpaq ədəbiyyatında hekayə, bundan sonra povest janrı yaranmağa başlayır. Roman qaraqalpaq ədəbiyyatında daha gənc janr hesab edilir. Onun yaranması XX əsrin 50-ci illərinə təsadüf edir.

Qaraqalpaq dramaturgiyası və teatrına gəldikdə isə onların yaranması XX əsrin 20-ci illərinin sonlarından ortaya çıxır. Çünki məhz bu dövrdə Qaraqalpaqstanda dram dərnəkləri yaradılmış və bu dərnəklər həm Turtkulda (Dördgölda,)həm də Qaraqalpaqstanın digər regionlarında inkişaf etmişdir. 30-cu illərdə qaraqalpaq teatrının səhnəsində qaraqalpaq, özbək və digər ədəbiyyatlardan olan müəlliflərin pyesləri tamaşaya qoyulmuşdur. Dramaturgiya janrının və səhnə sənətinin inkişafına Azərbaycan müəlliflərindən Ü.Hacıbəylinin «Arşın mal alan» və M.S.Ordubadinin «Beş manatlıq gəlin» əsərləri də özünəməxsus şəkildə təsir etmişdir.

XX əsr qaraqalpaq ədəbiyyatı sonrakı dövrlərdə xeyli irəliləyişlər əldə etmişdir. Onun formalaşmasında və inkişafında A.Musayevin, A.Dabilovun, S.Məcidovun, N.Davkarayevin, A. Begimovun, J.Ay-mirzəyevin, K.Sultanovun, İ.Yusupovun, M.Nurməhəmmədovun, S.Saliyevin, T.Kabulovun və digərlərinin rolu olduqca böyükdür. Müasir dövrdə qaraqalpaqlar T.Kaipbergenovun və İ.Yusupovun simasında zəngin və rəngarəng bədii-poetik nümunələr yaratmışlar. Onların çoxsaylı əsərləri, xüsusilə T.Kaipbergenovun «Qaraqalpaqlar haqqında dastan» roman-epopeyası bir sıra Respublika və Beynəlxalq mükafatlara layiq görülməklə, dünyanın xeyli dillərinə tərcümə olunmuşdur. Qaraqalpaq yazıçılarının əsərlərinin digər xalqların dillərinə intensiv tərcümə olunmasına baxmayaraq, Azərbaycanda qaraqalpaq ədəbiyyatının tərcüməsinə, populyarlaşmasına və yayılmasına indiyə kimi o qədər də böyük diqqət yetirilməmişdir.

Oxuculara təqdim etdiyimiz bu kitab qaraqalpaqların tarixi, etnogenezi, mədəniyyəti, folkloru, ədəbiyyatı, etnoqrafiyası və incəsənəti ilə tanış olmaq istiqamətində atılmış ilk addımdır. Qaraqalpaqlarla tanışlıq zamanı onların etnogenezi, psixologiyası, fəlsəfi, dünyagörüşü, eləcə də mədəniyyəti, ədəbiyyatı, incəsənəti ilə Azərbaycan türklərinin mədəniyyəti, incəsənəti, ədəbiyyatı, psixologiyası, fəlsəfi, düşüncə tərzində xeyli oxşar cəhətlərin mövcudluğu ortaya çıxır. Bu cəhətlər hər iki xalqın ümumtürk keçmişindən və ümumtürk indisindən xəbər verməkdədir.

Ümid edirik ki, oxucuların diqqətinə təqdim olunmuş bu kitab onların marağına səbəb olacaq, onları türk xalqlarından özünəməxsus mədəniyyətə, folkloru, ədəbiyyata, incəsənət nümunələrinə malik olan qaraqalpaqların həyatı ilə yaxından tanış edəcəkdir. Kitablə bağlı dəyərli fikir, mülahizə və təkliflərini bildirəcək oxuculara qabaqcadan öz təşəkkürümüzü bildiririk.

1. QARAQALPAQSTAN VƏ QARAQALPAQLAR HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

Qaraqalpaqstanın coğrafi ərazisi və tarixi vəziyyəti. Qaraqalpaqstanın ərazisi. Əhalinin sayı. Respublikanın hüddullərindən kənarda yaşayan qaraqalpaqlar. Fərqanə vadisində, Buxara əmirliyində, Xarəzmdə və Ürgənc xanlığında yaşayan qaraqalpaqlar. Sırdərya və Amudəryanın sol sahilində yaşayan qaraqalpaqlar. Özbəkistan, Türkmənistan, Rusiya, Əfqanıstan və digər regionlarda yaşayan qaraqalpaqlar. Respublikanın daxilində daha kompakt şəraitdə qaraqalpaqların yaşadığı əsas rayonlar və yaşayış məntəqələri. Qaraqalpaqların tarixinin, coğrafiyasının, etnogenezinin, folklorunun və mədəniyyətinin öyrənilməsi. Qaraqalpaqstan ərazisində qədim abidələr (Qutluq Teymur minarəsi, Nəcməddin Kübra məqbərəsi, Turabəy xanım məscidi, Şamaxıqala - Qızıl Orda dövrünün şəhəri).

Qaraqalpaqların qədim saklar, sarmatlar, massagetlər, hunlar, peçeneq qəbilələri, qıpçaqlar, noğaylarla (Noğay İttifaqı) mədəni-mənəvi əlaqələri. Qaraqalpaqların mənşəyi. «Qaraqalpaq» etnonimi. Qaraqalpaq xalqının tayfa-qəbilə strukturu (anna, mancılı, kırk, qayçılı, qazayaqlı, qıpçaq, keneges, manqıt və b.). Qaraqalpaqlar üzərinə cunqarların (kalmıqların) hücumları. «Yuxarı» və «aşağı» qaraqalpaqlar. Qaraqalpaq qəbilə-tayfa başçıları (bəylər, bəylərbəylər, qazilər, racilər, mirablar, mollalar, axundlar, işanlar və s.). Yernəzər bəyin qaraqalpaq tayfalarının və qəbilələrinin birləşdirilməsində rolu. Rusiyanın Qaraqalpaqstanda müstəmləkəçilik siyasəti.

XX əsrdə qaraqalpaqların mədəni və mənəvi həyatı. Qaraqalpaqstanda iqtisadiyyatın, ticarətin, xalq təsərrüfatı

nın, mədəniyyətin, ədəbiyyatın, maarifin və təhsilin inkişafı. Qaraqalpaq mətbuatının təhsilin və elmin inkişafında rolu. İlk qaraqalpaq dərslikləri: «Əlifba», «Oxu kitabı».

Qaraqalpaq Muxtar Vilayətinin Qaraqalpaq Muxtar Respublikasına çevrilməsi. Qaraqalpaqstan Respublikasının yaranması. XX əsrin 20-90-cı illərində mədəniyyətin və ədəbiyyatın, elmin və təhsilin inkişafı.

Qaraqalpaqstan – Özbəkistan Respublikası tərkibində müstəqil dövlətdir. Onun ərazisi 164 min km², əhalisi – 1.420 min nəfərdir (1999). Respublikanın tərkibində 18 rayon – Amudərya, Biruni, Bozatau, Qanlıqul, Qarauzyak, Keqeyli, Kunqrad, Muynak, Nökis, Taxtakupır, Turtkul (Dördgöl), Xoceyli, Cimbay, Şumanay, Ellikkala və s., 12 şəhər – Biruni, Bustan, Kunqrad, Manqıt, Muynak, Nökis, Taxiataş, Turtkul, Xalqabad, Xoceyli, Cimbay, Şumanay: 16 səhər tipli qəsəbə, 112 aul vardır.

Paytaxtı Nökis şəhəridir (Daşkənddən 1255 km. uzaq). 2002-ci ildə Qaraqalpaqstanda Nökis şəhərinin 70 illiyi qeyd edilmişdir. Nökis şəhəri eramızdan əvvəl IV-III əsrlərə aid olan və qədim Şərq sivilizasiyasının mühüm əhali mərkəzlərindən olan Şurca şəhərinin yerində tikilmişdir.¹

Özbəkistan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq: Qaraqalpaqstan Respublikasının suverenliyi Özbəkistan Respublikası tərəfindən qorunur; Qaraqalpaqstan Respublikası öz konstitusiyasına malikdir. Bu konstitusiya Özbəkistan Respublikası Konstitusiyasına uyğundur. Özbəkistan Respublikasının qanunları Qaraqalpaqstan Respublikası ərazisində qeyd-şərtsiz yerinə yetirilir. Qaraqalpaqstan Respublikasının ərazisi və sərhədləri Özbəkistan Respublikasının razılığı olmadan dəyişdirilə bilməz. Qaraqalpaqstan Respublikasında administrativ ərazi bölgüsü ilə bağlı bütün məsələləri Respublika özü müstəqil həll edir. Qaraqalpaqstan Respublikası Respublika referendu-

muna əsaslanaraq Özbəkistan Respublikasının tərkibindən çıxmaq hüququna malikdir. Özbəkistan Respublikası ilə Qaraqalpaqstan Respublikası arasındakı qarşılıqlı münasibətlər Özbəkistan Respublikası Konstitusiyası çərçivəsində müvafiq müqavilələr və razılaşmalar yolu ilə həll edilir və imzalanır.

Qaraqalpaqstan Respublikasının Konstitusiyası 1993-cü il 9 aprelə qəbul edilmişdir. Respublika dövlət gerbinə, dövlət bayrağına, dövlət himninə malikdir.

Qaraqalpaqstan Respublikasında qanunvericilik hakimiyyətini Yuxarı Palata (Jukarqu-Kenges) həyata keçirir. O yüksək nümayəndəli dövlət orqanı olmaqla yanaşı, ərazi dairələrinə görə çoxpartiyalı əsasda beş illiyə seçilmiş deputatlardan ibarətdir.

Qaraqalpaqstan Respublikasının Yuxarı Palatasının (Jukarqu Kengesinin) sədri Özbəkistan Respublikasının Ali (Oliy) Məclisinin deputatı və sədr müavini seçilir. Qaraqalpaqstan Respublikasının Yuxarı Palatasından (Jukarqu Kengesə) bir namizəd Özbəkistan Respublikasının Ali (Oliy) Məclisinə deputat təklif etmək hüququna malikdir ki, o da Özbəkistan Respublikasının Ali (Oliy) Məclisinin sessiyalarındakı iclaslarda qanunverici təşəbbüsə malikdir.

Qaraqalpaqstan Respublikasının Ali İcra Hakimiyyəti orqanı Qaraqalpaqstan Respublikasının Yuxarı Palatası (Jukarqu Kengesi) tərəfindən təsdiq olunmuş Nazirlər Sovetidir. Qaraqalpaqstanın Nazirlər Sovetinin tərkibinə sədr, sədrin müavinləri, nazirlər, dövlət komitələrinin sədrləri, iri konsern və birliklərin rəhbərləri daxildir. Qaraqalpaqstan Respublikasının Nazirlər Sovetinin sədri vəzifə səlahiyyətlərinə görə Özbəkistan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin tərkibinə daxildir. Qaraqalpaqstan Respublikasının məhkəmə hakimiyyəti beşillik müddətə seçilmiş qanunverici və icra hakimiyyətindən, siyasi partiyalar və digər ictimai birliklərdən asılı olmadan Qaraqalpaqstan Respublikasının Ali Məhkəməsindən və Qaraqalpaqstan Respublikasının Təsərrüfat Məhkəməsindən ibarətdir. Bundan başqa o, həm də beş il müddətinə seçilmiş şəhər, rayon, şəhər hərbi və təsərrüfat məhkəməsindən ibarətdir.

Qaraqalpaqstan Respublikası Məhkəməsinin sədri Özbəkistan Respublikası Məhkəməsinin tərkibinə daxildir.

Qaraqalpaqstan ərazisində insanların məskunlaşması e.ə. IV-II minilliyin əvvəllərinə təsadüf edir. Ayın tikililərinin Qoy-Qırılqanqala ərazilərində qazıntıları aparılan zaman qədim yazılı abidələr tapılmışdır (e.ə. IV əsr). Onların sırasında Topraqqala sarayı (bizim eranın III-IV əsrləri), Govur və başqa abidələri göstərmək mümkündür. Qaraqalpaqların Janıdərya hövzəsində yayılması ilə bağlı məlumatlar da məhz qaraqalpaqlarda həm də irriqasiya obyektlərinin, evlərin xarabalıqlarının və malikanələrinin qalıqlarının saxlanması göstərir. Qaraqalpaq adı ilk dəfə XVI əsrin sonlarında Orta Asiya mənbələrində çəkilir.

Coğrafi nöqtəyi-nəzərdən Qaraqalpaqstan ərazisi Qızılqumun şimal-qərb hissəsini Üstyurt yaylasının cənub-şərq hissəsini və bir də Amudərya çayının deltasını əhatə edir. Respublikanın cənub hissəsini Aral dənizi tuturdu (Hazırda bu dəniz qurumuşdur) Burada bəzi yerlərdə dağ massivlərinə rast gəlinir ki, onlardan ən böyüyü Sultan-Üveys massividir. Amudəryanın deltasında çoxlu xırda qollar, kiçik göllər, tuğay bitkiləri, qamışıqlar və nohurlar vardır. Deltanın sağ sahilində əsasən qaraqalpaqların suvarılan torpaqları və su kanalları sistemləri mövcuddur.

Qaraqalpaqstan Respublikasının iqlimi sərt kontinentaldır. Yay son dərəcə quru və isti, qışı isə qarşız, lakin son dərəcə soyuq olur. Yağış əsasən qış və yaz dövründə daha çox yağır.

Qaraqalpaqstanın yeganə başlıca çayı Amudəryaadır. Onun geniş deltasında zəngin tuğay bitkiləri vardır.

Sultan-Üveys dağ massivinin hissələrində Baday-Tuğay qoruğu yerləşmişdir. Qaraqalpaqlar Orta Asiya irqi qrupuna daxil olmaqla, güclü monqoloid qarışığına malikdirlər. Qaraqalpaqlar türk dilinin altay ailəsindən olan qıpçaq yarımqrupundan olan qaraqalpaq dilində danışırlar. Qaraqalpaqlar müsəlmandırlar.

Qaraqalpaqların etnogenezi Sırdərya və Aralətrafı düzənlik və deltalara yayılmış qəbilələrin bu ərazilərdə məskunlaş-

ması ilə bağlıdır. XVI əsr və XVII əsrin ortalarında qaraqalpaqların böyük bir hissəsi Sırdəryanın orta və aşağı axarında yerləşmişdir. Onlar əsasən bu dövrdə yarımköçəri həyat tərzini keçirir, əkinçiliklə, heyvandarlıqla, balıqçılıqla məşğul olurdular. XVIII əsrin ortalarında qaraqalpaqların əsas hissəsi Sırdəryadan Janıdərya deltasının qərb qolu hissəsində yerləşməyə başlamış, XIX əsrin əvvəllərində qaraqalpaqların Amudərya deltasında yerləşməsi sona yetmişdir.

XIX əsrin II yarısında isə Amudəryanın sağ sahilində olan ərazilər Rusiya tərəfindən işğal olunmuşdur. Burada Türküstan general qubernatorluğunun Sırdərya vilayətinin tərkibinə daxil olan Amudərya şöbəsi yaradılmışdı. Amudərya şöbəsi 1920-ci ildə Türküstan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının Amudərya vilayətinə çevrilmişdir. 1924-cü ildə burada Qazaxstan Sovet Sosialist Respublikasının tərkibinə daxil olan Qaraqalpaq Muxtar vilayəti yaradılmışdır. Sonra Muxtar Vilayət 1930-cu ildə RSFSR-in tərkibinə daxil edilmişdir. 1932-ci ildə bu Muxtar vilayət Qaraqalpaqstan Muxtar Respublikasına çevrilmişdir. Qaraqalpaqstan 1936-cı ildə Özbəkistanın tərkibinə verilmiş, 1993-cü ildə isə Qaraqalpaqstan Respublikasına çevrilmişdir.

Qaraqalpaqların ənənəvi məşğuliyyəti yarımköçəri heyvandarlıq, əkinçilik və balıqçılıqla birgə aparılmışdır.

Qaraqalpaqlar əvvəllər aullarda yaşamaqla hər bir aul ayrı-ayrı tayfalara məxsus olmuşdur. Bu aullar əsasən suvarılan kanallar ətrafında yerləşdirilirdi.

Qaraqalpaqların ənənəvi yaşayış yeri – yurtdır. Lakin bununla belə Qaraqalpaqstanda qamış konstruksiyadan ibarət evlər də vardır. Qamışdan tikilmiş bu evlərin divarını və damını əsasən gil ilə suvayırdılar.

Uzun illər ərzində qaraqalpaq aulunun siması dəyişmişdi. Müasir qaraqalpaq aulu iri işıqlı pəncərəli evlər, taxta döşəmələr, elektrik, təbii və yanar qaz, su sistemləri ilə təchiz

olunmuşdur. Yurtalar əsasən yay dövrü üçün əlverişli yaşayış yeri kimi qiymətləndirilməkdədir.

Evlərin daxili görünüşü üçün şəhər şəraitinə uyğun milli məişət əşyalarının qoyulması, yerləşdirilməsi və qaydaya salınması mövcuddur. Döşəmə xalçalar, palazlar, evin quruluşuna, onun təchizatına xüsusi görüntü gətirir. Üstü zövqlə işlənmiş piyalələr, qab-qacaqlar, keramika və fosfordan olmaqla bu əşyalara xüsusi gözəllik verir.

Qaraqalpaqların ənənəvi qidası əkinçilik, heyvandarlıq, balıqçılıq məhsulları olmuşdur. Əlbəttə, sadələşdiyimiz bu məhsullar həm də digər xalqlardan əxz edilmiş yeməklərlə, mətbəxlə zənginləşdirilmişdir ki, bu yeni yemək növləri də zövqə uyğun olaraq dəyişdirilir və milli mətbəxin ruhuna uyğun hazırlanır.

Qaraqalpaqların ənənəvi kostyumları yalnız əhalinin ahlı hissəsində, qoca nəslin nümayəndələrində saxlanılmaqdadır. Qaraqalpaqların milli geyimində qadınlar başa bağladığı yaylıqlar kifayət qədər koloritlidir. Müasir geyim üslubu əsasən Avropa üslubudur. Milli geyim forması sabit şəkildə əsasən və yalnız qadın geyimində özünü büruzə verir.

Qədim zamanlarda qaraqalpaqlarda ağac üzərində oyma (yurtanın qapıları, şkaflar, qab-qacaq üçün şkaflar və s.), dəri üzərində tikmələr, müxtəlif ilmələr özünəməxsusluqla işlənmişdir. Yurtanın qaydaya salınmasında, əlbəttə, xalça, palazlardan, keçələrdən, ornamentli toxunmalardan istifadə olunmuşdur. Onlar ya qızılı rəngdə, ya sarı, ya yaşıl, ya da başqa rənglərdə olur. Qaraqalpaqların təbii sənətinin ənənələri, demək olar ki, bizim dövrdə də saxlanmaqdadır.

Qaraqalpaq xalqı olduqca qədim və zəngin tarixə malikdir. Onun milli mədəniyyəti, folkloru, özünəməxsus incəsənəti, klassik ədəbiyyatı, adət-ənənələri respublikanın hüdudlarından çox-çox uzaqlarda tanınmaqdadır.

Qaraqalpaqların çoxsaylı məşhur batırlıq poemaları – «Alpamıs», «Qırx qız», «Koblan», “Yer-Ziuar”, “Qurbanbəy”, “Yer Şora” və s., məhəbbət dastanları “Qərib-aşiq”, “Yusif-Əhməd” və «Şəhriyar» xalq həyatının bu və ya digər cəhətlərini və tarixi hadisələri bədii şəkildə özündə əks etdiməklə zəngin və populyardır.

Qaraqalpaqstanda müxtəlif dövrlərdə Jien Jırau, Günxoca, Haciniyaz, Berdağ, Atəş şair kimi klassiklər, A.Musayev, A.Dabilov, K.Auezov, J.Aymirzəyev və başqa bu kimi XX əsr sənətkarları yazıb-yaratmışlar. N.Davkarayevin, İ.Yusupovun, T.Kaipbergenovun, T.Jumamuradovun və b. əsərləri ölkənin hüdudlarından çox-çox uzaqlarda məşhurdur.

Qaraqalpaqstan elminin inkişafına S.Kamalov, C.Abdirov, T.Jdanko, M.Nurmühəmmədov, K.Maksetov, K.Ayimbetov, S.Bahadırova, A.Alniyazov, K.Jərimbətov və başqa bu kimi böyük alimlər öz töhvələrini vermişlər.

Müasir Qaraqalpaqstan - inkişaf etmiş təsərrüfat həyatına malik bir respublikadır. Onun sənayesinin başlıca sahələrini kənd təsərrüfatı məhsulları təşkil edir. Respublikanın əsas təsərrüfat sahəsi pambıqtəmizləmə ilə birbaşa bağlı olan yağ hasilatı, pambıq toxumunun yenidən hazırlanması və s. bağlıdır.

Respublikanın cənubu pambıqçılıq və ipəkçiliklə məşğuldur. Burada su son dərəcə azdır, yayda çox isti, qışda isə güclü soyuqlar olur. Torpaq isə duzludur. Buna görə də əkinçilər bu və ya digər əkin və bitkilərlə məşğul olduqda son dərəcə böyük zəhmət sərf edirlər. Qaraqalpaqstan torpağı əsasən düyü əkib becərmək və inkişaf etdirmək üçün daha münasibdir. Bu region bütün Özbəkistanın düyü ilə təmin olunmasında böyük əhəmiyyətə malikdir.

Qızılqum otlaqlarının geniş səhra hissəsində qaragül qoyunçuluğu və dəvəçilik inkişaf etmişdir. Şimal hissədə yaşayan əhali isə əsasən, düyü, çəltik və heyvandarlıqla məşğul

dur. Dənizkənarı hissədə isə vaxtı ilə balıqçılıq, heyvandarlıq, ilxıçılıq, atçılıq və s. kimi sahələr inkişaf etdirilirdi.

Müasir Amudərya deltasının cənub hissəsində qumluqlarda Nökis şəhəri yerləşmişdir. O Qaraqalpaqstanın paytaxtıdır. Qaraqalpaqstanın iqtisadi, siyasi, elm, təhsil, administrativ və mədəni mərkəzidir. Şəhər elə bir coğrafi və həndəsi mərkəzdə yerləşir ki, burada komfortlu nəqliyyat arteriyası Qızgetqen magistral kanalından keçməklə, buradan Respublikanın bütün rayonlarına avtomobil yolları ilə getmək mümkündür.

Nökis gözəl binalarla əhatələnmiş, mərmərlə örtülmüş, yerli mərmər zavodunun məhsullarından istifadə edilməklə inşa olunmuş müasir bir şəhərdir. Burada iri sənaye müəssisələri, elm, mədəniyyət, təhsil mərkəzləri, səhiyyə idarələri yerləşir. Nökisdə Özbəkistan Respublikası Elmlər Akademiyasının filialı, universitet, pedaqoji institut, orta ixtisas təhsili müəssisələri, teatr, kino-teatrlar və s. mövcuddur.

Eyni zamanda Nökisdə Telemərkəz də vardır ki, buradan Qaraqalpaqstan Televiziyası və Radiosu öz verilişlərini yayımlayır. Nökisdə Rəssamlıq Akademiyasının şöbəsi, Bəstəkarlar İttifaqı, Yazıçılar İttifaqı şöbəsi, Memarlar İttifaqı şöbəsi, Kinostudiya şöbəsi və s. fəaliyyət göstərməkdədir.

Qaraqalpaqstanın ən inkişaf etmiş şəhərlərindən biri də Xoceylidir. Bu şəhər Amudəryanın sol sahilində yerləşmişdir. Şəhər iri nəqliyyat şəbəkəsi olmaqla yanaşı, eyni zamanda yüngül və yeyinti sənayesi mərkəzidir.

Qaraqalpaqstanın ən cənub şəhəri 1932-ci ilə qədər respublikanın paytaxtı olmuş Turtkul (Dördgöl) şəhəridir. Dördgölün coğrafi vəziyyəti, daim onun güclü yağışlara məruz qalması, dağdıcı ərazidə yerləşməsi respublikanın mərkəzinin daha rahat bir əraziyə köçürülməsini gündəmə gətirdi. Şəhərdə müxtəlif rayon əhəmiyyətli təşkilatlar, klublar, kitabxanalar, kino-teatrlar və s. digər mədəni mərkəzlər mövcuddur.

Qaraqalpaqlar Qaraqalpaqstanın əsas əhalisini təşkil edir. Qaraqalpaqların ölkədə ümumi sayı 430000 min nəfərdir. Onların əsas hissəsi Qaraqalpaqstan Respublikasında yaşamaqla, onun şimal-sağ sahillərində Nökis, Kegeyli, Çimbay, Taxtakupır və eləcə də Amudərya deltasında Xoceyli, Şumanay, Kunqrad və Muynak rayonlarında yerləşmişdir. Qaraqalpaqlar kiçik qruplarla Fərqañə vadisində, Özbəkistanın Buxara və Xarəzm vilayətlərində də yerləşmişlər. Hazırda Qaraqalpaqlar Əfqanıstanda, İranda, Qazaxstanda, Qırğızıstanda, Rusiyada və digər ölkələrdə və ərazilərdə yaşamaqdadırlar.²

Mənbələrdə qaraqalpaqların dünyada ümumi sayı müxtəlif rəqəmlərlə 500 min-dən 650 min nəfərədək göstərilir. Lakin bu rəqəmin özü də dəqiqləşdirmələr tələb edir.

Qaraqalpaqstanın ərazisi Azərbaycanın ərazisindən 2 dəfə böyükdür. Qaraqalpaqstan Özbəkistanın şimal-qərbində yerləşir. Respublikanın şimalında vaxtı ilə Aral dənizinin mavi ənginlikləri uzanırdı, qərbdə isə o Amudəryanın düzənlik deltasından ayrılaraq Üstyurt yaylasının şərq hissəsini tutur, Şərqdən Respublikanı Qızılqum səhraları əhatə edir.

Qaraqalpaqların dəqiq sayı, onların daimi yaşadığı yerlər arxeoloqlar, etnoqraflar və tarixçilər tərəfindən hələ də indiyə qədər düzgün müəyyənləşdirilməmişdir.

Qaraqalpaqların həyatı daim faciələr və dramtizmlərlə dolu olmuşdur, lakin xalqın uzun əsrlər boyu mübarizələrlə müşayiət olunan həyatı müvafiq materiallarda, kitablarda heç də olduğu kimi öz əksini tapmamışdır. Qaraqalpaqların həyatında baş verən tarixi hadisələr əsasən xalq yaddaşında saxlanılmış və epik-folklor əsərlərinə daxil edilmişdir. Xivə xanlarının arxivində saxlanılan sənədlərdə və Rusiya İmperiyasının çar məmurlarının qeydlərində, məruzələrində qaraqalpaqların tarixi təhrif olunmuş şəkildə verilmişdir. Demək olar ki, XX əsrin 30-40-cı illərinə qədərki bütün mənbələrdə qaraqalpaqlar

haqqında olan məlumatlar mübahisəli olmaqla, qənaətbəxş deyildir. XX əsrin 20 illərindən bu xalqın ümumi tarixi və keçdiyi yolla bağlı bir neçə əsərlər işıq üzü görmüşdür.³

Məhz qeyd edilən dövrdən başlayaraq K.A.Voznesenskaya və A.O.Piotrovski «Qazaxstan və Orta Asiya Respublikalarının Antropologiyası və Etnoqrafiyası, Biblioqrafiyası üçün materiallar» kitabını nəşr etdirdilər. Bu materiallarda qaraqalpaqlara həsr olunmuş ayrıca bir bölmə vardır. 1932-ci ildə Dördgöldə «Qaraqalpaq Muxtar SSR-nin biblioqrafik göstəricisi» nəşr olunmuşdur. Burada qaraqalpaqların tarixi və etnoqrafiyası öz əksini tapmışdır. 1935-ci ildə Moskvada «Qaraqalpaqların ədəbiyyatı üzrə biblioqrafiya» nəşr olunmuşdur. 1935-ci ildə əvvəllər SSRİ EA-nın Şərqsünəslıq İnstitutu «Qaraqalpaqların tarixi üzrə materiallar» kitabını nəşr etdirdi ki, orada bu xalqın XVIII-XIX əsrlərlə bağlı etnoqrafiyası üzrə maraqlı və qiymətli məlumatlar vardır. Sonralar bu dövrdə qaraqalpaqların tarixi üzrə tanınmış tədqiqatçı P.P. İvanov bir-birinin ardınca bir neçə əsər nəşr etdirmişdir.⁴ 30-cu illərdə isə A.Bizzenin «XVIII əsr qaraqalpaqların tarixinə dair» adlı məzmunlu məqaləsi nəşr olunmuşdur.

Qaraqalpaqların etnogenezi Sırdərya və Aralətrafı delta və səhralıqlarda məskunlaşmış qəbilələrlə əlaqəlidir. XVI-XVIII əsrlərin ortalarında qaraqalpaqların böyük qismi Sırdəryanın orta və aşağı axını hissəsini tutmuşdu. Onlar burada yarımoturaq həyat tərzini keçirmiş, əsasən əkinçilik, heyvandarlıq və balıqçılıqla məşğul olmuşlar. XVIII əsrin ikinci yarısında qaraqalpaqların əsas hissəsi Sırdərya çayının qolu olan Janıdəryanın qərb tərəfindəki deltasına köçür. XIX əsrin sonunda qaraqalpaqların Amudərya deltasına köçüb yerləşməsi başa çatır.

Qaraqalpaqların tarixi və etnogenezi Orta Asiya tarixi, qəbilələri və xalqları ilə sıx bağlıdır. Hələ e.ə.I minillikdə Orta Asiya ərazisində zəngin, mədəni və eyni zamanda oturaq

həyat tərzini keçirən əhaliyə malik olan dövlətlər Baktriya, Margiana, Soqdiya və Xarəzm vardı. Bu dövlətlər köçəri həyat tərzini keçirən qəbilələr – daxlar, massagetlər, alanlar, aslar, parfiyalılarla sərhədlərə malik idilər. Həmin dövrün qədim abidələri bizə gəlib çatmasa da, qeyd olunan mərhələdə yazının sırf din və administrasiyaya xidmət etməsi qənaətini ortaya qoyur. Eyni zamanda onu da söyləmək lazımdır ki, qədim yunan müəlliflərinin şərhində massaget və digər skif qəbilələri haqqında çoxsaylı əfsanə və rəvayətlər dövrümüzə gəlib çatmışdır. Məsələn, Herodotun (e.ə.V əsr) Persiya çarı Kir ilə massaget çarıçası Tomirisin mübarizə epizodunu əks etdirən hekayət bu gün də qaraqalpaqlar və azərbaycanlılar arasında kifayət qədər məşhurdur. Farslar hərbi kələyə əl atmaqla döyüşdə massagetləri və Tomirisin oğlu Sparqapisi əsir götürürlər. Oğlunu vəziyyətdən çıxarmaq üçün çarıçası Tomiris fars çarı Kirə Sparqapisi azad edib hər şeyi sülhlə sonuclamağı təklif edir. Çarıçanın ultimatumu olduqca maraqlıdır: “Əgər bunu etməsən, sən qandan doymağına baxmayaraq, massagetlərin günəşinə, allahına and olsun, mən sənə yangını qanda boğacam”.⁵ Tomirisin təklifini qəbul etmədiyindən o, doğrudan da qanlı döyüşdə öldürülmüşdür. Çarıçanın vəd etdiyi kimi kəsəni insan qanı ilə doldurub Kirin başını da kəsəyə qoyub deyir: “Baxmayaraq ki, sən döyüşdə qalib gəldin, mənə ağır kədər qismət etdin və məkrli oğlumu əlimdən aldın, mən də buna görə səni hədələdiyim kimi, qanda boğdum”.⁶ Bu epizoddakı xarakterik xüsusiyyət həm də Polienin “Hərbi kələklər” kitabında Şirakin qəhrəmanlığından danışdıqda özünü əks etdirir. E.ə.513-cü ildə skiflər İran çarı I Dariyaya qarşı üsyanlar edərkən onların düşərgəsinə sak mehtəri Şirak qulaqları, burnu kəsilmiş, pis hala salınmış vəziyyətdə gəlir və deyir ki, onu bu günə öz qəbilədaşları saldığından o, onlardan qisas almaq üçün İran şahına xidmət etməyə hazır olduğunu söyləyir. Buna görə

o, İran ordusunun sakların arxasına keçirilməsinə kömək edəcəyinə söz verir. Fars ordusu yeddi gün yorğun-arğın yol gedir. Nəhayət, Şirak onları susuz səhraya gətirib çıxarır. Perslər Şirakı hədələməklə ondan düzgün yol göstərməyi tələb edirlər. Belə olduqda Şirak cavab verir: “Mən qələbəni uddum, öz yerlilərimdən, saklardan bədbəxtliyi kənarlaşdırmaq üçün farsları aclığa və ölümə məhkum etdim”. Demə, qəbilədaşlarını xilas etmək üçün mehtər bu yaraları özü-özünə vurmuşdur. Bu əfsanənin bəzi detalları türk xalqlarının qəhrəmanlıq eposu “Koroğlu”da özünü əks etdirməkdədir. X.Koroğlu “Özbək ədəbiyyatı” kitabında yuxarıda adlarını çəkdiyimiz dövlətlərin (Baktriya, Margiana, Soqdiya və Xarəzm) mədəniyyətindən və dilindən söhbət açarkən e.ə.II-I əsrlərdə yaşamış tarixçi – Si Ma-Tsyanyaya söykənərək Fərqanədən Parfiyaya qədər (Aşqabad əraziləri) “insanların bir-birini anladıklarını”, Strabon isə Baktriya, Soqdiya, Persiya və Midiya (Cənubi Azərbaycan) əhalisinin bir-birinin dilini başa düşdüklerini qeyd etmişdir.⁷

Qaraqalpaqların tarixi və Qaraqalpaqstanın özü ilə bağlı SSRİ EA-nın Xarəzm Arxeoloji Etnoqrafiya Ekspedisiyasının professoru S.P.Tolstovun rəhbərliyi ilə aparılan tədqiqatlar qaraqalpaq xalqının tarixi simasının müəyyənləşdirilməsində son dərəcə böyük rol oynamışdır.⁸

T.Jdankonun «Qaraqalpaqların tarixi etnoqrafiyasının oçerkləri» kitabında qaraqalpaqların etnogenezi ilə bağlı müxtəlif alimlərin nəzər nöqtələri ümumiləşdirilir. XIX əsrdə qaraqalpaqların sosial quruluşu öyrənilir, onların tayfa-qəbilə strukturu ətraflı şəkildə şərh olunur. Bu müəllifin əsərlərində qaraqalpaq xalqının tarixi və etnoqrafiyası ilə bağlı bir sıra digər məsələlər də ətraflı şəkildə öz əksini tapmışdır.⁹

Qaraqalpaqların tarixi, etnoqrafiyası, məişəti və həyat tərzini digər materiallarda, monoqrafik əsərlərdə, tədqiqat işlərində və məqalələrdə də nəzərdən keçirilmişdir.¹⁰

Qaraqalpaq alimi X.Yesbergenov qaraqalpaqların etnoqrafiyası ilə bağlı ayrıca bir əsər yazmışdır. Burada müəllif nəinki qaraqalpaq mədəniyyətinə və həyatına, həm də Qaraqalpaqstan ərazisində yaşayan digər xalqların mədəniyyətinə və həyatına kifayət qədər yer ayırmışdır.¹¹ Bununla belə, bu sahədə ən sanballı əsərlərdən biri «Qaraqalpaqların qədim zamanlardan dövrümüzə qədərki oçerki»¹² adlanan mənbədir. Bu kitabda qaraqalpaqların tarixi daha obyektiv şəkildə araşdırılmağa cəhd edilmişdir.

50-60-cı illərdə Qaraqalpaqstan və qaraqalpaqların folkloru, incəsənəti, ədəbiyyatı və təhsillə bağlı çoxsaylı əsərlər işıq üzünə çıkmışdır.¹³

Sadaladığımız bu və digər mənbələr qaraqalpaqların tarixi, etnoqrafiyası, folkloru, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, incəsənəti, mənəviyyatı haqqında geniş mənzərə yaratmaq üçün müvafiq şərait sərgiləyir. Təəssüf ki, belə zəngin və orijinal qaraqalpaq mədəniyyəti və ədəbiyyatı Azərbaycanda indiyə qədər diqqət mərkəzində dayanmamışdır. Bununla belə bu xalqın geniş mədəniyyəti ilə tanış olduqda biz türk xalqlarından özünəməxsusluğu ilə seçilən qaraqalpaqların mədəniyyətinin və mənəviyyatının özəl xüsusiyyətlərinin şahidi oluruq. Bu kitabın nəşrinə qədər biz qaraqalpaq qəhrəmanlıq eposu «Qırx qız»ın ayrı-ayrı hissələrinin nəşri, tərcüməsi, və s. haqqında bir sıra məqalələr çap etdirmişik ki, onlar qaraqalpaq mədəniyyəti və ədəbiyyatı haqqında az da olsa təsəvvürlər yarada bilmişdir.

Azərbaycanda qaraqalpaqlar haqqında informasiyanın kifayət qədər qənaətbəxş olmaması ucbatından bu xalqın tarixinin müxtəlif dövrləri haqqında bəzi məlumatlar verməyi məqsəduyğun hesab edirik. Qeyd etmək lazımdır ki, qaraqalpaqların daimi məskunlaşdığı torpaqlar kimi Sırdəryanın aşağı hissəsi, vaxtilə Noqay xanlığına daxil olan ərazilər İdil (Volqa), Yaik (Ural) və Krım göstərilir. Elə

buradaca qeyd edək ki, Qaraqalpaq folklorunda «noğay qatı» daha güclüdür. Bu isə məhz burada yaşamış noğay xanları və mirzələri (Yedigey, Orus-bəy, Ormambet-bəy) və digərlərinin adı ilə bağlıdır.

Türk dillərinin məşhur bilicisi N.A.Baskakov qaraqalpaq və noğay dillərini müqayisə edib bir-biri ilə qarşılaşdırmaqla onların tayfa tərkibini göstərmiş, etnik birliyini sübuta yetirmişdir. Bundan başqa XVII əsr rus tarixi sənədlərində qaraqalpaqların və noğayların Yaik çayı üzərində hərbi döyüşlərdə birlikdə iştirak etdikləri göstərilir.

Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, XV-XVI əsrlərdə qaraqalpaqlar Noğay Ordasının tərkibində olmuşlar. Bu siyasi birləşmənin çərçivələrində hər ehtimala qarşı məhz qaraqalpaqların etnogenezinin formalaşmasının mürəkkəb prosesi getmiş, onların dili və qaraqalpaqların mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətləri məhz bu mühtdə formalaşmışdır. Burada Orta Asiya sivilizasiyasının qədim mərkəzi olan Xarəzmə məxsus olan xarakterik əlaqələr də öz əksini tapmışdır. Eləcə də onların Dəşti-Qırçaqla və aşağı – Sırdərya rayonları (Qazaxıstan) və şərq Avropanın-Uralətrafının, Volqaətrafının və Şimali Qafqaz ərazilərində yaşayan xalqların mədəniyyətləri ilə bir arealda formalaşması da tarixi etnoqrafik ədəbiyyatda sübuta yetirilmişdir.

Qaraqalpaqlarla noğayların etnik birliyini həm də bu iki xalqın içində olan qəbilə-tayfa adlarının eyniliyi də sübut edir. Qaraqalpaq etnoqrafları və folklorşünasları tərəfindən qələmə alınmış əfsanələr və lətifələr sırasında xüsusi maraq noğayların tarixi folklorlu ilə bağlı silsilə əhəmiyyət kəsb edir. Rəvayət və əfsanələrdə qaraqalpaqların noğaylarla Ural ətrafında Volqaya, Urala və Krıma tərəf birgə köç etməsi də əksini tapmışdır. Bununla belə, əfsanə və rəvayətlərdə həm də rus və şərq mənbələrinə görə noğaylardan Ormambet bəyin, Orus bəyin və digər hökmdarların adı çəkilir.

Tarixi sənədlərdə qaraqalpaq adı ilk dəfə 1598-ci ildə əksini tapmışdır. Bununla bağlı Şeybanilər sülaləsindən olan Buxaralı Abdulla xan (1583-1598) tərəfindən yazılmış bir sənəddə məlumat vardır. Bu haqda Abdulla xan tərəfindən Sığnaqda Ziyaəddin müqəddəs məqbərəsinə verilmiş sənəddə qeydlər vardır. Şəhərin adı çəkilən bu yerinə yaxın olan ərazilərdə yaşayan yarımoturaq, yarıköçəri qrupların adını sadalayan müəllif sənəddə digər tayfa və qəbilələr arasında, həm də qaraqalpaqların adını çəkir. Sənəddə gətirilən bu fikirlərə söykənərək tanınmış alim P.P.İvanov hesab edir ki, qaraqalpaqlar yarımoturaq həyat tərzini keçirirdilər.

Sonrakı dövrlərdə ortaya çıxan mənbələr qaraqalpaqların lap XIII əsrdə həm də digər ərazilərdə yayılmasını göstərir. Məsələn, qaraqalpaqların bir hissəsi qazaxlarla və noğaylarla birlikdə Volqa, Ural, Emba və Ürgenc ətrafına köç etmiş və Cənubi Şərqi Avropa xalqları ilə əlaqələrdə olmuş, digər bir hissəsi isə Orta Asiyaya tərəf hərəkət etməklə, Buxaranın təsiri altına düşərək Buxara xanlığının daxilində yaşamışdır.

Qaraqalpaqların mənşəyi ilə bağlı məsələ uzun müddət ərzində heç də dürüst konsepsiyaya malik deyildir¹⁴. XX əsrin 20-ci illərinə qədər qaraqalpaqlar haqqında elmi ədəbiyyat son dərəcə az idi. Qaraqalpaqların etnogenezi ilə bağlı əsasən «qaraqalpaq» sözü məlum idi ki, bunun da «qara papaq» mənasına gəldiyi vurğulanırdı. Uzun müddət ərzində alimlər bu etnonimi digər orta əsrlər etnonimi ilə eyniləşdirmək fikrində olmuş, eyni zamanda bu etnonimi həm də «çyornıye klobukı» - oğuz-peçeneq qəbilələrinin bir hissəsi ilə eyniləşdirirdilər. Hələ XIX əsrin 30-cu illərində tarixçi-etnoqraflar «çyornıye klobukı» Rəşidəddin tərəfindən adı çəkilmiş «çyornıye klobukı» «qara papaq xalqı» daha dəqiq – «kaum-i-kul-sia» ilə müqayisə etməyə başlamışlar. İlk dəfə bu iki etnonimi bir-biri ilə əlaqələndirən tanınmış şərqşünas alim Dosson olmuşdur. O, bu barədə özünün

«Monqolların tarixi» adlı kitabında məlumat vermişdir. Rəşidəddinin «Salnamələr məcmuəsi»ni dərinlən təhlil edən Dosson belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, qaraqalpaqlar elə rus salnamələrində adı çəkilən «çyornıye klobukı»lardır. Demək olar ki, elə bu istiqamətdə qaraqalpaq adını digər bir alim, professor N.İ.Berezin özünün «Batının hücumu» əsərində göstərir.¹⁵ Digər bir XIV əsr ərəb tarixçisi Ən-Nüveyrinin məsələ ilə bağlı fikri isə xeyli mübahisələrə səbəb olmuşdur. O, yazırdı ki, Qızıl Ordada olan 11 qırpaq qəbilələrindən biri «qara börklü» yəni «qara papaqlı» adlanırdı.¹⁶ Alimlərin əksəriyyəti belə hesab edir ki, bu adlar rus salnamələrində olan «çyornıye klobukı»yə uyğundur. Lakin etnonim bu günə qədər hələ də dəqiqləşdirilməmişdir.

Elmi ədəbiyyatda qaraqalpaqların öz mənşəyini peçeneqlərdən götürdüyü faktı birmənalı şəkildə müdafiə və təsdiq olunur. Bununla bağlı macar türkoloqu A.Vamberi yazırdı: «Əgər onların (qaraqalpaqların – N.T.) ən yaxın qohumları kimi peçeneqləri hesab etmiş olsaq, səhv etmərik».¹⁷

Təxminən analoji fikri XIX əsrin dördüncü rübündə ingilis tarixçisi Xovoros da söyləmişdi. Qaraqalpaqların peçeneqlərlə qohumluğundan və onların mənşəyinin Rəşidəddinin söylədiyi kimi «qara papaq xalqı» ilə əlaqələndirməsi ilə bağlı danışırkən o, hesab edirdi ki, onların birbaşa sələfi elə peçeneqlərdir ki, onlardan da noğaylar törəmişlər. Noğayların bir hissəsi sonralar Aral dənizi yaxınlığındakı səhralara səpələnmişdi. Məhz bu ərazilərdə yaşayan noğaylar sonralar qaraqalpaq adını almışlar ki, bu da qaraqalpaqların başlarında gəzdirdikləri qara papaqla əlaqələndirilmişdir.¹⁸

Qaraqalpaqların etnogenezi, onların tarixi kökləri ilə bağlı məsələni tanınmış şərqşünas alim V.V.Bartold da özünəməxsus şəkildə qoyurdu. O yazırdı: «Müasir qaraqalpaqları orta əsrlər rus salnamələrində adı çəkilən «çyornıye klobukı»lərlə

əlaqələndirməyin özü də tamamilə məlum deyildir». ¹⁹ Məsələyə bir qədər başqa yöndə isə N.Aristov yanaşmışdır: «Qaraqalpaqların peçeneqlərdən törəməsi konsepsiyasını irəli sürən alimlər bəlkə daha doğru fikirdədirlər». ²⁰

Alimlərin bir hissəsi isə Ən-Nüveyrinin məlumatlarını əldə rəhbər tutaraq qaraqalpaqların əsli-nəslə kimi peçeneqləri deyil, qıpçaqları nəzərdə tuturlar.

Mənbələrlə, materiallarla, tənqidi əsərlərlə hərtərəfli tanış olduqda qaraqalpaqların etnogenezi və formalaşması ilə bağlı məsələlər qaraqalpaqların qaqauzlarla, qarapapaqlarla və eyni zamanda xəzərlərlə əlaqələrini qeyd etməyə əsas verir. Belə ki, həm qaraqalpaqların, həm də qaqauzların etnogenezində qıpçaq-oğuz komponentləri özünü əks etdirməkdədir. Bunun üçün bizə tayfa və qəbilələrin, coğrafi yer adlarının, yaşayış məntəqələrinin adlarında eyni etnonimlərin saxlanması da kifayət qədər əsas verir. Məsələn, buna Azərbaycanda və Gürcüstanda qıpçaq, tatar, qarapapax, qazax, qazaxlı, borçalı; Qaqauziyada-qazaxlı, qıpçaq, tatar və s., Qaraqalpaqstanda – qıpçaq, qazayaqlı, tatar adları bariz nümunə ola bilər. Məhz bu səbəbdən də adlarını çəkdiyimiz qaraqalpaq, qarapapaq, qaqauz etnonimlərinin tarixi-etnik yaxınlığından danışmaq daha doğru olardı. ²¹

Sonrakı dövrlərdə ortaya çıxmış tədqiqatlar göstərdi ki, qaraqalpaqların etnogenezinin formalaşmasında oğuz-peçeneq qəbilələri ilə yanaşı, həm də qıpçaqlar və noğaylar mühüm rol oynamışlar. Bununla belə, adlarını çəkdiyimiz qəbilələrdən heç birini qaraqalpaq xalqının yeganə və birbaşa sələfi adlandırmaq da düzgün olmazdı. Məsələn, müasir tarixi və etnoqrafik ədəbiyyatda belə bir fikir təsdiqlənir ki, qaraqalpaqların etnik tərkibinin formalaşmasında həm avtohton, həm də qeyri-avtohton komponentlər iştirak etmişdir. Bu komponentlərin bir-biriylə münasibətləri müxtəlif olmaqla, həm də xalqın tarixi taleyindən asılı olmuşdur. Mənbələrin

birində qaraqalpaqların aparıcı qəbilələrini onların on dörd uruğu təşkil edir ki, bunların içində anna, kuyın, boklı-xıtay, mancılı, kerk, çəruçi, ayteke, aralbay, beşsarı, qayçılı, ikişeyx, qazayaqlı, kanqlı, qıpçaq, keneqes, manqıt adlarını qeyd etmək olar. ²² Adını çəkdiyimiz mənbədə biz digər qəbilələrlə də tanış oluruq ki, onların arasında qırx börkli, qazayaqlı, qayçılı, mayme-balta, sitek, sanqburun, kanqlı və daha sonra tiyəkli, baymaklı, qazayaqlı, irqaklı, uyğur, açamaylı, koldaulı, qoşa-damqalı, xəndəkli, kıyat, balqalı, qaramayın, müyten, teris damqalı, çəuceyli-bakanlı qəbilələrinin adlarına rast gəlirik. ²³ Bu siyahıya görə təxmin etmək olar ki, müasir qaraqalpaqların başlıca sələfləri on dörd uruq və künqradlardır ki, onlardan da hər birinin daxilində müvafiq olaraq 18 və 15 tayfanın adı çəkilməkdədir. Bu tayfaların hər biri qaraqalpaqların etnik tərkibinin kifayət qədər rəngarəng olduğunu göstərir. ²⁴

Müraciət etdiyimiz mənbələrdən görünür ki, qaraqalpaqların etnogenezinin formalaşmasında çoxsaylı qəbilələrin rolu olmuşdur. Bu mənada qaraqalpaqların etnogenezinin formalaşması problemi də olduqca rəngarəng və mürəkkəbdir. Məhz buna görə də qaraqalpaq xalqının etnogenezinin formalaşmasının nə dərəcədə dəqiq-dürüst olmasıyla bağlı fikri kompleks şəkildə öyrənməyə də ehtiyac duyulur. Problemə dərinlən nüfuz edildikdə həm də tarix, arxeologiya, etnoqrafiya, linqvistika, antropologiya və digər elmlərin köməyindən istifadə etməyə böyük ehtiyac olduğu meydana çıxır. Qaraqalpaqların etnogenezi və folklor tarixi üzrə çoxsaylı əsərlər müəllifi S.P.Tolstov hesab edir ki, onların formalaşmasında daha qədim komponentlər sak-sarmat-massaqet qəbilələrindən olan apasiaklar (e.ə.VII-III əsrlər) olmuşlar. Sonrakı dövrlərdə isə gələcək qaraqalpaq xalqının formalaşmasında hun, xionit və türk qəbilələrinin, xüsusilə VI-VIII əsrlərdə isə oğuzların böyük rolu olmuşdur.

S.P.Tolstov hesab edir ki, məhz adları çəkilən qəbilələr sonralar formalaşmış qaraqalpaq xalqının nüvəsini təşkil etmişdir. Qaraqalpaqların orta əsrlər dövründəki sonrakı taleyinə gəldikdə isə burada S.P.Tolstovun və P.P.İvanovun fikirləri ilə razılaşıaraq hesab edirik ki, qaraqalpaqlar məhz Aralətrafi ərazilərdə formalaşmışlar. X-XI əsrlərdə şərqi-oğuz peçeneq qəbilələri XI əsrdə İrtiş hövzəsinə qədər irəliləyərək qıpçaqlarla sıx əlaqələrə girmişlər. Məhz qıpçaqlar arasında onların uzun müddət ərzində Çingiz xan dövlətinin təşkili və onun sonrakı xələflərinin Cuci ulusunun yaranması prosesi getmişdir.

Qaraqalpaqların qıpçaqlarla yaxınlaşmasının və qarışmasının mühüm səbəblərindən biri də bundan ibarət idi ki, burada əsasən qaraqalpaqların dili qıpçaq dilinə uyğunlaşmış və onunla sıx bağlı olmuşdur. Monqol ulusları tənəzzülə uğradıqdan sonra (XIV-XVI əsrlər) qaraqalpaqlar Şərqi Noğay Ordasının tərkibinə daxil olmuşlar. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, XVI əsrdə qaraqalpaq xalqı artıq konsolidasiya dövrünü yaşamaqla, Dəşti-Qıpçaqda mövcud olmuş türkdilli xalqlar arealında noğaylardan, özbəklərdən, qazaxlardan və b. fərqlənməsi, təcrid olunması prosesi getmişdir.

Qeyd etdiklərimizi, demək olar ki, əksər tarixi və etnoqrafik materiallar təsdiq edir. İzah etdiyimiz konsepsiyada qaraqalpaqların etnogenezi əsasən arxeoloji və tarixi mənbələrə uyğun olaraq qurulmuşdur. Xarəzm ekspedisiyasının çoxillik axtarışları nəticəsində çoxsaylı şifahi rəvayətləri yazıya almaq mümkün olmuşdur ki, məhz bu rəvayətlərdə qaraqalpaq qəbilələrinin mənşəyi, onların tərkibi, tayfa bölgüləri, onların yerdəyişmələri, digər qəbilələrlə qarşılıqlı əlaqələri əks olunmuşdur. Bu tarixi ənənələr, xüsusən qaraqalpaqların qəbilə və tayfa etnonimləri qaraqalpaqların etnogenezinin peçeneqlərlə, oğuzlarla, qıpçaqlarla, monqollarla yaxın əlaqədə olduğunu təsdiqləyir. Məsələn,

qaraqalpaqlarda «Kabasan» (peçeneqlərdə «Kabuksin»), «Abas» (peçeneqlərdə «Avaz» və s.) adlarının uyğun gəldiyini görürük. Tədqiqatçılar göstərmişlər ki, qaraqalpaqların beş tayfa-qəbilə etnonimi qıpçaqların qəbilə-tayfa etnonimləri ilə üst-üstə düşür ki, bu da məhz Ən-Nüveyrinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Ən böyük qəbilə qruplarından biri «qıpçaq» adı altında birləşmişlərdir ki, bu da “uran” adı olub qaraqalpaqların qıpçaqlardan gələn «Toksoba» adına uyğundur. «Toksoba» rus salnaməsində olan polovets qəbilələrindəki «toksobiçi»yə yaxındır. Qaraqalpaqların bir neçə qəbilə qrupu monqol qəbilələrinin adını özündə əks etdirir (kunqrat, kiyat, manqıt və s.). Tayfa – qəbilə tərkibi qaraqalpaqların etnogenezi aspektində xüsusi etnoqrafik əsərlərdə daha dərindən öyrənilmişdir.²⁵

Bu gün nəzərəcarpacaq dərəcədə etnoqrafik materiallar mövcuddur ki, onlar qaraqalpaqların Sibir, Ural, Volqaboyu və Qafqaz xalqları ilə əlaqələrinin olduğunu sübut edir. XX əsrin II yarısında nəşr olunmuş əsərlər qaraqalpaqların etnogenezinin qədim cənub-qərb əlaqələrinin rəvayət və əfsanələrə söykənən digər uyğun materiallar qaraqalpaqların etnogenezində – müytən qəbilələrinin də rolunun olduğunu göstərir.²⁶

Bütün qeyd etdiklərimiz nəinki qaraqalpaqların tarixi mədəniyyəti ilə bağlı məsələlərin müəyyənləşdirilməsini, həm də onlarda etnik və mədəni əlaqələrin, qədim və orta əsrlər dövründə xalqlarla olan tarixi əlaqələrini dürüst təsdiqləməklə, həm də qaraqalpaqların müasir və mənəvi mədəniyyətinin son dərəcə özünəməxsus və fərqli olduğunu sübut edir.²⁷ Qaraqalpaqların mədəni siması Orta Asiya tipidir, lakin bununla belə onlar digər Ortay Asiya xalqlarından öz spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənilir. Bu xüsusiyyət qaraqalpaq xalqının həm Orta Asiya, həm də Şərqi Avropa müstəvisində birləşdiyini və yarandığını göstərir. Bununla

belə onların digər coğrafi ərazilərdə nəinki köçəri, həm də oturaq əkinçilik ərazilərində, Amudərya, Sırdərya və Dəşt-Qıpçaq səhralarında yerləşdikləri də məlumdur.

Qeyd etdiklərimizlə yanaşı, onu da söyləyək ki, qaraqalpaqların etnogenezi ilə bağlı məsələlər həm də dilçilik ədəbiyyatında öz əksini tapmışdır. Belə ki, linqvistik mənbələrdə bir sıra qiymətli müşahidələr aparılmış və burada əsasən filoloqların gəlidiyi nəticələr etnoqrafların, tarixçilərin, arxeoloqların nəzər-nöqtələri ilə ümumən üst-üstə düşmüşdür. Məşhur türkoloq, qaraqalpaq dilinin tədqiqatçısı N.A.Baskakov qaraqalpaq dilini təsnif edərkən onu qıpçaq qrupuna aid edərək hesab edir ki, qaraqalpaq dili qazax və noğay dillərinə daha yaxındır. Professor bu dili genetik olaraq qıpçaqların dili ilə, daha əvvəlki dövrlərdə isə peçeneq qəbilələri, oğuzlar və bulqarlarla müqayisə edir. Digər tərəfdən isə bu dilə Xarəzm dilinin də təsirinin olduğunu qeyd etməyi də zəruri hesab edir.²⁸

Qaraqalpaqlar haqqında ilk məlumatlar XIII əsrə təsadüf edir. Bununla belə qaraqalpaqlar "xalq" adı altında məhz XVI əsrin sonları XVII əsrin əvvəllərində tanınmağa başlamışlar. Orta Asiya tarixçilərinin əsərlərində Sırdərya qaraqalpaqları haqqında olan məlumatlar məhz bu dövrə aiddir. Orta Asiya tarixçilərindən birinin əsərində (Məhəmməd Yusif Münşinin «Münşimxan təzkirəsi») qaraqalpaqların və qazaxların Buxaralı Baki Məhəmmədxana qarşı mübarizəsindən söhbət gedir. Qaraqalpaqlar haqqında növbəti məlumatları biz əsasən böyük türk tarixçisi Əbülqazinin "Şəcərei-tərakimə" («Türkmənlərin səcərəsi», yaxud "Türkmənlərin soy kitabı") əsərindən alırıq.²⁹ Qeyd etdiyimiz mənbələr qaraqalpaqların həm də Buxara xanlığından asılılıqda olduğunu göstərir. Bununla belə digər bir mühüm mənbə də vardır ki, burada qaraqalpaqların həyatının müxtəlif tərəfləri işıqlandırılır və bu rus səfiri Boris Pazuxinin Buxarada, Bəlxədə və Ürgəncdə

olduğu dövrü əks etdirən məlumatlardadır. Pazuxin qeyd edir ki, «Buxara şahına itaətdə olan qaraqalpaqlar mübarizədə, döyüşdə inanılmış, sınılanmış adamlardır. Qaraqalpaqların səpələndiyi ərazilər əsasən Buxara ulusları adlanırdı və buradan oraya yalnız «Türküstan yolu» ilə gedib çıxmaq olardı.

Qaraqalpaqların tarixi üzrə daha mühüm bir məlumatı «Xivəyə gedən yolda 1697-ci il üzrə axtarış» əsəri verir. Bu əsərdə qaraqalpaqların məşğuliyyəti, onların qazaxlarla birgə təsərrüfat həyatı ilə bağlı Sırdərya çayının Qorqud-ata ("Xorxut-ata") məqbərəsi yaxınlığında olan nümunələrdə qalmaqdadır. Qorqud-atanın məqbərəsinin xarabalıqlarının qalıqları hal-hazırda Sırdəryanın aşağı hissələrində qorunmaqdadır. Bundan başqa 1696-cı ildə I Pyotr-un Tobol boyarı S.Remezova verdiyi tapşırıqda «Sibirin çertyoj kitabı» adlı coğrafi atlasını hazırlamaqla bu mənbədə qaraqalpaqların Sırdəryada yerləşdiyi qeyd olunurdu. Qaraqalpaqlar tarix ərzində uzun zaman kəsiyində noğaylardan, qazaxlardan, özbəklərdən, türkmənlərdən, ruslardan və digərlərindən asılı vəziyyətdə olmuşlar. Onlar bir sıra regionlara Qazaxstana, Urala, Embaya, Sibirə və digər ərazilərə səpələnmişdilər.

XVII əsrin sonlarında başqurdların rus müstəmləkəçiliyinə qarşı üsyanı başlayanda qaraqalpaqlar başqurdların tərəfində ruslara qarşı vuruşmuşlar.³⁰

XVII əsrin I rübündə qaraqalpaqlarda tayfa-qəbilə birliyinə canatma daha çox müşahidə olunur. Sırdərya qaraqalpaqlarının digər ərazilərdə yaşayan qaraqalpaq qrupları ilə, xüsusən Zərəfşan vadisində və Xarəzm ərazisində yaşayanlarla birləşməyə can atmaları daha çox nəzərə çarpır. Bu qruplar Türküstan qaraqalpaqları ətrafında daha yaxından birləşməyə səy göstərmişlər. Xalq rəvayətlərinə görə o dövrdə Sırdərya ərazisində yaşayan qaraqalpaqlar «Türküstan qaraqalpaqları» adlanırdı. Buna görə də Sırdərya

rayonundakı qaraqalpaqlar «Türküstanı – Ata yurdu» (“Ата журты”) adlandırıldılar. Bu dövrdə qaraqalpaqların birləşməsində şəhər – qalaların böyük rolu olmuşdur ki, bu qalalar qaraqalpaqları məhz köçərilərin işğalçı yürüşlərindən qorumağa xidmət etmişdir.

Qaraqalpaqların yaşadığı ərazilərdən biri də Xarəzm idi. Çingiz xanın hakimiyyəti dövründə Xarəzm iki hissəyə bölünmüşdü ki, xanın oğulları oraları tutmuşdu – Xarəzmin sağ sahili – Cığatay ulusu, sol sahili – Cuci ulusu idi. Sonralar cucilərdən moңqol dövləti – «Qızıl Orda» yarandı və Xarəzm də onun tərkibinə daxil oldu. Daha sonralar XVIII əsrin ortalarından Xarəzmin iqtisadiyyatı və şəhər həyatı yenidən bərpa olunmağa başlayır. Urgənc yenidən böyük ticarət, sənət və mədəniyyət mərkəzinə çevrilir. İndiyə qədər qədim şəhər ərazisində o dövrün möhtəşəm abidələri olan Qutluq Timurun minarəsi, Nəcməddin Kübra məqbərələri, Turabəy xanım məscidi və s. kimi abidələri saxlanılmaqdadır. Üstyurt yaylasının cənub-şərq tərəfində Qaraqalpaqstan ərazisində hazırda Qızıl Orda dövrünün digər bir şəhəri – Şamaxıqala yerləşir. Bu şəhər hündür qüllələrlə əhatələnmişdir. Burada şəhərin küçələri, məscidlərin düzgün planlaşdırılması, sənətkarlıq işləri, dulusçuların, metalçıların və digər sənətlərin izləri qalmaqdadır. Eyni zamanda bütün bunlar vaxtı ilə şəhərdə ticarətin inkişafı ilə bağlı məqamları ümumi mənzərəni də hiss etdirir. Qızıl Orda dövründə mövcud olmuş Şamaxı qalanın Azərbaycan şəhəri Şamaxı ilə hər hansı əlaqəsinin olub-olmamasını müəyyənləşdirmək də maraqlı olardı.

XVIII əsrin I yarısında qaraqalpaqların həyatında onların gələcək taleyinə təsir edəcək iki böyük tarixi hadisə baş vermişdi. Onlardan biri – 1723-cü ildə qaraqalpaqların Sırdəryanın aşağı və orta axını yaxınlığında yerləşən ərazilərə, cunqar-kalmıq yürüşü baş verdi ki, burada qaraqalpaqlar və

qazaxlar son dərəcə böyük faciələrlə üzləşdilər. Qazax və qaraqalpaq xalqları tarixində bu «böyük bədbəxtlik illəri» kimi yaddaşlara həkk olundu.

Kiçik Cuz qazaxları Xivəyə qaçmağa məcbur edilib Yaik-Emba vadisinə yayıldılar. Orta Cuz qazaxları Səmərqəndə və Buxara tərəfə çəkilməklə, Böyük Cuz qazaxlarından və cunqarlardan asılılığı qəbul etdilər. Onların bir hissəsi Orta Asiya rayonlarının lap dərinliklərində yerləşdilər. Qaraqalpaqlar da qazaxlarla birlikdə köçməyə məcbur oldular. Onların bir hissəsi Sırdəryanın yuxarı hissəsinə – Daşkənd səmtə, cənub-qərbə və cənub-şərqə tərəf üz tutdular. Digərləri isə şimala Sırdəryanın aşağı hissəsinə Xivə xanlığına, eyni zamanda Uralətrafı düzənlərə yayıldılar. Bu hadisə və proseslər qaraqalpaqların parçalanmasının əsasını qoydu: Sırdəryanın orta hissəsində olan ərazilərə yayılanlar “yuxarı” qaraqalpaqlar, Buxaradan asılı vəziyyətə düşüb, Sırdəryanın aşağı hissəsində, Kiçik Cuzun tərkibində yaşayıb cunqarlara tabe olmuş, sonralar Amudərya və Janıdərya sahillərinə yayılmış qaraqalpaqlar “aşağı” qaraqalpaqlar adlanmışlar.

Tarixi rəvayətlərin əksəriyyətində qaraqalpaqların məskunlaşdığı ərazilər kimi Sırdəryanın aşağı hissələri, Noğay xanlığı daxil olan İtil (Volqa), Jaik (Yaik) və Krım göstərilir. Bütün sadaladıqlarımız XV-XVI əsrlərdə qaraqalpaqların Noğay İttifaqının tərkibində olduğunu təsdiqləyir. Buna görə də bu siyasi birləşmənin çərçivələrində qaraqalpaqların etnogenezinin, dilinin, qaraqalpaq mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətlərinin formalaşmasını görmək mümkündür. Qaraqalpaqların adı tarixdə ilk dəfə, qeyd etdiyimiz kimi, 1598-ci ildə çəkilir. Şeybanilər sülaləsindən olan Buxara xanı Abdulla (1583-1598) tərəfindən Sığnaqdakı müqəddəs Ziyaəddin məqbərəsinə verilmiş sənəddə bu şəhər və onun ətrafında oturaq, yarımoturaq, köçəri həyat tərzini keçirən xalqların sırasında qaraqalpaqlardan da söhbət gətirdiyini

göstərmək mümkündür. Bununla belə Qurbanbəy Jərımbətov isə yazır ki, “qaraqalpaq” xalqı özünün hazırkı adını tarix meydanında XVI əsrin əvvəllərindən başlamışdır”.³¹

XVIII yüzilin ilk dövrlərində qaraqalpaqlar birləşməyə başlayır. Zərəfşan və Xarəzm səhralarında yaşayan qaraqalpaq qəbilələri Sırdəryalı qaraqalpaqların ətrafında toplaşır. Toplaşdıqları ərazilər içərisində Şıgnak və Jaukənd (Yenikənd) önəmli bir yer tutmuşdur. Sırdəryalı qaraqalpaqlar bu dövndə qazax xanları tərəfindən idarə edilməkdəydi. Qazax xanları bu işi biylər (baylar), üləma sinfinə mənsub şəxslər vasitəsilə həyata keçirməkdə idilər. Qazax xanlarının himayəsindən çıxmaq istəyən qaraqalpaqlar ticari əlaqələrin güclənməsiylə Rusiya, Buxara, Xarəzm, Zərəfşan vadisi qövmləri ilə münasibətlər qurmağa çalışırdılar”.³²

XVIII əsr mənbələrindən birində – «Türkmən Osmanın A.P. Volinskiyə məlumatı»nda (30 iyun 1725-ci il) qaraqalpaqların bu dövrdə Buxara xanına tabe olduqları haqda da məlumatlar vardır. Burada cunqarların qazax və qaraqalpaq torpaqlarını ələ keçirməklə onların özlərini 2000 araba ilə birlikdə əsir götürdükləri qeyd olunur. Onlardan 8 min araba Buxaraya getmiş və buxaralıların təsiri altına düşmüşlər. Ola bilər ki, hətta qaraqalpaqların bir hissəsi bu dövrdə Fərqanə vadisinə də gedib çıxmışdı. Bununla bağlı A.İ.Levşinin qeydləri maraqlıdır. O, qeyd edir ki, «böyük bədbəxtlik illərində» Böyük Ordanın qalığı onun kiçik hissəsi orta hissə ilə birlikdə Xocənd tərəfə köçüb getdi. Xoçənd sanki burada Fərqanə vadisinə yol açırdı və cunqarların hücumuna məruz qalan Böyük Cuzda yerləşən (Daşkənd rayonu) qaraqalpaqlar da buraya məhz bu dövrdə gedə bilirdilər.

Bununla belə «yuxarı» qaraqalpaqların cunqarlardan nə dərəcədə asılı vəziyyətdə qalması hələ də lazımınca öyrənilməmişdir. Məlumdur ki, 1750-ci ildə Türkiстан şəhərini cunqarlar qaraqalpaqlara vermişdilər. Bununla belə

qaraqalpaqlar bu şəhərdə heç də uzun müddət qalmamış, 1762-ci ildə Kiçik və Orta Cuzun qazaxları Sırdərya ərazisinə «qaraqalpaqların boş qoyduqları yerlərə» köçürlər. Cunqarlar qaraqalpaq ailələrini öz ərazilərində (İtil çayı hövzəsi ətrafında) yerləşdirməyə çalışırlar. Orta Cuzdakı qazaxlar qaraqalpaqları öz arxasınca aparmağı bacarmış, qırçaqların bir hissəsi cunqarlar tərəfindən Kalmıkiyaya aparılmışdır. Bu məlumatların XIX əsrin sonlarında yaşamış A.Vasilyev adlı bir səyyahın dilindən verildiyini L.Tolstovanın əsərindən alırıq. Burada qaraqalpaqların kiçik bir hissəsinin kalmık qəbilələrindən olan olet tayfasının içində kalmıqlarla assimilyasiyaya uğradığı söylənilir.³³

Böyük və Orta qazax Cuzlarının xanları tez-tez «yuxarı qaraqalpaqların» ərazilərinə böyük qruplarla həmlələr etmişlər. Tarixi-etnoqrafik ədəbiyyatda qazax xanlarının yürüşləri barədə kifayət qədər söhbət açılır. Bu barədə geniş məlumatları P.P.İvanov, V.N.Vitevski, P.P.Rıçkov, V.V.Velyaminov-Zernov, A.İ.Levşin, Ç.Ç.Valixanov, A.Xaruzin, A.Nusunbəyov, A.P.Xoroşxin və P.Nebolsinin əsərlərindən ala bilirik. Qazaxların, ümumiyyətlə, qaraqalpaq torpaqlarına, eyni zamanda «yuxarı qaraqalpaqlara» hücumu ilə bağlı böyük qazax maarifçisi Ç.Ç.Valixanovun «Ablay» məqaləsində xeyli məlumatlar vardır. O, yazmışdır: «1774-cü ildə Ablay Uysun yüzbaşlarının xahişi ilə öz oğlu Adilin onları idarə etməsi üçün Talas çayı üzərində şəhər tikmiş və orada əməksevər qaraqalpaqları yerləşdirmişdir».³⁴

XVIII əsr qaraqalpaqların ictimai həyatında ən mühüm hadisələrdən biri də o idi ki, burada qaraqalpaqlar iki tayfa – qəbiləyə – (arisa) ondörd uruq və kunqrata ayrıldı ki, onlar da öz növbələrində bir neçə qəbilə qrupuna bölündülər. Ondörd uruq qəbilələri üçün iki böyük tayfa bölgüsü vardı ki, bunlar – şullux və jaunqır idi. Tayfa-qəbilə bölgüsü birliyini bəylər və batırlar idarə edirdilər. Yuxarı hissələrə gəldikdə isə, təbii

ki, onlarla ruhanilər, şeyxlər, dərvişlər və xocalar və başqaları əlaqədə idilər.

XVII əsrdə cunqarların qaraqalpaqların üzərinə hücumu ilə bağlı böyük proseslər baş verdi. Cunqarlar Qazax torpaqlarına hücum edərkən qazaxlar üç istiqamətdə – bir hissəsi Kiçik Cuz Xivəyə, oradan Embaya, orta hissə Səmərqənd və Buxaraya, böyük hissə isə cunqarlara tabe oldu. Qaraqalpaqlar qazaxlarla birlikdə Daşkəndə tərəf Sırdəryanın yuxarı hissəsi üzrə hərəkət edərək çayın aşağı tərəfində yerləşməklə Aral dənizi ətrafında məskunlaşdılar. Cunqarlar Sırdəryanın orta axınını tutduqdan sonra faktiki olaraq qaraqalpaqların «aşağı» və «yuxarı» qaraqalpaqlara bölgüsü başa çatdı. «Yuxarı» qaraqalpaqlar cunqarların, «aşağı» qaraqalpaqlar isə Kiçik Cüz qazaxlarının təsiri altına düşdülər.* Cunqarlar qaraqalpaqları son dərəcə dözülməz vəziyyətə saldılar.

XVIII əsrdə qaraqalpaqlar Janıdərjada yaşayırdılar. Bu – onların tarixinin ən parlaq dövrüdür. Burada və bu dövrdə onlar səhraları, çölləri, düzənlikləri becərməklə, əsasən xarici təsirlərdən, iqtisadi və siyasi feodal asılılıqlardan azad oldular. Janıdərjada qaraqalpaqlar Aral özbəkləri ilə əlaqələrə girdilər. Bu dövrdə qaraqalpaq torpaqlarını özünə tabe etməyə çalışan qazax xanları və sultanlarının çoxsaylı yürüşlərinə məruz qalan qaraqalpaqlar onlara tabe olmaq məcburiyyətində qaldılar. Qaraqalpaqların özbəklərlə birgə qazaxlara qarşı mübarizəsi baş verdi. XVIII-XIX əsrlərdə qaraqalpaqlar Kuvandərja və Janıdərja hövzəsi torpaqlarını öz təsiri altına salmışdılar. Bu dövrdə hələ də qaraqalpaqlarda mərkəzləşmiş dövlət hakimiyyəti yox idi. Hətta xanlar və xanlıqlar da mövcud deyildi. Qəbilələr bəylər tərəfindən idarə olunurdu. Onların içində manqıt Orunbay və konqrat Yesengeldibiy daha məşhur idilər.

XVIII əsrin ortalarında qaraqalpaqlar daha bir bəlaya

* Qazax xanlığı üç cüza bölünürdü: Semireçye – Böyük Cuz; Mərkəzi Qazaxstan – Orta Cuz; Qərbi Qazaxstan – Kiçik Cuz.

məruz qaldılar. Bu dəfə onlar Rusiyadan da asılı vəziyyətə düşdülər. Burada Abulxeyirxanın böyük «xidmətləri» oldu. O, rus hökumətindən «xeyir-dua» aldıqdan sonra «aşağı» qaraqalpaqların üzərinə hücum çəkmiş və onları böyük məbləğdə töycü (yasak) verməyə məcbur etmişdir. Çar hökumətinin köməyi nəticəsində qaraqalpaqlar olduqca müflisləşmişdilər.

Uzun müddət ərzində (yəni XIX əsrin birinci rübü dövründə) qaraqalpaqlar son dərəcə kasıb vəziyyətdə yaşayırdılar. Cunqar, Buxara və Rusiya tabeçiliyindən sonra qaraqalpaqlar bu dəfə Xivə xanlığının təsiri altına düşdülər. Burada Xivə xanı Məhəmməd Əmin xana qaraqalpaqların koldaulı qəbiləsindən olan Aydos-bəy kömək etmişdi. Bundan sonra qaraqalpaqlar Xivə xanlığına da böyük məbləğdə töycü verməyə məcbur oldular. Töycünün yığılı qaraqalpaqlarda xan xidmətçilərinin, yəni tayfa-qəbilə başçılarının köməyi ilə həyata keçirilirdi.

Qaraqalpaqların içində iri torpaq - sahibləri tayfa-qəbilə feodalları (bəylər, atalıqlar, bəylərbəyliklər), bəylər, ticarətçilər, vəzifə sahibləri (qazılar, rəislər, mirablar), hərbi başçılar, ruhanilərin nümayəndələri - mollalar, axundlar, işanlar və b. vardı. Ruhani nümayəndələri məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirirdilər. Kəndlilər əsasən torpaqsız idilər, torpaqsız kəndlilər heç bir əmlaka və mal-qaraya malik olmadan uzun illər ərzində, bəzən isə ömrü boyu varlılara bir qarın çörəyə işləməli olurdular. Qaraqalpaq cəmiyyətində sinfi bölgü həm də qaraqalpaqların içində olan çoxsaylı heyvan sahibləri olanlar arasında aparılırdı. Burada bəylər, mirablar, yüzbaşılar vardı. Bəylər, atalıqlar, bəylərbəyliklər, ruhanilər, məhrəmilər, qazilər, rəislər və qırçaq qəbiləsindən olan Aydos-bəy son dərəcə böyük səlahiyyətlərə malik idilər.

Çətin həyat şəraitinə baxmayaraq, qaraqalpaqlar Qaraqalpaqstan ərazisində inkişaf etməyə başladılar. Onların o

dövrə iri inzibati mərkəzləri Amudəryanın sol sahilindəki Kunqrad, sağ sahilindəki Çimbay şəhəri idi.

Qaraqalpaqstan ərazisindəki təsərrüfat xanlar tərəfindən inkişaf etdirilirdi. Xanların iki minə qədər qulları, nöqərləri vardı. Xanlar ilbəlil töycünü artırırtdılar. Xalqın acqalma təhlükəsi yaranırdı, epidemiyalar baş alıb gedirdi, xalqsa bundan cana doyardı. XIX əsrin ortalarında bütün bunlar qaraqalpaqların üsyana sürüklənməsinə gətirib çıxartdı. Bu üsyanın önündə Yernəzərbəy gedirdi. Onu həm də Yernəzər Alagöz adlandırırtdılar. Qaraqalpaqlar müstəqil olaraq öz xanlarını elan etdilər və Yernəzər bəyə qaraqalpaq qəbilələrini birləşdirməyi təklif etdilər. Bundan başqa kunqradların qohumları da bəylərin, starşınaların, yüzbaşılının çox hissəsini qaraqalpaq tayfalarından öz tərəflərinə çəkməyə çalışırtdılar. Hər iki arıs – həm kunqradlar, həm də on dörd uruq olduqca qısa bir zaman kəsiyində çiyin-çiyinə dayandılar. Üsyana qalxmış qaraqalpaqlara həm də türkmənlər, qazaxlar və özbəklər qoşuldu. Lakin onların birləşməsi heç də əzabdan qurtulmağa gətirib çıxara bilmədi. Rusiya hökuməti üsyançılara heç bir kömək etmədi. Yernəzər Alagözün rəhbərliyi altında üsyan edən qaraqalpaqlar məğlub edildi. Əhali ac və müflis vəziyyətə salındı. Səfalət hər yanı bürümüşdü. Bununla belə bu üsyanın ən başlıca cəhəti ondan ibarət oldu ki, onun nəticəsində müxtəlif xalqların nümayəndələri birləşə bildi. Üsyanın boğulmasında rus hakimiyyətinin qeyri-ciddiliyi kifayət qədər mənfi rol oynadı. Rusiya faktiki olaraq qaraqalpaqlara heç bir bel bağlamırdı. XIX əsrin 60-cı illərinin ortalarında qaraqalpaqların vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdi. Bu dövrdə rus ordusu Xivəyə tərəf hərəkət edirdi. Aral donanmasının gəmiləri isə Amudəryanın aşağı hissəsində yerli əhalinin gözü qarşısında Xivə xanlığına öz gücünü nümayiş etdirir və ondan qat-qat güclü olduğunu sübut etməyə çalışırdı. Xivə Rusiya tərəfindən alındı. Belə

olduğu halda qaraqalpaqlar daha ağır vəziyyətə, həm Xivə xanlığının, həm də Rusiyanın təsiri altına düşdülər. Rusiya imperiyası burada milli münasibətləri, milli düşmənçiliyi daha da gərginləşdirdi. Töycülər artdı, buna görə də qaraqalpaqlar rus siyasətindən ciddi şəkildə narazı qaldılar.

Çar mütləqiyyətinin müstəmləkəçilik məqsədlərinə baxmayaraq, Rusiyanın Qaraqalpaqstan ərazisində olması həm də bir sıra mütərəqqi əhəmiyyətə malik oldu. Bu dövrdən başlayaraq qaraqalpaqlar və Qaraqalpaqstan Rusiya iqtisadi həyatının sferasına qoşuldu, kənd təsərrüfatı canlanmağa başladı, mədəni-maarif həyatı gücləndi.

Artıq XX əsrin əvvəllərində qaraqalpaqlar yenidən Buxara əmirliyinin və Xivə xanlığının təsiri altına düşdülər. Bu dövrdə basmaçılının başçısı Cunayid xanla güclü döyüşlər gedirdi. Eyni zamanda xarici müdaxiləçilərə qarşı da mübarizə genişləniirdi. Belə mübarizə müstəvisində xalq təsərrüfatı son dərəcə pis vəziyyətə düşdü. Bir qəddərdən sonra yeni həyatın bərpası dövrü başlandı.

1920-ci ildən maarif və təhsilin inkişafı zəif də olsa nəzərə çarpırdı.

1924-cü ildə qaraqalpaq dilində «Birinci addım» adlı qəzet nəşr olunmağa başladı, pedaqoji və kənd təsərrüfatı texnikumları yaradıldı. Tanınmış qaraqalpaq yazıçısı və maarifçisi S. Məcidov tərəfindən ilk «Əlifba» və «Oxu kitabı» ana dilində³⁵ nəşr olundu.

Sonrakı dövrlərdə xalq təhsilinin inkişafına Qaraqalpaq Muxtar Vilayətinin Qaraqalpaqstan Muxtar Respublikasına çevrilməsi səbəb oldu. 1920-1980-ci illərdə Qaraqalpaqstanda xalq təhsili, ədəbiyyat və mədəniyyət intensiv şəkildə inkişaf etməyə başladı. Respublikada 15-dək ali və orta ixtisas təhsili müəssisələri yaradıldı ki, burada minlərlə tələbə təhsil almaq imkanına malik olurdu. Bu dövrdə eyni zamanda Qaraqalpaqstanda elmi - tədqiqat işləri də yüksək sürətlə inkişaf edirdi.

XIX əsrin II yarısından başlayan xalqın folklor və etnoqrafiyasının yığılması üzrə ekspedisiyalar XX əsrin 20-ci illərindən daha da intensivləşməyə başladı. Bu dövrdə elmi-terminoloji bölmə, ölkəşünaslıq muzeyi, vilayət kitabxanasının tarix şöbəsi, qaraqalpaq yazıçılar birliyi yaradıldı, folklor və etnoqrafik materialın yığılması gücləndi, xalqın dilinin öyrənilməsinə başlandı, yeni dərsliklər, dərs vəsaitləri hazırlandı, qaraqalpaq əlifbasının formalaşması, təkmilləşməsi üzrə yeni layihələr tərtib edildi. Qaraqalpaq Elmi-Tədqiqat İnstitutunda, Qaraqalpaqstanda filologiya və tarix üzrə çoxsaylı tədqiqat işləri aparılmağa başladı. Burada məşhur alimlər - türkoloqlar P.P.İvanovun, N.A.Baskakovun, S.E.Malovun və digərlərinin, eləcə də, S.P.Tolstovun, S.Tolstovanın, T.A.Jdankonun, E.E.Bertelsin, T.Qulamovun, A.S.Sadikovun, İ.M.Muminovun, M.K.Nurmühəmmədovun, N.Davkarayevin, K.Aimbetovun, K.Maksetovun və digər bu kimi alimlərin, tarixçilərin, etnoqrafların, folklorşünasların, eposşünasların, ədəbiyyatşünasların əsərləri hazırlanıb işıq üzünə gördü, xalqa çatdırıldı.

XX əsrdə qaraqalpaq ədəbiyyatı xüsusilə sürətlə inkişaf etməyə başladı. Qaraqalpaq ədəbiyyatında yeni janrlar – dramaturgiya, nəsr, ədəbi tənqid yaradıldı, qaraqalpaq ədəbiyyatının digər region və ölkələrin, xalqların ədəbiyyatları ilə münasibətləri, qarşılıqlı əlaqələri daha da genişləndirildi.

Ədəbiyyat

1. <http://nukus/>; Кошанов Б. История о городище Шурча. – Газ. «Вести Каракалпакстана», 2002, 20 июля.

2. Советский энциклопедический словарь. Изд.четв., испр. и доп. М., «Сов.энциклопедия», 1989.

История Каракалпакской АССР. В 2-х т., т.1. Ташкент, «ФАН», 1974.

Нурмухамедов М.К., Жданко Т.А., Камалов С.К. Каракалпаки. Ташкент, «ФАН», 1971.

Хозяйство каракалпакии в XIX – начале XX века. Ташкент, «ФАН», 1972.

Документы архива хивинских ханов по истории и этнографии каракалпаков. М., «Наука», 1967.

Каракалпакская литература// История литератур народов Средней Азии и Казахстана. М., МГУ, 1960.

Толстова Л.С. Каракалпаки за пределами Хорезмского оазиса. В XIX – начале XX века. Нукус-Ташкент, «Каракалпакиздат.», 1963.

Камалов С.К. Каракалпаки в XVIII-XIX веках. Ташкент, «ФАН», 1968.

История Каракалпакской АССР Ташкент, «ФАН», 1986.

Bozkurt F. Karakalpaklar// Bozkurt F. Türklərin dili. Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı, 2002.

[http://enc. Mail.ru/article/190002442](http://enc.Mail.ru/article/190002442).

<http://ru.wikipedia.org>.

Tağısoy N. Qaraqalpaqlar: etnogenezi, yaşadıqları coğrafi ərazi, epik təfəkkürü. “El sözü” jurn., 2006, №1-2, s.29-36.

Каракалпакская литература в Азербайджане. Газ. «Зеркало», 2008, 24 июня, №111, с.8.

3. Максимов А.Н. Какие народы живут в России. М., 1919.

Материалы по районированию Средней Азии. Ташкент, 1926.

4.Иванов П.П. Население Средней Азии. Вся Средняя Азия. Ташкент, 1926.

Иванов П.П. Удельные земли Сейида-Мухамедхана-Хивинского. Т.6. М., - Л., 1937.

Каракалпаки. Журн. «Советская этнография», 1940, №4. Новые данные о каракалпаках. Т.3 М., -Л., 1945.

5. Кор-Оглы. Туркменская литература. М., «Высш.шк.», 1972, с.16.

6. Yenə orada, s. 16.

7. Кор-Оглы. Узбекская литература. М, «Высш.шк.», 1968, с. 6.

8. Толстов С.П. Древний Хорезм. М., 1948;
Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М., - Л., 1948;
Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962.
9. Жданко Т.А. Изучение истории каракалпаков за годы Советской власти. М., 1950.
Жданко Т.А. Каракалпаки Хорезмского оазиса. Т.1. М., 1952.
Жданко Т.А. «Кырк кыз» как историко-этнографический источник. М., 1958.
Жданко Т.А. Проблемы этногенеза каракалпаков. Вестник ККФАН Уз.ССР, 1960, №1.
Жданко Т.А. Каракалпаки. Т.1, М., 1962.
10. Гулямов Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. Ташкент, Изд-во АН Узб.ССР, 1957.
Андрианов Б.В. Этническая территория каракалпаков в северном Хорезме. Т.3. М., 1958.
Камалов С. Завоевание каракалпаков хивинскими ханами в конце XVIII- начале XIX вв. Нукус, ККГИЗ, 1958.
Камалов С. Народноосвободительная борьба каракалпаков против хивинских ханов в XIX в. Т.Ш. М., 1958.
Косбергенов Р. Положение каракалпакского населения в хивинском ханстве в конце XIX - начале XX вв.. Т.Ш. М., 1958.
Толстова Л.С. Из истории ферганских каракалпаков. Нукус, 1957.
Толстова Л.С. Каракалпаки Ферганской долины. Историко-этнографический очерк. Нукус, 1959.
Толстова Л.С. Каракалпаки за пределами Хорезмского оазиса в XIX - начале XX вв. Нукус – Ташкент, ККГИЗ, 1963.
11. Есбергенов Х. Каракалпаклардын гейпара дәстурлари хакында. Нукус, ККГИЗ, 1964.
12. Очерки истории Каракалпакской АССР с древнейших времен до наших дней. Т.1-2. Ташкент, «Наука», 1964.
13. Давкараев Н. Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы. Ташкент, 1959.
Урумбаев Дж. Очерки по истории народного образования и школы в Каракалпакии. Нукус, ККГИЗ, 1959.
Каримов А. Жиен Жыраудын омири хем творчествосы.

- Нөкис, 1963.
Сагитов И. Бердактын творчествосы. Нөкис, 1958.
Сагитов И.Т. Каракалпакский героический эпос. Ташкент, 1962.
Исмаилов Б. Кунхожанын омири хем творчествосы. Нөкис, 1961.
Максетов К. Каракалпак кахраманлык дестаны «Кырк-кыз». Нөкис, 1962;
Максетов К. Каракалпак дестанынын поэтикасы. Ташкент, 1962
Сагитов И,Т. Каракалпак халкынын кахраманлык дестаны. Нөкис, 1963;
Айимбетов Каракалпакские народные сказители. Ташкент, 1965.
Айымбетов К. Халык даналыгы. Нөкис, 1968.
14. Тағисой N. Qaraqalpaqların etnogenezi və qəhrəmanlıq dastanları haqqında nə bilirik. “Kredo” qəz., 2005 27 avqust, s. 5-7.
Тағисой N. Qaraqalpaqlar: etnogenezi, yaşadıqları coğrafi ərazi, epik təfəkkürü. “El sözü” jurn., 2006, №1-2 s.29-36.
15. История Каракалпакской АССР. В 2-х Т., Т.1. с.94-113.
История литератур Средней Азии и Казахстана. М., МГУ, 1960, с. 191-194.
История Каракалпакской АССР. Ташкент, «ФАН», 1986, с. 50-91.
Нурмухамедов М.К., Жданко Т.А., Камалов С.К. Каракалпакии. Ташкент, «ФАН», 1971, с.3-38.
16. Документы архива хивинских ханов по истории и этнографии каракалпаков. М., «Наука», 1967, с. 34-35; 292-295; 304-309.
17. Vamberi H. Das Türkenvolk in seinem etnologischen und ethnographischen Beziehungen. Leipzig, 1885, s. 373-374// Sitat Нурмухамедов М.К., Жданко Т.А., Камалов С.К. Каракалпаки. Ташкент, «ФАН», 1971, с. 6.
18. Howorth H. History of the mongols, p.11. London, 1880. Sitat Нурмухамедов М.К., Камалов С.К. Каракалпаки. “ФАН”, 1971, с.6.

19. Бартольд В.В. История турецко-монгольских народов. Ташкент, 1928, с. 29.

20. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народности и сведения об их численности// «Живая старина» Т. III-IV, 1896, с. 311.

21. Kırzioğlu F. Карапапаклар. Borçalı-Kazak Uruğunun Kür-Aras Boylarındakı 1800 Yılına Bir Baxış. Tarihi, Etnoloji və Dil Araştırmaları. Atatürk Universitesi Basımevi, 1972;

Bünyadov Z. Qarapapaqlar. "Borçalı" jurn., 1993, №1, 14-19;

Məmmədov – Tağısoy N. Xəzərlər. "Azərbaycan" jurn., 2006, №8, s. 161-175.

22. Документы архива Хивинских ханов по истории и этнографии каракалпаков. М., «Наука», 1967, с.34.

23. Yenə orada, 293-294.

24. [http:// Kungrad.com/history/dos/arhiv/mirzo/](http://Kungrad.com/history/dos/arhiv/mirzo/)Заметки Мирзы Абдурахмана о каракалпаках. 1873 г., 17-19 июля.

25. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. М., 1950.

Жданко Т.А. Каракалпаки Хорезмского оазиса . Т.1. М., 1952.

Толстова Л.С. Каракалпаки за пределами Хорезмского оазиса. Нукус – Ташкент, «Каракалпакгиз», 1963.

Камалов С.К. Каракалпаки в XVIII-XIX вв. Ташкент, «ФАН», 1968.

Хозяйство Каракалпакии в XIX – начале XX века. Ташкент, «ФАН», 1972.

26. Толстова Л.С. Древнейшие юго-западные связи в этногенезе каракалпаков. Журн. «Сов.этнография», 1971, №2.

27. Жданко Т.А. Народное орнаментальное искусство каракалпаков. Труды Хорезмской экспедиции, Т. III. М., 1958.

Жданко Т.А. О близости некоторых исторических традиций у башкир и каракалпаков. Археология и этнография Башкирии, Т. IV. Уфа, 1971.

28. Баскаков Н.А. Тюркские языки// Народы Средней Азии и Казахстана. М., 1962, с.115-122; 126-128; 149-153; 167.

29. Əbülqazi Ç. Şəcəreyi-tərakimə (Türkmənlərin soy kitabı). Bakı, AME Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2002, 146 s.

30. Материалы по истории каракалпаков//Сб.: Труды Института востоковедения АН СССР. М., - Л., 1935, с.151-152.

Жданко Т.А. О близости некоторых исторических традиций у башкир и каракалпаков. Археология и этнография Башкирии. Т. IV Уфа, 1971.

31. Жәримбәтов К. XIX әсір каракалпак лирикасынын жанрлык кәсіятлери хәм рауажлану тарийхы. Ноқис, «Билим», 2004, с. 14.

32. Yılmaz S. XVI-XX. Yüzyıllarda karakalpak türkləri tarihi. Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2006, s. 38.

33. Толстова Л.С. Каракалпаки за пределами Хорезмского оазиса. Нукус – Ташкент, «Каракалпакгиз», 1963, с. 16-22.

34. Сочинение Валиханова Ч.Ч. Зап. РГО, т. XXXIX. СПб., 1904, с. 5.

35. Урумбаев Ж. История советской школы в Каракалпакии. Нукус – Куйбышев, 1966, с. 23.

II. QARAQALPAQLARIN, QARAPAPAQLARIN XƏZƏRLƏRİN VƏ QAQAUZLARIN ETNOGENETİK TARİXİ BİRLİYİNƏ DAİR

Türk qəbilələrinin etnogenezi daim alimlərin maraq dairəsində olsa da, indiyə qədər tarixi - etnoqrafik ədəbiyyatda qaraqalpaqların, qarapapaqların, xəzərlərin və qaqauzların vahid tarixi birlik altında birləşməsi ilə bağlı hələ də mü-kəmməl nəzər nöqtəsi mövcud deyildir. Bununla bağlı biz adını çəkdiyimiz xalqların tarixi, etnogenezi, mədəniyyəti, folkloru, dili və dini baxışlarını əks etdirən çoxsaylı mülahizələr ortada dayanmaqdadır. Bu fikirləri biz Rəşidəddinin, Ən-Nüveyrinin, Ö.Çələbinin, H.Dossonun, Xovorosun, A.Vamberinin, V.V.Bartoldun, A.Bakıxanovun, N.S.Derjavinin, V.V.Moşkovun, S.P.Tolstovun, L.S.Tolstovanın, M.İ.Arta-monovun, N.A.Baskakovun, M.Maruneviçin, N.K.Dmitriyevin, V.Minorskinin, Z.Bünyadovun, A.S.Sumbatzadənin, S.K.Kamalovun, S.M.Muminovun, N.A.Aristovun, L.A.Pokrovskayanın, M.Çakirin, F.Kırzıoğlunun, R.Özdəyin, A.Ercilasunun, D.N.Tanasoğlunun, M.N.Quboğlunun, S.Qasımovanın və başqalarının əsərlərində tapa bilərik.

Xəzərlər öz tarixi etibarını ilə sabar türklərinə (savir, sabir, sibir) aiddir ki, onlar o dövrlərdəki Göytürk xaqanlığının üç qollarından birini təşkil etmişdir. VII əsrdən başlayaraq isə onların Bizans ilə sıx mədəni, siyasi, hərbi və digər əlaqələri olmuşdur. «Xəzər» sözü «ko-sa», «ka-sat», «kas-sat», «kazar», «ka-zak» formasında istifadə edilməklə tarixi kökləri ilə «kaz» kökünə gedib çıxır. Xəzərlər əvvəllər Sibirdə yaşamış, sonralar burtaslar, vonqrlar və çeremislərlə (yəni marilərlə) əlaqələrdə olmuşlar. Sonrakı dövrlərdə xəzərlər «ağ» və «qara» xəzərlərə bölünmüş, Saksın, İdil, Don, Dnepr, Terek çayları və Xəzər dənizi sahillərində yaşamış, geniş ərazilərə malik olmaqla bugünkü Azərbaycan və gürcü torpaqlarında möhkəmlənmişlər.

XX əsrə qədər qaraqalpaqlar tarixi ədəbiyyatda qarapapaqlar kimi (ərəb mənbələrində «kaum-i-kul-sia», rus mənbələrində «çyorniyə klobuki», Qızıl Ordada «qıpçaqlar» qarabörklü) nəzərdən keçirilmişlər. Qaraqalpaqlar 30-dan artıq tayfa – qəbilə birliyindən formalaşmaqla Amudərya, Sırdərya, Fərqanə, Xivə, Jaik və Ural ərazilərində yaşamış, başqurdlarla sıx əlaqələrdə olmuş, uzun müddət ərzində rus sərhədlərini qorumuşlar. Elə xəzərlər də Kiyev Rus dövlətinin ərazilərini, sərhədlərini Knyaz Svyatoslavın hakimiyyəti dövründə kənar həmlələrdən hifz etmişlər.

«Qaqauz» etnonimi «uz», «quz», «oquz» morfemindən ibarət olmaqla, türk (tork, türük, turk) sözünə aiddir ki, həm də burada «qa» və yaxud «qaqa» və ya «göy-üz», yaxud «göy-oğuz»dan götürülmüşdür. Türk alimi A.Ercilasunun fikrinə görə «qaqauz» qıpçaq qəbilələrinin «qaqa» qəbiləsindən olmaqla «uz»dan ibarətdir, daha doğrusu, «qaqauz» sözü «qıpçaq-oğuz», «oğuzlar», qıpçaqlar ölkəsindən gələn oğuzlar deməkdir.

L.Pokrovskayanın fikrincə isə qaqauzlar X əsrə qədər Qorquz (Balxaş) gölünün cənub sahillərində yaşamışlar və eyni zamanda Amudərya və Sırdərya (qaraqalpaqlar da elə kütləvi şəkildə bu çaylar) hövzəsində məskunlaşmış, digər versiyaya görə isə onlar X əsrə qədər həm də Dnepr, Dunay və Balkan yarımadasında yaşamışlar. Bəzi müəlliflərin fikrincə qaqauzların əcdadları türkdilli protobolqarlardır (əlbəttə, bu fikir səhvdir- N.T.), guya onlar bu ərazilərə məhz İdil sahillərindən gəlmişlər.

Hərbi qulluqçu, böyük-etnoqraf V.Moşkov, akad. N.Derjavın və başqaları hesab edirlər ki, türklər qaqauzların əcdadlarıdır (qaqauzlar polovetslərlə, kumanlarla, daha doğrusu, qıpçaqlarla, xəzərlərlə əlaqədədir) Adlarını çəkdiyimiz alimlər hesab edirlər ki, qara klobuklar (qaraqalpaqlar, qarapapaqlar) uzun müddət ərzində Rusiya sərhədlərinin gözetçi

(qarovolçu) hissəsini təşkil etmiş, bu ərazilərdə yaşamış, sonra xristianlığı qəbul etmiş və ukraynalılarla qaynayıb qarışmışlar.

Qarapapaqlar da türk qəbilələrindən biri olmaqla, əvvəllər qara qoyun dərisindən papaq geyinirdilər (türk dilində “papaq” və “qalpaq eyni sözü ifadə etməkdədir). Buna görə də «qarapapaq» və «qaraqalpaq» etnonimləri bir-birinin sinonimidir. Bundan başqa türk dilində bu günə qədər «papaq» və «qalpaq» sözü ilə bərabər «börk» sözü də işlədilir. Buna nümunə kimi Azərbaycan Respublikasının Ucar rayonunda Bakı-Tbilisi avtomobil yolunun üstündə «Qarabörk» adlı yaşayış məskəni olan kəndin adını qeyd etmək mümkündür. Hər ehtimalla qarşı bu kəndin adı da elə qarabörklü qəbiləsinə aid edilməlidir. Qarapapaqlar tarixi kökləri etibarilə «basıl», «barsıl», «barsil», «barçıl», «barçel», «barçula», «borçalı» etnoniminə gedib çıxır. Bu komponentlər həm də «kas-at», «kaz-ar», «kaz-ak», «xaz-ar» etnonimləri ilə xeyli ümumi nöqtələrə malikdir. V.Minorskinin, F.Kırzioğlunun və Z.Bünyadovun fikrincə qarapapaqlar həm də qıpçaq kökünəbağlıdır. Qıpçaqlar isə bir vaxtlar Dəryal və Dərbənd dərəsindən keçib Qərbi Azərbaycan (hazırda Ermənistan), Cənubi Gürcüstan (hazırda Borçalı regionu), Qazaxa, Tovuz, Şəmkirə, Gəncə ərazilərinə, Cənubi Azərbaycan, İran (genpapaqlar qəbiləsi) və Türkmənistan (baharlı qəbiləsi.) ərazisinə səpələnərkə yayılmışlar. XI əsrdə onlar islamı qəbul etmişlər, əksəriyyətinin məzhəbi sünnüdür. Cənubi Gürcüstanda, Qərbi Azərbaycanda və Azərbaycanın bir hissəsində yaşayan qarapapaqlar Gürcüstana birləşmişlər və məhz elə bu ərazilərdə də «Borçalı-Qazax» etnonimi möhkəmlənmişdir. Qarapapaqlar Atabəylər – Eldəgizlər dövlətinin əsasını qoyanlardır. XV əsrdə Ağqoyunlu (Səfəvilər) dövləti tənəzzülə uğradıqdan sonra çoxsaylı məhrumiyətlərə baxmayaraq, qarapapaqlar şiə məzhəbindən boyun

qaçıraraq qızılbaşlığı qəbul etməmiş, daha doğrusu, qarapapağı başlarından götürməmişlər. Bu gün Azərbaycan və Gürcüstanın bir hissəsində yaşayan əhalinin xeyli hissəsi özlərini məğrurluqla qarapapaq adlandırırlar. Əsrlər boyunca qarapapaqlar osmanlılarla – oğuz türkləri ilə qaynayıb qarışmışlar. Bundan sonra qarapapaqlar qıpçaqlarla birgə özünü həm də oğuzların işində olduqca sərbəst hiss etmişlər.

Qaraqalpaqlar əsasən Qaraqalpaqstan da, qaqauzlar Qaqauziyada, qarapapaqlar Qərbi Azərbaycan və Cənubi Gürcüstanda «Qazayaqlı», «Qazaxlı», «Qıpçaq», «Tatar» adları altında tanınan yaşayış məntəqələrində yaşamaqdadırlar.

Mənbə və materialları diqqətlə öyrəndikcə belə bir nəticəyə gəlirik ki, qaraqalpaqların, qarapapaqların, qaqauzların və xəzərlərin hamısının etnogenezində qıpçaq-oğuz komponenti özünə yetərincə yer tutmuşdur. Öz növbəsində qıpçaqlar və oğuzlar müstəqil qəbilə olması ilə yanaşı, bir tərəfdən, etnik kökləri ilə türklərin hun (xunu) qəbiləsinə, digər tərəfdən, sak-sarmat-massaget genetik və mədəni ənənələrinə gedib çıxır.

Ədəbiyyat

1. Мошков В. Турецкие племена на Балканском полуострове. Кишинев, «Елена – V.I», 2005, 60 с.
2. Державин Н.С. О наименовании и этнической принадлежности гагаузов. Кишинев, 2005, 24 с.
3. Маруневич М.В. Правда о гагаузском народе, как о самобытном этносе и о его этнической территории. Комрат, «Айдынник», 1993, 15 с.
4. Кırzioğlu M.F. Karapapaklar. Borçalı-Kazak Uruğunun Kür-Aras Boylarındakı 1800 Yılına Bir Bakış. Tarixi, Etnoloji ve Dil Araş-tırmaları. Erzurum, Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1972, с. 3-33.
5. Bünyadov Z. Qarapapaqlar. “Borçalı” jurn., 1993, №1, s.14-19.

6. Tağısoy N. Qaqauzlar: keşmişindən bu gününə. "Kredo" qəz., 2005, 17 dekabr.s.7.

7. Məmmədov N. Qaraqalpaqlar: etnogenezi, yaşadıqları coğrafi ərazi, epik təfəkkürü. "El sözü" jurn., 2006, №1-2, s. 29-36.

8. Məmmədov – Tağısoy N. Xəzərlər. "Azərbaycan" jurn., 2006, №8, s.161-175.

III. QARAQALPAQLARIN DASTAN YARADICILIĞI

Qaraqalpaqların bədii təfəkküründə dastan yaradıcılığına uzun zaman kəsiklərində mühüm yer verilmişdir. Dastan qaraqalpaq həyatının salnaməsi rolunu oynamaqla xalq yaradıcılığının zəruri mənəvi formasını özündə əks etdirirdi. Yəqin elə buna görə də dastan qaraqalpaqların zəngin və rəngarəng bədii təfəkkür dünyasının ifadəçisi kimi çıxış edirdi. Qaraqalpaq dastanları həm ayrı-ayrı jırau, baksılar, həm də kollektiv yaradıcılığa söykənərək yaradılır, inkişaf edir, formalaşırdı. Bu dastanların forma və məzmunu uzun əsrlər ərzində mövcud olmuş ənənələrə söykənməklə xalq qəhrəmanlığı, sevgi, məhəbbət, məişət həyatının ifadəçisi kimi çıxış etmişdir.

Bəri başdan qeyd edək ki, qaraqalpaq xalqının həyatı son dərəcə ağır və keşməkeşli olduğundan bu hadisələrin hamısı dastanlarda müfəssəl şəkildə öz əksini tapmışdır. Çöllük qəbilələri uzun illər ərzində Çingiz xan qüvvələrinə sinə gərməyə məcbur olmuşlar. Buna görə də qaraqalpaqların monqol hücumlarını dəf etməsini əks etdirən məqamların biz qaraqalpaqların "Güldursun haqqında rəvayət"ində əks olunduğunu görürük. Bu əsərdə Vətən qeyrəti, xalqpərəstlik sevgi-məhəbbət hisslərini üstələyir. Burada Güldursun adlı qızın öz doğma obasını, vətəninini sevgisinə qurban verib monqollardan olan hərbi rütbəli bir kişiye getməsi tənqid olunur, qızın belə davranışı və seçimi pislənir. Monqollar dövründən sonrakı qaraqalpaq tarixi Qızıl Orda, Noğay İttifaqı (XIII-XIV əsrlər) ilə bağlı olmuşdur. Qaraqalpaq tarixinin «Noğay» dövrü, onların mədəniyyət tarixi bizə gəlib çatmış epik nümunələrdə öz əksini tapmışdır.¹

Qaraqalpaq xalqının formalaşma dövrünü tədqiqatçılar əsasən XI-XIV əsrlərə aid edirlər. XV əsrdə isə qaraqalpaqların

Noğay İttifaqı tərkibində formalaşması başa çatır. XIV-XVI əsrlərdə isə qaraqalpaqların bir sıra epik poemaları yaranır ki, onların sırasında əsasən «Şəhriyar», «Koblan», «Yedige», «Yer Şora», «Alpamıs», «Qurbanbəy», «Yer Ziuar», «Qırx qız» və s. adları çəkilir. Sonrakı dövrlərdə qaraqalpaq eposu «Maspatşa», «Qərib-aşıq», «Yusif-Əhməd» və başqaları qismində təqdim olunur.²

Qaraqalpaq qəhrəmanlıq dastanlarının əksəriyyətinin başlıca ideyası şər qüvvələrə qarşı mübarizənin təsviri, qəhrəmanlığın vəsf olunması kimi mövzuları əhatə edir. «Alpamıs» dastanında özbəklərin «Alpamıs»-ında olduğu kimi feodal dağınıqlığı şəraitində olan qəbilələrin birləşdirilməsi, vətənin qorunması, məkrliyin ifşa, dostluq və sevginin tərənnüm edilməsi və s. kimi məsələlər əsərin leytmotivini təşkil edir. «Bozoğlan» eposunda vətənin müdafiəsi ilə yanaşı, ədalətsiz şahın ifşa olunması, xalq içindən çıxmış igid Bozoğlanın vətən təəssübkeşi və ədalət tərəfdarı olduğunu göstərmək diqqət mərkəzində dayanır. «Şəhriyar» epik poeması fantastik və nağılvari motivlərlə zəngin olmaqla qaraqalpaq xalqının daha erkən yaradıcılıq nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir.

Qaraqalpaq dastanlarında təsvir olunan hadisələr heç də hər hansı qaraqalpaq qəbiləsinin konkret çərçivələri ilə məhdudlaşmır (məlumat üçün qeyd edək ki, qaraqalpaqlar on dörd uruq (on dörd uru) və daha on səkkiz soydan ibarət olmuşlar). Bu dastanlarda bir qayda olaraq çoxsaylı qaraqalpaq qəbilələrinin fikir və düşüncəsi haqqında söhbət gedir. Qaraqalpaq dastanlarının xarakterik xüsusiyyətlərindən biri onların musiqiyə daha yatımlı olması ilə bağlıdır. Qopuz vasitəsilə ifa olunan qaraqalpaq xalq melodiyları milli qəhrəmanlıq eposunun özünəməxsus keyfiyyətlərini öz mahiyyətində əks etdirməkdədir.³

Qaraqalpaq dastanları şifahi şəkildə bir nəsil söyləyici -

dastançıdan (jirau və baksıdan) digərinə ötürülməklə ustad şeyirdə münasibətlərinə söykənərək yayılmış, təbliğ edilmişdir. Xalq nəğməkarlarının ustalıq səviyyəsi həm də dastanların bədii-dəyər göstəricisi kimi ortada dayanır. Dastan hər hansı konkret tarixi dövrün məhsulu olsa da, onun şifahi ifasında əsərin zaman keçdikcə kamilləşməsi, ovxarlanması baş vermişdir. Dastan mətnlərinin yaxşılaşdırılması, kamilləşdirilməsi də jirau və baksı ifasından asılı olmuşdur.

Qaraqalpaq xalq dastanlarının əksər qəhrəmanlarının valideynləri «tört tülük» («dörd mal-dövlət» buraya saysız-hesabsız qoyun (keçi), dəvə, at, inək daxildir) zənginliyini özündə birləşdirən varlı insanlardır. Qaraqalpaq qəhrəmanlıq dastanlarında əsas obrazların züryətsiz, övladsız olması da maraqlıdır və bu digər türk, şərq dastanları üçün də xarakterik cəhətdir. Öz genezisinə görə belə dastanlar lap qədim dövrləri əhatə edir. Qaraqalpaq dastanları üçün Azərbaycan, Anadolu, Orta Asiya dastanları üçün xarakterik olan valideynlərin müqəddəs yerləri ziyarət etdikdən sonra uşağın doğulması, müqəddəs ruhların yuxuya girib uşaq dünyaya gələcəyi barədə xəbər verməsi və s. kimi hallar səciyyəvidir.

Qaraqalpaq dastanlarında uşağın doğuluşuna xüsusi əhəmiyyət verilir, adətən onun digər uşaqlardan böyük, iri bədənli, cüssəli olduğu göstərilir. Görünür, möcüzəli doğuş motivi lap qədim zamanlarda meydana gəlmiş köhnə anlayış və baxışlarla bağlı olmuşdur.

«Koblan», «Alpamıs», «Yazgələn», «Qurbanbəy», «Qırx qız» dastanlarında batır valideynlərin tək övladı deyil, onun bacısı da olur. Oğlanın doğuluşu ilə bağlı bir qayda olaraq təntənəli məclis qurulur. Belə məclislər bir gün yox, hətta bir neçə gün yox, qırx gün, qırx gecə davam edir. Çoxlu mal, heyvan kəsilir, aul əhli, ətraf aullardan qonaqlar dəvət edilir, böyük şadyanılıq keçirilir, deyir, gülmür, çalır, oynayırlar.

Qaraqalpaq dastanlarında batırın qız ardınca yola çıxması da mühüm yer tutur. O, atını yola çıxmağa hazırlamaqla, həm də silah seçir. Məsələn, Alpamısın Bayşubarı, Koblanın Sarıala atı seçməsi belədir. At seçimi qaraqalpaq qəhrəmanlıq dastanlarında xüsusi detaldır. Lakin eyni zamanda bəzi dastanlarda ("Maspətşa", «Qurbanbəy», «Qırx qız» və b.) bu motiv faktik olaraq yoxdur. Bu da onu göstərir ki, bütün dastanlarda ənənəvi motivlərin təkrar olunmasına heç lüzum da yoxdur. Qaraqalpaq dastanlarında qız (gələcək arvad) seçmə ilə motivə də xüsusi diqqət yetirilir. Məsələn, Koblan Qurtqanı, Alpamıs Gülbarçını, Arıslan Gülayimi, Maspətşa Ayparçanı, Yer Ziuar Anyacamalı beləcə seçib axtarır. Qız axtarışı dastanların əksəriyyətinin konfliktinin əsasını təşkil edir. Qız axtarışı zamanı qəhrəmanlar bir neçə pəhləvanı məğlubiyətə uğratmalı, qızıl hədəfi vurmalı, qızı götürüb qayıdarkən düşmən qüvvələrlə yarışa girməli, mübarizəni öz xeyrinə həll etməlidir. Dastanlarda yer alan döyüş və təkbətək mübarizələr əksər hallarda əsərin kulminasiya nöqtəsidir.

Qaraqalpaq dastanlarının xeyli digər xüsusiyyətləri də vardır ki, onlar da dastanların ideya məzmunu və kompozisiya quruluşu ilə üzvi surətdə bağlıdır. Məsələn, «Qırx qız» dastanında qəsr tikintisi, Aşir, Amangül, Sayek və Çoban Jurının Allahyar bəyi aldatması və s. epizod və motivlərə biz digər dastanlarda da rast gəlirik. Və yaxud iki bəy qardaşların övladları dünyaya gəldikdən sonra onlardan birinin Bayburanın, digərindən Baysarıdan töycü istəməsi Tayşaxanın (kalmıqlar) ölkəsinə getməsinə gətirib çıxarırsa, Ultanın Barçınla evlənməklə bağlı özünəməxsus xarakteri ortaya qoyulursa, Alpamısın yeddi il yeraltı zindanda bağlı qalması ilə nəticələnirsə («Alpamıs»), «Koblan» dastanında divlərlə uzun müddətli və ölümcül mübarizələrin aparılması (Kobikli, Bökədiv və Alanqasar-Alıpdıv, Çarıqlı-div, Gizirdıv) və onların məhv edilməsi arvadın qohumları tərəfindən

kömək, pərilərin yaşadıkları yeri ələ keçirmə kimi hadisələrlə, mənzərələrlə rastlaşırıq. «Maspətşa», «Yazgələ», «Qurbanbəy» və digər dastanlarda da biz özünəməxsus orijinal məqamlar görürük.

Qaraqalpaq qəhrəmanlıq dastanlarının bir sırasının kompozisiya quruluşu xalq nağıllarının süjet quruluşu ilə eynilik təşkil edir. Nağıl süjetləri xalq eposu ifaçıları, improvizatorları tərəfindən bacarıqla istifadə olunur. Eyni zamanda burada digər dastanlar üçün xarakterik olan kontaminasiya hadisələri ilə də rastlaşırıq. Qaraqalpaq qəhrəmanlıq dastanları öz süjet və kompozisiya orijinallığını saxlamaqla, həm də digər xalqların dastanlarının süjet və kompozisiya, xüsusən özbək, qazax və başqurd eposunun xüsusiyyətlərini özündə daha çox əks etdirməkdədir.

Qaraqalpaq dastanlarının başlıca personajı batırdır. Batırı bəzən Bahadır da adlandırırlar. «Batır» mənasında həm də «mərd» («məsu»), «pəhləvan» («palvan»), «ər» («er»), «kövsər» («kaysar»), «sultan» ifadələrindən də istifadə edilir. Belə sözlərdən Azərbaycan və özbək dastanlarında istifadə olunmasına da təsadüf edilir. Batır xalq maraqlarını bütün hallarda fərdi maraqlardan üstün hesab edir. Məsələn, «Qırx qız» dastanının baş qəhrəmanı deyir: «Xalq yoxsa – batır yoxdur, doğma torpaqsız batır yoxdur». Batırlar əksər hallarda xalqın xoşbəxtliyi uğrunda özünü qurban verməyə hazır olurlar. Qaraqalpaq qəhrəmanlıq dastanlarında əsas hadisə və obrazlar baş qəhrəman ətrafında qruplaşdırılır. Məsələn, Alpamısla onun valideynlərinin, bacısının, Yadıqarın, Barçının, Qaracanın, Həşimin, Kultayın obrazları belə əlaqələr müstəvisindədir. Onlar sanki ikinci dərəcəli, köməkçi rol oynayırlar. Arıslan, Sərfinaz, Otbaskan, qırx qız, onların valideynləri Gülayimlə sıx bağlıdırlar. «Koblan»da Polad, Qurtqa, Qaraman, Mirzə Saim, Yersəim, Ayıllı Orak və başqaları Koblan ətrafında birləşmişlər.

Adətən batırların oğulları qoçaq, igid doğulurlar. «Alpamıs»da Yadigar «Koblan»da Mirzə Saim, «Maspatşa»da Adilşah, «Yazgələn»də Baltakeyin oğlu Yazgələn belələrinəndir.

Qaraqalpaq dastanlarında («Koblan», «Alpamıs», «Qırx qız» və s.) batırların dostluğuna da xüsusi diqqət yetirilir. «Koblan»da Polad, Qaraman, Yer Saim, «Alpamıs»da Həşim, Qaracan, «Qırx qız»da Arıslan, Altınay, Sərfinaz, Otbaskan və s. buna nümunə ola bilərlər. Batırın ən yaxın yoldaşı onun atıdır. Gülayim də – Axtamker, Koblanda da Torışat, Alpamısdə Bayşubar, Maspatşada Mənsun at, Goroğluda Qırat belələrinəndir. Bu atlardan hər biri az qala qəhrəmanın dilini bilir, insanlardan ağıllı davranır və quş kimi uçurlar. Atın belə səciyyəvi xarakterinə biz dünyanın digər xalqlarının dastanlarında da rast gəlirik.

Qaraqalpaq qəhrəmanlıq eposunda bədii təkrirlərdən geniş istifadə olunur ki, onların sırasında çoxsaylı müxtəlif növü bədii təsvir vasitələri - hiperbolalar, epitetlər, müqayisələr və s. vardır. Müqayisələrdə hiperbolalardan daha çox istifadə olunur. Məsələn, at bərkqaçan dovşanla, yaxud güllə ilə müqayisə olunur.

Qaraqalpaq eposunda qadın obrazına da xüsusi yer verilir. Bu obrazların yaranmasında çoxsaylı xalq müqayisələrindən, məsələn, «ondörd günlük aya bənzəyir», «karşığa (ov quşu) kimi fikirlidir», «boyu, qədd-qaməti qartal kimidir» və s. istifadə olunur. Müqayisələrin özü də müxtəlif olur: hadisələrin, obrazların yaradılması və təsviri ilə bağlı (ay, günəş, çay, ağac, külək, buz, dağ, qar, dəmir, brilyant, qızıl, qamış, göl və s.); xalq həyatı və istehsal alətləri ilə bağlı (yurta, lampa, qarmaq, qarı, daş örtüyü və s.); heyvanlarla müqayisələr (məsələn, şir, pələng, ayı, canavar, dovşan, dəvə, xoruz, at, qartal, qaz, ilan, ceyran, qoyun və s.).

Qaraqalpaq eposunda ən geniş yayılmış bədii ifadə

vasitələrindən olan epitetlər daha çox diqqəti cəlb edir. Məsələn, söyləyicilər toyu, təntənəni təsvir edərkən «ən yaxşı heyvanları kəsdilər», «dörd bucaq ocaq yeri düzəltdilər», qızı «hündür, qədd-qamətli», atı «qızıldan yəhərlənmiş» kimi və s. göstərilir. Bundan başqa «ağappaq», «altın arşa» («qızıl sandıq»), «tilla delment» («qızıl toqqa»), «tilla sedep» («qızıl sədəf»), «tilla saz» («qızıl saz»), «ak üy» («ağ ev-yurta»), «akşa yüz» («ağca üz»), «ağ bilək», «ağ şatır» («ağ çadır») və s. kimi epitetlərə geniş yer verilir. Eyni zamanda bu epitetlərdən istifadə edən qaraqalpaq söyləyiciləri nəinki bir-birini təkrar edir, həm də yerli ləhcəyə söykənərək öz fərdi dəst-xəttini ortaya qoyur, formalaşdırırdılar. K.Maksetovun şəhadətinə görə qazax, özbək, türkmən dastanlarında istifadə edilmiş epitetlər qaraqalpaq dastanlarındakı epitetlərlə üst-üstə düşür.⁴ Türk xalq dastanlarında bədii formanın yaxınlığı həm də bu xalqlar arasındakı epik abidələrin geniş yayılması ilə bağlı olduğunu sübut edir.

Qaraqalpaq eposunda atalar sözü və zərbi məsəllərdən də qəhrəmanların nitqini poetikləşdirmək, rəngarəngləşdirmək üçün geniş istifadə olunur. Məsələn, «Qırx qız» da «кемликке кемал, мен менге заял» («Ağıllıya kamal, mən-mən deyənə zaval»), «Qurbanbəy» də «Мен-мен болсан казан урар гулине» («Mən-mən desən xəzan (boran) vurur gülünü», «Maspatşa»da ərə gedən qız haqqında «Тени келсе мегин бер» («Qız sevdiiyinə gedirsə, pulsuz (kalımsız, başlıqsız) ver») və s.

Bu baxımdan «Alpamıs» dastanı daha fərqlidir. Məsələn, təkcə Yesemurad jiraunun bir variantında 200-dən çox atalar sözü və zərbi məsəllər yer almışdır. Aforistiklik qaraqalpaq atalar sözü və zərbi məsəllərin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Qaraqalpaq dastanlarında bəzən feodal ideologiyasını əks etdirən atalar sözü və zərbi məsəllər də yer almışdır. Məsələn, «Катыннын ташы узун, акылы кыска» («Qadının saçı uzun,

ağılı qısa»), «АЛТЫН АЛМА, ДУУА АЛ» («Qızıl alma, dua al») və s.

Atalar sözü və zərbi məsəllər digər bədii ifadə vasitələri ilə birgə qaraqalpaq dastanlarının dilini zənginləşdirməklə bəzəyir və eposu əsl xalq təfəkkürünün incisi kimi ortaya qoyur.

Dastanlarda rast gəlinən şəxs adları, yer, çay, göl, dağ, bitki, heyvan və s. epik planda verilir. Onlar öz fərdi, dar anlayışlarını itirib ümumi obrazlı tipik ada çevrilmişlər. Məsələn, Alpamıs, Koblan, Gülayım, Goroğlu, Maspətşa, Ayparça, Sərfinaz, Arıslan və b. şəxsində biz öz vətəninə, xalq təəsübünü çəkib onun uğrunda döyüşən, ləyaqətini qoruyan insanların obrazını görürük.

Qaraqalpaqların epik repertuarında əllyə qədər qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanları mövcuddur. Onların sırasında «Alpamıs», «Koblan», «Qırx qız», «Qurbanbəy», «Şəhriyar», «Şirin-Şəkər», «Bozaman», «Yer Kosay», «Yer Sayım», «Hacı Girey», «Yer Ziuar», «Kansayım», «Cahanşa», «Səlimcan», «Hətəm-Tay», «Məngliqal», «Canadil», «Baltakey-batır», «Güldursun haqqında rəvayət» və s. müxtəlif dövrlərdə yaradılmışdır.

Bu dastanların məzmun və forma baxımından kamilləşməsində qaraqalpaq jirau və baksılarının rolu danılmazdır. Jiraulıq sənəti və ifası Qaraqalpaqstanda xüsusi nüfuz malikdir. Bu sənətin qıpçaq türklərində qədim və zəngin ənənələri vardır. XIV əsrdən üzü bəri Soppaslı Sıpıra jirau, Qazı Tuqan, Şalkiiz, Dosmambet, Həsən Qayğılı kimi jiraular «Yedige», «Yer Şora», «Alpamıs», «Yer Sayım», «Şəhriyar» və s. dastanları böyük məharətlə ifa etmişlər. Getdikcə sənət inkişaf etmiş, Jien Jirau (XVIII-XIX əsrlər), Şankay (1814-1889), Yerpomad jirau (1861-1938), Yesemurad (1836-1908), Qurbanbəy (1876-1958), Nurabılla (1888-1957), Qaibnəzər jirau (1887-1962), Qiyas jirau (1903-1974), Şahmurad jirau (1925-1998), Cüməbəy Bazarov (1927), Cüməbəy Seydullayev

(1932), Yaxşılıq jirau (1934), Qazaxbəy, Xalmurad, Bəymurad, Oğuz jirau kimi ifaçılar bu sənətin yaşadılmasında yaxından fəaliyyət göstərmişlər.

Qurbanbəy jiraunun söyləyicilik məharəti daha fərqli olmuşdur. Onun dastan söyləyiciliyi repertuarı o qədər zəngin və çeşidli olmuşdur ki, o, nəinki Qaraqalpaqstanda, həm də onun hüdudlarından kənarında hamı tərəfindən sevilmişdir. (Qurbanbəy ömrünün şüurlu dövrünü Qaraqalpaq Dövlət Dram Tetrında, filarmoniyada, radiokomitədə və başqa yerlərdə fəaliyyət göstərməklə, dastanlar və öz fərdi yaradıcılıq repertuarından əsərlər ifa etməklə yaşamışdır). Qurbanbəyin repertuarında «Yer Kosay», «Bozaman», «Yazgələn», «Yer Sayım», «Şirin-Şəkər», «Qurbanbəy», «Hacı-Girey», «Kansayım», «Məngliqal», «Qırx qız», «Alpamıs», «Yer Ziuar», «Cahanşa», «Səlimcan», «Hətəm-Tay», «Canadil», «Güldursun haqqında rəvayət», «Baltakey-batır» və başqa dastanlar böyük ustalıqla səsləndirilmişdir. Onun ifasından bu dastanların böyük bir qismi özbək, qazax, türkmən, qırğız, rus və s. dillərə tərcümə edilməklə qaraqalpaq epik poeziyasının digər xalqlar arasında yayılmasında nəzərəcarpacaq rol oynamışdır. Qurbanbəyin «Qırx qız» variantı əsasında A.Tarkovski «Gözəl Gülayım haqqında povest»-ini yazmış, Nəvai adına Akademik Opera və Balet Teatrında Feyginin «Qırx qız» baleti səhnəyə qoyulmuşdur.⁵

«Yer Ziuar» dastanı. Bu əsər Qaraqalpaq dastanları içində öünəməxsusluğu ilə seçilən nümunələrindəndir. Onun mətni ilk dəfə Sahibnəzər Bəynəzərov tərəfindən Qurbanbəy Tajibəyovdan yazıya alınmışdır. Bu mətn sonralar Qaraqalpaqstan Elmi-Tədqiqat İnstitutunun elmi əməkdaşı Gəncəmurad Yesemuradov tərəfindən əlavələr edildikdən sonra 1958-ci ildə on bir min şeir sətri həcmində nəşrə hazırlanmışdır. Dastan haqqında ilk məlumatı xalq ədəbiyyatı nümunələrinin toplayıcısı Kallı Aimbetov vermişdir. Əsər

XVII-XVIII əsrlərdə baş verən hadisələri çevrələməklə, məzmunu qədim nağıl və əfsanələrlə zəngin olan mifoloji elementləri özündə əks etdirməkdədir. «Yer Ziuar» dastanında kalmık xanı Taxtapolad Xarəzm xanı Həsənxanın ölkəsi üzərinə hücum planlaşdırır. Ona 30 minlik ordu qarşısında tablaya bilməyib məğlub olmağı təklif edirlər. Həsən xanın əsabələri ölkəni döyüşsüz təslim etməyi məsləhət bilsələr də, Həsənin oğulları Ziuar və Canay döyüşsüz təslim olmaqdan boyun qaçırırlar. Xanlar və batırlar arasında mübarizə başlayır. Taxtapoladın batırı Ağyunis Həsənin batırı Ağgözü öldürür. Mübarizə dastanda müqayisələrlə verilir: «Belleri jayday buqildi» («Belləri yay tək büküldü»), «Manqlaydan terler toqildi» («Alından tər töküldü»).

Ziuar və Canay Həsənin ordusuna başçılıq edib kalmık xanı Taxtapoladın üzərinə hücumu keçib qalib gəlirlər. Vəziyyətin ağırlığını görən kalmık xanının yaxınları Taxtapolada qarşı çıxış edib müharibəni dayandırmağı təklif edirlər. Xan razılaşmır. Belə olduqda kalmık bəyləri yolunu azmış Taxtapoladı xanın yanına gətirirlər. Həsənin əmri ilə Taxtapolad edam olunur. Həsən kalmıklar ölkəsinə Abaxanı şah, Canayı isə onun vəziri təyin edir. Canayla Aktamkeri böyük toy məclisi qurub evləndirdikdən sonra Həsən xan Xarəzmə qayıdır.

Yer Ziuar yolda bir dərvişə rast gəlir. Dərviş ona gözəlliyi dünyaya səs salan Amanşahın qızı Aynacamal haqqında danışır. Yer Ziuar ona vurulur və qızın axtarışına yollanır. Yol boyu o, çoxsaylı çətinliklərlə üzləşir. Məsələn, sehrkar qarı Yer Ziuarı kiikə çevirir. Qəhrəman sehrkar qarından qaçır. Yer Ziuar kiik cildində Kanşayım adlı xanın qızının qəsrinə daxil olur, o, orada meyvə yeyərkən kənizlər onu görür. Kənizlər xan qızına bu barədə məlumat verirlər. Susıma adlı qıza xan qızı kiiki onun yanına gətirməyi əmr edir. Susıma kiikin gözünə baxarkən onda insana oxşarlığı hiss edir. Xan

qızı Zöhriyyə ruhları çağırmaqla onu insana çevirir. Bundan sonra o, Yer Ziuardan oralarda nə etdiyini soruşur. O isə Aynacamala vurulduğunu söyləyir. Zöhriyyə, Yer Ziyarı onu dilə tutaraq saxlayıb onu özünə ər etməyə çalışsa da, Ziuar öz sevgilisinin dalınca getməsində ısrarlıdır. Ziuardan əlini üzən Zöhriyyə onun Aynacamala qovuşması üçün onunla birgə cinlər, divlər ilə vuruşa-vuruşa Aynacamal olduğu əyalətə gəlib yetişirlər. Aynacamal Ziuara öz sevgi hissini bəyan edir.

Dastanın başlıca mövzusu ölkəni yadelli işğalçı xanlardan azad etmək uğrunda mübarizədir. Hadisələr əsasən Xarəzmdə cərəyan edir.

«Yer Ziuar» digər dastanlardan onunla fərqlənir ki, burada hadisələr müharibənin başlaması ilə bağlı gələn informasiya ilə ortaya çıxır. Belə başlanğıc qaraqalpaq dastanlarında az təsadüf olunan element kimi maraqlıdır. Dastandakı xeyli motiv və hadisələr nağıl və mifoloji ünsürlərlə əlaqəlidir. Bu, dastanın süjetində, obrazlar sistemində və kompozisiya quruluşunda özünü yaxşı nümayiş etdirir.

«Yer Ziuar» digər qaraqalpaq dastanlarından xeyli digər fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Digər qəhrəmanlıq dastanlarında uşaqlar, övladlar ön planda olub, valideynlər arxa planda durduğu halda, «Yer Ziuar»da oğulla ata (Ziuar, Canay və Həsən) baş verən hadisələrdə bir yerdə vuruşur, iştirak edirlər.

Ziuar və Aynacamal uzun müddət ərzində Zöhriyyənin yaratdığı sarayda qalır. Div-pərilər Aynacamalı oğurlayıb aparmaq istəyirlər. Lakin Aynacamal Ziuara görə öz şahlığını qurban verməyə hazırdır. Aynacamal Ziuara cunqarların (kalmıkların) Xarəzmi dağıtmaları haqqında məlumat verməklə, ona doğma yurda yetişməyi məsləhət bilir. Ziuarın kalmıklar üzərinə hücumunda Zöhriyyə də öz yaxın rəfiqələri ilə iştirak edir. Xarəzmdə müharibənin yatırılmasında Ziuar, Aynacamal və Zöhriyyə yaxından iştirak edirlər. Kalmıklarla

xarəzmlilər sülh bağlayır, əmin-amanlıq şəraitində yaşamağa başlayırlar.

Dastanda bədii ifadə vasitələrindən istifadə onun başlıca ideyasının açılmasına xidmət edir. Qəhrəmanların zahiri siması, iştirakçı şəxslərin portretləri və s. ustalıqla işlənmişdir. Əsərdə atalar sözü və zərbi məsəllərdən geniş istifadə olunmuşdur. Dastanın bədii dilində jırau məharəti özünü kifayət qədər relyefli ifadə etməkdədir.

«**Qurbanbəy**» dastanı. Dastan 1938-ci ildə Sədərbəy Mövlənov və Şəmşid Xocaniyazov tərəfindən yazıya alınmışdır. Əlyazması Özbəkistan Elmlər Akademiyasının Qaraqalpaq filialının kitabxanasında saxlanılan bu əsər 1962-ci ildə Nökisdə qaraqalpaq dilində nəşr olunmuşdur. Dastanda noğaylı Qurbanbəy batırın cunqar Şeyirxana qarşı mübarizəsi yer almışdır. Qurbanbəyin cunqarlara qarşı yürüşündə onun xanımları, oğulları və kiçik qardaşı iştirak edirlər.

Qurbanbəy xalq təəssübkeşidir. O, onun doğma torpaqlarına göz dikən düşmənlərin hamısına qarşı amansız olacağını və vətəni azad edib onları cəzalandıracağını deyir. Başlıca ideyası istismarçılarla mübarizəni əks etdirən bu əsər xalq ideallarının ifadə olunmasını ön plana çəkir. Dastanın bir sıra yerləri “Qırx qız”la kifayət qədər yaxından səsləşir. Təhkiyədə Qurbanbəyin qulağına qeybdən səs çatdığı insanların cunqar xanı tərəfindən min bir bəlalara məhkum olub qula çevrilməklə əzablar içində məhv olduğu əksini tapır. Dastanın bu yeri Surtayşanın qaraqalpaq torpaqlarına soxulub xalqı qula çevirib apardığı və Gülayimin xalqın köməyinə yetişdiyi mənzərəni əks etdirən səhnə ilə üst-üstə düşür. Şeyirxanla mübarizədə qəhrəmanlıq göstərən Qurbanbəyin əmisioğlu Sultan məhv olur və s.

«Qurbanbəy» ənənəvi qaraqalpaq dastanlarından biridir. Burada çoxsaylı coğrafi yer adlarına rast gəlinir ki, onlar

əsasən noğaylı dövrünü əks etdirməkdədir. Dastanda «noğaylı» həm də hadisələrin getdiyi ərazinin göstəricisi kimidir. Eyni zamanda dastanda elə yerlər də vardır ki, onlar dastanın məzmunu ilə əlaqəli deyildir. Məsələn, Yaxın Şərqi ölkələrinin şəhərləri Qəndəhar, Rat və başqa adlar bu qəbildəndir. Bundan başqa burada jırau fantaziyasına söykənən yer adlarına da rast gəlinir ki, onların içində Abuzəməm, Qoyu Bulır, Abuhəyat, Ağböulay, Guhi-Kab və s. vardır. Eyni zamanda dastanın elə yerləri də vardır ki, hadisələrin bir yerdən başqa bir yerə keçməsi məntiqə söykənmir. “Qurbanbəy”in özünəməxsus süjet xüsusiyyətlərini fərqləndirmək olar ki, məsələn, «Alpamıs»da, «Koblan»da olduğu kimi qəhrəmanın doğuluşu, «Qırx qız»da cigirlərin qız axtarışına çıxması və s. burada analogiyasını görmürük. Bununla belə dastan üçün nağıl motivi daha çox səciyyəvidir.

Dastanın sehrli yuxu görmədən başlaması bunun bariz sübutudur. Əgər «Koblan»da batırın köməkçisi qırx cigit, «Qırx qız»da qırx qız, «Alpamıs»da onun dostlarıdırsa, «Qurbanbəy»də onun köməkçiləri kimi düşməne qarşı arvadları və bacısı vuruşur. Əsərdə qəhrəmanlar iki cür haqq-ədalət uğrunda mübarizə aparırlar, şah və onun əsəbləri kimi təsnif oluna bilərlər. Əgər qəhrəman və onun yaxınları xalqın azadlığı, vətənin qorunması uğrunda mübarizə aparırlarsa, şahlar öz dağıdıcı maraqlarını gözləməkdədirlər. Onlar xalqın içinə nifaq salıb, onu rəzil vəziyyətə salmaqla, həm də təqsirsiz insanları qan girdabında boğdururlar. Əsərin başlıca konfliktini də despot şahlarla xalq batırlarının mübarizəsi təşkil edir.

Nağıl motivindən geniş istifadə bu dastanın fərqli keyfiyyəti kimi ortada dayanır. Bu onu göstərir ki, noğaylı dövərində nağıllar folklor janrlarının, o cümlədən dastanların formalaşma və inkişafına nəzərəcarpacaq təsir göstərmişdir. Nağıl priyomundan istifadə Qurbanbəyin bacısı Məqsim qızın

satqın kimi Şeyirxandan onun qardaşını məhv etmək istəyi epizodunda əks olunur. Məqsim qızın bu təklifinin həyata keçirilməsinin həll olunacağını Şeyirxan aşağıdakı kimi ortaya qoyur: «Qardaşını məhv etmək üçün onu buradan altı aylıq bir məsafədə olan Julman şəhərinə göndərmək lazımdır. Orada üç bulaq var – Abuhəyat, Abuzəməzəm, Abupələk. Bu bulaqlardan hər birinin sehrli xüsusiyyətləri vardır. Abupələkdən içə bilən uzun ömürlü olur, Abuhəyatdan içən lap altmışdoqquz yaşlı qoca olsa belə iyirmibeş yaşlı cavana dönür, Abuzəməzəmdən isə hər hansı bir kəs bir qurtum içsə, o, bütün ömrü boyu xəstəlik nə olduğunu bilmir. Bu sehrli bulaqları Kakrap adlı div qoruyur. Onu Həzrət İskəndər öz sehrinin gücü ilə hərəkətsiz həyat tərzinə məhkum etmişdir. Orada dərin bataqlıqlar var. Bulaqdan su içməyə gələnləri div udur, bataqlıq onları məhv edir. Qardaşını oraya göndər, qoy orda məhv olsun».

Nəinki qaraqalpaq, türk, həm də monqol eposunda batırın sevdiyi qızı ələ keçirib onunla evlənməsi geniş yayılmış epik motivdir. Uzaqda yaşayan qızın axtarışına çıxma (göbəkəsmə, yaxud buta verilmə) folklorda tez-tez rast gəlinən motivdir. Gənc batır qız dalınca gedərkən bütün sədd və çətinliklərdən keçəcəyinə və sevgilisində qovuşacağına inanır. Eposda evlənmə, gəlin öz düşdüyü vəziyyətilə, öz ölkəsinin dağıdılmasına və yaxınlarının ölümü ilə barışmırsa, hər şey onun ölümü ilə sona çatır. Lakin biz bir sıra türk dastanlarında qızın öz qəbiləsinə, xalqına qarşı çıxdığının da şahidi oluruq. Məsələn, «Qurbanbəy»də Məqsim qızın Kalmık xanına öz qardaşını məhv etmək üçün müraciəti bu qəbildəndir. Belə vəziyyəti biz qazax qəhrəmanlıq dastanı «Koblandı - batır»da da görürük. Məsələn, burada Kalmık xanının qızı Qarlıqa Koblandıının zindandan qaçmasına, onun atasının və qardaşının öldürülməsində qəhrəmana yardımçı olması da məlumdur.⁶

R.S.Lipets qeyd etdiyi kimi, bu qızlar bəzən əllərində silah öz atalarının göndərdiyi insanlara, batırlara qarşı çıxış edir, müdafiənin gizli planları və zəif yerləri ilə bağlı məlumatlar verir, öz yaxınlarının zəif nöqtələrini oğlana göstərirlər.⁷

Bu tipli nağıl epizodları dastanın süjet xəttinə üzvü surətdə bağlanır. Əsərdə yer almış digər nağıl elementləri və personajlar – divlər, ölü bataqlıqlar və s. qəhrəmanların məqsədə çatmasında daim maneəyə çevrilir. Çünki doğrudan da Abuzəməzəm, Abupələk, Abuhəyat kimi insanlara xoşbəxtlik gətirən bulaqlar şahların əsabələri tərəfindən qorunaraq daim xalqın üzünə bağlı olurdu.

«Qurbanbəy» dastanında bədii ifadə vasitələrindən, o cümlədən hiperbola və müqayisələrdən də geniş istifadə olunmuşdur: Məsələn, «qara nər kimi nəərə çəkir», «alın ay kimi bərq vurur», «qəzəbdən əsir», «beli dartılmış kaman kimi əyilir» və s.

Bu dastanda da digər qaraqalpaq dastanlarında olduğu kimi atalar sözü və zərbi məsəllər yer almışdır. Məsələn, «Əgər igidin min düşməni varsa, onun min dostu, yaxını da var», «Əgər sən lovğasansa, çiçəyin tez solacaqdır» və s. Atalar sözü və zərbi məsəllər «Qurbanbəy» dastanının ideya və məzmununu daha dərindən açmağa, onun dilinin ifadəliliyini və obrazlılığını kamilləşdirməyə xidmət etmişdir.

«**Şəhriyar**» **lirik-epik poeması**. Yuxarıda qaraqalpaqların dastan yaradıcılığında danışdıqda qeyd etmişdik ki, Qaraqalpaqstan sözün həqiqi mənasında folklor nümunələri və epik dastanların beşiyi adlanmağa layiqdir. Uzun zaman kəsiyində qaraqalpaqlar müxtəlif şifahi janr nümunələrini inkişaf etdirir-ətdirir son dərəcə orijinal nəğmələr, nağıllar, atalar sözü, zərbi məsəllər, müdrik tapmacalar və s. yaratmaqla onları ovxarlama-ovxarlama, naxışlaya-naxışlaya günümüzə gətirib yetirmişlər. Bununla belə qədim qaraqalpaq şifahi poeziyasının zənginliyi və rəngarəngliyi

heç də qeyd etdiklərimizlə bitib tükənmir. Qaraqalpaqların lirik-romantik dastanları da mövzu və məzmun baxımdan kifayət qədər naxışlıdır. Bu dastanlardan hər biri («Şəhriyar», «Şirin-Şəkər», «Mənglikal», «Bozatau», «Maspatşa», «Canadil», «Güldursun haqqında hekayət» və s.) qaraqalpaq epik repertuarını zənginləşdirmiş nümunələr olmaqla hamısı qaraqalpaqların yüksək poetik mədəniyyətinin və zəngin fantaziyasının məhsulu kimi diqqəti cəlb etməkdədir. Qeyd etdiyimiz baxımdan ən irihəcmli və özünəməxsus məzmunla seçilən dastanlardan biri də «Şəhriyar»⁸ lirik-romantik poemasıdır.

«Şəhriyar» dastanının Azərbaycan xalqının romantik «Şəhriyar» dastanı ilə o qədər də yaxından səsləşən məqamlarını görməsək də, əsərin başqurd «İdukay və Muradım» lirik-məhəbbət dastanı ilə səsləşən elementlərini müəyyənləşdirmək mümkündür.⁹

«Şəhriyar» son dərəcə bəzəkli, nağıl koloriti ilə haşiyələnmiş dastandır. Əsərdə yer almış xalq fantaziyasının özünəməxsusluğu, gerçək məişət səhnələri, aydın, koloritli obrazlar, müxtəlif poetik priyomlardan istifadə, lirik və qəhrəmanlıq epizodlarının zənginliyi, incə psixologizm, son dərəcə maraqlı təhkiyə manerası, uğurlu və bitkin kompozisiya dastanı qaraqalpaq xalq sənətinin ən gözəl abidələri sırasına qoya bilmişdir.

«Şəhriyar» dastanı ilk dəfə 1939-cu ildə tanınmış qaraqalpaq yazıçısı Əhməd Şahmuradov tərəfindən Qaraqalpaqstanın Kunqrad rayonunda Kulemet jiraunun dilindən qələmə alınmışdır. Əsərin baş qəhrəmanları gənc batır Şəhriyar və onun qoçaq bacısı Anjimdir. Onların timsalında biz öz mərdliyi, məğrurluğu, sadıqlığı, ədalətliyi ilə fərqlənən xalq qəhrəmanlarının xüsusiyyətləri ilə tanış oluruq. Eyni zamanda əsərdə oxucu həm də riyakar cadugərlər, ağzından od püskürən əjdahalar, sirli-sehrli

qəsrilər, qanadlı atlar və s. tanış olur. Poemaya toxunan hər bir oxucu elə o andaca qeyri-adi nağıl dünyasına düşməklə çoxsaylı əfsanəvi qəhrəmanlıqların və sərgüzəştlərin şahidi olmaqla, sanki onun özü də bu qeyri-adi dünyanın sakininə çevrilir. Həmin dünyadakı əlçatmaz, ünyetməz qayalar da, sehlənmiş qalalar da, göylərə uçmağa hazırlaşan quş qanadlı atlar da, eybəcər sehrkar qarılar da, qaranlıq gecələrdə meşələrin dərinliklərinə baş vurmaqla ağzından od püskürən əjdahalar da son dərəcə sirli-sehrlidir. Onlar cəsur atlıya mane olmalarına baxmayaraq, qəhrəman öz qolu və təmiz, qorxmaz ürəyinin köməyi ilə şərə qarşı çıxmaqla insanların ədalətə qovuşmasında onlara kömək etdiklərinin şahidi oluruq.

Əsər dastanın baş qəhrəmanlarının doğuluşu, onların uşaqlıq səhnələri ilə başlayır. Poemanın başlıca məzmunu aşağıdakılardan ibarətdir. Qoca Darapşa xanın doqquz arvadı vardır. Bununla belə onlardan heç birinin övladı yoxdur. Arvadlardan heç biri Darapşaya övlad bəxş edə bilməmişdir. Bundan pəjmürdə olan Darapşa Gülşara adlı bir gənc qızla evlənir. Gülşara bir müddət sonra ekiz uşaqlar – bir oğlan, bir qız dünyaya gətirir. Uşaqlar elə doğulduğu andan son dərəcə gözəl olurlar. Onlardan birinin adını Şəhriyar, o, birinin adını Anjim qoyurlar. Əvvəlki doqquz xan arvadlarının Gülşaranı görməyə gözləri olmur. Darapşa evə uzaq səyahətdən qayıdarmış. Xanın evdə yoxluğundan istifadə edən bu doqquz məkrli arvadlar saraya qocacadugər qadını dəvət edirlər. Ona uşaqları məhv etmək üçün yetərincə pul verirlər. Cadugər qarı bundan sonra uşaqları gölə atıb, onların yerinə yatmış ana Gülşaranın qucağına bir kiçik və bir pişik balası qoyur. Səyahətdən qayıtmış Darapşa arvadı Gülşaranın iki körpə heyvan doğduğundan xəbər tutduqda bu hadisəni təəccüblə qarşılayır. Gülşaraya ciddi qəzəblənən xan gənc arvadının doğru sözlərinə inanmayıb,

onu birdəfəlik öz məmləkətindən qovur. Buna baxmayaraq, xanın doqquz sonsuz arvadları Gülşara üzərində qələbəni heç də uzunmüddətli bayram edə bilmirlər. Az keçmir ki, onlar köhnə göldə boğdurduqları uşaqların ölməyib yaşadıklarından xəbər tuturlar. Belə olduqda onlar yenə də cadugər qarıya bir də müraciət etməli olurlar. Cadugər qadının köməyi ilə onlar bir nəfər muzdlu tutub ona uşaqları göldən tapıb götürməyi və kisəyə qoyub məmləkətin hüduqlarından kənara aparıb orada doğramaq əmrini verirlər. Bu muzdlu kəs tapşırığı etsə də, onu tam yerinə yetirmir, daha doğrusu, uşaqları öldürür. Əvəzində onların hər ikisini səhradakı yolların kəsişdiyi yerdə qoyub geri qayıdır. Qayıdarkən o, bir ceyran balasını öldürüb, ekizlərin köynəyini qana boyadıb, onların qanlı paltarını ilə saraya gəlir. Xan arvadları bunu görüb kişini yetərincə mükafatlandırır, körpələrin köynəklərini yandırır.

Allahın Şəhriyar və Anjimə yazığı gəlir. Onlar yol ayrıcında qoyulduğu vaxt oradan karvan keçirmiş. Karvanbaşı körpələri görüb götürməklə, onları öz xanları Şahsuvara gətirir. Uşaqların gözəlliyinə vurulan Şahsuvar xan və arvadı Ağdövlət elə o andan onları övladlığa götürürlər...

Beləliklə, biz qaraqalpaq dastanlarının bir sıra xüsusiyyətlərinə nəzər salıb onların xarakterik cəhətlərini, məzmun, ideya, obrazlar sistemini və s. nəzərdən keçirdikdə belə nəticəyə gələ bilərik ki, qaraqalpaq dastanlarının əksəriyyəti nəzmdə olmaqla, öz ritmikliyi, qafiyə quruluşu və musiqililiyi ilə seçilir. Qopuz və dutarın köməyi ilə ifa olunan xalq melodiyları vasitəsilə dinləyici və tamaşaçılara çatdırılan bu dastanlar öz milli koloriti ilə seçilir. Qaraqalpaq jirauları dastanları ifa edərkən yaxşı məlahətli səslə yanaşı, bəlağətli nitqə, improvizasiya və musiqi alətlərində çalmaq istedadına malik olurlar. Qurbanbəy Tajibəyov, Yesemurad Nurabillayev, Qiyas Xeyrəddinov, Caraq Şamuradov, Qaracan Kabulov,

Xocambergen Niyazov, Ataniyaz Ayimbetov və b. məhz belə məharətli ifaçı və söyləyicilərdən olmuşlar.

Qaraqalpaq jiraularının epik repertuarı yetərincə zəngin və rəngarəngdir. Onların hər biri neçə-neçə dastanları əzbər bilir, onlarca nəğmələri qopuz və dutarla bacarıqla ifa edirlər. Qaraqalpaq xalq jiraularının və baksılarının canlı yaradıcılığı ənənəvi xalq eposunu bizim dövrümüzdə də xalq içində hələ də qorunub saxlanıldığını sübut edir. Müasir mədəniyyətin – teatrın, musiqinin, radionun, televiziyanın, texniki vasitələrin, SD və kompakt disklərin, kompüterin, internet şəbəkələrinin geniş yayıldığı, sürətli urbanizasiya prosesləri getdiyi bir dövrdə qaraqalpaq dastanlarının yaşadılması, onların xalqın ənənəvi mədəniyyətinə verdiyi dəyərin bariz nümunəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Нурмухамедов М.К., Жданко Т.К., Камалов С.Л. Каракалпаки (краткий очерк истории с древнейших времен да наших дней) Ташкент, ФАН. 1971, s. 58.
2. Давкараев Н. Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы. Ташкент, 1959.
- Сагитов И. Каракалпакский героический эпос. Ташкент, 1962.
- Аимбетов К. Народная мудрость. Нукус, 1968.
- Сагитов И.Т. Каракалпак кахраманлык эпосы. Нөкис, 1963.
- Максетов К. Поэтика каракалпакского героического эпоса. Ташкент, 1965.
3. Максетов К.М. Каракалпакский эпос. Ташкент, «ФАН», 1976, s. 6.
4. Максетов К.М. Каракалпакский эпос. Ташкент, «ФАН», 1976, с.40.
5. Максетов К.М. Героический эпос, с. 64.
6. Кобланды – батыр. М., Восточн.лит., 1975.
7. Липец Р.С. «Завоеванная женщина» в тюркско-

монгольском эпосе// Фольклор и историческая этнография. М., 1983, с.44

8. Сказание о Шарьяре. Каракалпакская народная поэма. Записана со слов народного сказителя Кулемета жырау// Антология каракалпакской поэзии. Ташкент, «Худож.лит.», 1968.

9. Изеукей менен Моразым// Башкорт халык ижады. Т.VIII Юфю, «Китап», 2006, с. 398-452.

«Идукай и Мурадым»// В краю поющих журавлей. Уфа, «Граффити», 1998.

IV. «QIRX QIZ» VƏ ONUN QARAQALPAQ XALQININ TARİXİNDƏ VƏ BƏDİİ YADDAŞINDA YERİ

«Qırx qız» - çoxqatlı və çoxplanlı tarixi, etnoqrafik və folklor nümunəsi kimi. «Qırx qız», onun yaranma tarixi və qaraqalpaq xalqının bədii yaddaşında yeri. Eposun qədim folklor-etnoqrafik mənbələri. Poemanın struktur-kompozisiya xüsusiyyətləri. «Qırx qız»ın ideya-məzmun özünəməxsusluğu. «Qırx qız»ın qırğız qəhrəmanlıq poeması «Camıl Mirzə» ilə səsleşmələri. Eposun iki istiqamət xətti. Qaraqalpaq dastançıları (Jien Jırau, Qurbanbəy Tajıbəyov) xalq epik dastanlarının söyləyiciləri kimi. «Qırx qız» eposunun S.Somova və A.Tarkovski tərcümələri. «Qırx qız»ın A. Tarkovski variantına söykənmiş Ə. Salahzadənin Azərbaycan dilinə etdiyi tərcümə. Əsərin orijinalının iki rus və Azərbaycan tərcüməsi ilə müqayisəsi. Gülayim dastanın baş qəhrəmanı kimi. Arslan, Sərfinaz, Allahyar bəy, kalmık xanı Surtayşa, Nadir şah obrazları. Eposda mifoloji və nağıl motivləri. Eposun bəzi məqamlarının «Avesta», «Kitabi-Dədə Qorqud», «Şahnamə» və digər əsərlərlə əlaqələri.

«Qırx qız» qəhrəmanlıq poeması – qaraqalpaq xalqının mühüm bədii nümunəsidir. Bu əsər son dərəcə çoxqatlı və çoxplanlı tarixi-etnoqrafik və folklor abidəsidir. Əsərdə həm uzaq keçmiş, həm də dövrümüzə yaxın tarixi proseslər, Türküstan vilayətində, Xarəzm xanlığında gedən hadisələr əksini tapmışdır.

«Qırx qız» poeması elə bir mənbədir ki, oradan qaraqalpaq xalqı uzun əsrlər, bəlkə də minilliklər ərzində məhz öz tarixini, onu əhatə edən dünyanı dərk etmişdir. Əsərin məzmunu

olduqca zəngindir. Bu əsərdə qaraqalpaq xalqının yadellilərə qarşı mübarizəsi, qaraqalpaqların arzu və istəkləri, düşüncə və azadlıq mübarizəsi əks olunmuşdur.

Bu qaraqalpaq dastanı bizə Türküstanda yaşayan, yaxud qaraqalpaqların Qafqaz dağlarındakı əfsanəvi səyahətləri, qaraqalpaq qəbilələri- müytenlərdən olan Taminin həyatı və b. əcdadları haqqında məlumatlar çatdırır, onun təpəgözlə möcüzəli döyüşləri, buludlardan çox-çox yuxarılarda gəzintisi, amazonka qızlar dəstəsindən olan Gülayimin öz doğma vətəninin müdafiəsi və s. bağlı mübarizəsini əks etdirir.

Bununla belə, epik dastanların söz sənəti olduğunu da yada salsaq, əsərdə kifayət qədər bədii priyomlardan istifadə olunduğunu da qeyd etməliyik. Epik dastanlarda ümumiləşdirmələr daha çox olduğundan təsvir olunmuş hadisələrdə zamanın bəzi anlarının dövrümüzə yaxınlaşdırılması da mövcuddur (belə hadisələr tarixi nöqtəyindən ümumi hadisələri əks etdirməklə, epik dastanlarda həm də qəhrəmanlıqla lirik məzmunu biz real tarixi gerçəkliyin poetik ümumiləşdirmələrində tapırıq). Belə priyomlar, personifikasiya, hiperbolizasiya, kontaminasiya, hadisələrin və obrazların şişirdilməsi, tarixi xronologiyanın bir dövrdən başqa dövrə keçirilməsi bir xalqın adının digər xalqın adı ilə əvəzlənməsi ilə də gedir. Məsələn, Orta Asiya xalqlarının folklorunda tez-tez kalmıqların yürüşləri haqqında söhbət gedir ki, bəzi hallarda bu yürüşlər Çingiz xanın viranedici və dağıdıcı yürüşlərini də arxada qoyur və belə olduğu halda monqollarla kalmıqların obrazları kontaminasiya olunur.¹ Hər bir epik abidədə belə priyomlar özünəməxsus şəkildə təqdim olunmaqdadır.

Qeyd edək ki, folklor insan cəmiyyətinin ilkin dövrlərindəki inkişafında xalq düşüncəsinin, xalq şüurunun sosial-etnik icmanın olduqca mühüm ifadəçisi kimi çıxış edirdi.

Sabit yazılı ənənəyə malik olmayan xalqların (xüsusən, qaraqalpaqların) həyatında folklorun bu xüsusiyyəti xeyli dərəcədə qorunub saxlanılmışdır.

Qəbilələrin mənşəyi ilə bağlı əfsanələrdə onların geneologiyası ilə bağlı hər bir xalqın etnik şüuru özünü əks etdirir. Burada onların keçdiyi etnik yola nəzər salınır, onların digər xalqlarla qohumluq əlaqələri və s. məsələlər diqqət mərkəzinə çəkilir. Bu tipli əfsanələrdə əsasən bu və ya digər xalqın əcdadının tərkibinə dair komponentlərdə onların mənşəyi göstərilir. Məsələn, böyük qazax maarifçisi, etnoqrafı və folklorşünası Ç.Ç. Valixanovun əsərində öz əksini tapmış özbək şəcərələrində özbəklərin əcdadlarından söhbət getdikdə matiyanlardan («motiyan») yəni e.ə. VI əsrdən I əsrə qədər Cənubi Azərbaycanın Urmiya gölü ətrafı ərazisində yaşamış qəbilələrin də adı çəkilir. Bu bir daha sübut edir ki, Ön Asiya və oğuz komponentləri doğrudan da digər xalqların (yəni özbəklərin, qaraqalpaqların, türkmənlərin) etnogenezində iştirak etmişdir.

Tarixi mənbələr kimi həm də xalqın tayfa-qəbilə strukturu və eləcə də xalq geneologiyası haqqında məlumatlar yer tutur. Mənbələr müasir qaraqalpaq xalqının keçmiş tayfa-qəbilə strukturu haqqında da məlumatları özündə əks etdirməkdədir. Bununla belə onlar eyni zamanda həm də folklor formasına uyğunlaşdırılır. Məsələn, qaraqalpaq şairi Berdağın «Şəcərə» poemasında qaraqalpaqların qəbilə bölgüsü aşağıdakı kimi göstərilir:

*Müyten, Kunqrad, Xıtay, Qırçaq,
Keneges, Manqıt ağ bıçaq,
Altı qaraqalpaq qəbiləsi,
Məhrum oldu elindən*.*

*Azərbaycan dilində nümunə gətirilmiş şeir parçalarının tərcüməsi kitabın müəllifinə məxsusdur

Yenidən «Qırx qız» poemasına qayıdaq. Beləliklə, Amudəryanın aşağı hissəsində və Sırdərya deltasında lap qədim zamanlardan üzü bəri qaraqalpaq amazonkalrı, Xarəzmlə bağlı, onların etnik köklərinə gedib çıxan əfsanələr mövcud olmuşdur. Bu əfsanələrdən biri də məhz «Qırx qız» epik dastanı idi. Dastan qaraqalpaq – müytenlər haqqındadır.

Qaraqalpaq türklərinin zəngin və rəngarəng epik repertuarında bu xalqın digər nümunələri («Qurbanbəy», «Yer Zıuar», «Goroğlu», «Koblan» və s.) ilə yanaşı, «Qırx qız» dastanının yeri müstəsna dır. Belə ki, bu dastan nəinki qaraqalpaq, bütün türk xalqları, şərq, həm də Avropa dastanları sırasında ideyası, məzmunu, strukturu, obrazlar sistemi ilə tamamilə fərqli və orijinal bir problemi özündə əks etdirməkdədir. Müxtəlif jraular (söyləyicilər) tərəfindən ifa edilən, onların repertuarından köçürülən çeşidli yazılı variantlarda mövcud olan bu dastan günümüzə uğurlu şəkildə çatdırılmışdır. Dastanın ilkin yazılı variantı 1938-ci ilə aid edilməklə onu Qurbanbəy Tajibəyovdan eposşünaslar S.Mevlenov, Ş.Xocaniyazov və A.Bekimbetov 250000 misra həcmində qələmə almışlar. Dastan 1948-ci ildə özbəkçə², 1949-cu ildə qaraqalpaqca, elə həmin ildə S.Somovanın tərcüməsində rus dilində³ nəşr olunmuşdur. Bundan sonra isə əsər ardıcıl olaraq qazax, türkmən, qırğız və digər dillərdə səsləndirilmişdir. Dastanın ikinci variantı 1960-cı ildə Qiyas jiraudan K.Maksetov tərəfindən 13000 misradan ibarət olmaqla yazıya alınmışdır.

Sayı cəmi 600-650 min civarında olan qaraqalpaq türklərinin 50-yə yaxın qəhrəmanlıq və lirik-romantik dastanları olub onların hamısı xalq yaddaşında özünəməxsus yer tutsa da, «Qırx qız» poeması qədər populyarı, oxucu, dinləyici, tamaşaçı diqqəti cəlb edənə olmamışdır. Bu dastan qaraqalpaq dastanşünasları ilə yanaşı, həm də özbək, rus, fransız, türk, alman və digər xalqların tədqiqatçılarının

diqqətini də məşğul etmişdir. Onun müxtəlif tərəfləri araşdırçmaları özünə cəlb etsə də, dastandakı dini motivlər indiyədək təhlil obyektı kimi çıxış etməmişdir. Elə buna görə də «Qırx qız» dastanında dini motivlərin özünü necə əks etdirməsinə nəzər salmaq da maraq doğura bilər.

«Qırx qız» dastanını müxtəlif yönərdən təhlil edən tədqiqatçılar bir qayda olaraq əsərdə yer alan dini motivlərdən və inanc elementlərindən (övlialara, pirlərə, ocaqlara, peyğəmbərə, xudaya, tanrıya, yaradana, Allaha müraciətlərdən) yan keçməyə çalışmışlar. Bununla belə dastan mətni ilə yaxından tanış olduqda biz burada məişət, həyat, adət, ənənə və s. sıx bağlı olan məqamlarla yanaşı, dini motivlərlə də yetərincə tez-tez rastlaşırıq. Bəri başdan qeyd edək ki, əlimizdə olan bu dastan qaraqalpaqların müyten adlı boyundan Jien Jiraudan, onun çırağı hesab edilən Xalmurad jirau götürmüş və onu 60 il sərəsər ifa etmişdir. Xalmurad jiraudan isə Şankay jirau dastanı mənimsəmiş, o da 56 il bir üzü üstündə onu əzbər söyləmişdir. Dastan Şankay jiraudan Kazakbay jirauya keçmiş, o da Şankay kimi bu poemanı düz 56 il oxumuşdur. Dastan və onun müxtəlif variantları haqqında daha geniş danışmaq olardı, lakin biz təhlillərimizi «Qırx qız» dastanının Həsən Begimovun Qurbanbəy jiraunun söylədiyi variant üzərində aparmağı məqbul hesab etmişik. Yeri gəlmişkən bildirək ki, bu variant Nazim Davkarayev adına (o, yorulmaz və istedadlı folklor toplayıcısı və araşdırıcısı, böyük mədəniyyət və ədəbiyyat xadimi olmuşdur) Qaraqalpaqstan Dil və Ədəbiyyat İnstitutu və «Qaraqalpaq folkloru» seriyasının VI cildində 1980-ci ildə Nökişdə nəşr olunmuş dastan dörd fəsil və 17810 misradan ibarətdir.⁴

«Qırx qız» dastanının, o cümlədən qaraqalpaq dastanlarının tanınmış tədqiqatçılarında olan K.M.Maksetovun 1976-cı ildə Daşkənddə nəşr etdirdiyi «Qaraqalpaq eposu»

kitabında əsərin bir sıra keyfiyyətləri təqdir edilsə də, nədənsə alim «Qırx qız» eposunda digər dastanlarla müqayisədə dini motivlər və inanc elementlərinin azlığından şikayətlənmişdir. K. Maksetova görə qəhrəmanlar pirlərə, məsələn, «Koblan» dastanındakı kimi öz gücsüzlüklərinə görə yox, oturaqlaşmış ənənəyə görə səcdə qılırlar. Xalq qəhrəmanlarının cəsurluğu və gücü allahın və peyğəmbərlərin «hər şeyə qadir ola bildiklərini» arxada qoyur. «Qırx qız»da din insanların taleyinə heç bir təsir göstərmir. Onlar qələbəni yalnız öz ağullarının gücünə söykənərək əldə edirlər. Üstəlik, allah insanlarla real gerçəklikdə üz-üzə dayanarkən gücsüz olur.⁵ Tədqiqatçı dinlə, allahla bağlı mülahizələrini bununla da sonuclamır və daha sonra yazır: «Məsələn, söyləyicilər Jurin çobanın başına gələnlərdən söhbət açarkən allaha ümidini bağlayıb öz sürüsünü yiyəsiz, nəzarətsiz qoyub Gülayimin ürəyinin ələ alınması ilə bağlı məqamı haqqında ironiya ilə danışirlər». ⁶ Bu isə «Qırx qız» dastanının yuxarıda qeyd etdiyimiz və K.Maksetovun nəzərdən keçirdiyi Qurbanbəy Tajibəyov repertuarında mətnin onlarca yerlərində qəhrəmanların (Gülayim, Arıslan, Sərfinaz, Altınay və başqalarının) pirlərə, ziyarətgahlara, ocaqlara, övliyalara, peyğəmbərlərə, Allaha yaxından müraciət etdiklərinin şahidi olur. Deməli, dastanda dindən və inanc elementlərindən istifadə heç də K.Maksetovun göstərdiyi kimi adda-budda xarakter daşımamış, əksinə qəhrəman və personajların müqəddəslərə müraciəti sistemli və şüurlu şəkildə əks olunmuşdur. Elə buna görə də dastanı məhz dini motiv və inanclar kontekstində araşdırmaq da yetərincə səmərəli ola bilər.

Qurbanbəy jiraunun mətnində dini müqəddəslərə müraciətin yer alması təsadüfi hesab edilə bilməz. Öz xalqının etnik-millət adət-ənənəsi, həyat tərzini, dini baxışları ilə dərindən tanış olmayan söyləyici heç bir halda Xudaya, Allaha, Tanrıya

düşüncəsində bu qədər geniş yer də ayıra bilməzdi. Əgər nəzərə alınırsa ki, dastanın söylənilməsində mükəmməl jirauculuq ənənələri mövcud olmuş və bu XVIII-XIX əsrlərin əvvəllərində yaşayıb yaratmış xalq həyatına bütün yaradıcılığı ilə bağlı olan Jien Jiraudan gəlir, belə olduqda müqəddəslərə xalq düşüncəsində nə üçün bu qədər geniş yer verildiyini də aydın şəkildə anlamaq olar.

Allaha, Xudaya, Tanrıya müraciət dastanda planlı, ardıcıl şəkildə olmaqla, həm də mətnin mühüm atributu kimi çıxış edir:

<i>Men jilayman bir qudayğa zar-zar, Qışlar bolsa üzgin ürip yawar qar, Bağ içinde sayran etken qırq qızım, Az da bolsa aytatüğün sözüüm bar.</i> ⁷	<i>Mən ağlaram bir Xudaya zar-zar, Qış olanda boran olub yağar qar. Bağ içinde seyran edən qırq qızım Az da olsa söyləyəcək sözüüm var.</i>
--	---

Dastanın ikinci fəslində isə biz eyni müraciəti Altınayın dilindən eşidirik:

<i>Men jilayman bir qudayğa zar-zar, Qışlar bolsa üzgin ürip yawar qar, Bul maydanğa kelgen barlıq xalayıq Az da bolsa aytatüğün sözüüm bar.</i> ⁸	<i>Mən ağlaram bir Xudaya zar-zar, Qış olanda boran olub yağar qar, Bu meydana gələn bütün xalqımız, Az da olsa sözləyəcək sözüüm var.</i>
---	--

Dastanda bütün mətn boyu biz bu tipli müraciətlərin şahidi olur.:

<i>- Aşıtolansan berdim sağan ixtiyar, Sen juladın bir qudayğa zar-zar, Mülgüy berme kötirib tur basındı, Bu Sarkopta atqa şıqqan Allayar!</i> ⁹	<i>Öfkələnsən verdim sənə ixtiyar, Sən ağladın bir Xudaya zar-zar, Mürğüləmə, yuxarı tut başını Bu Sərkopda ad çıxaran Allahyar.</i>
---	--

Bu, kalmık xanı Surtayşa ilə Allahyar bəyin təkbətək üz-üzə gəldiyi andır. «Allahyar «əlini açıb Allaha, sığındı pirlərinə» və sonra Surtayşanın qarşısına çıxdı». ¹⁰ Surtayşa Allahyarın yaxasını yırtıb ona zərbə endirərkən Allahyar qəzəblənir və Surtayşanı lənətləməklə pirlərə acıqlanır və “kalmık pirləri qədər yoxsunuzsa, sizə piri deyilərmimi”, - deyər soruşur.

Gərgin mübarizədə, əlbayaxa döyüşdə Allahyar Surtayşaya məğlub olduğunu görüb biçarə vəziyyətdə qalır, göz yaşını axıdaraq yenə də zarıldaır:

*Men julayman bir qudayğa zar-zar, Mən aqlaram bir Xudaya zar-zar,
Qışlar bolsa ürğün ürrip, jəvar qar, Qış olanda boran olub yağar qar,
Öltirmey tur ötinışim Surtayşa, Öldürmə dur yalvarıram, Surtayşa,
El xalkıma aytatüğim sözüüm bar.¹¹ El, xalqıma söyləyəcək sözüüm var.*

Gülayimin ən yaxın rəfiqəsi Sərfinaz da xalqın belə vəziyyətini gördükcə dözə bilmir, göz yaşını axıda-axıda deyir:

*Men julayman bir qudayğa zar-zar, Mən aqlaram bir Xudaya zar-zar,
Qışlar bolsa ürğün ürrip jəvar qar, Qış olanda boran olub yağar qar,
Qulaq salın Gülayımday jan apa, Qulaq verin Gülayım can apaya,
Az da bolsa aytatüğim sözüüm bar.¹² Az da olsa söyləyəcək sözüüm var.*

Gülayim də vəziyyətin yetərincə ağır olduğunu anlayır və Sərfinaza müraciət edərək aşağıdakıları söyləyir:

*Men julayman bir qudayğa zar-zar, Mən aqlaram bir Xudaya zar-zar,
Qazan urup qırda qaldı qızıl nar, Xəzan vurub qırda qaldı qızıl nər,
Həv qızların qabağımı üyüwdin, Hey qızların qaşımı çatmağımın,
Az da bolsa bul siyaqlı joni bar.¹³ Az da olsa böylə bir səbəbi var.*

Gətirdiyimiz nümunələrin hamısında yalnız Surtayşanın Xudaya müraciəti deyilsə, bütün hallarda qaraqalpaqların və qazaxların ailə-məişət poeziyasında fərdi, ailəvi, ictimai kədəri daha relyefli ifadə edən tolqau tipli müraciətlər əksini tapmışdır. Tolqau janrından yaradıcı insanlar müxtəlif kədərli hadisələrdən, məsələn, xalq öz liderini, hökmdarını, doğma eli-obanı, şəhəri, xalqın görkəmli oğullarını itirdiyi zaman istifadə edirdilər. Elə buna görə də "Qırx qız" dastanında kalmıqlar və qızılbaşlarla müharibə zamanı dərd-kədəri ifadə edən tolqaulara daha geniş yer verilirdi.

«Qırx qız» dastanının söyləyiciləri əsərin dilinə obrazlılıq,

emosionallıq və ekspressivlik gətirmək üçün rəngarəng bədii priyomlardan, üslubi fiqurlardan bacarıqla istifadə etmiş və poemanı məhz bu elementlərin köməyi ilə də xalqa sevdirə bilmişlər. Dastanda yer almış belə elementləri üslubi fiqurlar da adlandıra bilərik. Əsərdə bu tipli elementlərin - təkrirlərin üslubi-semantik funksiyaları və onların daşdığı əlavə poetik çalarlar da olduqca müxtəlifdir. «Qırx qız» dastanında onlar mənənin qüvvətləndirilməsi, ekspressivliyin yüksəldilməsi və s. üçün istifadə olunur. Burada biz həm də bu tipli müraciət təkrirlərin epik təhkiyənin sürəkliliyini nəzərə çarpdırmaq, onu təfəsilatı ilə çatdırmaq, diqqəti daha çox dastan mətninin əsas ideya və məzmununa yönəltmək üçün işlədildiyinin şahidi oluruq. "Qırx qız" dastanında təkrirlər mətnə yeni məlumat əlavə etməsə də, poetik dinamikasını, onun ritmikliyini, melodikliyi və intensivliyini təmin edir. Qeyd etməyə ehtiyac vardır ki, nəzmlı dastanlarda təkrirli kombinasiyadan istifadə etmə də əsərin dilinə xüsusi rəvanlıq gətirir və bu, «Qırx qız» poemasında Allaha müraciət və dini inanc elementlərinin əks etdirilməsi üçün də olduqca səciyyəvidir.

Dastanda dinə, Allaha, Xudaya münasibətin digər bir bariz nümunəsini biz qırx qızın yaşadıkları, yarışdıqları Meyvəli adasına yenidən döndükləri zaman qocaların əllərini göyə açıb yalvardığı məqamda da yaxşı görürük:

*Sonda turup qarrılar, Sonda qalxıb yaşlılar,
Qolların kökə jayadı, Əlin göyə açdılar,
Awtliye qoymay sıymıdı: Türbəyə yalvardılar:
-Jaratqan alla qudayım, Yaradan Allahım, Xudam,
Mıma turğa qızlarğa Burda duran qızlara
Qəmخورlıq etegör Sən yardımçı olginən!
Ajdarhanı at etken, Əjdahanı at edən
Habjılandı qamçı etken, İlanı qamçı edən
Bahavatdin pirlirim, Bəhaəddin pirlirim,
Bularğa madet beregör, Bunlara sən mədəd ver,*

<i>Madinada Muxammed</i>	<i>Mədinədə Məhəmməd,</i>
<i>Türküstanda Xojaxmet</i>	<i>Türküstanda Hacəhməd</i>
<i>Bul turğan balalardın,</i>	<i>Bu duran balaların</i>
<i>Jolın sarday aşagör.¹⁴</i>	<i>Yoluna sən kömək ver.</i>

Qocaların, ahılların dilində türbə, Yaradan, Allah, Xuda, pirlər, Məhəmməd peyğəmbər, Şeyx Hacı Əhməd Yasəvi adları heç də boşuna dilə gətirilmir. VI-VII əsrlərdə yaşamış Məhəmməd peyğəmbər (ə.s.), XI-XII əsrlərdə yaşamış Şeyx Hacı Əhməd Yasəvi digər müsəlman türklərinin olduğu kimi qaraqalpaqların da müqəddəsləri hesab olunmuş və olunmaqdadırlar. Doğrudan da Türküstanda Şeyx Hacı Əhmədin nüfuzu (yeri gəlmişkən qeyd edək ki, qaraqalpaqlar Türküstanı «Ата журты» - "Ата yurdu" adlandırmaqdadırlar) Məhəmməd peyğəmbərinki qədər yüksək olduğundan onun populyarlığı və müqəddəsliyi haqqında hekayətlər, rəvayətlər, məlumatlar mənbələrdə dolaşmaqdadır.¹⁵ Məlum olduğu kimi, Şeyx Əhməd «Divani-hikmət»ində xüsusi populyar formada islam qanunlarını təbliğ etməklə sufi təriqətinin aparıcı nümayəndələrindən biri kimi məşhur olmuşdur.

«Qırx qız» dastanının ümumi mətni ilə yaxından tanışlıq burada müqəddəslərə necə böyük dəyər verilməsini yetərincə təsdiqləyir. Mətnə bu yerlər kifayət qədərdir. Bunlar aşağıdakılardır: «Fəryad edər Xudaya»¹⁶ (s.80), «Allah adını anar (s.88), «Allah ömür versin uzun yaşına» (s.94), «Sığındım bir Allaha» (s.104), «sən nə etdin Xudaya» (s.112), «Ay Allahım bax da bizi düşünüb» (s.116), «Peyğəmbər olub Yurındaz» (s. 124), «Peyğəmbərə yalvarıb» (s. 130), «Mərhamət etmədi mənə İlahim, varıb, (gedib) ziyarət üçün» (s.152), «Xudaya yalvarıb orda» (s.154), «Allahın izni ilə işlər görəyim» (s. 156), «Müsəlmanın fərzlərini etmişən» (s.158), «Mərhamət baba, yalvararaq Allaha, üzün tutdu qibləyə, peyğəmbərə baba-can» (s. 160), «Məhəmməd adlı peyğəmbər, peyğəmbərə

etdi duasını», Allahın sevdiyi qulun» (s.164), «Allahın dostu Məhəmməd, öfkələndi peyğəmbər, əzrayıl canın alınca» (s.166), «Peyğəmbər gözətlərkən» (s.172), «Övliyəyə söz verib» (s.186), «Verdi mənə Allahım» (s.184), «Bir Allahdan təkcə budur diləyim» (s. 206), «Uşaq ikən yetim etdi Allahım» (s.214), «Göz yaşımı görür idi Allahım» (s.218), «Nalə çəkib bir Allaha ağlaram» (240), «Allahım nəşib etmişdir» (s.242), «Mənə acıyıb diri qoyma Allahım» (s.298), «Yaradan Allahım, Xudam» (s. 316), «Baxın müsəlmanların» (s.432), «Allah, Allah deyə çıxırır» (s.436), «Biz nə etmişik sənə, Allahım», «Öz elimdə hüzur qoymayıb Rəbbim, yalvararaq Allah səndən umaram»(s.444), «Ey Allahım, Allahım» (s.482), «Allah açsın yolunu» (s.594), «Ey Allahım, Allahım, saldın, başıma vayını» (s.632), «Qəbul oldu Allahım» (s.638), «Göz yaşların heç görürmü Xudayam» (s.682), «Göz yaşımı görən oldu Allahım» (s.686), «Bir Xudadan diləyi» (s. 752) və s.

Dastanda bəzən Allaha, Yaradana, Xudaya, peyğəmbərə, övliyalara, pirlərə, qibləyə və s. müraciət klassik ədəbiyyatdakı kimi sanki minacət şəklində gedir. Allahyar bəy, Gülayım, Arıslan, Sərfinaz, Altınay və başqa bu kimi obrazlar Allahla ünsiyyətə girməklə ona dualar edirlər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, minacatdan nəinki klassik poeziyada Nizami, Balasağunlu, Nizami Zöhrabi və b., həm də xalq ədəbiyyatı nümunələrində geniş istifadə olunmuş və «Qırx qız» dastanında bu xüsusilə maraqlı təqdim olunmuşdur.

«Qırx qız»da övliyalər, ocaqlar, pirlər və s. yaxından iştirak edirlər. Çünki islamiyyətin yayılmasında və təbliğində onlar özlərinə və başqalarına yardımçı olmaqla, özlərini maddi iqtidar sahiblərindən qat-qat üstün tuturdular. Sultanlar, qazilər öldükdən sonra adları unudulduğu halda Mövlənalər, Pir Sültn Abdallar, Şeyxlər, Bəktəşilər unudulmurdu.¹⁷ Yəqin elə buna görə də indiki Qazaxıstan ərazisində yerləşən Şeyx Əhməd Yasəvinin məqbərəsi az qala Məkkə kimi ziyarətə gah

olmaqda diqqəti cəlb etməkdədir. Türkiyəli memarlar da bu məqbərəni 1993-cü ildə ona böyük ehtiyac olduğundan bərpa etməyi qərara almışdılar.

Belə olduğu təqdirdə «Qırx qız» dastanı qəhrəmanlarının mənəvi həyatı və əxlaq dəyərləri ilə bağlı olduğunu öz varlığından keçib Allaha üz tutmanın, pirlərə, övliyalara tapınmanın qəhrəmanların qəlbində mühüm yer tutduğunu söyləyə bilərik. Dastanda bir sıra hallarda müəyyən olunur ki, qəhrəmanlar və obrazlar heç nəyə, heç kimə qul olmayıb şeytana alçalmamaqla, Haqqın, Rəbbin nəsibini axtarıb zahirdən uzaqlaşmış batinə yaxınlaşmış ön plana çəkirlər. Bu obrazların daxilində mistikaya inanma bütün digər dinlərdə xristianlıqda, iudaizmdə, buddizmdə, manixeizmdə mövcud olanlardan fərqli olub yalnız islam əxlaqına söykəndiyi ortada dayanır.

Allahı, Yaradanı çağırma dastanda heç də yalnız qəhrəmanların hiss və əhval-ruhiyyəsini ifadə etmək vasitəsi kimi xidmət etmir. K.Maksetovun «Qırx qız» da dinə münasibətini biz bu baxımdan nəinki müdafiə edir, həm də onun belə yanaşmasının ziddiyyətli olması kimi qiymətləndiririk. K.Maksetovun qeyd etdiyinin əksinə olaraq Gülayim, Arıslan, Sərfinaz, Altınay pirlərə, övliyalara müraciət etməklə xalqı öz ətrafında sıx birləşdirməklə məqsədlərinə canatma və düşmən üzərində qələbə qazanmaları kimi nəzərdən keçirməliyik.

«Qırx qız»ın qədim hissəsi sak-sarmat-massaget mədəni ənənələrinə gedib çıxır. Maraqlıdır ki, dastanda bu xalqın sosial problemləri və qaraqalpaqların qədim əcdadlarının ənənələri əksini tapmışdır.¹⁸ Dastanın süjeti eyni zamanda öz qədim ilkin matriarxat variantında yaş sinifləri haqqında da məlumat verir. Bu onu göstərir ki, cəsur, gözəl Gülayim öz 39 rəfiqəsi amazonkalarla uzaq Sərkop adasında yaşayıb düşmən yürüşlərindən qorunmaqla vətəni xilas etmək

əzmindədir. Türk xalqlarının dastanları sırasında «Qırx qız» olduqca unikaldir. Düzdür, bu tipli digər bir epik abidə də mövcuddur ki, o qırğız xalqına məxsus «Canıl Mirzə» dastanıdır.¹⁹ Bu əsərin baş qəhrəmanı Canıl Mirzə olmaqla, o da düşməne qarşı amansız mübarizə aparır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Canıl Mirzə, vaxtı ilə akın Moldo Baimbetin dilindən yazıya alınmışdır. Canıl Gülayim kimi güclü, cəld, bacarıqlı, cəsur olmaqla qəbiləsini və özünü düşmənlərdən qorumaya çalışır. Ölkəsinin və özünün ləyaqətini alçaltmaq istəyənlərə qarşı mübarizliyini sübut edir.

Canıl Mirzənin qeyri-adi fiziki qüvvəsi, həm də onun hərbi olma bacarığını göstərir. Canılın rəhbərlik etdiyi xalq mehriban və əməksevərdir. Eposda qırğız xalqının batır mədəniyyəti, batır sənəti, adəti, ənənələri, məişəti yaxşı əks olunmuşdur. Canıl koyqut qəbiləsindən olan noyqut tayfasındandır. O, Qara Qambul başda olmaqla, kalmık ordusuna qarşı vuruşur. Canılın gözəlliyi və cəldliyi digər batırları da az qala özlərindən alır, o cümlədən ona Qoşqar xanı Dursunun da gözü düşür, Əndicandan olan Ülbürçük batırın da ona olan sevgisi hədsizdir, pəhləvan Burqun da ondan kəsir, cəsur Kurmanbəy də onunla birgə olmağa çalışır, bundan başqa Canıla qədim qırğız tayfasından olan Manan Tulku da, Ucuqe də vurulmuşdu, eyni zamanda qazaxların başçısı cəsur Şırdakbəy, Ak-Koçkor və digərləri də Canıl Mirzəni ələ keçirmək istəyirdilər.

Eposda oyrotlar, kalmıklar, qazaxlar, özbəklər və digər qəbilələr və xalqlar haqqında söhbət açılır. Əgər biz əsərin süjet-kompozisiya xəttinə və mövzusuna nəzər salsaq, onun bəzi məqamlarının «Qırx qız»la oxşarlığının şahidi olarıq. Hər iki abidənin başlıca xüsusiyyətləri, onların oxşar məqamları ilə bağlıdırsa, həm də aralarında xeyli fərqlər də mövcuddur.²⁰ «Qırx qız» daha monumentaldır. «Qırx qız» 21 nəğmə, 290 səhifədən ibarət olduğu halda, «Canıl Mirzə»

cəmi 11 nəğmə, 51 səhifədən ibarətdir. Qazax epik poemaları «Qız-Jibek», «Ayman-Şolpan», başqurd eposu «Aldar və Zöhrə»nin də müəyyən məqamları qaraqalpaqların «Qırx qız» eposu ilə müqayisə oluna bilər. «Qırx qız»la «Canlı Mirzə» arasında biz xeyli oxşar cəhətlər görməyimizə baxmayaraq, L.S.Tolstova aşağıdakıları qeyd edir: «Qırx qız» dastanı Orta Asiya xalqlarının folklorunda analogiyaya malik deyildir, əksinə, o digər cəhətləri ilə Qafqaz xalqlarının eposlarının motivlərinə (ilk növbədə osetinlərin, kabardinlərin, abxazların) uyğun olmaqla, kumuxların nart əfsanələri ilə bağlıdır.²¹ Hər iki dastanın motivləri ilə yaxşı tanış olduğumuzdan biz tədqiqatçının bu fikirlərini müdafiə etməkdən kənarıq.

Hər bir tədqiqatçı epik dastanların süjet və obrazlarının ümumi və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirərkən müqayisə edilmiş xalqların həyatına, folklor nümunələrinə, motivlərinə daha diqqətlə yanaşmalıdır. «Qırx qız» monumental epik dastanı qaraqalpaq qızı Gülayim və onun 39 rəfiqəsinin qəhrəmanlığından söhbət açır. Bu əsərdə qaraqalpaqların məişəti, həyatı, tarixi, adətləri, ənənələri, psixologiyası, düşüncə tərzini, müstəqillik və azadlıq uğrunda mübarizələri kifayət qədər görümlü əks olunmuşdur.

1949-cu ildə Daşkənddə Dövlət nəşriyyatı Svetlana Somovanın rus tərcüməsində «Qırx qız» poemasını nəşr etmişdir.²² S.Somova tərcüməsində poema 21 nəğmədən ibarətdir. Əsərlə tanış olduqda, ümumiyyətlə, belə nəticəyə gəlmək olur ki, Svetlana Somova onun tərcüməsi zamanı əsərin ritmini, intonasiyasını, təsvir sistemini, əsər üçün xarakterik cəhətləri əsasən saxlaya bilmişdir. Bundan başqa dastan sonralar da dəfələrlə nəşr olunmuşdur.

1965-ci ildə isə Moskvadakı «Детская литература» nəşriyyatı «Qırx qız» əsərini ayrıca kitab kimi tanınmış tərcüməçi, türk (Azərbaycan, türkmən, qazax, qaraqalpaq) ədəbiyyatlarının yaxın dostu A.Tarkovskinin təqdimatında

«Повесть о прекрасной Гулаим» adı altında nəşr etmişdir.²³ A.Tarkovskinin bu tərcüməsi 25 fəsil-hekayətdən ibarətdir. Tarkovski tərcümə zamanı orijinaldan fərqli prinsiplərə daha böyük üstünlük vermişdir. Burada hər bir fəslin əvvəli şeir mətni ilə başlayır, sonra tərcüməçi əsərin məzmununu nəsr ilə, bəzi məqamlarda isə şeir mətnindən istifadə etməklə verir. Lakin bunu da nəzərə alaraq ki, tərcümənin nəsr mətni eposun şeir mətnini dəfələrlə üstələyir. Görünür, belə sərbəst tərcümə metodunu seçməklə A.Tarkovski eposun mətnini rusdilli oxucunun qavrayışına yaxınlaşdırmaq məqsədinə üstünlük vermişdir. Lakin buna baxmayaraq, burada orijinaldan kənara çıxmalar da özünü ciddi şəkildə göstərir. Bununla belə A.Tarkovskinin tərcüməsini biz S.Somova tərcüməsi ilə müqayisə etdikdə onun ümumi mətni nə qədər korladığının şahidi olur. A.Tarkovski əsərə özündən lüzumsuz şeylər əlavə edir ki, bu nəinki əsərin struktur-kompozisiya xüsusiyyətlərini, həm də onun ideya-məzmun tərəfini olduqca aşağı salır.

A.Tarkovskinin «Повесть о прекрасной Гулаим...» tərcüməsi əsasında XX əsrin 70-ci illərində sonralar «Qobustan» jurnalının baş redaktoru işləmiş istedadlı mərhum şair Ələkbər Salahzadə əsəri dilimizə tərcümə etmişdir. Ələkbər Salahzadə ilə söhbət edib, onun tərcüməsinin necə alındığı ilə maraqlandıqda, o, bizə əsərin orijinalından yox, məhz Tarkovskinin «Повесть о прекрасной Гулаим...» variantından qidalandığını qeyd etmiş və, özü dediyi kimi, əsərin tərcüməsi onu tamamilə qane etməmişdir. Lakin hər necə olmuş olsa da, qaraqalpaq folkloru, eposu ilə Azərbaycanda ilk tanışlıq məhz A.Tarkovskinin «Повесть о прекрасной Гулаим...» əsəri əsasında ortaya çıxmışdır.

S.Somovanın tərcüməsinə gəldikdə isə, poema bu tərcümədə 21 nəğmədən ibarət olmaqla, orijinaldakı kimi bir-birinə proporsional (mütənasib) olaraq verilmişdir.

Nəğmələr elə beləcə də adlanır: Birinci nəğmə, ikinci nəğmə, üçüncü nəğmə..., beşinci nəğmə və s. A.Tarkovskidə isə nəğmələr qaraqalpaq epik ənənəsinə yox, rus epik ənənəsinə uyğun olaraq verilir. Məsələn, «О том, как...», «О том, как прекрасная Гулаим отваживала сватов...» və ya «О том, как пастух Журын обманул бая Аллаяра...» və i.a., və s. kimi təqdim olunur. Bütün bu fəsillər başlanğıcı etibarlı ilə türk və ilk növbədə qaraqalpaq epik ənənəsinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirmir. Düzdür, S.Somovadan fərqli olaraq A.Tarkovski öz tərcüməsində oxucuya əsərin bir sıra fəsillərində daha çox diqqət cəmləşdirməyi sanki təkrar edir. Bu fəsillərə nəzər saldıqda faktiki olaraq oxucu eposun ümumi süjet xətti ilə buradakı iştirakçılarla, obrazlarla hadisə və hərəkətin hansı yerdə getməsilə tanış ola bilir. Əlbəttə, bunu biz A.Tarkovskinin əsərində həm də müxtəsər tezis olaraq eposun xülasəsi kimi də görə bilərik. A.Tarkovski tərcüməsində orijinalın forma – kompozisiya xəttindən kənarlaşma özünü ciddi şəkildə göstərməkdədir. Bununla belə elə tədqiqatçılar vardır ki, onlar A.Tarkovskinin tərcümə mətninin Qurbanbəy Tacıbəyov orijinalına yaxın olduğunu da söyləyirlər. Məhz 1968-ci ildə buna görə də A.Tarkovskinin bu tərcüməyə görə Qaraqalpaqstanın Berdax adına Dövlət mükafatına layiq görüldüyü qeyd edilir.²⁴

«Qırx qız» poemasının A.Tarkovski tərcüməsində adı tam şəkildə aşağıdakı kimidir: «Повесть о прекрасной Гулаим, батыре Арыслане и сестре его Алтынай, о бае Аллаяре и пастухе Журыне, о шахе Надире и хане Суртайше...». Adından göründüyü kimi «Qırx qız» əvəzinə A.Tarkovski povestin adını lüzumsuz olaraq bu qədər uzun şəkildə vermişdir. Bu da, təbii ki, qaraqalpaq şifahi xalq ədəbiyyatı ənənələrinin pozulmasına gətirib çıxarmışdır.

Bəs eposun başlıca məzmunu nədə ibarətdir?

...Dastanda lap uzaq zamanlarda Qumluqlar ölkəsində,

Amudərya suları gur axan yerdə noğay qəbilələri yaşayan ölkədə Sərkop adlı şəhərdən söhbət gedir. Onun ətrafı yanmayan kərpicdən hündür qəsrlə əhatələnmişdir. Şəhərin hakimi Allahyar bəy idi. Onun saysız-hesabsız dəvələri, qoyunları, atları, ilxısı olmaqla çobanları, nöqərləri hamısı öz işləri ilə məşğul idilər. Allahyarın altı oğlu, bir qızı var idi. Qızının adı Gülayim idi. Gülayim 14 yaşına yetişəndə onun gözəlliyi ilə bağlı söz-söhbət az qala dünyanın bütün vilayətlərinə və yerlərinə yayılmışdı. Gülayim o qədər gözəl, o qədər qamətli, o qədər yaraşlıq imiş ki, onun gözəlliyini bəzən kimlə, nəylə, müqayisə də edə bilmək mümkün deyildi. Əsərdə Gülayimin uzun qara saçları, qu quşu kimi sürəhi boynu, ağappaq üzü, qara qaşları kaman kimi, yanaqları badamı rəngdə, dodaqları qaymaq, dişləri mirvariyyə bənzəyirmiş...²⁵

Gülayim obrazının poemada verilməsində bədiifadə vasitələrindən, hiperbolalardan, metaforlardan yetərincə istifadə olunmuşdur. Bu, qəhrəmanın həm xarakterik xüsusiyyətlərinin yapılmasında, həm də digər personajların xüsusiyyətlərində özünü büruzə verir. Hər bir konkret şəraitdə Gülayim və onun rəfiqələrinin təsvirində obrazlı ifadələrə, müqayisələrə geniş yer verilir. Məsələn, Gülayimin bütün hərəkəti və davranışı son dərəcə gözəl və müqayisə olunmaz şəkildə təqdim olunur. Bundan sonra Gülayimin xarakterik xüsusiyyətləri ortaya çəkilir. Onun yanağı qıpqırmızı yanır, dodaqları qızılgülün qönçələrinə bənzədilir. Əsərdə Gülayimin xarakterik xüsusiyyətlərinin daha dərinləşdirilmiş təhlili gedir. Poemada Gülayim misli-bərabəri olmayan gözəl kimi təsvir olunur. Gənc cəsur batırlar ona qəlbini verməyə hazırdırlar. O, elçilərdən cana doyubmuş. Buna görə də yaxın rəfiqəsi Sərfinazı çağıraraq atasından Meyvəli adasında əzəmətli bir qəsər tikdirməyi, özünün və rəfiqələrinin orada yerləşdirilməsini xahiş edir.

Adadakı – Meyvəli qəsrdə yaşaya-yaşaya qızlar at çapmağı, ox atmağı, qılınc oynatmağı, hər b sənətinə yiyələn-məyi öyrənirlər. Onlar hər gün yaşıl çəmənlikdə döyüşlər təşkil edirlər. Atlar kişnəyir, qızların əlində qılınclar oynayır. Biri digərini atın belindən vurub salır, sapandan ox atır və hər biri müvəffəqiyyət qazanırlar. Elə bir igid yoxdur ki, bu qırx qızdan hər hansı birinin uğurunu təkrar edə bilsin. Allahyar bəy həm də qızına hər yerdə Gülayimi müdafiə etməyə hazır olan Aktamker adlı ərəb atı hədiyyə etmişdir.

Adanın ətrafında məşhur ustalar qızmar günəş altında bir-birinə yumurtayla yapışdırılmış kərpicdən tikilmiş bir qala qurmuşdular. 300-dən artıq usta qəsri elə bərkitmişdir ki, oraya baxmaq belə mümkün deyildir. Düşmənin buraya daxil olmaması üçün ustalar qapılara 5 açardan ibarət elə bir qıfıl qoymuşlar ki, açarların hər biri onu açıb bağlayanda özünəməxsus musiqi çalır:

Birinci səs: «Qalada 40 nəfərik».

İkinci səs: «Əgər düşmənsənsə, girə bilməzsən».

Üçüncü səs: «Əgər buludlardan yuxarıdasansa, onda qəsdən içəri keç!».

Dördüncü səs: «Meyvəlidə kişilərə yer yoxdur!».

Beşinci səs: «Ölürük, amma təslim olmuruq!».

Meyvəlidə 39 rəfiqəsi ilə yaşayan Gülayim onları cəsur batır kimi hazırlayır. Qızların içində ona ən yaxını hər b sənətinə dərinə yiyələnmiş Sərfinaz idi.

Qızlar qəsdə ola-ola düşmən hücumunu hiss edirlər. Bu, 40 minlik ordusu ilə qaraqalpaq torpaqlarına hücum çəkən, Sərkop şəhərini işğal etmək istəyən kalmık xanı Surtayşadır. Qanlı döyüşlər başlayır. Allahyar bəyin oğulları qorxudan qaçıb gizlənilir. Surtayşa Allahyar bəyin 6 oğlunun hamısının gözünü töküüb kor edir. Allahyar bəylə Surtayşa arasında ölüm-dirim döyüşü gedir, kalmık xanı Allahyar bəyin bel sümüyünü sındırır, onun üzərində qələbə çalır. Sonra isə

Allahyar bəyi yerdən başı üzərinə qaldırır daşa çırpır, bıçağını çıxarıb onun başını kəsir».²⁶ Mübarizə davam edir, döyüşə Sərkop batırı Otbaskan girir. Otbaskan ləyaqətlə vuruşur, onun nə özünə, nə də başqasına yazığı gəlir, «o, düşmənləri bir-bir qırır tökür, bununla belə o da dözməyib yaralanır, qan su yerinə axır, Otbaskan da yerə yıxılır».²⁷

Bundan sonra müdafiəyə bütün Sərkop xalqı – cavan, qoca, kişi, qadın – biri çəkilə, biri oraqla, o biri bıçaqla, digəri şişlə girir. Lakin buna baxmayaraq, xalq Surtayşa qarşısında tab gətirə bilmir. Surtayşa sərkopluları qula, şəhəri külə çevirib, onların işıqlı arzularını gözlərində qoyub, özlərini bədbəxtliyə düşür edir.

Kalmıklar əsirləri Şərqə tərəf sürürlər. Onların arasında Gülayimin anası Aksulu da göz yaş töküüb hönkürərək ağlayır. Əsən külək az qala əsirlərin gözlərini çıxarır, əsirlik onların mübariz ruhunu zədələyir. Surtayşasa insanları bir-birinin ardınca qılıncla yerə sərir. Önləri quyulara atıb, üstünü basdırmağı əmr edir. Xalq yalnız Gülayimi düşünür. Onu səhralar üzərində uçan quşlardan soruşur... ey ağ sonalar, sarı qazlar, ey ördəklər, ümid yerimiz, xilaskarımız - Gülayimi görməmişinizmi?

Gülayim tezliklə kalmık xanı Surtayşanın hücumundan xəbər tutur. O, rəfiqələri ilə Aktamker atının belində onlara köməyə tələsir. Gülayim sanki od kimi yanır. Sərkopa çaparaq çatmış qızlar Otbaskanın artıq əsir olduğunu, Sərkopun şiri-nəri-Saimbeti, Yerimbeti, Şerimbeti, Baimbeti görürlər ki, onlar da Sərkop uğrunda canlarını qurban verib şəhid olmuşlar. Vəziyyəti belə görən Gülayim qardaşlarını lənətləyir, onlardan ömürlük ayrılmağı qət edir və and içir ki, «qardaşlarının meyitini də torpağa tapşırmaq...».

Bundan sonra o, atını kalmık şəhəri Müşkilə sürür. O, Surtayşanın əsgərləri ilə mübarizəyə girir. Mübarizədə onun üç rəfiqəsi həlak olur və o, onları Dərbənd – dağı altında dəfn edir. Qızlar əvvəl qırx nəfər olsalar da, sonra otuz yeddi nəfər qalırlar. «Biz on yeddi qalmış olsaq belə, onsuz da qırx qızıq. Bu yolda canını qurban vermiş rəfiqələrimiz də bizimlədir. Onların adı təklildə yaddan çıxar, amma mənim təklildə adım «Gülayimdir». Qoy xalq bizim adımızı hamılıqla yadda saxlasın: «Qırx qız».

Biz «Qırx qız» poemasında nəinki kalmık xanı Surtayşanın qaraqalpaq şəhəri Sərkopa hücumu haqqında, həm də eposda ikinci bir paralel xəttin inkişaf etdiyini görürük. O da faktiki olaraq vahid süjetə tabe olmaqla, ondan asılıdır. Bu, Nadir şahla bağlı məqamlardır ki, qədim Xarəzmin xeyli hissəsini ələ keçirmiş və belə bir fikirlə yaşamışdır ki, Arıslan batırın bacısı gözəl Altınay özünə arvad etsin. Arıslana isə böyük hörmətlə yanaşan Gülayim onun dərdindən ölənlər çoxsaylı batırlardan heç kimi qəbul etməmişdi. Arıslan və onun xalqı Nadir şahın ordusuna tablaya bilməzdi. Məkrli çəkişmələr nəticəsində şah Arıslana Xarəzmi tərk etməyi təklif edir. Çünki onun başlıca məqsədi Altınay ələ keçirməkdən ibarət idi. Nadir şah əvvəl elçiləri göndərir, sonra isə özü Altınayın yanına gəlir və gözlənilmədiyi kimi ondan rədd cavabı alır. Qəzəblənmiş şah ölkəyə öz ordusu ilə daxil olur. Olduqca güclü, çətin və qanlı mübarizə gedir. Qüvvələr bərabər olmadığından Altınay və onun xalqı məğlubiyyətə uğrayaraq əsir düşür.

Elə eyni vaxtda Gülayim də yaraqlanıb, yasaqlanıb rəfiqələri ilə kalmık xanı Surtayşaya qarşı hücumu keçir və yolda Xarəzmi batır Arıslanla görüşdükdə onlar bir-birini tanıyır. Arıslan da qızların dəstəsinə qoşulur.

Onlar Surtayşanın ordusunu darmadağın etdikdən sonra Sərkop xalqını da zülmədən azad edirlər. Gülayim Arıslana əvvəldən olan sevgi izdivaclarını həyata keçirməyə razılıq

verir. Lakin onların xoşbəxtliyi uzun çəkmir. Altınayın taleyindən xəbər tutan kimi onlar Altınay zindandan azad edib yenidən hücumu keçirlər. Xarəzmi Nadir şahın hücumundan xilas edərək vətənə, doğma ellərə sülh gətirirlər. Nəhayət, düşmən məğlub edilir. Xarəzm və Sərkop xalqı qarşısında çıxış edən Arıslan deyir: «Qılınclar sülh istəyir. Şah hakimiyyəti ölümdən pisdirdi. Ölkəni özünüz idarə edin... qaraqalpaqlardan – müdrək Əli, türkmənlərdən – şanlı əsgər Sakir, özbəklərdən – müğənni və şair Alim, qazaxlardan – ağıllı və xeyirxah Köksə». Beləliklə, qəhrəmanlar bir yerdə ölkənin idarə olunmasına başlayırlar. Arıslan, Gülayim və Altınay Meyvəli adasına qayıdıb, orada şad, xürrəm və xoşbəxt ömür sürürlər.

Eposun süjeti xeyli başqa qollara bölünərək əsas xətdən kənarlaşmalarla inkişaf edir. Məsələn, Xarəzm batırı Arıslanın bacısı Altınayın taleyi yumorla haşiyələnmiş üç hiyləgərin – Amanqulun, Aşirin və qulaqsız Sayekin Gülayimə elçilik epizodları, yaxud Gülayimi ələ keçirmək istəyən Jurındazın sərgüzəştləri və s. əsərdə rəngarəng boyalarla təqdim olunmuşdur.

Poemanın həyatiliyi onun vətənpərvərlik motivləri və hissələrin zənginliyi ilə daha çox diqqət çəkir. Öz ölkəsinə böyük məhəbbət, gələcəyə inam, xalqın azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizənin şirinliyini dadmaq kimi məqamlar əsərə xüsusi rəng gətirir.²⁸

Digər məsələlərlə yanaşı, «Qırx qız» eposunda aparıcı motiv vətənpərvərlik ideyalarıdır. Gülayim, Sərfinaz, Arıslan, Otbaskan kimi qəhrəmanların düşüncələri xalqla, vətənlədir. Gülayim Meyvəli adasında qəsr tikilən zaman öz yaxın rəfiqələrini hərbi işinə öyrədir. Arıslanla görüşdə isə yalnız doğma torpağı, doğma eli-obası haqqında, onun üzərinə istiqamətlənən təhlükələr haqqında düşünür. Qeyd etdiyimiz qəhrəmanlar oxucular qarşısında öz həyatını doğma vətən uğrunda mübarizəyə həsr etmiş batırlar kimi dayanırlar.

Gülayim, Arıslan, onların tərəfdarları yürüşə gedib Xarəzmi Nadir şahın ordusundan xilas etmək istəyəndə və Altınayı əsirlikdən qurtarıb, Nadir şahın ordusunu darmadağın etdikdə əsl qəhrəman təsiri bağışlayırlar. Bundan sonra Xarəzm xalqı bayram edib şənlənir, ölkədə ədalət qalib gəlir. Gülayim və Arıslan əsgərləri ilə birgə Türküstanə qayıdır. Xalq onları böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılayır.

Qaraqalpaq folkloru və yazılı ədəbiyyatının istedadlı tədqiqatçısı Nazim Davkarayev bununla bağlı yazırdı: «Poemanın əsas ideyası onun lap əvvəlindən sonuna qədər yüksək vətənpərvərlik hissləri, vətənə sevgi hissləri ilə doludur. Bu, poemanı ölməz və xalqa daha yaxın edir. Çünki məhz xalq öz işıqlı gələcəyi uğrunda bütün düşüncəsində əsrlər boyu yalnız bu məhəbbəti daşımışdır. Poemada xalqın azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizə səhnələri, mənzərələri olduqca parlaq, obrazlı ifadələrlə verilir. Burada bu mübarizəni idarə edən, bu mübarizəyə başçılıq edən qəhrəmanların xarakterləri yetərincə relyefli təsvir olunmuşdur».²⁹

Eposun mühüm cəhətlərindən biri onda əksini tapmış humanizmdir. Humanizm qəhrəmanların hərəkətlərində, fəaliyyətində onların ətrafdakılarınla münasibətlərində özünü yaxşı büruzə verir. Böyüklük, insanlıq, ədalətlik və s. keyfiyyətlər məhz Allahyar bəyi, Gülayimi və başqa qəhrəmanları xarakterizə edir. Onlar daim həyat prinsiplərinə sadıqdırlar. Təsadüfi deyildir ki, Gülayim hər bir döyüşdən qabaq batırlara tapşırıqlar verdikdə deyir: «Səbəbsiz qan tökməməli». Burada biz poemanın əsas ideyasının azadlıq və ədalət uğrunda mübarizəyə həsr olduğunu daha dərindən duyuruq.

«Qırx qız» eposunda batırların dostluğu da olduqca görümlü təsvir olunmuşdur. Batırlar və batır qızların bir-birlərinə münasibəti açıq, dürüst, ədalətli, sözlərinə

əməl etmə, igidlərə yeri gəldikdə kömək, qəhrəmanlığa istiqamətlənmə, lazım gəldikdə həyatını qurban vermə və s. dastanda düşünülmüş şəkildə əksini tapır. Digər batırlar və batır qızlarla münasibətlər əsərdə ikinci mövqedə dayansa da, onların hər birinə eposun məzmununda xeyli yer verilmişdir. Belə personajlara «Qırx qız» poemasında Arıslan, Altınay, Sərfinaz, Otbaskan və digərləri aiddirlər.

Epos hər bir xalqın nümayəndəsindən ölkənin, şəhərin idarə olunması ilə bağlı başçının seçilməsi ilə yekunlaşır. Qəhrəmanlar – Gülayim və Arıslan bir-birinə qovuşduqdan sonra xalqlar da bir-birinə yaxınlaşırlar. Gülayim, Arıslan, Sərfinaz xalqları birləşdirib qələbə çalır və onların azadlığı uğrunda mübarizə apararaq insanları bəlalardan hifz edirlər.

«Qırx qız» eposunda qadınlar faktiki olaraq xalq taleyini həll edirlər. Bu, Gülayimin timsalında daha əzəmətli görünür. Feodal – patriarxal qaydalar hökm sürdüyü, qadının bütün hüquqları cəmiyyətdə tapdandığı bir dövrdə, ailədə ona yer verilmədiyi halda belə bir təsvir xalqın arzu və istəyinin, qadının azadlığa can atması, onun qul vəziyyətindən azad olması və feodal quruluşunda bunların aradan qaldırılması və s. poemada maraqlı şəkildə əks olunmuşdur. Qeyd etdiklərimizə qaraqalpaq eposunun tanınmış tədqiqatçısı K.M.Maksetov da vaxtı ilə diqqət yetirmişdir.³⁰

Nəinki «Qırx qız» dastanında, həm də qaraqalpaqların digər qəhrəmanlıq dastanlarında da qadınlara aparıcı yer verilir. Qaraqalpaq klassik poeziyasının tanınmış nümayəndəsi Berdax doğma xalqın əcdadı haqqında danışarkən, qadının qaraqalpaq qəbilələrindəki yerindən, rolundan söhbət açmaqla, xıtay Aruxanın, müytən Akşolpanın adını çəkir ki, onlar qaraqalpaq qadınlarının aparıcı nümayəndələri kimi tanınmaqdadırlar. Bu, həm də qaraqalpaq cəmiyyətində qadının mühüm, aparıcı yer tutduğundan xəbər verir. «Qırx

qız» dastanında isə qadınlar daha yüksək yer tutmaqla, həm də ictimai həyatda yaxından iştirak edirlər.

Eposda mifoloji və nağılvari xarakterli motivlərə də yetərincə yer verilir. Eposun bir sıra məqamları sehrli nağıllardakı motivlərə daha çox uyğundur. Əlbəttə, nəinki bu eposda, həm də türk xalqlarının digər epik nümunələrində nağıl motivlərindən geniş istifadə olunmuşdur. Əsərdə qarğanın məsləhət və təkliflərinə gəldikdə isə biz hər şeydən əvvəl bu süjetdə məşhur hind abidəsi «Pañçatantra»nın Azərbaycanda və digər türk xalqlarında «Kəlilə və Dimnə» adı altında məşhur olan əsərin süjeti ilə yaxınlığını görürük. Burada təmsil, hekayə, pırıça, nağıl və digər bu tipli novellalardan istifadə həm də sosial münasibətlərin ön plana çəkildiyini sübut edir. Sehrli nağıl motivlərindən burada istifadə eposun süjet xəttinin belə inkişafında özünü tamamilə doğruldu. Çünki nağılvari yanaşma təzi eposda konfliktli həll etməyə istiqamətlənir.

Poemada çoxsaylı komik epizodlar da vardır ki, bunlardan duzlu-məzəli xalq yumoru ilə bu və ya digər təsvirlərdə, xarakterlərin açılmasında, hiperbolizəlanmış məqamların verilməsində geniş istifadə olunur. Bu xüsusiyyət A.Tarkovski tərcüməsində üçüncü fəsildəki qulaqsız Sayekin Gülayimə və qırx qıza yaxınlaşma səhnəsində daha maraqlı təsvir edilmişdir.

Əsərdə qəsbkarlar xüsusilə lənətlənirlər. Nadir şahın vəziri Kulımsay (yəni Gülümsəy) və əfsunçu qarı eposda məhz oxucular qarşısında bu şəkildə nəzərə çarpırlar. Poemada onların qorxaqlığı, yalançılığı, bədliyi yetərincə qabardılmışdır.

Əsərdə Altınayın böyük əsgəri sücayətləri haqqında da geniş danışılır. Burada tədqiqatçılar əsasən qədim arxaik elementlərin matriarxat xüsusiyyətlərini qeyd etməklə, qadınların kişilərlə bərabər hüquqa malik olmasının daha çox öz inandırıcılığı ilə seçildiyini söyləyirlər.

Qaraqalpaqların əcdadlarının etnogenetik əlaqələri e.ə.II-I minilliklərə gedib çıxır. Etnoqraflar və tarixçilər qeyd edirlər ki, bundan başqa daha bir mühüm məqam da vardır ki, e.ə. I minillikdə Xarəzm oazisi ərazisində sonralar qaraqalpaq xalqının etnik komponentlərinin bu etnoslara aid olmasına dair məlumatlar qalmaqdadır. Çünki məhz sonrakı dövrdə qaraqalpaqlar bir xalq kimi bu etnik komponentlərin tərkibində yaşayıb formalaşmışlar. Qədim Ön Asiya və Xarəzm mədəni əlaqələrinin əks-sədası ilk növbədə qaraqalpaq folklorunda daha geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.

1875-ci ildə tarixçi – etnoqraf N.Karazin Çimbay* qaraqalpaqlarından, daha doğrusu, nağılçı qarından «Qadın xanlığı haqqında nağıl» adlı rəvayəti qələmə almışdır. N. Karazinin qələmə aldığı bu nağılda aşağıdakıları oxuyuruq: «Hələ lap qədim zamanlarda yer, səma, insanlar və adətlər tamamilə başqa cür olanda» böyük bir xanlıq varmış ki, orada xan qadın imiş və burada «hər şeyi qadınlar edirlərmiş: həm məsləhət verər, həm yolundan çıxanı mühakimə edər, həm müharibəyə gedər, həm də ov ovlayarmışlar...» Bu xanlığın paytaxtı Samiram şəhəri imiş. Bu, olduqca möcüzəli bir şəhər olub, səmalarda otuz yeddi min dirək üzərində dururmuş ki, heç kəs oraya özbaşına daxil ola bilməzmiş...³¹

Etnoqraf L.Tolstova bu fikirlərdə yer üzünün yeddi möcüzələrindən biri haqqında qədim rəvayətin olduğu fikrini irəli sürür ki, məhz o dövrdə Semiramidada – asılmış qəsrlər mövcud olmuşdur, onlar Assuriya çarıçası Şammuramat adı ilə bağlı imiş – Şammuramat e.ə. IX əsrin sonlarında Assuriya hökmdarı olmuşdur. Bundan sonra L.Tolstova qeyd edir ki, bu əfsanə həm də Van gölü ərazisində yaşayan ermənilərdə də geniş yayılmışdır. Buradan da etnoqraf belə bir nəticəyə gəlir ki, antroponim Samiram Assuriyalı qadının

*Çimbay Qaraqalpaqstanın iri ticarət və mədəniyyət mərkəzlərindən olub öz yumoru ilə fərqlənən şəhər kimi tanınmaqdadır.

adına bağlanır ki, həm də onu eyni zamanda erməni əfsanəsi ilə əlaqələndirmək düzgün olardı. Bundan başqa L.Tolstova sonrakı əsərində nəzərdən keçirdiyimiz abidənin qədim qatı haqqında danışıarkən onun bir sıra motivlərinin «Qırx qız», «Nart» və oğuz eposu «Kitabi-Dədə Qorqud»la olan əlaqələrini və eyni zamanda İran xalqlarının orta əsrlər eposu («Şahnamə») və bir sıra digər Xarəzm əfsanələrinin variantları «sartlar» və «müytənlər» də özünü əks etdirdiyini göstərir.³² Belə uyğunluğun kökünü o, bu xalqların genetik, mədəni əlaqələrindəki yaxınlığında görür. L.Tolstova yazır ki, «Qırx qız» dastanının çoxsaylı analogiyaları osetin «Nart» eposuna, həm də digər qohum (uyğun) əfsanələrə gedib çıxır ki, onların da yayılması əsasən skif-sarmat-sak-massaget dünyası və onun alan əfsanələri ilə genetik əlaqələrini, osetinlərin və Aralətrafi xalqların xüsusən qaraqalpaqlar arasında müəyyən yaxınlığını görmək mümkündür.³³ Bununla bağlı L.Tolstova öz əsərində hətta konkret bir sxem də təqdim edir ki, onun fikrincə bu «Nart» eposunun əsas mənbəyi kimi ortada dayanır. Əlbəttə, biz epik əsərlər arasında belə əlaqələrin olduğunu qəbul etsək də, bununla belə «Qırx qız» eposunun onunla heç bir qohumluq əlaqələri olmayan erməni əfsanələri ilə yaxınlığını qeyd etməyin o qədər də inandırıcı olmadığını söyləməyi zəruri hesab edirik.

Dastanla yaxından tanışlıq zamanı bir mühüm xüsusiyyət də özünü göstərir ki, bu da «Qırx qız»ın doğrudan da qədim dövrlərdə yarandığını sübut edir. Bu əsəri hələ vaxtilə XVIII əsrdə qaraqalpaq dastançı-şairi Jien Jirau özü əzbər söyləmişdir. Jien nəinki «Qırx qız» dastanının, həm də «Alpamış», «Koblan», «Maspatşa» və digər poemaların da mahir ifaçısı kimi tanınır. Jien adı xalqın yaddaşında yetərincə yaşamaqdadır. O, bu gün həm də qaraqalpaq ədəbiyyatının banisi kimi tanınmaqdadır.

Jien xalq poeziyasını, əcdad poeziyasını, şifahi poeziyanı yaxşı bilirdi. Buna görə də o, onların ifa olunmasına da qayğı ilə yanaşırdı. «Qırx qız»ın ifası dildən-dilə, ağızdan-ağıza, bir ifaçıdan digərinə keçməklə hər dəfə genişlənir və hər bir ifaçı onu Jienin təqdim etdiyi kimi ifa etmək istəsə də, öz əlavə detallarını da əsərin kontekstinə daxil edirdi. İfaçılar köhnəlmiş görünən şeyləri yeni realiyalarla, yeni anlayışlarla zənginləşdirirdilər. Beləliklə də, dastanın bu və ya digər məqamlarını, keçmiş dövrlərin möhtəşəm abidəsini dövrümüza gətirib çatdırırdılar. Dastan toplayıcıları dəfələrlə belə bir məsələni diqqət mərkəzinə çəkmişdilər ki, guya ifaçı poemanı dinləyicilərə olduğu kimi çatdırır. Həqiqətdə isə onun mətni əvvəlki mətndən fərqlənirdi. Epik ifaçı heç də yaddaşında təsvir olunmuş mətni saxlamır. O, bəzən elə olur ki, hər yeni ifa zamanı mətni yenidən canlandırır və, beləliklə, göz qarşısında konkret mətnin variantı yox, onun daha geniş şəkildə ifası özünü nümayiş etdirir. İfaçı bir imkandan yox, bir neçə imkanlardan istifadə edir.

Poemanı dövrümüza gətirib çatdıran digər dastançı Qurbanbəy Tajibəyov olmuşdur. Onun dastanı yaxşı bilməsini biz bu nəğməkarın təhkiyə manerasında bir sıra imkanların ortaya çıxması ilə bağlı özünü göstərdiyinin şahidi oluruq. İfa zamanı Qurbanbəy Tajibəyov əsərin ilk söylənilmiş mətnini çox da zədələməyə yol verməmişdir. Qaraqalpaq eposşünasları «Qırx qız» poemasını 1940-cı ildə məhz onun dilindən qələmə almışdılar. 1958-ci ildə Q.Tajibəyov vəfat etdikdən sonra A.Tarkovski «Gözəl Gülayim haqqında povest»ini bu böyük jiraunun işıqlı xatirəsinə həsr etmişdir. Təəssüf ki, Jien Jiraunun variantı saxlanılmadığından bizim Qurbanbəy variantını hər hansı müqayisəyə cəlb etmək imkanımız da yoxdur. Əgər belə bir imkan olsaydı, heç şübhəsiz ki, biz müxtəlif dövrlərdə ifa olunmuş variantları qarşılaşdırıcı – tipoloji yöndə nəzərdən keçirməklə əsərin məzmun xəttində,

kompozisiyasında və süjetində baş vermiş dəyişikliklərin nədən ibarət olduğunu daha aydın müşahidə edə bilərdik. Jienin variantı əlimizdə olmasa da, Qurbanbəy Tajibəyov ifasında döyüş epizodları və vuruş səhnələri kifayət qədər görümlü verilmişdir. Əsərdə batal (döyüş)səhnələr daha geniş yer tutmaqdadır. Buna görə də «Qırx qız» eposunda bədii kompozisiya və döyüş epizodlarının nəzərdən keçirilməsi əsərin poetikasının dərk edilməsi üçün olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Qurbanbəy Tajibəyov variantının bütün detalları ilə öyrənilməsi qaraqalpaq söyləyicilərinin ifaçılıq ustalığının, onların ənənəvi epik yaradıcılıq ustalığı ilə əlaqələrini dərindən dərk etməyə imkan verir. Əsərdə geniş şəkildə təqdim olunmuş döyüş səhnələri bütün detalları ilə işlənməklə bir sıra hallarda qırğız dastanı «Canlı Mirzə» ilə uyğunluqlara malik olduğunu söyləmişdik. Burada bir sıra məqamları da əlavə etmək olar: yürüşə hazırlıq motivləri, qızların birgə döyüşə istiqamətlənməsi, rəqibin qarşı tərəfin yürüşü haqqında məlumat alması, döyüşün başlanması, döyüşdə batırların təkbətək görüşü, ümumi döyüşün vəziyyəti, döyüşün sonu, döyüşdən sonrakı vəziyyət və s. bu əsərlərdə geniş yer almışdır. Dastanların belə müstəvidə təhlillərə cəlb edilib incələnməsi qırğız alimi A.Sıdıkovun təcrübəsində daha maraqlıdır.³⁴

«Qırx qız» dastanının süjet-kompozisiya məsələlərini təhlil edib belə nəticələrə gəlmək olar ki, burada hər şey döyüş epizodları və səhnələri ilə bağlı olmaqla müəyyən prinsipə söykənərək qurulur. Bu prinsiplər də öz növbəsində öz sabitliyi və ənənəviliyi ilə diqqəti cəlb edir. Eyni zamanda bunu da qeyd etmək ki, bu yalnız onun ifa olunması zamanı özünü büruzə verir.

Burada başqa bir məqamı da qeyd etmək yerinə düşər: epik əsərlərin yaranması və onların ifası mütləq mövcud ənənə daxilində gedir və getməlidir. Bunu nəinki janrın ideya-

estetik sisteminin sabitliyində, obrazların xarakteristikasında, həm də eposun üslub vasitələrinin mühüm hissəsi ilə bərabər mətn ifadəsində görə bilirik. Söyləyicilər tərəfindən müəyyən prosesin təsvirində tətbiq edilən «ümumi yerlər» (döyüşə hazırlıq, atın yüyənlənib-yəhərlənməsi, batırların döyüşü və s.), adətən epik qatlarda çoxsaylı sabit obrazlı ifadələri özündə əks etdirməkdədir. Nümunə kimi tədqiqatçılar iki məhəbbət dastanı - türkmənlərin «Hürliqa və Hemra», özbəklərin «Rüstəm-xan»-ını hərtərəfli nəzərdən keçirirlər.³⁵

Əlbəttə, epik əsərlərin, o cümlədən «Qırx qız» eposunun xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün hər hansı dastanın iki və daha artıq variantının əl altında olması zəruridir. Məsələn, qırğız xalq qəhrəmanlıq dastanı «Manas»-ın bütün təhkiyə strukturunun ortaya çıxarılması üçün (S.Orzabəyov və S. Karalayev variantları) mütəxəssislər adətən iki müxtəlif variantları götürüb, müvafiq təhlillər aparmaqla eposda döyüşlərin təsvirini və hücum səhnələrinin ümumi və fərqli məqamlarını müəyyənləşdirirlər. Eynilə belə üsuldan türk xalqlarında və qeyri-türklərdə mövcud olan «Koroğlu» dastanının variantlarını təhlillərə cəlb etməklə nəticələrə gəlmək olar. Bu həm də ona görə mümkündür ki, bu gün eposun müxtəlif variantları daha geniş məlumdur: İ.Şopenin, A.Xodzkonun, O.Sandın, V.Xuluflunun (Aşıq Hüseyn Bozalqanlıdan yazıya alınmış variantı), H.Əlizadənin (Aşıq Hüseynədən yazıya alınmış variantı), Gürcüstan EA-nın Kekelelidze adına Əlyazmalar İnstitutunda gürcü türkoloqu L.Çlaidzenin üzə çıxardığı «Koroğlu»-nın ən monumental variantı və digər variantlar üzərində daha səmərəli şəkildə qurmaq olar.

Bu baxımdan türk xalqlarının epik əsərlərinin seçilməsi və nəşr olunması ilə bağlı proseslərin yalnız müəyyən mənada qənaətbəxş olduğunu da qeyd etməyə ehtiyac vardır. Məsələn, tanınmış folklor mütəxəssisi A.Ş.Mirbadaleva özünün

«SSRİ xalqları seriyası»ndan olan epik əsərlərin mətnlərinin seçilməsi və nəşrinin bəzi prinsipləri haqqında (türkdilli xalqların eposu əsasında)³⁶, X.Koroğlunun «Goroğlu» və «Quruqli» eposunun nəşrinin tekstoloji xarakteristikası³⁷ adlı məqalələrdə bəhs etdiyimiz bu məsələ köklü şəkildə öyrənilmişdir. Eyni zamanda müxtəlif söyləyicilərin dilindən müxtəlif dövrlərdə eyni epik abidənin arxiv fondlarında saxlanılan yazıya almaların bu işə müəyyən dərəcədə müsbət təsir göstərməsi də nəzərdən qaçırılmamalıdır.

A.Mirbadaleva yazır ki, təkcə özbək xalq qəhrəmanlığı poeması «Alpamış» (Fazıl Yuldaş, Pulkan – şair, E. Cümən-bülbül, B.Curayev, Y.Bəynəzərov, A.Nurəliyev və b.) otuz üç yazılı variantda qeyd olunmuşdur. Türkmənlərin məhəbbət dastanı «Hürliqa və Hemra» (Nəzər baxşi, Həkim baxşi, Oreşix, Həsən baxşi və b.) və «Sayad və Hemra» (M.Karliyev, P.Xoca, Girman-baxşi və b.) on altı yazılı variantda məlumdur. Bundan başqa özbək qəhrəmanlığı – romantik dastanı «Rüstəmخان» (F.Yuldaş, M.Həşimov, M.Ermatov, A.Haqqulov) dörd müxtəlif variantlarda saxlanılmaqdadır və s.

Eyni bir epik abidənin müxtəlif variantlarında hər hansı dastanın ümumi ideya istiqamətini, vahid süjet, hadisələrin müəyyən ənənəvi ardıcılıqla şərhini görə bilərik. Epik əsərlərin variativliyi ilk növbədə ayrı-ayrı detalların, bu və ya digər obrazların traktovkasında, döyüş motivləri, batal səhnələr və s. izahında özünü əks etdirir.

«Qırx qız» eposunun Qurbanbəy Tajibəyovdan yazıya alınmış variantını nəzərdən keçirərkən bəzi yerlərdə biz hadisələrin qeyri-məntiqi inkişafını, süjet xəttində bəzi qırılmaları, əsərin başlıca məzmununda bəzi uyğunsuzluqların və s. ortaya çıxdığını müəyyən edə bilərik. Belə hallar, heç şübhəsiz ki, eposun ayrı-ayrı hissələrinin xronoloji ardıcılığının ortaya qoyulmasını da çətinləşdirir. Bəzən bu tipli bu-

raxılmalar ayrı-ayrı motivlərin, epizodların və obrazların əsərin konkret hissəsi ilə uyğunlaşmasını çətinləşdirir, poemanın ümumi pafosuna müəyyən dərəcədə xələl gətirir. Bu, həm də başqa bir mühüm məqamın ortaya çıxmasına diqqət yetirməyi zəruriləşdirir. Bu tipli abidələri nəşr üçün seçən zaman onların milli özünəməxsus xüsusiyyətlərinə ayrıca diqqət yetirməyi gündəmə gətirir. Burada eyni zamanda janrın spesifikasiyasını, kompozisiya xüsusiyyətlərini, məzmun cəhətini, obrazın təsvir tərzini, eposun bütün bədii-poetik quruluşunu və s. göz önünə gətirmək lazımdır (Təəssüf ki, A. Tarkovskinin tərcüməsində «Qırx qız» eposunun milli özünəməxsusluğu tamamilə unudulmuş, əsərin məzmun, struktur, kompozisiya, forma və təqdimat xüsusiyyətlərinə ciddi ziyan dəymişdir).

Beləliklə, qaraqalpaq xalq qəhrəmanlığı dastanı «Qırx qız»ın folklor-etnoqrafik mənbələrini, forma-kompozisiya və ideya-bədii xüsusiyyətlərini təhlil edərkən bir sıra əsaslı nəticələrə gələ bilərik. «Qırx qız» epik poeması çoxqatlı və çoxplanlı tarixi, etnoqrafik və folklor nümunəsi olması ilə nəinki qaraqalpaqların, həm də digər türk xalqlarının bədii yaddaşında mühüm yer tutmaqdadır.³⁸ Poema ilk növbədə ona görə unikal və spesifikdir ki, burada nəinki türk batırlarının qəhrəmanlığı, həm də türk qadının - Gülayimin, Sərvinazın və onların otuz səkkiz rəfiqələrinin qəhrəmanlığı, cəsurluğu, qoçaqlığı, igidliyi və düşmənlərə endirdikləri ölümcül zərbələrlə əldə edilmiş qələbə vəsf olunur.

«Qırx qız» dastanı həm də ona görə fərqli folklor hadisəsidir ki, burada uzaq keçmişdə yaşamış qaraqalpaq amazonkalarının qəhrəmanlığından bəhs olunur. Əsər qədim Xarəzm sartları və qaraqalpaq müytenlərinin dastanlarına bağlıdır. Burada həm də qaraqalpaqların qədim əcdadlarının arxaik sosial ənənə və adətləri öz əksini tapmışdır. Dastanın əsas süjetində ilkin matriarxat variantını tapmaq olar ki, bu

əsər məhz matriarxat və amazonka motivləri ilə kifayət qədər zəngindir. Xatırladaq ki, qədim tanınmış antik tarixçilər Herodotun, Diodorun və başqalarının əsərlərində sak-massaget qəbilələrinin həyatında qadının rolu, Tomirisin Persiya şahı Kirə sarsıdıcı zərbələr endirməsi haqqında məlumatlar yer almaqdadır. Eposun formalaşmasında digər ünsürlər, əfsanə və rəvayətlərlə yanaşı, «Avesta», «Kitabi-Dədə Qorqud», «Şahnamə» kimi mənbələrin böyük rolu olduğunu da nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Bütün bu kifayət qədər məlum əsərlərin içində etnoqraf L.S.Tolstovanın «Qırx qız» eposuna qədim erməni əfsanələrinin təsirindən danışması dissonans kimi səslənir. L.S.Tolstova heç bir konkret əsas olmadan və fakt göstərmədən «Qırx qız» əsərindəki Sərkop şəhərinin adını nəyə görə Assuriya şəhəri Şamirama və guya erməni şəhəri Samirama bağlayır. Və belə yanaşma tərzii heç nə ilə təsdiq olunmur. Müəllif nədənsə «Qırx qız»-ın bütün xüsusiyyətləri (mövzu, məzmun, ideya, kompozisiya, obrazlar və s.), personajların davranışı, başlıca hadisələr, hadisələrin cərəyan etdiyi ərazilər, bədii ifadə vasitələrinin xarakteri və s. görə əsəri sırf türk dastan ənənəsinə bağlamaqdan imtina edir və, fikrimizcə, belə tendensioz yanaşma tərzii özünü qətiyyənlə doğrultmur.³⁹ Onu da əlavə edək ki, dastanın L.S.Tolstovadan başqa heç bir araşdırıcısı əsərdə erməni, yaxud Assuriya elementlərinin olduğunu təsdiqləməmişdir. Əksinə, «Qırx qız» eposu türk etnik arealına bağlılığına görə nəinki qaraqalpaq, türk, həm də digər xalqların təfəkkür sahiblərinin diqqətini cəlb etmişdir. Əsərin ideya xüsusiyyətləri, xalq obrazlarının həyatiliyi dünya mədəniyyətinin tanınmış nümayəndələrindən olan böyük fransız yazıçısı Lui Araqonun marağına səbəb olmuşdur. «Qırx qız» dastanının qəhrəman obrazları ilə tanış olan bu böyük yazıçı əsəri məşhur roman-german dastanlarından «Roland haqqında nəğmə» ilə müqayisə

etmişdir. Lui Araqonun məhz belə xarakteristikası, əsərin monumentallığı və məzmunun xüsusiyyətləri, həm də digər xalqların epik təfəkkür daşıyıcılarının və mütəfəkkirlərin «Qırx qız»-a marağını artırmışdır. Onlar bu dastanı öz doğma xalqlarının (rus, özbək, türk, qazax, litva, qırğız, türkmən və s.) dilinə çevirməklə əsərin populyarlaşmasında və geniş yayılmasında böyük rol oynamışlar.

Bütün qeyd olunanlara baxmayaraq, belə maraqlı məzmunlu dastan hələ də mütəxəssislər tərəfindən kifayət qədər öyrənilməmişdir. Əgər dastanın tarixi-etnoqrafik mənbələri az-çox öyrənilmişdirsə, onun folklor, ideya-məzmun və kompozisiya-struktur xüsusiyyətləri hələ də xüsusi təhlil predmeti kimi çıxış etməmişdir. Qaraqalpaq folklorşünasları və eposşünasları, N.Davkarayev, İ.Sagitov, K.Aimbetov, K.Maksetov, S.Bahadırova, türkiyəli dastanşünaslar F.Türkmən, S.V.Uyğur və başqaları əsər haqqında bir sıra mülahizələr yüyürtsə də, «Qırx qız» kimi qədim, arxaik köklərə dirənən bu əsərin xeyli məsələlərini diqqət mərkəzinə çəkməyə bu gün də ehtiyac duyulmaqdadır. Bütün bu məsələlər təhlil etdiyimiz əsərin bir sıra parametrlərdən öyrənilməsinə bu gün də aktuallaşdırmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Толстова Л.С. Использование фольклора при изучении этногенеза и этнокультурных связей народов// Фольклор и историческая этнография. М., 1983, с.9.
2. Кырк кыз. Каракалпак халг достаны. Тарж.Уйгун ве Миртемир. Тошкент, 1948.
3. Кырк кыз. Записано со слов народного певца Курбанбая Бахши. Пер. С.Сомовой. Ташкент, Госиздат Узб.ССР, 1949., 290 с.
4. Uyğur C.V. Karakalpak destanları. Kırk kız destanı. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007, s. 40-843.

5. Максетов К.М. Каракалпакский эпос. Ташкент, «ФАН», 1976, с. 86.
6. Yenə orada, с.86
7. Uyğur C.V. Karakalpak destanları. Kırk kız destanı. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007, s.46.
8. Yenə orada, s. 374.
9. Yenə orada, s.425.
10. Yenə orada, s. 423.
11. Uyğur C.V. Karakalpak destanları. Kırk kız destanı. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007, s. 430.
12. Yenə orada, s. 474.
13. Yenə orada, s. 430.
14. Uyğur C.V. Karakalpak destanları. Kırk kız destanı. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007, s.516.
15. Кор-Оглы Х.Г. Узбекская литература. М., «Высш.шк.», 1968, с. 29.
16. Yenə orada.
17. Hacıyeva M., Rıhtım M. Folklor və təsəvvüf ədəbiyyatı sözlüyü. Bakı, "Nurlan", 2009, s. 312
18. Мамедов Н. Фольклорно-этнографические источники, структурно-композиционные и идейно-художественные особенности каракалпакского эпоса «Кырк кыз»// Тезисы докладов научн.конфер.сотрудн. Бакинского Славянского университета. Баку, «Kitab aləmi», 2003, с.143-145.
- 19 Джаныл Мырза. Сказание о девушке – богатыре. Фрунзе, «Учпедгиз», 1958. ,51 с.
20. Мамедов Н. Общие или сходные явления в эпосе индийского и тюркского народов (на материале индийского «Махабхараты» и каракалпакского «Кырк кыз»)//Сравнительное литературоведение. Материалы международной конференции. Баку, «Kitab aləmi», 2004, с.89-92.
21. Толстова Л.С. Использование фольклора при изучении этногенеза и этнокультурных связей народов// Фольклор и историческая этнография. М., 1983, с.15.
22. Кырк кыз. Об эпосе «Кырк кыз». Пер. С.Сомовой. Ташкент, «госиздат», 1949, 290 с.

23. Повесть о прекрасной Гулаим. Пер.А.Тарковского. М., «Дет.лит», 1965, с. 131
24. Повесть о прекрасной Гулаим. Пер. А. Тарковского. М., «Дет.лит», 1965, 190 с.
25. Кырк кыз. Hazırl. К.Максетов. Нөкис, «Каракалпакстан баспасы»,1962.
26. Кырк кыз. Каракалпак халык дестаны. Нөкис, 1993.
27. Антология каракалпакской поэзии. Сост.И.Юсупов. Ташкент, «Худож.лит.», 1968, с. 8.
28. Кырк кыз. Пер. С.Сомовой. Ташкент, «Госиздат», 1949, с. 4.
29. Повесть о прекрасной Гулаим. Пер. А.Тарковского. М., «Дет.лит.», 1965, с. 131.
30. Максетов К.М. Каракалпакский эпос. Ташкент, «ФАН», 1976, с. 84.
31. Толстова Л.С. Древневосточные антропонимические ассоциации в каракалпакском историческом фольклоре// Ономастика Востока. М., «Наука», 1980, с. 67-71.
32. Толстова Л.С. Использование фольклора при изучении этногенеза и этнокультурных связей народов// Фольклор и историческая этнография. М., 1983, с.16.
33. Yenə orada.
34. Сыдыков А. Традиционная композиция описаний похода в эпосе «Манас» (варианты С.Оразбакова и С.Каралаева)//Типология и взаимосвязи фольклора народов СССР. М., «Наука», 1980, с.135-138.
35. Кидайш-Покровская И.В., Мирбадалева А.С. Традиционные элементы стиля в эпическом тексте// Текстологическое изучение эпоса. М., «Наука», 1971, с. 64-96.
- Кырк кыз. Об эпосе «Кырк кыз». Пер. С.Сомовой. Ташкент, «Госиздат», 149, с.VI.
36. Мирбадалева А.С. О некоторых принципах отбора и публикации текстов эпических произведений в серии «Эпос народов СССР» (на примере эпоса тюркоязычных народов)// Фольклор: издание эпоса. М., «Наука», 1977, с. 24-34.

37. Yenə orada.

38. Кор-Оглы Х. Текстологическая характеристика публикаций эпоса «Героглы» и «Гуругли»// Фольклор: издание эпоса. М., «Наука», 1977, с. 65-76

39. Мамедов Н. Фольклорно-этнографические источники, структурно композиционные и идейно-художественные особенности каракалпакского эпоса «Кырк кыз»// Тезисы докладов научной конференции сотрудников Бакинского славянского университета. Баку, «Kitab aləmi», 2003, с. 144.

V. QARAQALPAQ ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞI

Qaraqalpaq folklorunun kollektivliyi, variativliyi və sinkretikliyi. Qaraqalpaq folklorunun janrları – mifoloji hekayələr, nəğmələr, əfsanələr, lətifələr, rəvayətlər, atalar sözü, zərbi məsəllər, tapmacalar və s. Qaraqalpaq folklor janrlarının türk xalqlarının folklor janrlarına yaxınlığı. Digər türk xalqlarında olduğu kimi qaraqalpaqlarda müşairə janrının geniş yayılması. Qaraqalpaq ailə-məişət poeziyasının özünəməxsusluğu. Toy, beşik, uşaq, sevgi, əmək, təsərrüfat həyatı ilə bağlı nəğmələr. Müsəlmanlığa qədər və müsəlmanlıqdan sonra qaraqalpaqlarda yer almış “həyya”, “xoşlasu”, “joklau”, “haytar”, “heyjar”, “betaşar”, “bədik”, “güləpsan”, “ramazan” və s. nəğmələr. “Heyjar”, “betaşar” və digər nəğmələrin ifaçılıq ustalığı. Qaraqalpaq folklorunun zənginliyi və rəngarəngliyi. Qazax folklorşünası və etnoqrafı Ç.Valixanov qaraqalpaq folkloru haqqında.

Nağıllar qaraqalpaq folklorunun ən mühüm bölməsi kimi. Atalar sözü və zərbi məsəllər qaraqalpaq xalq müdrikliyinin qaymağı kimi. Qaraqalpaq xalq tapmacalarında uzaqqörənliyin və müdrikliyin əksi.

Qaraqalpaq “juap”ları, onların köməyi ilə uzaqqörənliyin və müdrikliyin nümayişi. Qaraqalpaq “lakki”ləri, onların Azərbaycan “lağlağı”çıları, zərəfatçıları ilə müqayisəsi. Qaraqalpaqların lətifə ustası. Ömirbəyin lətifələri.

Qaraqalpaq “jırau”, “baxsı”, “baksı”ları, onların xalqın şifahi nümunələrinin qorunub saxlanması, zənginləşdirilməsi, nəsildən nəsilə ötürülməsində rolu.

Digər türk xalqlarında olduğu kimi qaraqalpaqlarda da əsrlər boyu şifahi yaradıcılıq daha geniş inkişaf etmişdir. Belə yaradıcılığın münbit inkişafı üçün şifahilik, kollektivlik, va-

riativlik, sinkretiklik, ifaçının dinləyicilərlə ünsiyyəti mühüm idi. Qaraqalpaq folkloru kütləvi bədii söz yaradıcılığının müxtəlif növ və formalarının məcmuyudur. Məlum olduğu kimi, folklor sonralar qaraqalpaq yazılı ədəbiyyatının, xalqın milli mədəniyyətinin mühüm tərkib hissələrindən biri kimi onun inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Qaraqalpaq şifahi xalq yaradıcılığı müxtəlif və çeşidli janrlar – nəğmələr, atalar sözü, zərbi məsəllər, tapmacalar, nağıllar, rəvayətlər, əfsanələr, əsatirlər, lətifələr və s. zəngindir.

Adlarını çəkdiyimiz janrlardan hər biri və onların qaraqalpaq folklorunda özünə yer etməsi əksər tarixi dövrlərdə onun inkişaf xüsusiyyətləri və tələbləri ilə bağlı olmuşdur. Lap qədim dövrlərdə digər xalqlarda olduğu kimi qaraqalpaqlarda da daha çox mifoloji hekayətlər, sehrli və sosial-məişət nağılları yayılmışdır.

Qaraqalpaq folklorunda əksər türk xalqlarında və qeyri-türk xalqlarında rastlaşdığımız janrlar mövcuddur. Bununla belə qaraqalpaqlarda özbəklərdə, türkmənlərdə, azərbaycanlılarda olduğu kimi nəğmə-müşairələr kifayət qədər geniş yayılmışdır. Müsairə qaraqalpaq folklorunda ayrıca zəngin bir janr kimi diqqəti cəlb edir. Bununla belə digər xalqlarda daha az rastlaşılan “həyya” (bu nəğmədə ana öz uşağının gələcəyini öyür), vida nəğmələri “xoşlasu” (müqayisə et qazax nəğməsi “koşlasu”), yaxud ərə gedən qızın ata evində öz doğmaları ilə vidalaşması, ölü ilə vida “joklau” nəğmələri (müqayisə et qazaxlarda “joktau”, qırğızlarda “koşok”); “haytar”, “heyyar” toy zamanı ərə gedən qızın rəfiqələrinin ifa etdiyi nəğmə (müqayisə et azərbaycanlıların “hey yar”, özbəklərin “yar-yar”, qırğızların “jar-jar”, “noğayların “heyjar”, qazaxların “jar-jar”); “betaşar” ərə evinə köçmüş qızın üzündən duvağın götürülmə mərasimi (müqayisə et qazaxlarda “betaşar”), mənşəyinə görə daha qədim olub xəstə olan adamın xəstəliyinin kənarlaşdırılması ilə bağlı onu

ocaq üzərindən atlanmağa məcbur edərkən oxunan “bədik” və “güləpsan” və s. kimi nəğmələr qaraqalpaqların mərasim folklorunun son dərəcə rəngarəngliyini və zənginliyini əks etdirir.

Mərasim və əmək nəğmələri qaraqalpaq xalqının poetik yaradıcılığının mühüm hissəsi kimi nəzərdən keçirilməkdədir. Toy nəğmələri (“heyjar”, “betaşar”), laylalar (besik jırı), əmək, sevgi, qəm-kədər ruhlu nəğmələr, uşaq nəğmələri, xəstələrin müalicə olunmasına kömək edən (“bədik”, “güləpsan”) və s. hamısı qaraqalpaqların oda sitayişini əks etdirməklə müsəlmanlığaqədərki dövrlərin izlərini özündə saxlamaqdadır (Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, oda sitayiş məsələsində də qaraqalpaqların azərbaycanlılardakı kimi bütpərəstlik dövrünə və mərasimlərinə aid edilən uyğunluq özünü göstərir). Bununla belə elə nəğmələr də vardır ki, onlar daha sonrakı dövrləri özündə əks etdirməkdədir. Bu, islam dini yayıldıqdan sonra “ramazan”, yaxud “yaramazan”dır ki, qaraqalpaqlar bi tipli nəğmələri “orucluq” dövründə oxumaqdadırlar.

Sevgi-məhəbbət, uşaq, qəm-kədər motivli nəğmələr, əmək nəğmələrində xalqın çətin vəziyyətinin əks olunması, layla-nəğmələrin öyrədici xarakteri çoxdan məlumdur. Mərasim və əmək nəğmələri xalqın adət-ənənəsi, xarakteri, əmək şəraiti ilə birgə yaranmaqla, onun həyatının bütün fərəhli və qəmli-kədərli hadisələrini çevrələnmişdir.

Qaraqalpaq adətinə görə “heyjar” gəlinin ərə evinə köçdüyü zamana qədər ifa olunur. Burada müxtəlif dəbdəbəli milli kostyum, paltar geymiş insanlar iki qrupa bölünməklə bir qrupda qızın rəfiqələri, digərində oğlanın dostları olur. Həm əvvəllər, həm də XIX əsrdə qaraqalpaq aullarında “heyjar”ın professional ifaçıları olmuşdur. Toylarda onlar öz rollarını oynamaqla bunun müqabilində mükafatlar alır, gəlin və onun rəfiqələri isə belə ifaçılara qoşularaq oxuyurdular.

Gəlin belə təntənələrdə adətən toydan və bəydən narazı olan insan kimi özünü aparmalı idi. Belə olduğu halda qız əgər öz sevdiyi oğlana getsəydi belə, o, yenə də sifətində bu sevinci gizlətməli, hiss etdirməməli idi. Bu ənənəyə riayət etməmək qaraqalpaqlarda mədəniyyətsizlik və nəzakətsizlik əlaməti təsiri bağışlayırdı.

Adını çəkdiyimiz ənənənin yaranması lap uzaq keçmişə aid edilir. Çünki qədim zamanlarda doğrudan da qızın sevmədiyi oğlana alqı-satqı predmeti, bir əşya kimi satılması adi hal idi. Buna görə də bu tipli ənənəvi nəğmələrdə acı həqiqət əks olunurdu. "Heyjar" nəğmələrində azad nişanlı seçmə məsələsi və müstəqillikdən məhrum olan qadının faciəvi taleyi göz önünə gəlirdi.

Sabahı gün gəlin ər evinə gələndən sonra bəy evində gəlinin üzündən duvağın götürülməsi ("betaşar") təşkil olunurdu. Belə təntənəyə bəyin qohumları və yaxın dostları dəvət olunurdular. Azərbaycanlıların mərasim folklorunda "betaşar" ənənəsi olmasa da, bizim adətlərdə də gəlin bəy evinə gəldikdən sonra toyun sabahı günü onun üzündən duvağı götürüb, gəlinin gəldiyi evə təqdim olunması və bu təntənənin yetərinə geniş şəkildə qeyd edilmə halları mövcuddur.

Qaraqalpaqlarda gəlinin üzündən aul cigitlərindən ən nüfuzlusu, böyük hörmətə layiq olan duvağı götürməli idi. Əksər hallarda bu adətin yerinə yetirilməsi onu ifa edəndən dərin və geniş fantaziya, çeviklik, professional bacarıq, poetik fəhm tələb edirdi ki, bu iş improvizasiyalı nəğmə ilə həyata keçirilirdi. Mənbə və materiallarda XIX əsr qaraqalpaq ədəbiyyatının klassiki Berdağın belə təntənələri kifayət qədər yüksək səviyyədə həyata keçirdiyi qeyd olunmaqdadır.

"Betaşar"ın ifaçısı gəlini bəyin ailəsinin üzvü, onun qohumlarının əksəriyyəti və aul adamları ilə tanış etməli idi. Bunu edərkən ifaçı tanış etdiyi insanların hər birinin

fərdi və dəqiq xarakteristikasını da verməli idi. Əksər hallarda bu mərasim yerinə yetirilərkən nəğməyə zarafatlı, dəlib-deşici frazalar və ifadələr də əlavə edirdi. Bi tipli nəğmə kalamburlarda əksər hallarda varlıların simicliyi və insafsızlığı, mürtəcə ruhanilərin xarakterik xüsusiyyətləri tənqid olunurdu. Bu, bir daha onu sübut edir ki, "betaşar" adəti xalq həyatı ilə sıx əlaqədə olmaqla mütərəqqi fikirli insanların xarakterində yer almış naqis xüsusiyyətləri tənqid etmək üçün mühüm silah idi. "Betaşar"ın ifası faktiki olaraq bütün aul camaatının gözü qarşısında baş verirdi, tənqid obyektinə çevrilənlər isə belə olduqda öz çatışmazlıqları üzərində daha çox düşünməli olurdular.

Bütün toy mərasimində olduğu kimi "betaşar"da da kifayət qədər dəqiqliklə işlənilib hazırlanmış dramaturji material, başqa sözlə desək, dram elementləri vardır. Onun ənənəvi mətninə ifa məqsədi ilə müraciət edilməsinin xüsusiyyətlərindən biri konkret vəziyyətdən asılı olaraq ona bəzi əlavələr edilməsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan "betaşar" ifaçılarının ustalığını onların fitri istedadı ilə müqayisə etmək olar ki, burada belə ifa bir sıra xüsusiyyətləri ilə özbək "masxarabaz"larının ("məsxərəbaz") və Azərbaycan (azərbaycanlılarda "məsxərəçi") xalq teatri ifaçılarının ifası ilə müqayisə oluna bilər. Teatrallığın bu tipli elementləri xalq oyunları, bayram mərasimləri, el şənlikləri s. kimi məsələlər T.Bayandiyevin "K.S.Stanislavski adına Qaraqalpaq dövlət teatri"¹ kitabında kifayət qədər ətraflı nəzərdən keçirilmişdir. Kitab müəllifi qeyd edir ki, şifahi poetik yaradıcılıqda dram elementləri ənənəvi oyunlarda olan monoloq və dialoqlar, komik və satirik səhnələr, atalar sözü və zərbi məsəllər, müxtəlif tipli obrazlı ifadələr və s. qaraqalpaq milli dramaturgiyasının formalaşması və inkişafı üçün zəngin mənbə rolunu oynamışdır. Qaraqalpaq folklorunun belə zəngin ənənələri tanınmış milli dramaturqlar A.Öteпов,

A.Begimov, J.Aymirzəyev, S.Xocaniyazov, T.Kaipbergenov və başqaları tərəfindən onların əsərlərində, aktyor ifaçılar tərəfindən isə səhnə sənətində geniş istifadə olunmuşdur.

Qaraqalpaqların folklor mətnlərində digər türk xalqlarının folklorunda mövcud və oxşar olan süjet və obrazlardan başqa (buraya "Kitabi-Dədə Qorqud", "Koroğlu", "Manas", "Koblan", "Alpamış", "Qırx qız", "Şəhriyar" və s. əsərlərdəki səsləşmələri nümunə kimi göstərmək olar), çoxsaylı atalar sözü, zərbi məsəllər, tapmacalar, nağıllar, nəğmələr və s. də əlavə edə bilərik. Heç şübhəsiz ki, onlarda ortaya çıxan oxşarlıq və ümumiliklər türk xalqlarının sosial-ictimai inkişafının ümumi qanunauyğunluqları nəticəsində və uzun əsrlər ərzində etnik-mədəni qarşılıqlı ünsiyyət və qarşılıqlı anlaşma şəraitində mümkün ola bilmişdir. Belə qarşılıqlı anlaşma və uyğunluq qaraqalpaqların noğay, qazax, qaraçay, kumux, özbək folklorunda özünü daha aydın hiss etdirməkdədir. Adlarını çəkdiyimiz bu xalqların əksəriyyəti müxtəlif tarixi mərhələlərdə Qızıl Orda, yaxud Xivə xanlığının tərkibində yaşamışlar. Bütün söylədiklərimiz bir daha təsdiq edir ki, Qaraqalpaqstanın özü bir türk məmləkəti kimi daha dərinə və detalları ilə öyrənilməyə layiqdir. Bunu onun zəngin və keşməkeşli tarixi, etnomədəniyyəti və folkloru, ədəbiyyatı və incəsənətinin rəngarəng nümunələri tələb edir.

1. Qaraqalpaqların məişət-mərasim folkloru

Qaraqalpaqların zəngin şifahi poetik nümunələri məişət-mərasim nəğmələri, atalar sözü, zərbi məsəlləri, tapmacaları, toy və tarixi nəğmələri vardır. Xalq içində günümüzə qədər qorunub saxlanılan bu nümunələr çeşidli etnik və dini tarixi olayları, təbiət hadisələrini əks etdirməklə qaraqalpaqların rəngarəng təfəkkür tərzini dövrümüzə daşımaqda önəmli rol oynamışdır.

Qaraqalpaq folklorunun qədim məişət janrlarından biri hesab edilən «həyya»da ana öz doğma balasının gələcəyi ilə bağlı nəğmə oxuyur. Bu xalqın çoxsaylı vida nəğmələrində («koşlasu» - «xoşlasu») ərə gedən qızın öz evi, doğmaları ilə vidalaşdığı məqam əks olunur.

Qaraqalpaq folklorşünaslığında şifahi örnəklərin tədqiqi ilə məşğul olmuş prof. Kallı Aimbetov xalq dünyə baxışlarının, təbiət hadisələrinin, xalqın təbiəti necə duyması, anlaması ilə bağlı şeirlərin necə ortaya çıxmasını tədqiqatlarında geniş şəkildə nəzərdən keçirmişdir. O, tədqiqatlarında xalqın bəzi məqamlarda bəd qüvvələrdən necə qorunmaqla bağlı şeirlər qoşduğundan, (məsələn, «bədik» ara həkiminin, şamanın, görücünün dili ilə söylənən şeir nümunələri), «güləpsan», «qamçılama», «qurd çağırma», «cin ruhu çağırma» yolu ilə müalicə edilməsindən danışmışdır. Belə inanc və anlayışlardan qədim dövr qaraqalpaq xalq həkimliyində yetərincə istifadə olunmuşdur.

Əlbəttə, Azərbaycan türklərinin əski adət-ənənələrinin öyrənilməsi sovet dövründə yasaqlandığı kimi qaraqalpaq türklərinin də keçmiş çeşidli ənənələrinin öyrənilməsinə qadağalar qoyulurdu. Lakin XX əsrin 90-cı illərindən xalq həyatının öyrənilməsinə münasibət köklü şəkildə dəyişdi. Qədim türklərdə, o cümlədən qaraqalpaqlarda insanların söykəndiyi, istifadə etdiyi ən tutarlı silah sözün gücü olmuşdur. Məsələn, qaraqalpaq xalqının əski düşüncəsində baxıcının sözü ilə dağın ikiyə bölünməsi, çayın suyunun kəsilib axmaması, qaraqalpaq nağıllarında (məsələn, «Gülziba» nağılında Meytinin şiri sehləməklə pələnglərin belinə minib şəhərə gedə bilməsi), şiri, pələngi sözləri ilə sehləməsi, «Yedige» dastanında söylənilən gözəl sözlərlə aslanla dost olma: «Tatlı-tatlı söylərsən, yılan deligindən çıxar» şəklində işlədilən atalar sözü və s. buna misal göstərilə bilər. Azərbaycan türklərində olduğu kimi qaraqalpaqlarda

da oda sitayış, gəlin gələrkən od üstünə yağ tökmə, zikr etmə, ruh çağırma, xəstəyə müxtəlif nəsnələrlə vurma kimi şamanlıqdan dövrümüzə qədər yetişmiş adətlər mövcuddur. Onların əksəriyyətinin xalq arasında şeir şəklində işlədilmiş mətnləri olmuşdur. Məsələn, belə nümunələrlə biz “bədik” və “güləpsan”da tanış oluruq. Bu cür şeirlər insan və heyvanlarda olan xəstəliyi qovmaq, kənarlaşdırmaq üçün xidmət edir. Qaraqalpaqlarda “bədik” və “güləpsan”ın öz söyləyiciləri vardır. “Bədik” “güləpsan”dan daha çox söylənilir. Bununla belə “bədik” və “güləpsan” müxtəlif zaman kəsiklərində xeyli dəyişikliklərə də məruz qalmışdır. “Bədik”lərin mövzusu rəngarəng olub qədim dövrləri əhatə etməklə göl, çay, dəniz, dağ və s. bağlı söylənilir:

<i>Bədik köşip baratır suvdan asıp, Taudan askan bult penen aralasıp, Uslap bergen bedikke iye bolmay – Ne boldı kuday sağan kara basıp.²</i>	<i>Bədik köçüb gedir sudan aşıp, Dağdan aşan buludlara qarışıp, Yaxalanmayan bədiyə tutulmuş - Nə oldu Xudam sənə qara çalib.</i>
--	---

Bədiklər bir şeir, nəzm nümunəsi kimi böyük təsir gücünə malikdir. Belə ki, burada biz ananın xəstə övladı qarşısında fəryad etməklə bağlı ağı söylədiyini görürük. Bədiklərdə bəzən vətənin sosial-ictimai, iqtisadi-mədəni durumu ilə də bağlı, haqqın-ədalətin qorunması, insanların haqsızlığa məruz qalması ilə əlaqəli məqamlar da əksini tapır:

<i>Bədik köşip baratır Erep jakka, Mingesip kayşı kulak ağrımakka, Köşer bolsan hav bedik tezirek köş- Şomanaydın ağrı jağ şöl kurğakka. (s.33)</i>	<i>Bədik köçüb gedir Ərəb tərəfə, Minərək dik qulaqlı arqamak ata, Köçürsənsə, ey bədik, tezəcə köç - Şomanayın üst yanı çöl tərəfə.</i>
---	--

Qaraqalpaq qocalarının, ahıllarının söylədiyinə görə «bədik» kişilər xəstələnən də, «güləpsan» qadınlar, qızlar xəstələnəndə söylənilən şeirlərdir. Bu onu göstərir ki, bədiklə

güləpsan arasında lap keçmiş zamanlardan əsaslı fərqlər olmamışdır.

Şamançılıq dövründə ortaya çıxmış şeirlərdən biri də zikr edib ruhları çağırmaq olmuşdur. Onların özü də məlum ahənglə, təsirli sözlərlə Tanrıları çağırmaqla ortaya gəlirdi:

<i>Kergi baslı ker yılan, Kerilib turmay kel beri, Zeheri aşşı uo yılan – Kuwljımay kel beri.</i>	<i>Dördbaşlı yekrəng ilan, Gərilib durma, gəl bəri, Zəhəri acı, zəhərli ilan - Qıvrılıb durma, gəl bəri.</i>
---	--

<i>...Ağa perim aydap kel, Bala perim jaylap kel, Ervəği küşli dev perim – Aldına salıp aydap kel. (s. 34)</i>	<i>Ağa pərim sürüb gəl, Körpə pərim yayla gəl, Ruhu güclü div pərim - Önünə salıb, sürüb gəl.</i>
--	---

İnsanlar bu tipli sözlərdən istifadə etməklə sözün gücüylə xəstəliyin qovulmasına inanırdılar.

Qaraqalpaq lirik folklorunun ən mühüm nümunələrinə biri də «hey jar»dır Bu nəğmə qız ərə gedərkən doğmaları ilə vidalaşanda oxunur. Ərə gedən qızın başına toplaşan qız-gəlinlər onun sözlərinə qatılaraq qızın düşüncələrini təkrarlayırmışlar. Bu nümunələrlə biz K.Mambetovun kitabında daha yaxından tanış oluruq:³

<i>Jılama biykeş jılama, Qız bolıpsan yar-yar. Kızıl tili jigitke – Köz bolıpsan jar-jar.</i>	<i>Ağlama, bikəs ağlama, Qız olmusan yar-yar. Qızıl dilli igidə - Göz olmusan yar-yar.</i>
---	--

<i>Öz üyüne kız bala, Konak bolar jar-jar, Eke sözün ukrağun – Talak bolar jar-jar. (s.37)</i>	<i>Öz evinə qız bala, Qonaq olur yar-yar, Böyük sözün eşitməyən - Tələf olur yar-yar.</i>
--	---

Zaman ötdükcə «hey jar»ın çeşidli formaları ortaya çıxmış, onun aytıs (müşairə) şəklində ifa olunması daha geniş yayılmışdır. İlk dövrlərdə «heyjar», yaxud «yar-yar»ın kədər-qəm notlu örnəkləri çox olsa da, sonrakı dövrlərdə onlar sevincli əhval-ruhiyyəni əks etdirmək baxımından da diqqəti cəlb etmişdir:

<i>Aynaya mən karasam,</i>	<i>Aynaya mən baxanda,</i>
<i>Sennen akpan jar-jar.</i>	<i>Səndən ağam yar-yar.</i>
<i>Alajakpan desen eger –</i>	<i>Alaçığam desən əgər,</i>
<i>Barajakpan yar-yar.(s.38)</i>	<i>Gedəcəyəm yar-yar.</i>

Qaraqalpaq toy mərasimlərinin digər bir janrı olan “sınsu” («ağlama») məzmun baxımından “hey jar”a kifayət qədər yaxındır. Bu nəğmə də gəlinin öz doğmaları, aulu ilə vidalaşmış oğlan evinə köçdüyü zaman ifa olunur. Həmin dövrlərdə qızlara, gəlinlərə elə gəlirdi ki, yad insanlarla, uzaq yerlərdə yaşayanlarla ailə həyatı qurmaq onları xoşbəxt etməyəcəkdir. Məhz elə buna görə də onlar “sınsu” (“ağlama”) nəğmələri ifa edirdilər. «Sınsu»nın əsasən qızın fərdi dərdi, kədəri ilə bağlı olduğunu da qeyd etməyə ehtiyac vardır. Belə nəğmələrdə həm də qızın, gəlinin yaşadığı zamandan, cəmiyyətdən, çevrədən, mühitdən narazılığı da əks olunur:

<i>Ana degen ak kepter,</i>	<i>Ana deyilən ağ göyərçin,</i>
<i>Aylanıp kanat kağadı.</i>	<i>Dönərək qanad açar.</i>
<i>Barar yerim bir jat jer,</i>	<i>Gedəcəyim bir yad yer,</i>
<i>Ayakka min tağadı.</i>	<i>Sonunda qüsur olar.</i>

<i>Bahıt külip bakpadı,</i>	<i>Baxtım güllüb baxmadı,</i>
<i>Mendey yana sorlığa.</i>	<i>Mənim kimi qəribə.</i>
<i>İğbalım kelip toktadı,</i>	<i>İğbalım gəlib dayandı,</i>
<i>Alpıs jasar gərrığa.(s.39)</i>	<i>Altmışdakı yaşlıda.</i>

“Sınsu” nəğmələrinin əzbərlənmiş mətnləri də olurdu. Lakin belə də olurdu ki, gəlinin özü onları əvvəlcədən rəfiqə-

ləri ilə hazırlayıb əzbərləyirdi. Bəzən elə olurdu ki, istedadlı qızların ifa etdikləri «sınsu»lar aul gəncləri tərəfindən oxunur və bu ifa həmin qızın adını xalq arasında məşhurlaşdırırdı.

«Sınsu»ların bəziləri xalq arasında həm də aytıs şəklində gedirdi. Nəinki qızın özü, onun yengəsi də qızın halına acıyır və bu dərdi o da başqaları ilə paylaşır. “Sınsu” nəğmələri əvvəllər həyatdakı ədalətsizliklərə qarşı üsyan kimi ortaya çıxırdısa, son dövr qız vermə törənlərində qaraqalpaqlarda bu mərasim yeni bir hala gətirilmişdir.

Qaraqalpaqların ailə-məişət nəğmələri sırasında koşlasu («xoşlasu») nümunələri də mühüm yer tutur. Bu nəğmələr qazax ailə-məişət poeziyasında olduğu kimi qaraqalpaqlarda da şəxsi, ailə, yaxud ictimai kədəri ifadə etməklə üç qrupa – “koşlasu” (vida nəğməsi), “yestirtu” – kədərli, hüznü xəbəri ifadə edən və “joklasu” (“yoxluq”) – bədbəxtlik və vəfat edən-lə bağlı söylənən nəğmələrə bölünür. «Koşlasu» («xoşlasu») nəğmələrdə ayrılıqla bağlı dər-d-kədər ifadə olunur. Bu nəğmələr əsasən insanlar savaqlar, düşmənçiliklər, müharibələr nəticəsində öz yurd-yuvalarından didərgin düşərkən söylənilir. Eyni zamanda ərə gedən qızın doğulduğu evi, aulu haqqında dərddli söyləyişlər də buraya aid edilir. Bundan başqa təxminən ölüm halında olan bir igidin həyatda olan sevgilisinə, özünün doğulduğu yurduna, ata-anasına, övladlara olan könlündəki dərdləri ayrılıq nəğmələrində dilə gətirilir. Məsələn, qaraqalpaqların uzun zaman kəsiyində yaşadıkları məkan olan Edil (Volqa) və Jaikdən (Ural) ayrı düşmələri “koşlasu” nəğmələrində aşağıdakı kimi əksini tapır:

<i>Edil kayda, el kayda?</i>	<i>Edil harda, el harda?</i>
<i>Elge jeter kün kayda?</i>	<i>Elə yetər gün harda?</i>
<i>Jaik kayda, jay kayda?</i>	<i>Yaik harda, yer harda?</i>
<i>Jayılp jatkan jay kayda?</i>	<i>Yayılb duran mal harda?</i>
<i>Jalanayak sorlığa -</i>	<i>Yalın ayaq qəribə -</i>
<i>Tikensiz jol kayda (s.42)</i>	<i>Tikansız olan yol harda?</i>

Qaraqalpaqların məskunlaşdıqları əraziləri, onların etnoqrafiyasını, şifahi örnəklərini toplayan alimlər, xüsusən T.Jdanko, S.Tolstov, onun qızı L.Tolstova xalqın indiki ərazilərə məhz Edil və Jaik çayları arasından köçdüklərini söyləmiş və 1958-ci ildə bu tipli nümunələri Taxtakupır bölgəsindən toplayaraq geniş oxucu kütləsinə təqdim etmişlər:

<i>Kısı mənən jazı ten, Üyregi menen ğazı ten, Eskisi menen koyı ten, Jayığım sennen ayrıldım.</i>	<i>Qışı ilə yazı tən, Ördəyi ilə qazı tən, Keçisi, qoyunu tən, Yaikim səndən ayrıldım.</i>
--	--

<i>Tört tülük maldı* aydadım, Süt penen maydı boyladım, Jelige kulın şaypadım, Mallarım sennen ayrıldım.(s.42)</i>	<i>Dörd dürlü malı sürdüm, Süd-yağın çalxaladım, İpə qulun bağladım, Mallarım səndən ayrıldım.</i>
--	--

Qaraqalpaqların ayrılıq nəğmələrində, XVI-XVII əsrlərdə xalqın hansı səbəblər ucbatından ata yurdu Türküstandan başqa ərazilərə köçmələrini əyaniləşdirən nümunələrə də geniş yer verilmişdir:

<i>Ata jurtı Türkıstan, Duşpan kısı tum-tustan, Jayılıp uşar jerim yok, Kanatı sığan kölim jok, Kanatı sınğan bir kuspan.</i>	<i>Ata yurdum Türküstan, Düşmən sıxdı hər yandan, Yayılib uçan yerim yox, Qonmaq üçün gölüüm yox, Qanadı sınımış bir quşam.</i>
---	---

Yaxud:

<i>Ata jurtum Xorezm, Sende kurdım köp bezim, Keramətli Şeyx Kubra – Jalalardan sakla özin. (s.43)</i>	<i>Ata yurdum Xarəzm, Səndə qurdum çox bezim, Kəramətli Şeyx Kubra – Pislıklərdən saxla özün.</i>
--	---

*"Tört tülük malı" -qaraqalpaqlarda və qazaxlarda çoxlu mal-dövləti «tört tülük malı» adlandırılır. Tört tülük mal dedikdə at, dəvə, qoyun (keçi), inək nəzərdə tutulur. Qaraqalpaqların «Qırx qız», qazaxların «Koblandı-batır» və s. dastanlarında biz bu tipli ifadələrə müxtəlif yerlərdə rastlaşırıq.

Ayrılıq nəğmələri qaraqalpaq şifahi və müəllifli ədəbiyyatının xüsusi bir qanadıdır. Bunu XVIII-XIX əsrlərdə yaşayıb yaratmış qaraqalpaq şairləri Jien Jiraunun «Ullıtau», «Poskan el» («Basılmış el»), «Koş bolın, doslar» («Əlvida, dostlar»), Hacınıyazın Xivədə gedən qanlı hadisələri əks etdirən «Bozatau», «Xalkım bar» («Xalqım var»), «Ellərim bardı» («Ellərim vardı»), Günxocanın «Benim jurtım» («Mənim yurdum»), «Kun kayda» («Gün harda») və digər nümunələrdə daha yaxşı görmək olur.⁴ Hacınıyazın dərd-kədər dolu «Bozatau» şeirindən bir fraqmentə nəzər salaq:

<i>Köşer boldık indi bizler baş alıp, Xoş aman bol bizden kaldın Bozatau. Xoşlasalı kara közge yaş alıp, Xoş aman bizdən kaldın Bozatau.</i>	<i>Gedər olduq indi bizlər baş alıb, Sən xoşca qal bizdən getdin, Bozatau. Ayrılıram qara gözə yaş salıb, Sən xoşca qal bizdən getdin, Bozatau.</i>
--	---

<i>El hem jer bilendir, jer hem el bilen, Jersiz eldin könli derbeder bilen, Ömirim öter jürektegi şer bilen, Xoş aman bol bizden kaldın Bozatau.</i>	<i>Elimiz yurd ilə yurdda el ilə, Yurdsuz xalqın könli dərbədər ilə, Ömrüm keçər ürəkdəki dərd ilə, Xoşca qal bizdən getdin, Bozatau. (s. 43)</i>
---	---

Jien Jiraunun, Hacınıyazın, Günxocanın kədər-dərdlə dolu qələmə aldıkları bu tipli nümunələrdə xalq nəğmələrində olduğu kimi elin, obanın başına gətirilmiş müsibətlər, yurd ilə vidalaşma xüsusi bir hüznə söylənilərək adət şəklini almışdır.

Qaraqalpaqların tarixinin keşməkeşli dönəmlərində doğmaların bir-birindən kənar düşmə halları kifayət qədər çox olmuşdur. Doğmalarından ayrı düşüb düşmənlərlə mübarizə aparanlar canlarını fəda etdiyi zaman qəhrəmanlar özlərinin vəziyyətini elə-obaya yetirmələri həm də nəğmələr şəklində bildirmişlər. Bu, qaraqalpaqların tarixi nəğmələrində, həm də şifahi xalq yaradıcılığının xüsusi janrı olan "esittirim" də ("eşitdirmə") əks olunmuşdur. Bu tipli nəğmələri S.Tolstov

və onun qızı L.Tolstova Xarəzm oazisindən kənardə yaşayan qaraqalpaqlardan qələmə almış və L.Tolstovanın «Xarəzm oazisindən kənardə yaşayan qaraqalpaqlar» kitabında təqdim edərəkən qəhrəmanın kalmıqlarla döyüşlərdə ölümcül yaralandığından öz doğmalarına və xalqına vida sözləri ilə müraciətini çatdırmışdır. Tarixdən məlumdur ki, uzun on illiklər ərzində kalmıq xanları Fərqanə vadisində yaşayan qaraqalpaqların, qazaxların, özbəklərin üzərinə hücumlar etmişlər. Belə hücumlar zamanı qaraqalpaqların el-obaları dağıdılmış, neçə-neçə qəhrəmanlar döyüş meydanında qalmış, bəziləri isə doğmalarını qoyub qaçmağa məcbur edilmişlər. Bütün bu hadisələr xalq təfəkküründə özünə silinməz yer etmişdir. Qaraqalpaqların tarixində Aydosbiy, Yernəzərbiy, Ormambet kimi qəhrəmanların adı şərəflə çəkilir. Məsələn, Ormambetin ölümü anasına aşağıdakı eşitdirmədə çatdırılır:

<i>Esilip akkan Edilin, Erinip aksa kaytesin? Jayılıp annam Jayıgım, Jabıgı paksə kaytesen?</i>	<i>Burulub axan Edilin, Ərinib axsa neylərsən? Yayılib axan Yaikin, Bürünüb axsa, neylərsən?</i>
---	--

<i>Bahtımız bolğan bayterek, Kulap kalsa kaytesen? İzindəgi nart tallar, Jıbar kalsa kaytesen? (s.44)</i>	<i>Baxtımız olan çinar, Devrilib qalsa neylərsən? İçindəki arzular, Ağlayıb qalsa, neylərsən?</i>
---	---

Qaraqalpaq şifahi poetik yaradıcılığında belə nümunələr çoxdur. Məsələn, XVII əsrdə kalmıq basqınları nəticəsində xalqın igid oğullarından biri Qılıçbəyin (Törəbəyin oğlu) ölümünü Törəbəyə Ozan Müyten aşağıdakı kimi anladır:

<i>Jayılib jatkan mallarğa, Jaqlar salar bülikti. Tunjırap turğan taolarğa,</i>	<i>Yayılib duran mallara, Düşmən salar tələfi, Sabit duran dağlara,</i>
---	---

<i>Sellar salar türtki. Jaylanıp jatkan dalağa. Janbir salar iritki. Biymezgil samal tap bolsa Sırdıradı uvıktı Şükür etin ağajan Bir uvıgım sımıptı. (s.44-45)</i>	<i>Sel salar bədbəxtliyi. Rahat olan ovaya, Yağmur salar pozuğu. Zamansız rüzgar əssə, Qırıp atar ağacı. Şükür edin ağacan, Bir budağım sımbdı.</i>
---	---

Bunu Törəbəy anlamayanda Ozan Müyten qopuzu təkrarən əlinə alıb söyləyir:

<i>Karataudın artında, Kaplan urdum ağajan. Dos kaygırıp sol vaktı, Duşpan küldi ağajan. Kos sanıraq, kos uvıq, Elimizden arı edi. Biri kaldı ornında, Biri sımdı ağajan. (s. 45)</i>	<i>Qaradağın arxasında, Qaflan vurdum, ağacan. Dost üzüldü bu zaman, Düşmən güldü, ağacan. İki sanılan, iki ağac, Elin namusu idi. Biri qaldı yerində, Biri sımdı ağacan.</i>
---	---

Ozan bu misraları oxuyub qurtarandan sonra Törəbəy Qılıçbəyin öldüyünü bilib atdan enərək zar-zar ağlayır.

Qaraqalpaqlarda digər türk xalqlarında olduğu kimi dəfn nəğmələri «joklau» (yəni «yoxluq» nəğməsi) «ağılar» mövcuddur. Bu nəğmələr qırğızlarda «koşok», qazaxlarda «joktau» adlanır. Joklau qaraqalpaqların əskidən yaşatdıqları adət-ənənənin tərkib hissəsi kimi dərk edilən nəğmələrdir. Bu nəğmələri qaraqalpaqlar da azərbaycanlılarda olana uyğun qadınlar və qızlar ifa etdikləri kimi ifa edirlər. “Joklau” nəğmələri bütün yaxın insanlar dünyasını dəyişdikdə oxunur:

<i>Tayağanda tiregim, Herne jerde keregim, Omrauda jan saklağan jüregim Ülken üyde audanlağan şırağım, Kabırğamda kanatım, Kabileti sanatım,</i>	<i>Dayanmağa dirəyim, Hər bir yerdə gərəyim, Məndə can saxlayan ürəyim, Böyük evdə duran çırağım. Qabırğamda qanadım, Qabiliyyətli sənətim,</i>
--	---

Xan kılbetli, biy sınılı
İlgeri bakkan tilekli
Aym sınılı ol özi,
At basında jürekli...
...Otakımın iyəsi...
Kevilimin kalası,
Garrı atanının sen özin,
Artıq süygen balası. (s. 45)

Xan surətli, bəy görkəmli,
İrəli baxan diləkli,
Ayı gövdəli özü,
At başı tək ürəkli...
Otağımın sahibi,
Ürəyimmin qalası,
Sən bu qoca babanın,
Ən çox sevdiyi balası.

Mərasim folkloru nəğmələri qaraqalpaqların məişətində, gün-güzəranında, həyat tərzində əsaslı yer tutur, xalqın tarixi-mənəvi həyatının həm mifopoetik, həm də fəlsəfi-estetik baxış və dünyagörüşünü özündə cəmləşdirə bilir.

2. Qaraqalpaq atalar sözü (Каракалпак халық накыл-макаллары)

Xalq müdrikliyi ifadəsinin mühüm forması olan atalar sözü qaraqalpaq şifahi poetik yaradıcılığının əsas tərkib hissəsidir. Qaraqalpaq atalar sözü çoxmənalı olmaqla özündə müxtəlif anlamları əks etdirir. Qaraqalpaq türkləri əsrlər boyu bu əvəzsiz inciləri qoruya-qoruya zamanımıza gətirib yetirmişlər. Bu ibarəli ifadələrin nə zaman yarandığını dəqiq söyləmək mümkün olmasa da, bir şeyi qeyd etmək olar ki, onlar qaraqalpaqların zəngin, qədim və keşməkeşli təfəkkür tarixinin məhsulu kimi diqqəti cəlb etməkdədir.

Digər xalqlarda olduğu kimi, atalar sözü və zərbi məsəllərin əksəriyyəti insanların əmək fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Məsələn, «Ekkende yok, tikkende yok, Kırmanda tayar» («Əkəndə yox, tikəndə yox, Xırmanda hazır»), «Kavının pelegi aşşı, Tüykegi duşşı» («Qovunun qabığı acı, içi dadlı»), «Ne eksen, sonnu orarsan» («Nə əkərsən, onu biçərsən»), «Ortak ögizdən öz buzavım yaxşı» («Ortaq öküzdən öz buzovum yaxşı») və s.

Ümumiyyətlə, qaraqalpaqların həyatının elə sahəsi yoxdur ki, xalqın həmin sahə ilə bağlı çoxsaylı atalar sözü olmasın. Məsələn, «Koyşı köp bolsa, Koy haram öledi» («Çoban çox olanda, qoyun murdar ölər»), «Kara koydın terisin, Sabınlap juvsanda ağarmas» («Qara qoyunun dərisini sabunlayıb yusan da, ağarmaz»), «İlak mamray suv işer, Jetim jılay keşer» («Oğlaq mələyərək su içər, Yetim ağlayaraq gün keçirər»), «Her eldin tauşanın, Öz tazısı mene avla» («Hər yurdun dovşanını öz tazısı ilə ovla»), «Kara eşkide jan kayğı, kassaçıya et kayğı» («Qara keçi can dərdində, Qəssab ət dərdində»), (azərbaycanca, “Keçi can hayında. Qəssab ət hayında”), «Hayalı juman desen, İşinde apan də ketedi» («Qadına pis desən, İçində anan da gedər»), «Suv körmey etik şeşpe» («Suyu görmədən ayaqqabını çıxarma»), «Uyalğan eki dünyadan bos kaladı» («Utanan iki dünyadan da olar»), «Özin bilmesen bilgənnin tilin al» («Özin bilmirsən, bilənin bildiyin dinlə»), «Aytkan söz, atılğan ok» («Söylənən söz, atılan ox»), «Jengesi maktağan kızdı alma, Ağası maktağan kızdan kalma» («Yengənin öydüyü qızı alma, Ağası öydüyü qızdan qalma») və i.a. və s.⁵

Atalar sözü və zərbi məsəllər – xalq müdrikliyinin məcmuyudur. Orada xalq istedadı özünəməxsus şəkildə öz əksini tapmışdır. Təsədüfi deyildir ki, qaraqalpaq atalar sözü haqqında belə bir deyim formalaşmışdır: «Atalar sözü - sözün qaymağıdır». Doğrudan da, atalar sözü və zərbi məsəllər kimi elə bir yaradıcılıq növü tapmaq mümkün deyildir ki, orada janr özü haqqında bu qədər parlaq şəkildə düşüncə ortaya qoya bilsin.

Qaraqalpaq zərbi məsəlləri və deyimlərində daha çox xalqın təsərrüfat və məişət həyatı öz əksini tapmışdır. Bu mənada aşağıdakı qaraqalpaq deyimi daha maraqlıdır: “Üç ay süd, üç ay yemiş, üç ay boranı, üç ay balıq birtəhər yaşayarıq”. Bu onu göstərir ki, qaraqalpaqlar doğrudan da

ardıcıl və planlı surətdə həm heyvanlıqla, həm əkinçiliklə, həm balıqçılıqla, həm də ovçuluqla məşğul olmuşlar.

Məlumdur ki, atalar sözü, deyimlər, zərbi məsəllər, hazırcavablıq elə bir dövrdə inkişaf etmişdir ki, o dövrdə nitqdə sabit obrazlı ifadələr yaranmağa başlamışdı. Deyimlərdəki analogiyalar söz və anlayışların çoxmənalılığına kömək edir. Deyimlər sənət hadisəsi olduğundan müqayisə elementlərinin təzəliyini, yeniliyini saxlayır və onlardakı ifadənin emosionallığının saxlanılmasına kömək edir. Deyimlərin belə xüsusiyyəti xalq şüurunun inkişafının elə bir mərhələsində baş vermişdir ki, xalq deyimin mərkəzində olan obrazın poetikliyini başa düşür və onun saxlanması haqqında düşündürdü.

Deyimlər, atalar sözü öz strukturuna və funksiyasına söykənməklə bədii, sadə əsərlərdir. Kommunikativ quruluşu ilə yanaşı, deyimlərin həm də atalar sözü kimi bədii mənalara da vardır. Deyimlərdə sözün obrazlı imkanları realizə olunur. Bədii deyimlərdə kommunikativ funksiyanın məna cəhətdən genişlənməsi, yəni inkişafı və davamıdır. Dil hadisələrinin bədii hadisələrə keçmə prosesini elmdə ilk dəfə böyük dilçi-alim A.A. Potebnya açmışdır. O, özünün «Fikir və dil», «Söz nəzəriyyəsi ilə bağlı qeydlər», «Söz nəzəriyyəsi üzrə mühazirələr» və s. əsərlərində dilin yaradıcılıq prosesinin bədii fikir gedişi ilə vahidlik təşkil etdiyi fikrini irəli sürmüşdür. A.A.Potebnyanın fikrincə hər bir söz özünəməxsus qiymətli, emosional, təsviri funksiyaya malikdir.⁶ Deyimlərin emosional və təsviri funksiyası – onların mənşəyi, öyrənilməsi zamanı diqqət mərkəzində saxlanması ilə bağlıdır.

Qaraqalpaq atalar sözü və zərbi məsəllərindən, deyimlərindən bir neçəsinə nəzər salaq. «Heç də sevinmə ki, qar yağır, ondan sonra şaxtalar gələcək»; «Heç də sevinmə ki, xan gəlir, ondan sonra vergilər artacaq»; «Aclıq – qızların düşmənidir» (onlar ehtiyac üzündən sevmədikləri adama ərə

gedirlər); «Müharibə oğulların düşmənidir», «Mirabdan (su paylayan) qohumun olunca, aşağı yerlərdə torpağın olsun (Yəni, başqasının şübhəli köməyindənsə, öz zəhmətinə belə bağlamağın yaxşıdır); «Yeri payızda şumla, yoxsa sonra 100 dəfə şumlarsan»; «Tanış qəssabət yerinə sümük qoyar»; «Mollanın dediyini elə, etdiyini eləmə»; «Öz atanın varisi olunca, adam oğlu ol» və s.

Azərbaycan atalar sözündə olduğu kimi qaraqalpaq atalar sözü üçün də yığcamlıq, dəqiqlik, rəngarənglik, hədəfə tuşlanma və müdrikəsinə fikri ifadə etmək bacarığı xarakterikdir. Qaraqalpaq atalar sözündə yer almış xalq əxlaqı normaları, həm də onları yabançı təsirlərdən, xoşagəlməz davranış qaydalarından qorumağı təlqin edir.

3. Qaraqalpaq tapmacaları (Қарақалпақ жумбақлары)

Qaraqalpaq xalq tapmacaları da lap əski dövrlərdən günümüzdə gəlib yetişən nümunələrdəndir. Bu örnəklər insanların həyatında yer almış hadisələr, onların təcrübəsi, adət-ənənə və dünyabaxışlarını əks etdirməkdədir. Qaraqalpaq cəmiyyətinin hər bir mühüm mərhələsi, tarixi, siyasi, mədəni, mənəvi durumu, yaşam tərzini və s. burada yaxşı şəkildə öz əksini tapmışdır. Tapmacalarda əşya və hadisənin əlamət və keyfiyyətləri haqqında dolayısı ilə söhbət aparılır, digər tərəfləri isə gizlin saxlanılır. Onun belə xarakteri qarşı tərəfin dünyagörüşü və düşüncəsinin rəngarəngliyini, fəhminin çevikliyini yoxlamaqla bağlıdır. Qaraqalpaq tapmacaları ayrıca olaraq 1996-cı ildə Nökisdə nəşr olunmuşdur.

Qaraqalpaq tapmacaları son dərəcə maraqlıdır. Məsələn, insan dodaqları haqqında belə deyilir: «Ти десем, тимейди», «Тиме десем, тиеди» («Dəy dedim dəymədi, dəymə dedim, dəydi»). Gördüyümüz kimi, bu tapmacalar qaraqalpaq dilinin fonetik xüsusiyyətlərinə əsasən qurulmuşdur, burada «ti»

qaraqalpaqca «dəy» deməkdi, «ti» dodaqlar dəymir, amma «time» deyəndə, yəni «dəymə» dodaqlar bir-birinə dəyir.

Tapmacaların atalar sözü ilə xeyli yaxınlığı vardır. Atalar sözündə bitmiş fikir yığcam şəkildə ortaya qoyulduğu halda, tapmacalarda cavabın üstüörtülülüyü və fantaziyanın daha mühümlüyü görünür. Məsələn, «Ak küşigim ank etdi, davısı Hiyvağa jetti» («Ağ tufəngim hay etdi, səsi Xivəyə getdi») tapmacasında qaraqalpaqlarda tufəngin olduğunu, ondan istifadəni, onların Xivə xanlığı ilə münaqişə və münasibətlərini əks etdirir. Daha doğrusu, burada keçmiş dövrdə xalqlar arasındakı anlaşılmaqlar göstərilir. Qaraqalpaq tapmacaları həyatın müxtəlif sferaları ilə bağlıdır: təbiətlə, insanlarla, heyvanlarla, bitkilərlə, ruzigarla, ev işləriylə və s. Məsələn, təbiətlə bağlı «Ak sandığım aşıldı, işinen jibek şaşıldı» («Ağ sandığım açıldı, İçindən ipək saçıldı» - «Günəş»), yaxud

<i>Biz - biz, biz edik,</i>	<i>Biz - biz idik, biz idik,</i>
<i>Biz mınlağan kız edik,</i>	<i>Biz minlərcə qız idik.</i>
<i>Tan atkanşa jayıldık,</i>	<i>Dan atan tək yayıldıq,</i>
<i>Tan atkan son jayıldık. (s.71)</i>	<i>Dan atınca yox olduq («Ulduz»).</i>

Qaraqalpaq tapmacaları həyatın müxtəlif sferalarını çevrələyir. Məsələn, qida məhsulları ilə «Suvdan şığadı, Suvdan korkadı» («Sudan çıxar, Sudan qorxar» - «Duz»), insanlarla bağlı «Kazanda pispes, tabaka düşpes. Onu tatpas adam bolmas» («Qazanda bişməz, tabağa düşməz, Onu dadmayan adam olmaz» - «Ana südü»), bitkilərlə, ağaclarla bağlı «Yazda kiyinedi, kışta şeşinedi» («Yazda geyinir, Qışda soyunur» - «Ağac»), «Duzsuz pisen as kördim, Domalanğan tas kördim» («Duzsuz bişən aş gördüm, Yumalanan daş gördüm» - «Qovun»), ev işləri ilə bağlı söylənən tapmacalar «Yatsa tas, jaksa otın» («Yatsa daş, yansa odun» - «Kömür»), «Arkasında avızı bar, Tumsığında közi bar» («Arxasında ağzı var, Təknəsində gözü var» - «Dəyirman»).

Qeyd etdiklərimizlə bərabər coğrafi ərazilər, quşlar aləmi, təsərrüfat alətləri, maddi nemətlər, insanların maraq dairəsi, istifadə etdiyi əşyalar və s. bağlı da məlumatlar verən tapmacalar yetərincədir.

Qaraqalpaq xalqının tarixi ilə müxtəsər tanışlıq belə bizə onun qədim zəngin mədəniyyəti olması ilə bağlı təsəvvürlər yaradır. Müxtəlif rəngarəng janrlarla təqdim olunmuş folklor nümunələri, xalq poeziyası, özünəməxsus musiqi və tətbiqi sənəti, xalq oyunları, söyləyici istedadı, jirau, baksı, qissəxanların bacarıqlı ifası və s. qaraqalpaqların mənəvi mədəniyyətinin əsasını təşkil etmişdir.

Qaraqalpaq folklorunun zənginliyi və rəngarəngliyi onun müxtəlif çoxsaylı şifahi poetik örnəklərində - əfsanələrdə, rəvayətlərdə, nağıllarda, mərasim və tarixi nəğmələrdə, atalar sözü, zərbi məsəl, tapmaca, epik və lirik-epik dastanlarda və s. əksini tapmaqla, həm də onların nisbətən az olan yazılı abidələrini kompensasiya etmiş və etməkdədir. Eyni zamanda bu da bilinməlidir ki, qaraqalpaqlar digər türk xalqları ilə birlikdə çoxsaylı qədim türk xalqlarının yaratdıqları abidələrin sələfləri və xələfləridir. Onların sırasında V-VIII əsrlər Orxon-Yenisey abidələri, Mahmud Kaşğarının “Divani-luğat-it türk”, Yusuf Balasağunlunun “Kutadğu-bilik”, Şeyx Əhməd Yasəvinin “Divani hikmət”, “Şeyx Əhməd Yuğnəkinin “Həqiqət çantası”, XIII əsrin möhtəşəm abidəsi (qırçaq dili lüğəti) “Kumanikus”, “Oğuz-namə” və s. vardır.

Qaraqalpaqların mənəvi həyatının müxtəlif tərəflərini əks etdirən qədim nümunələrin çoxu günümüzə gəlib çatmamışdır. Elə buna görə də hazırkı halda qaraqalpaq xalq ədəbiyyatında yer almış müəlliflərin yalnız XIV-XVI əsrlərə aid olmasından danışa bilərik. Əlbəttə, biz kitabın sonrakı səhifələrində qaraqalpaq yazılı ədəbiyyatı, qaraqalpaq yazıçılarının əsərlərinin xarakterik xüsusiyyətləri və s.

haqqında ətraflı danışacağıq. Burada isə yalnız xalqın folklor və epik nümunələri haqqında daha ardıcıl söhbət aparmağı zəruri hesab edirik.

Qaraqalpaqların tarixi, həyatı, məişəti, psixologiyası, duyum tərzı, yaşam fəlsəfəsi onların xalq poeziyasında daha yaxşı qorunub saxlanılmışdır. Təsadüfi deyildir ki, əfsanələr, rəvayətlər, tarixi nəğmələr, epos, hekayətlər və s., demək olar ki, qaraqalpaqların erkən dövrlərində yer almış bütün tarixi hadisələrin, tarixi şəxsiyyətlərin adını özündə saxlayaraq dövrümüzə daşmışdır. Xalq poeziyasının belə mühüm cəhətini nəzərə alan V.Q.Belinski bununla bağlı vaxtilə yazırdı: "Poeziya tarixə sadıqdır: tarix saxlamayanı, poeziya da verə bilməz".⁷

Qaraqalpaqların sayının az olması heç də onların çeşidli folklor nümunələri yaratmasına mane olmamışdır. Türk xalqlarının tarix və mədəniyyətinin ən dəyərli tədqiqatçılarından biri olan, qazax etnoqrafı və folklorşünası Ç.Ç. Valixanov bununla bağlı aşağıdakıları qeyd etmişdi: "Qaraqalpaqlar minlərlə hekayələr, hekayətlər, nəğmə və tarixi nəğmələri öz yaddaşlarında qoruyub saxlamışlar. Qaraqalpaqlar səhralarda ilk şair və nəğməkarlar kimi böyük nüfuz sahibidirlər".⁸

Qaraqalpaq folklorunda eposda olduğu kimi kişilərlə bərabər həm də qadınlar böyük rol oynayır. Bunu biz qaraqalpaqların mənəvi mədəniyyət nümunələrinin çoxlarında görə bilərik ("Qırx qız" eposunda Gülayım, Sərfınaz, digər otuz səkkiz qız, Berdağın etnoqrafik-folklor mahiyyətli "Şəcərə"sində Kıyat tayfasından olan Aruxan, müytən tayfasından Ağçolpan, Berdağın qızı Hürliman və b. Hürliman həm də qaraqalpaqlar içində ilk baksı – qadın kimi tanınmaqdadır). Bundan başqa Cuab kempir tayfasının başçısı olan xanı dəfələrlə aldatmış Kunqrad qızı haqqında əfsanələr, Qızgetgen su kanalı, Qırxqızqala adlı

yer, "Güldürsun haqqında rəvayət" də Güldürsun, Yer-Ziuar" dastanında Aynacamal və xan qızı Zöhriyyə, "Qurbanbəy" dastanında Məqsım qız və başqaları qaraqalpaqların həyatında qadının yüksək rolunu əks etdirməkdədir.

Qaraqalpaq epik dastanlarında, nağıllarında, əfsanə və rəvayətlərində, tarixi nəğmələrdə, yazılı ədəbiyyat nümayəndələrinin əsərlərində biz qadının, qızın nəinki bətrilərinin sadıq həyat yoldaşı olduğunu, həm də tayfa və qəbilə başçısı, məmləkətin ağıllı və ədalətli hökmdarı və xalqın yenilməz, cəsur xilaskarı olduğunu görə bilərik.

Qaraqalpaqların uzun əsrlər ərzində yazılı ədəbiyyatı olmamışdır. Məhz elə buna görə də folklor belə uzun bir zaman kəsiyində xalq yaradıcılığının mühüm formalarından biri kimi, tarixin salnaməsi rolunu oynamışdır. Qaraqalpaq folklorunun son dərəcə zənginliyini də bununla izah etmək olar. Onun belə təyinatını nəzərə alaraq qaraqalpaq folkloru bu xalqın tarixinə müraciət zamanı ən zəngin mənbələrdən biri kimi çıxış etmiş və etməkdədir.

Bu günün özündə qoca qaraqalpaqların dilində onların ulu babalarının indiki Qaraqalpaqstan ərazilərinə Kırmıdan və Cənubi Rus səhralarından gəlib yerləşmələri ilə bağlı əfsanə və rəvayətlərin dolaşdığını qeyd etmək lazımdır. "Biz buraya Kırmı tərəflərdən, Edil (İtil, Volqa) və Jaik (Yaik, Ural) sahillərindən "ata yurdu" ("ata журты") Türküstanə (Sırdəryanın orta və aşağı axınlarına) gəldik, sonra yadellilərin ardı-arası kəsilməyən hücumlarından qorunmaq üçün əvvəl Yanıdəryaya, sonra Amudəryanın lap aşağı hissələrinə köçməyə məcbur olduq". Bu məlumat qaraqalpaqların orta əsrlər və yeni tarixi üzrə tədqiqat aparmış tarixçi alimlərin qeydləri və digər yazılı tarixi mənbələrdəki məlumatlara uyğundur.

Qaraqalpaq tarixinin monqol dövründən sonrakı mərhələsi Qızıl Orda və Noğay İttifaqı ilə (XIII-XVII əsrlər) bağlı-

dır. Məhz XVI əsrin sonlarında Noğay İttifaqı tərkibində qaraqalpaqların xalq kimi formalaşması başa çatır. Qaraqalpaq qəhrəmanlıq və lirik-epik dastanlarının ("Şəhriyar", "Koblan" (müqayisə et "Koblandı-batır"), "Bozoğlan", "Yer Şora", "Yer Ziuar", "Alpamis" (müqayisə et "Alpamiş"), "Qurbanbəy", (müqayisə et "Kurmanbəy"), "Qırx qız" (müqayisə et qırğız "Canıl Mirzə", qazax "Qız Jibek") və s. əksəriyyətinin yaranması da bu dövrə aiddir. Sonralar qaraqalpaq folkloru bir sıra lirik-epik poemaların yaranması ilə daha da zənginləşmişdi. Onların sırasında "Maspatşa", "Qərib aşiq" (müqayisə et türkmən "Qərib aşiq", Azərbaycan "Aşiq Qərib", Anadolu türklərində "Aşiq Qərib"), "Yusif-Əhməd" və s.⁹ yaxşı məlumdur.

Qaraqalpaq xalqı uzun əsrlər boyu yadelli işğalçılar əlindən minbir məhrumiyyətlərə düşər olduğundan onun yaratdığı qəhrəmanlıq poemalarında "Koblan", "Alpamis", "Bozoğlan", "Qırx qız", "Qurbanbəy", "Yer Ziuar" və s. başlıca mövzu düşmənlərə qarşı mübarizə, dağınıq qaraqalpaq tayfa və qəbilələrinin birləşdirilməsi, vətənin müdafiəsi, saf sevginin tərənnümü və s. kimi məsələlər aparıcı yer tutur. Məsələn, "Bozoğlan" epik poemasında başlıca motiv ədalətsiz hökmdarın mühakiməsi, ədalətin keşikçisi, Vətənin xilaskarı kimi çıxış etmək xalq qəhrəmanı Bozoğlanın bütün davranışlarını əks etdirməkdədir.

"Şəhriyar" lirik-epik monumental poemasında, nağıl və fantastik motivlərlə zəngin bu nümunədə xeyirlə şərin mübarizəsində xeyirin təntənəsi əks olunur. "Qərib aşiq" poeması bir sıra cəhətləri ilə türkmən, Azərbaycan və Anadolu türklərinin məhəbbət dastanı ilə oxşar xüsusiyyətlərə malik olsa da, onun özünəməxsus milli xüsusiyyətləri əsəri oxuyarlarda böyük maraq doğurmaqdadır. "Aşiq Qərib" dastanı motivləri əsasında böyük bəstəkar Qliyerin "Aşiq Qərib" və "Şahsənəm" operettası yazılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Баяндиев Т. Каракалпакский государственный театр им. К.С.Станиславского. Очерк истории. Ташкент, «ФАН», 1971, с.7.
2. Türkiyə Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. (Nesir-Nazım). 23.Karakalpak edebiyatı. Ankara, T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2004, s.32, 33,34, 37,38, 42, 43, 44, 45, 65-69, 71.
3. Мамбетов Н. Каракалпаклардын этнографиялык тарихы. Нокис, «Каракалпакстан», 1995, s. 169-172.
4. Мамедов Н. Каракалпакская литература. Баку, «Kitab aləmi», 2007, s. 161-179.
5. Каракалпак халык жумбаклары. Нокис, «Каракалпакстан баспасы», 1996.
6. Потебня А.А. Мысль и язык// Потебня А.А.Эстетика и поэтика. М., 1976. с.196.
7. Белинский В.Г. Полн.собр.соч., Т.5. М., Изд-во АН СССР, 1954, с.356-357.
8. Валиханов Ч.Ч. Сочинения СПб., 1904, с. 223.
9. Давкараев Н. Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы. Ташкент, 1959.
- Сагитов И. Каракалпакский героический эпос. Ташкент, 1965.
- Максетов К. Поэтика каракалпакского героического эпоса. Ташкент, 1965.
- Максетов К. Каракалпакский эпос// К вопросу о художественных особенностях дастанов и репертуаре Курбанбая Тажибаева.Ташкент, 1976.
- Аимбетов К. Каракалпакские народные сказители. Докт. дисс. Ташкент, 1965.
- Аимбетов К. Народная мудрость, Нукус, 1968.

VI. QARAQALPAQ XALQ NƏGMƏLƏRİ

Xalq nəğmələrinin qaraqalpaq folklorunda yeri. Qaraqalpaq xalq nəğmələrinin zənginliyi və rəngarəngliyi. lirik, ibrətamiz nəğmələr, beşik nəğmələri. Nəğmələrdə sosial-məişət həyatının, xalqın xarakterinin, tarixinin, psixologiyasının, xalq ideallarının, insan hisslərinin, fərdi əhval-ruhiyyəsinin, emosiyalarının, ümidlərinin əksi. Qaraqalpaq nəğmələrinin forma və məzmun zənginliyi. Qaraqalpaq nəğmələrində sevgi mövzusu. Nəğmələrdə işıqlı xoşbəxtlik, qayğısız şənliyin, xəfif kədər, vüsəl, ümidin, insan ləyaqətinin əksi. Qaraqalpaq xalq nəğmələrinin lirik qəhrəmanı. Sevgi nəğmələrində kolliziyalar. Qaraqalpaq ibrətamiz nəğmələrində bədilik əlamətləri. Tarixi nəğmələrin qaraqalpaq folklorunda rolu. Qaraqalpaq beşik və uşaq nəğmələri.

Nəğmələrin struktur – kompozisiya və ideya-məzmun xüsusiyyətləri. Nəğmələrdə simvolikalardan, metaforalardan, hiperbolalardan, müqayisələrdən, epitetlərdən, əzizləyici ifadələrdən, oxşamalardan istifadə. Qaraqalpaq xalq nəğmələrinin oynaqlığı, lirik melodiyalar. Qaraqalpaq nəğmələri – xalq professional poeziyasının və milli musiqisinin tükənməz mənbəyi kimi.

Qaraqalpaqların şifahi bədii yaradıcılığında nəğmə olduqca mühüm yer tutur. «Qaraqalpaq poeziyası antologiyası» kitabında bu janrın müxtəlifliyini və zənginliyini əks etdirən çoxsaylı xalq nəğmələri vardır. Onlardan bir neçəsinin adını çəkək: lirik – «Mənim gözəl», «Dodaqların şirindir», «Əziz dost», «Külək əsir», «Bax, iki gözəl gedir», «Mən harda olsam da», «Özün axtar», «Su ver», «Muxalles», «Qızlar, yurta gəlin», «Sənin gözlərinə nə gizləndir», «Məni tərək etmə,

sevgilim», «Sevgilinin həsrəti», «Toy», «Sevgi nəğməsi», «İpək və məxmərə bürünmüşən», «Sevgilim, nə vaxt qovuşarıq?», «Mən qamətli idim, mən ağüz idim», «Qızın nəğməsi», «Mənim çiçəkli bağına uçmursan», «Mənim sevgilimi yağışda yuma»; ibrətamiz – «Pis nədir?», «Təpiyini yerə döyən at», «Doğma elimdə özgə kimi yaşayıram», «Cigitə nə lazımdır?», «Sədir - pəhləvan», «Molla», «Pritça», «İşan» və s.; beşik və uşaq nəğmələri: «Layla», «Tərəf hansıdır», «Ey, dəvələr» və başqaları vardır.

Qaraqalpaq xalq nəğmələri tarixi, mədəni və estetik baxımdan maraqlı və rəngarəngdir. Mərasimlərlə bağlı olmayan bu nəğmələr xalqın sosial-məişət həyatının müxtəlif tərəflərini əks etdirməklə, həm də feodal cəmiyyətinə qarşı çıxır və milli xarakteri, xalqın ideallarını, tarixini və psixologiyasını əks etdirir. V.Q.Belinski vaxtı ilə yazırdı ki, xalq nəğmələri “tarixin özündən daha çox xalqın daxili məişətinin mühüm göstəricisi olmaqla onun vətəndaşlıq ölçüsü, ruhunun güzgüsü» kimi xidmət edə bilər.¹

Qaraqalpaq xalq nəğmələri - insan hisslərini obrazlı bir şəkildə əks etdirən yaradıcılıqdır. Onlar dilin gözəlliyi, fikrin poetikliyi və yüksəkliyi, gələcəyə istiqamətliyi ilə fərqlənir. Bu nəğmələr nəinki sevgi, həsrət, maraqlı görüşün intizarı, insanların yüksək vətəndaşlıq hissinin əks-sədasını tərənnüm edir, həm də zarafatyana xarakterlidir. Bəs Qaraqalpaq xalq nəğmələrinin başlıca xüsusiyyəti, məzmunu necədir və nədən ibarətdir?! Qaraqalpaqların lirik nəğmələrində, hər şeydən öncə, insanın dünyanı dərk, onun şəxsi hissləri, ümidləri, narahatlıqları öz əksini tapır. Qaraqalpaqların lirik nəğmələri son dərəcə intim və ürəyəyatandır. Onlar məzmun və forma zənginliyinə görə fərqlənir. Məsələn, lap uzaq keçmişin lirik nəğmələrində xalq həyatının müxtəlif özünəməxsus problemləri öz əksini tapırsa, digərlərində işıqlı gələcək, qayğısız uşaqlıq, xəfif kədər, həsrət, gələcək

arzular, gənclik, gözəllik, sevgi, təbiət, vətən, azadlıq, insan ləyaqətinin və ədalətin müdafiəsi kimi çağırışların şahidi olur. Ənənəvi lirik nəğmələrin əksəriyyəti kədər və qüssə ilə doludur. Bunlara nümunə kimi «Əziz dost», «Külək əsir», «Mən harda olsam da», «Məni tərək etmə, sevgilim», «Sevgilinin həsrəti», «Sevgilim, nə vaxt qovuşarıq», «Mənim çiçəkli bağına uçmursan» və başqalarını göstərə bilərik. «Əziz dost» nəğməsindən aşağıdakı parçalara müraciət edək:

*Hə, əzizim, mən çoxdan hiss edirəm,
Məni əvvəlki tək sevə bilmirsən.
İndi düşünürəm – mənə fərqi yox –
Daha əvvəlki tək əzizləmirəm.*

*Sənin qəlbin bir güldür məminçün,
Nə edim qarşımda qönçə açmadın.
Bəlkə gül yox, sən başqa qönçəsənmiş,
De, kimin önündə sən baş ayırsən?!² -*

Bu bəndlərdə gənc oğlanın kədər dolu hissləri öz əksini tapmışdır. O, sevgilisinin onu əvvəlki tək sevə bilməyəcəyindən gileylidir. Ona görə qan-yaş tökür ki, bəlkə də qızın ona yazığı gələcək və düşünüb geri dönəcək. Gənc oğlan son dərəcə düşkün əhval-ruhiyyədədir. O, bilir ki, ürəyini dələn bu sevgi çoxdan məhv olub və elə buna görə də sevgilisindən ayrı olduğundan onun göz yaşı qurudur. Gənc oğlanı başqa bir fikir də narahat edir: görəsən nəyə görə sevgilisi qəlbini başqasına verir.

Qaraqalpaq xalq nəğmələri daim zəiflərin və köməksizlərin tərəfindədir. Təsvirin mərkəzində onların taleyi öz əksini tapır, bu talelər bədliyə, böhtana, yalana qarşı saflığın,

xeyirxahlığın, ədalətin qalib gələcəyini tərənnüm edir. Qəhrəmanları müşayiət edən insanlar onların özündən daha qüvvətli göstərilir və burada onların, yəni qəhrəmanların mənəvi qələbəsi daha güclü əks olunur.

Xalq nəğmələrinin əksəriyyəti sevgi mövzusunda. Bu nəğmələrin mərkəzində gənc oğlanlar və gözəl qızlar dayanırlar. Əksər hallarda bu mahnılarda gənclərin nakam məhəbbətindən söhbət gedir. Nəğmələrin bir neçəsində gənc oğlanın sevgilisinin başqasına, daha varlı birisinə verildiyi göstərilir. Bu, «Məni tərək etmə, sevgilim» nəğməsində daha aydın görünür:

*Bilirəm quşlar uçur uzaq ellərə,
Tək yerin dəyişmir bu quş qarabay.
Məni tənha qouyb uçub getmə sən,
Məni yalnız qoyma sən, ay sevgilim!*

*Qoy lap uçub getsin payızda quşlar,
Bahar gələn zaman geri qayıdar.
Sən uçub getdinsə əlim üzülər,
Məni qoyub getmə, sən ay sevgilim! (c.123)*

Burada sevgilisinin başqa bir oğlana verilməsini izləyən gəncin hiss-həyəcanı relyefli əks olunmuşdur. Bununla belə qızı həqiqətən sevən cavan oğlan heç nə edə bilmir. O, əzab çəkir. Bilir ki, sevgilisi onun yanına bir daha qayıtmayacaq, buna görə də darıxır, kədər, qüssə içində vargəl etməklə nida edir: «Məni tərək etmə, sevgilim!». Demək olar ki, eyni ilə buna uyğun bir ruhda digər bir nəğmə «Sevgilinin həsrəti» nəğməsi də vardır ki, burada yenə də gənc oğlan və qız dözülməz vəziyyətdə təsvir olunurlar. Bu nəğmə formasına görə digərlərindən fərqli olsa da, məzmun baxımından onlara yaxındır:

*Atının ahında ulduzu olan,
Nədəndir çapmursan bizim ellərə?!
Görürsən – çoxdandır intizardayam
Yəqin qayıtmazsan bizim ellərə?! (s.125)*

Qız oğlanı gecə-gündüz gözləyir, onun bütün düşüncəsi, fikirləri, baxışları uzaqlara boylanır. O, nə qədər sevgilisinin dalınca yollara baxırsa, oğlan ondan uzaqlaşır. Qız başa düşür ki, artıq o, heç vaxt qayıtmayacaq.

«Nazuk nəğməsi»ndə də şeirin ritmikası və intonasiyası eyni hiss və əhval- ruhiyyə yaradır. Nəğmənin aşağıdakı sətirlərinə müraciət edək:

*Bu dörd igiddən hanısı,
Öz özlüyündə qoçaq.
Amma hamudan daha çox,
Mənimki qamətli – görür Allah.*

*Dərə-daşlar içində,
Gizlənməmişəm gör nə vaxt.
Bura gələnlər içində,
Mənimki yoxdur heyhat.*

*O, qoçaq gəlməyincə,
Üzümdə yaşdan yer yox.
Görünür, bi hicranın
Əzəli var – sonu yox. (s.127)*

Qarşımızda məhəbbət lirikasının yaxşı nümunələrindən biridir. Bu lirik şeir dərin fikir, hiss, mənəvi zənginlik, aydın temperament nümunəsidir. Qız öz sevgilisini daim tərifləyir və bilir ki, o, digər cigitlərdən ən güclüsü, qəddi-qamətli, onun xilaskarıdır. Lakin qəlbində oğlanın ondan ayrılması və

geri qayıtmaması qorxusu və həyəcanı da vardır. Öz sevgilisi üçün həsrət çəkən qız fikirləşir ki, onların bu vüsalının «əvvəli olsa da, sonu yoxdur».

Digər bir «İpək və məxmərə bürünmüşəm» şeir-nəğməsində ailə mövzusunə müraciət olunur. Burada qaraqalpaq həyatının feodal-patriarxal dövrü və əxlaq normaları öz əksini tapır ki, bu dövrdə qızlara ərə verilən zaman başlıq məsələsinə nəzər salınır. Sevgililərin ayrılması, onların ürək ağrıları, hissləri, həyəcanları haqqında qaraqalpaqların çoxsaylı lirik mahnıları mövcuddur. «İpək və məxmərə bürünmüşəm» şeirindən fraqmentə nəzər salaq:

*İpək, məxmər geyinmişəm,
Qollarımda bazubənd.
Evim böyük, ərəm qoca,
Özüm evdə, ürəyim sə bilməm harda.*

*Evim böyük – səadətım yox,
Hər gün sübh tezdən qalxıram.
Öz evimdə mən nökrəm
On dörd yaşım dan da çox. (c. 131)*

Burada qızın dözülməz qüssə, kədəri, qəmi, onun gücsüzlüyü, gənc qızın qoca kişiyyə ərə verilməsi və onun daxili mənəvi aləminin genişliyi əksini tapır. Öndörd yaşlı qız öz qoca ərənin evində məxmərə, ipəyə bürünüb, qollarında bazubəndlər olsa da, qəlbində tamamilə başqa məkəndədir. Qızın özünün bu böyük, zəngin evdə qul sayılması da adi görünür, çünki o, burada əsir kimi sanki zəncirdə saxlanılır, hiddətli ərindən həddindən artıq qorxur. Lakin bu gənc qadın daim öz sevgisini, xoşbəxtliyini qorumağa çalışır. Onun üçün xoşbəxtlik heç də zər-zibada deyil.

Xalq nəğmələri şeir-musiqi folkloruna aiddir. Bu tipli nəğmələr əksər hallarda insanın hiss, həyəcan, ürək çırpıntıları ilə bağlı olur. Digər mərasim nəğmələrindən fərqli olaraq onların ifası heç də mərasimin gedişi çərçivələri ilə şərtlənmir: onlar praktik olaraq həmişə və hər yerdə oxunur. Bununla belə onların ifasında müxtəlif məhdudiyətlər də vardır. Bəzi lirik nəğmələr ənənəyə uyğun olaraq ya yolda, ya məhsul yığımında müxtəlif yerlərdə ifa olunurdu. Elə lirik nəğmələr də vardır ki, onlar gənc oğlanlar və qızlar, sevgililər tərəfindən ifa olunurdu. Lakin nə bunlarda, nə də digərlərindəki məhdudiyətlər nəğmələrin janr mahiyyətinə xələl gətirmir.

«Lirik nəğmə» termini bu nəğmələrin poeziyanın lirik növünə aid olduğunu göstərir. Bununla bağlı V.Q.Belinski yazırdı: «Epik poeziya elə obrazları və mənzərələri ifadə edir ki, burada lirik poeziya obrazları və şəkilləri insan təbiətinin obrasız və formasız hisslərinin ifadəsi üçün istifadə edir».³ Lirik folklor nəğmələri insanın daxili aləmini açır, onları özünəməxsus şəkildə əks etdirir, bunu heç də ədəbi lirikadək kimi etmir. Xalq nəğməsinin lirik mahiyyətinin spesifikasını vaxtilə N.Q.Çernuşevski belə müəyyənləşdirmişdir. Xalq nəğməsi hər bir insanın hisslərinə uyğun gəlməlidir. Əks təqdirdə o bütün xalqa gərəksiz olardı.⁴ Lirik mahiyyət nəğmənin poetik məzmununun və formasının spesifikasını müəyyənləşdirir.

Lirik qəhrəman qaraqalpaq xalq nəğmələrində feodal cəmiyyətində yaşayan sadə adamlardır, onlar sosial-cəmiyyət ziddiyyətlərindən daim əziyyət çəkirlər. Bununla belə qaraqalpaq xalq nəğmələrinin kökü daha qədim folklor ənənələrinə gedib çıxır. Xalq poeziyası mərasimlərin əsasında yaransa da, digər tip nəğmələrin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməmişdir. Onların əsasında lirik nəğmələr həyat gerçəkliyinin təsvirində mərasimlərdən kənara çıxır.

Qaraqalpaq xalq nəğmələri pafosuna görə də rəngarəngdir. Onlar üçün emosional əhval-ruhiyyə xarakterikdir. Xalq nəğmələrində qəmli-kədərli faciəvi nəğmələr («Əziz dost», «Məni tərək etmə, sevgilim», «Sevgilinin həsrəti», «Sevgilim, nə vaxt qovuşarıq?», «Mən qəmətli idim, mən ağüz idim», «Qızın nəğməsi» və s.), həm də nikbin ruhlu nəğmələr («Mənim sevgilimi yağışda yuma», «Təpiyini yerə döyən cins at», «Ey uzaqda uçan durna, de», «Sədir-pəhləvan» və s.) satirik nəğmələr («Pritça», «Molla», «İşan» və s.) vardır. Qaraqalpaq nəğmələrində gənc sevən oğlanla qız arasındakı münasibətlər adətən işıqlı, daha yüksək tonla əks olunur, əksər hallarda qızın kədərli sevgisi haqqında, xəyanət haqqında söhbət açılır. Məsələn, nəğmələrin birində deyilir:

*Məndən üz döndərdin, baş alıb getdin,
Mən yanına gəldim – sən sevinmədin.
Bir sözünlə qəlbim ovundurmadın,
Oğrun baxışı da mənə çox gördün. (s.136)*

Bununla belə lirik nəğmələrin təsnifatı onlardakı hiss və həyəcanların ifadə olunmasına görə poetik məzmunun yalnız bir tərəfini əks etdirir.

Qaraqalpaq xalq nəğmələri mövzusunə və personajların mövzudan asılılığına görə də çoxcəhətli və rəngarəngdir. Onlar gerçəkliyin bir çox tərəfləri ilə bağlıdır. Qaraqalpaq xalq nəğmələri real gerçəkliyi təsvir etməklə, əsasən sadə xalqın ailə-məişət həyatı ilə sıx əlaqədədir.

Onlarda öz doğma sevgilisindən kənarlaşdırılıb zorla sevmədiyi kişiye verilmiş qızın şikayəti, vətən həsrəti, doğma aulu və evi haqqında düşüncələr əksini tapır. Nəğmə qəhrəmanı kişi olduqda onun sevgilisi haqqında geniş düşüncələri verilir.

Nəğmələrin lirik qəhrəmanlarının ortaya çıxan çoxsaylı problemlər sırasında onların şəxsi ailə həyatında,

sosial gerçəklikdə olan ziddiyyətlərin səbəbləri göstərilir. Lirik nəğmələrin əsas hissəsində dünya, aləmdəki faciəvi həyat müxtəlif rənglərdə əks olunur. Ümumiyyətlə, sevgi nəğmələri öz məzmununa görə faciəvidir. Xəyanət, ayrılıq, əvvəlki sevdiyi qızla vüsala yetməməsi – sevgi nəğmələrinin başlıca kolliziyasını təşkil edir. Sevgiyə münasibət lirik qəhrəmanların yüksək mənəvi prinsiplərə sadıqlığını, onların öz sevgisinə sədaqətini göstərir. Burada gənc oğlanın öz sevgilisinə monoloq şəklində and içərək müraciəti əks olunur. Belə hal «Mən harda olsam da» nəğməsi üçün də xarakterikdir:

*Qar kimi əriyən suya dönərəm,
Gecələr sevgilin – gündüz kəninin,
Yaxın gəl, bir səni qucum gizlicə,
Harda olur olum – mən sənənləyəm. (s. 117)*

Burada gənc oğlanın sevgilisinin ondan uzaqda olmasına baxmayaraq, onun heç vaxt öz qəlbini özgəsinə verməyəcəyi ümidi ifadə olunur. Qəhrəmanı yüksək emosionallıq xarakterizə edir, onu sanki gələcəkdə ola biləcək hər hansı bədbəxtlik hissi bürüyür.

Belə nəğmələrdə, məsələn, «Sevgilinin həsrəti», «Mənim çiçəkli bağuma uçmursan», «Sevgi nəğməsi», «Sevgilim, nə vaxt qovuşarıq?» və s. gənc oğlanın və ya qızın vüsali, kədəri əks olunur. Məsələn, «Sevgilim, nə vaxt qovuşarıq» nəğməsindəki aşağıdakı misralar olduqca təsirlidir:

*De, nə zaman səsini eşidərəm,
Sənə nə vaxt bir komada yaşaram.
Mən nə zaman bağçada gül açaram,
Bəs nə zaman qovuşarıq, sevgilim?!*

*Duman sıxlaşsa da, zülmət çöksə də,
Arzum daşa dəyib çiçəklənsə də,
Saçlarım ağarıb lap dən düşsə də,
Biz nə zaman qovuşarıq, sevgilim?! (s. 132)*

Qeyd etdiyimiz nəğmələr son dərəcə poetik, musiqili və melodikdir. Əksər hallarda nəğmələrdə sevgiyə inamsızlıq, valideynlər haqqında xoşa gəlməyən söz-söhbət gəzir ki, onlar övladlarına ürəyinə yatan adamı sevməyi qadağan edirlər. Qaraqalpaq xalq lirikasında feodal-patriarxal cəmiyyətinin ailədəki xırda ziddiyyətləri də öz əksini tapır. Qız onun sevmədiyi varlı kişiylə ələ verilməsindən şikayətlənir («İpək və məxmərə bürünmüşəm»), öz taleyini günahlandırır. Onu sevmədiyi, ondan yaşca böyük bir adama ələ verdiklərinə görə ağlayır. Belə kişinin ailəsində gənc qadını ağır, ürək sarsıdıcı qayğılar gözlədiyi göstərilir. Nəğmələrdə belə gənc ərli qadın bəzən ata evindəki qayğısız qızlıq həyatını, bəzənsə əri ilə qəddar münasibətlərini yada salır.

Qaraqalpaq xalq nəğmələrinin əsas hissəsini ibrətamiz nəğmələr təşkil edir. Onların sırasında «Uzaqlarda uçan durna, de», «Nə pisdir», «Təpiyini yerə döyən cins at», «Doğma vətənimdə yad kimi yaşayıram», «Cigitə nə lazımdır» və başqalarının adlarını çəkə bilərik.

Türk xalqlarının şifahi və yazılı ədəbiyyatında ibrətamiz nəğmələrə daim böyük yer verilmişdir. Bunu biz ümumtürk şifahi və yazılı abidələrində də görürük. Onlardan qədim türklər Orxon-Yenisey kitabələrində geniş istifadə etmiş, həm də belə nümunələrə Ə.Yasəvinin, Y.Balasağunlunun, Ə.Yuğnəkinin, G.Nizaminin, Ə.Nəvainin, Ş.İ.Xətəinin, Y.Əmrənin, A.Bakının, M. Füzulinin və başqalarının da əsərlərində rast gəlinir.

Qaraqalpaq didaktik, nəsihətamiz və ibrətamiz nəğmələrində cigit, onun anası, qardaşı, bacısı, arvadı, ağsaqqalların obrazı daha çox əks olunur. Bu obrazlar bu tipli

nəğmələrin kompozisiya-məzmun xüsusiyyətinə də olduqca uyğundur. Qaraqalpaq cigitləri qorxmaz, qoçaq, daim doğma xalqı, torpağı üçün döyüşə hazır, anası onların «xeyirxah və nəcib», «atası qaya kimi oğlunun müdafiəçisi», bacısı «onun köməkçisi», cigitin nitqi isə sanki “bulaq gözündən süzülən su kimi – aydın” və s. kimi təsvir olunur. Cigitlə yanaşı dayanan qardaş və cigitin arvadı haqqında «Cigitə nə lazımdır» nəğməsində aşağıdakıları oxuya bilirik:

*Hamıdan güclü sevgilim olsun,
Qardaşım da ona bərabər olsun,
Bir ciüt qartal qanadından,
Hərəsi bir qanad olsun. (s.144)*

Gördüyümüz kimi, qaraqalpaq nəğmələrində bütün obrazlar fərdiləşdirilir. Fərdiləşdirmə isə, məlum olduğu kimi, obrazların zahiri görünüşünü, daxili aləmini xarakterizə edir. Nəğmələrdə xeyli yer həm də fikir və düşüncələrin təsvirinə verilir. Adətən ibrətamiz nəğmələrdə obrazların portreti eyni tipli olur, sosial-məişət mühiti – kəndli həyatı - ailə, kişi, qadın, uşaqlar və s. burada tipik şəkildə öz əksini tapır.

Qeyd etdiklərimiz, demək olar ki, bütün nəğmələr üçün səciyyəvi və ənənəvidir. Bununla belə bu heç də o demək deyil ki, qaraqalpaq nəsihətamiz, ibrətamiz nəğmələri janr, məzmun etibarilə sönük təsir bağışlayır. Əksinə, qaraqalpaq ibrətamiz nəğmələri son dərəcə mükəmməldir. Bu baxımdan «Pis nədir?» nəğməsi daha ibrətamizdir:

<i>Pisdir, yol yoldaşım pissa, Pisdir. Düşmən qəfil hücum etsə, Pisdir, bundan daha pis! Qız nəvazişsiz böyüyərsə, Bu da pisdir. Kəfən sənçün hazırdırsa</i>	<i>Sevinc səndən kənar oldu, Həyatın qüssəylə doldu, Bu da pisdir. Dolu qədəhi dağıtdım, Bu da pisdir! Yalan deyib vurnuxursan, Bu da pisdir!</i>
--	---

<i>Bu da pisdir, oy lap pisdir! Ənənəyə hörmətsizlik, Bu da pisdir. Söz verib geri götürdün Bax, bu, ondan da pisdir! Məqsədə can atmırsansa, Bu da pisdir! Xoşa gəlməz iş üstündə, Lap yıxıldım at belindən, Səni vurdular belindən. Qohumlardan sən gen düşdüün, Yoldaşlardan qaldın geri,</i>	<i>Vətəninədən gen düşürsən, Necə pisdir, necə pisdir! Doğru yolu sən azırsan, Bu da pisdir! Uğurunu itirirsən, Bu da pisdir! Kişi olan kişi gərək, Cavanlıqdan lap gənclikdən, Qorumalı öz adını. İnsanların etimadın İtirməksə bundan da pis.(s.138-139)</i>
--	--

Qaraqalpaq ibrətamiz nəğmələrinin mühüm göstəricilərindən biri də onların aforistikliyi, hadisə, hiss və münasibətlərin ümumiləşmiş şəkildə ifadəsidir. Nümunə gətirdiyimiz nəğmədə insana yabançı şeylərin hamısı pislənir: söz verib geri götürürsənsə, öz məqsədinə çatmağa çalışmırsansa, yalan danışırınsansa, öz vətəninə tərək edirsənsə, doğru yoldan qaçırsansa, öz sevgini itirirsənsə, adətlərə məhəl qoymursansa və s. fikir dərinliyi əksini tapır. Qeyd edək ki, nəğmə aforistikliyi nəinki türk xalqları, həm də qeyri-türk xalqları üçün xarakterikdir. Məsələn, biz rus xalq nəğmələrində də analoji xüsusiyyətlərin əksini tapdığını görürük: Gətirdiyimiz nümunələrdən göründüyü kimi, belə nəğmə-aforizmlərdə xalq tərəfindən sosial-məişət problemlərinə qiymət verilir, onun əxlaq kodeksi, mənəvi-ruhi dünyası əks olunur.

Qaraqalpaq ibrətamiz nəğmələri həm də satirikliyi və sarkastikliyi ilə fərqlənir. Bu mənada «İşan», «Molla», «Pritça» kimi nəğmələr daha maraqlıdır. Məsələn, «Molla» nəğməsinə oxuyuruq:

*Desən “götür” - dodaqaltı gülər molla,
Desən ki, “al” heç allahı duymaz molla,
Qulağından tut bəxşiş et ona qoçu –
“Bissimillah” deyib gözlər səni molla. (s.147)*

Bu sətirləri azərbaycanlıların «Molla deyir: «Mən deyəni et, mən edəni etmə» məşhur deyimi ilə müqayisə etmək olar. Satira dolu ibrətamiz nəğmələr son dərəcə kəskindir. Bu «İşan» nəğməsində daha relyeflidir.

Ümumiyyətlə, nəinki qaraqalpaqlarda, həm də Azərbaycan, özbək, türkmən, qazax və digər türk xalqlarında «molla» «işan» «yerölçən», «yüzbaşı» mövzuları həm folklorda, həm də ədəbiyyatda geniş yer almışdır. Məsələn, demokratik-maarifçi tendensiyaların inkişafı dövründə tanınmış özbək satirik-şairi XIX əsrin II yarısında yaşayıb yaratmış Müqimi, demək olar ki, məhz elə bu ruhda öz bədii şedevrlərini yaratmışdır. Onların içində «Yerölçən», «Xəfələk», «Minbaşı» və s. şeirlər məzmun baxımından daha maraqlıdır.

Sevgi haqqında mövcud olan lirik nəğmələrdən fərqli olaraq, bu nəğmələrdə gerçəklik xalq həyatının özü ilə bağlıdır. Onların müxtəlif məqamları, səhnələri işlənir. Şairlər də onlara müxtəlif münasibət ifadə edirlər. Belə səhnələr həm birinci, həm ikinci, həm də üçüncü şəxs tərəfindən təsvir oluna, həm tək, həm də cəm ola bilər. Məsələn «İşan» nəğməsində söhbət birinci şəxsin tək tərəfindən aparılır: «Mən özümü işan saydım», «taxıl əkdim» və s. Poetik aləmin belə xüsusiyyətləri nəğmə folklorunda, adətən təhkiyə janrı nəğməsi adlanır.⁵ Belə nəğmə – təhkiyələrdə müxtəlif həyat situasiyaları təsvir olunur. Burada insanların taleyindən, onların münasibətlərindən, müxtəlif çətin həyat şəraitlərindən söhbət açılır.

Qaraqalpaq xalq folkloru, etnoqrafiyası və tarixinin tanınmış tədqiqatçılarından biri L.S.Tolstova «Qaraqalpaqlar Xarəzm oazisindən kənardə» adlı kitabında həm də maraqlı şeirlərdən nümunələr gətirir. Həmin şeirlərdən birində qaraqalpaq əsgəri nəğmə oxuyur. Kalmıklarla mübarizədə ölümcül yaralanmış əsgər vida sözü ilə qardaşına, arvadına, qaraqalpaq xalqına müraciət edir:

*Кара-Таудын тегиде калдым йекке,
Калмакнын окы ишийдү йүрекке,
Ыргыдым мине алмадым кара көкке,
Барсан салам айта бар Исмадияр бекке...*

*Бизди елге барып айтынлар Сыр жайласын,
Темир казак какышын ат байласын.
Аширбек олди деп енди ойласын.*⁶

Bu sətirlərin tərcüməsi aşağıdakı kimi söylənir:

*Qaradağın ətəyində yaralandım, qaldım tək,
Kalmık oxu sancıldı ürəyimə neştər tək,
Atlandım minib çapım qara atımı ürkək,
Yetişəniz obaya salam İsmədyar bəyə.*

*Xalqıma de Sırdəryaya yayılsın,
Tolamıqlar çalınsın – atlar ona bağlansın,
Aşır bəyin yoxluğu hər yerdə vurğulansın.*

XVII-XVIII əsrlərdə yaranmış bu nəğmə Fərqanə qaraqalpaqların kalmıklara qarşı apardıqları mübarizənin bariz nümunəsidir. Odur ki, qaraqalpaq folklorunda tarixi nəğmələrə də xeyli yer verilmişdir. Bu dövrdə qaraqalpaqlar kalmık hücumundan cana doymuşdular. Uzun müddət ərzində kalmık xanları Fərqanə vadisinə, qazax Cuzlarına, qaraqalpaq aullarına hücumlar çəkir, qaraqalpaqlar, özbəklər, qazaxlar bu döyüşlərdə qəhrəmanlıqla həlak olurdular. Elə buna görə də qaraqalpaq tarixi nəğmələrinin əksəriyyəti dərin kədərlə əhatələnmişdir.

«Qaraqalpaq poeziyası antologiyası»nda həm də beşik və uşaq nəğmələrinə də geniş yer ayrılmışdır. Belə nəğmələrdən biri də «Ey, dəvələr»dir. Qaraqalpaq folklorunda oyun nəğmələri də az deyildir. Ümumiyyətlə, qeyd edək ki,

uşaq folkloru qaraqalpaq şifahi poetik yaradıcılığının aparıcı hissəsidir. Onların mövzusunda, formasında və məzmununda uşaqların yaş və psixoloji xüsusiyyətləri əksini tapmışdır. Qaraqalpaq uşaq nəğmələri son dərəcə poetik və diqqəti cəlb edən, bədii baxımdan mükəmməldir:

<i>De hardadır sağsağan?</i>	<i>Bəs qapı uzaqdırımı?</i>
<i>O öz yuvasındadır.</i>	<i>İki addım etmək gərək.</i>
<i>Bəs nə edir sağsağan?</i>	<i>Atıla-atıla, yanaşı?</i>
<i>O bərbəzlər tikir.</i>	<i>Çatırsan sağsağana.</i>
<i>Onları harda tikir?</i>	<i>Yan-böyükdən gedərsən.</i>
<i>Sənin oвуclarında,</i>	<i>Diri kökə yeyərsən.</i>
<i>Bəzlər bəs kimindir?</i>	<i>Bəlkə bəsdir yarısı.</i>
<i>Əziz qonaqlar üçün.</i>	<i>Kökəni sən diri ver.</i>
<i>Bəs qapıya necə gedim?</i>	<i>Belə oldusa başla! (s.150)</i>
<i>Hər zaman düz addımla.</i>	

Məlum olduğu kimi, oyun nəğmələrində xalqın məişəti, onun düşüncəsi, ictimai həyatı və s. əksini tapır. Onlara söykənərək, həm də müəyyən mənada xalqın tarixi haqqında fikir yürütmək olar. Məsələn, «Sağsağan haradadır» şeirini nəğmə – improvizasiya kimi xarakterizə etmək olar. Bu nəğmə geniş dramatik hərəkətlərlə zəngin olan nümunə kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Qaraqalpaq xalq nəğmələrinin struktur-kompozisiya və ideya-bədii xüsusiyyətlərinə toxunarkən onların mürəkkəb və rəngarəng olduğunu söyləmək olar. Məsələn, elə bir ənənəvi bədii priyom tapmaq olmaz ki, ondan qaraqalpaq xalq nəğmələrində istifadə olunmasın. Məhz simvolikalar, rəmzlər, metaforalar, hiperbolalar, müqayisələr, epitetlər, əzizləmə-oxşama ifadələr və s. köməyi ilə qaraqalpaqların ənənəvi folklor dünyası yaranmışdır ki, burada lirik hissələrin təcəssümü aydın görünməkdədir. Nəğmələrdə müəyyən emosional hissənin yaranması üçün simvolikalar böyük yer tutur. Simvolikalardan köməyi ilə personajların psixoloji hal və vəziyyətləri verilir. Məsələn, şənlik, sevinc, xoşbəxtlik

günəşlə, odla bərq vuran işıqla, bağla, güllərlə əks olunduğu halda yalan, inciklik simvolik olaraq xoşagəlməz hava, tufan, toz, sınımış ağac və s. köməyi ilə verilir.

Qaraqalpaq xalq nəğmələri zəngin havacatlar, lirik melodiylarla fərqlənir. Ümumiyyətlə, qaraqalpaq xalq nəğmələri – bulaq, təşnə təsiri bağışlayır. Nəğmənin belə keyfiyyət daşmasına vaxtilə Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin korifeyi Ü.Hacıbəyli də kifayət qədər diqqət yetirmişdir.⁷

Artıq qaraqalpaq nəğmələrinin struktur və forma rəngarəngliyi haqqında danışdıq. Onlar adətən 2,3,4,5,6 sətirdən ibarət olmaqla Şərq şeirşünaslığının ənənəvi qoşqı (qoşma), muxalles (müxəmməs), qəzəl formalarında olur. Qaraqalpaq xalq nəğmələrində Azərbaycan nəğmələrində olduğu kimi, durnalar obrazından da istifadə olunur. Məsələn, «Yaz gəlir-durnalar uçur», «De, uzaqda uçan durna» kimi nəğmələr bu qəbildəndir.

Qaraqalpaq xalq nəğmələri böyük tarixi, folklor, etnoqrafik və bədii dəyərə malikdir. Onlar peşəkar poeziyanın və milli musiqinin tükənməz mənbəyidir.

Qaraqalpaq nəğmələrinin kompozisiya və bədii vasitələri mətnə orqanik birləşərək onu, bir tərəfdən, bütöv, tam edirsə, digər tərəfdən, onların poetik məzmununun, emosional quruluşunun aydın ifadə olunmasına səbəb olur.

Beləliklə, qaraqalpaq xalq nəğmələrinin təhlilini sona çatdıraraq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, doğrudan da bu nəğmələr orijinal olmaqla, nəğmə folklorunun müstəqil janrı kimi geniş yayılmışdır. Onlarda sadəcə insanın hissələr aləmi, düşüncələri əksini tapmış, həyatın yeniləşməsi uğrunda mübarizə göstərilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Белинский В.Г. Полн.собр.соч. В 9-ти т., т.5. М., «Худож. лит.», 1980, с. 329.
2. Народные песни// Антология каракалпакской поэзии. Ташкент, «Худож.лит.», 1968, с. 114, 123, 125, 127, 131, 136, 117, 132, 144, 138, 139, 147, 150.
3. Белинский В.Г. Полн.собр.соч. В 9-ти т., т., т.5, М., “Худож.лит.”, 1980, с.12
4. Чернышевский Н.Г. Полн.собр.соч., т.2.М., 1949, с.315.
5. Колпакова Н.П. Русская народная бытовая песня, с. 145-146.
6. Толстова Л.С. Каракалпаки за переделами хорезмского оазиса. В XIX – начале XX века. Нукус – Ташкент, «Каргосиздат», 1963, с.18.
7. Насібəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Yazıcı”, 1985, s.201.

VII. QARAQALPAQ MƏRASİMLƏRİ
VƏ İNANCLARI

Digər xalqların həyat fəaliyyətində olduğu kimi qaraqalpaqların da həyatında çoxsaylı mərasimlər və inanclar yaranıb imkişaf etmişdir. Onların yaranmasının ən mühüm səbəblərindən biri qədim insanların təbiət qüvvələrini ilahiləşdirməsi, ondan kömək diləməsi və insanın bu qüvvələrdən asılılığı ilə bağlı idi. Mərasim müəyyən adətlər çərçivəsində gedən bu və ya digər hərəkərin həyata keçirilməsi deməkdir. Məsələn, slavyanlarda yaz gələn zaman dolaşaların ətindən xəmir tutulması, küknar budaqlarından yayda çələng toxunması, türklərdə Novruz bayramına bir ay qalmış çərşənbə axşamları tonqalların çatılması, onların üstündən atlanaraq gəlin gedən zaman bəyin və gəlinin başına müxtəlif şirniyyatların tökülməsi və s. məhz hər bir xalqın özünəməxsus mərasim adətləridir. Bu mərasim hərəkətlərindən hər birinin təyinatı hər hansı məqsədin əldə olunmasını nəzərdə tutur. Qaraqalpaq mərasimlərində xalqın real məişət həyatı, onun baxışları, fəlsəfi düşüncəsi, dünyanı dərk, fəlsəfi və psixoloji ovqatı əks olunmuşdur.

Qaraqalpaq mərasimlərində qədim dövrə aid təfəkkür tərzini görmək mümkündür. Mərasimlər ətraf aləmə, günəşə, suya, torpağa, təbiət qüvvələrinə təsir etməklə özünü bədbəxtliklərdən, xəstəliklərdən, quraqlıqdan, heyvanları ölümdən hifz etmə, özünün təsərrüfat və ailə həyatını qorumaq məqsədi güdmüşdür. M.Qorki məqalələrindən birində yazırdı ki, qədim insanın belə münasibəti həm də onun biliklərinin məcmuyunu, bütün təcrübəsi olmaqla, özündən kənar olan düşmən enerji ilə üz-üzə gəldiyini əks etdirir.¹

Qaraqalpaq mərasim və inanclarında digər xalqlarda olduğu kimi həyatda yer almış mühüm hadisələrə - təbiət

proseslərinə, təbii fəlakətlərə, uşağın doğuluşuna, nikaha girməyə, ölümə və s. insan həyatında yer alan hallara emosional münasibətlər möhkəmlənməklə əksinin tapmışdır. Qədim büt-pərəstlik mərasimlərinə sonralar mərasim və inancların məzmun və formasına islam dini təsir etmişdir. Bütün bu mövcud mərasimlər və inanclar, məsələn, uşaq oyunları formasında və s. yaddaşda qorunub saxlanılmışdır. Onlar bizim üçün nəinki xalq sənəti əsərləri kimi dəyərlidir, eyni zamanda onlarda yer almış əmək təcrübəsi, ətraf aləm haqqında qədim baxışların ifadəsi, xalq inancları, baxışları, sonralar tarixi inkişafın gedişində tədricən dəyişmiş ünsürlər kimi önəmli və tarixi –etnik əhəmiyyətlidir. Digər xalqlarda olduğu kimi qaraqalpaqlarda da qədim təbiət ayinləri və mərasimlər əsasən ovçuluq, təsərrüfat, heyvandarlıq, ailə həyatı, insan həyatında yer almış hadisələr – doğum, yetkinlik dövrünə yetişmə, ailə həyatı qurmaq, ölüm və s. ilə bağlıdır. Qaraqalpaq mərasimləri və inanclarında magik, hüquqi-məişət, ritual-oyun və s. xalq həyatının mənəvi və təsərrüfat əmək təcrübəsi nəsilərdən nəsilərə ötürülməklə öz ifadəsini tapırdı. Mərasim və inanclar xalq həyatını reqlamentləşdirməklə ona həm də milli özünəməxsusluq qatırdı.

Əlbəttə, qaraqalpaq mərasim və inancları Orta Asiyada yaşayanlar üçün heç də yeganə hadisə deyildi. Bu tipli mərasim və inanclar, həm də digər türk xalqlarında – özbəklərdə, türkmənlərdə, qazaxlarda, qırğızlarda, tatarlarda, başqurdlarda, noğaylarda və s. geniş yer almışdı. Türk xalqları öz mərasimlərini inkişaf etdirməklə, həm də daha qədim mədəniyyətin təsirini hiss etmişdilər. Belə mövqedən çıxış edərək biz qaraqalpaqlarda yurta (alaçiq) ilə bağlı mərasim və inanclardan danışmağı zəruri hesab edirik.

Qaraqalpaqlarda yurta nəinki ailənin və təzə evlənmişlərin ənənəvi yaşadıkları yerdir, həm də mərasimlərin, əyləncələrin, bayramların və s. keçirildiyi məkandır. Keçmişdə

qaraqalpaqlarda yurta ilə bir sıra mərasim və adətlər bağlı idi. Onlardan bir sırası yurtanın qurulduğu prosesdə, onun ağacdan düzəldilən hissələrində özünü göstərir.

Qaraqalpaqstanda yurta quran elə əsilli-nəsilli ustalar mövcud olmuşlar ki, onlar doqquz nəsil kəsiyində bu işlə ardıcıl məşğul olmuşlar.²

Ustalıq bir nəsilədən digərinə “шекирт”liklə (müqayisə et Azərbaycanca “şeyird”) keçirdi ki, bu 3-4 il müddətində davam edirdi. Təlim başa çatdıqda ustad şeyirdinə öz alətlərindən birini bəxş edirdi. Yurtanın ağacdan olan hissələrini hazırlamaq üçün usta ilk növbədə türk mətnində ərəb qrafikasında olan risalə ilə tanış olmalı idi. Bu nizamnaməyə görə işçi yerini tərtemiz saxlamalı, vicdanlıq nümayiş etdirməli, Allahın təkliyini qəbul etməli, ustaların hamisi İbrahim Xəlili (Əli) tanınmalı və s. kimi qaydalar vardır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, İbrahim Xəlil (Əli) Qaraqalpaqstanda ilk yurta düzəldən usta kimi tanınmaqdadır. Eyni zamanda burada qurban kəsmə və s. mövcud idi. Yurtanın müvafiq hissələrini hazırlayana qədər usta dəstəməz almalı, namaz qılmalı, Allaha, hami Bibi Fatiməyə dualar etməli idi.

Yurtanın tikilməsi qapı çərçivəsindən, qapının kandarından (bocar), yuxarı tirdən (манглайма) və iki yan dürəklərdən (тул агаш, жак агаш) başlayırdı. Qapılar içəri açılırdı. Yurtanın çıxışı daim cənuba tərəf olurdu. Qadınlar yağda bağırsağ qızartmaqla iy çıxarmalı (ийис шыгарый), bişmiş qonşulara paylamalı idi. Rituala uyğun olaraq usta İbrahim Xəlildən icazə alındıqdan sonra işə başlanmalı idi. Yurta nazik, bərk və dözümlü söyüddən tikilməli idi. Qaraqalpaqlar ağcaqayından (кайын) istifadə etmirdilər və bunu onunla əsaslandırır dılar ki, ağcaqayın bədbəxtlik gətirə bilər. Bununla belə məlumdur ki, slavyanlar (ruslar, ukraynalılar, belaruslar) və qazaxlar evin tikintisi üçün ağcaqayını daha bərk ağac hesab etdiklərindən ona üstünlük verirdilər.

Qaraqalpaqların ənənəvi baxışlarına görə usta və onun emalatxanası müqəddəs hesab olunurdu. Buna görə də belə emalatxanaları uşağı olmayan qadınlar ziyarətə gedər, psixi xəstələr oraya getməklə şəfa tapar, qurbanlar kəsərdilər.

Yurtanın hazırlanması bir sıra əlamətlərlə müşayiət olunurdu. Məsələn, yurtanın tirlərini düzəldən usta, onun üçün qapı qoymurdu. Və hesab edirdi ki, əgər o, özü yurtanı tikib qapı qoysa, ölə bilər. Yurta düzəldilməsi ilə bağlı qaraqalpaqlarda uğurlu günlər kimi çərşənbə və cümə axşamı günləri hesab olunurdu.

Sakinlərin yurtda yaxşı gün-güzəran keçirmələri üçün yaşlı kişilərin iştirakı ilə bəd ruhların olmadığı yerlər, təmiz, pak məkanlar seçilməli idi. Yurtanın tikintisinə başlanma zamanı bütün qohumlara, yaxınlara, qonşulara bildirilməli idi.

İştirakçılar üçün heyvanlar kəsir, yaxşı təntənə təşkil edir, şadanalıq qururdular. Təntənəyə dəvət olunanların hamısı məclisə sovqat ("cayra") gətirərdi. Bundan başqa kimisi pul, kimisi pay-parça, kimisi də heyvan gətirib deyirdi: "Qoy xeyirli olsun" ("Қутлы қоныс болсын"). Dəvətililər evlərinə qayıdarkən hədiyyəsiz getməzdilər.

Əgər yurtda yaşayanlar çox xəstələnsəydi, ölsəydi, yaxud qadın doğmasaydı, belə olduğu halda yurtanın tikildiyi yer uğursuz hesab edilərdi (Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, belə halla biz Azərbaycan mərasim folklorunda da rastlaşırıq). Hər ehtimala qarşı burada qədim türklərin xoşbəxtliklə bağlı relikt inancları əksini tapmışdır.³ Türk inanclarına görə xoşbəxt yaşayış yeri seçildikdə ailədə uşaq çox olurdu. Hamı sağlam olur, ailə də şadlıq içində böyüyür, inkişaf edirdi.

Qaraqalpaqların inancına görə xoşbəxtliyin hər hansı forması, siması, yeri, məkanı olmur. Çünki o insanda olduğu kimi heyvanda və s. ola bilər. Məsələn, qaraqalpaqlar ev heyvanı satarkən sahibi onun yunundan bir az götürərdi

ki, onun satılması ilə xoşbəxtlik evdən getməsin. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, belə hal Azərbaycan türklərinin də əski inanclarında yer almışdır. Məsələn, heyvan satan zaman onlar da qaraqalpaqlar kimi edir, yaxud qaranlıq düşən zaman pul verərkən, pulun kənarından bir az qoparıb, yalnız bundan sonra istəyəne verərdilər. Azərbaycanlıların inancına görə şər qarışan vaxtı pul vermək ailənin xoşbəxtliyinə ziyan vura, evin ruzisi gedə bilərdi.

Qaraqalpaqlarda ailədə uşaq olmamasını yurtanın yanında, yaxud yaxınlığında bəd ruhların, yaxud ağcaqayın ağacının olması ilə izah edirdilər. Belə olduqda ya ağcaqayını kəsmək, ya da oradan köçmək zəruri idi. Azərbaycan türklərində belə uğursuz, bədbəxtlik gətirən ağac kimi qoz və əncir ağacı hesab edilirdi. Analoji köçmə inanc və adətləri Sibir türklərində, yaqut və altaylılarda da mövcuddur.⁴ Onların inancına görə xoşbəxtlik uşağın qəlbindədir. Məsələn, altaylılarda uzun müddət uşaq doğulmurdusa, əvvəlki yaşayış yeri dağıdılmalı, cütlük ayrı yerə köçməli idi.⁵ Qaraqalpaqlarda yurtanın tikilməsi ilə bağlı mərasim və inanclar onların digər türk xalqları ilə etnomədəni əlaqələrdə olduğunun mühüm göstəricilərindəndir.

Qaraqalpaqlarda yurtanın kandarı ilə bağlı qədim dini mərasim və inanclar əcdadların ayinlərinə gedib çıxır. Yurtanın kandar ayini toy mərasimləri, uşağın doğuluşu və tərbiyə olunması, hüzn və basdırılma ayinlərində də izlənilir. Heç zaman kandara ayaq qoymaq, yaxud üstündə oturmağa imkan verilməzdi. Bu, bədbəxtlik gətirə bilərdi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, belə mərasim Azərbaycan türklərinin praktikasında da mövcud olmuşdur. Məsələn, qapı kandarında bir-biri ilə görüşmək olmaz. Yaxın qonağı onlar adətən ya kandardan öndə, ya da kandardan içəridə qəbul edərdilər. Kandarada ələ-ələ vurmaq lənətlənmə kimi qarşılanardı. Kandar ayinini Sibir türklərində də görmək olar. Məsələn,

xakaslar və saklar uşaqlara kandarda oturmağa icazə verməzdilər. Əgər oturmaları olsaydılar, uşaqlar gec böyüyərdilər.⁶

Gələcək ər evinə ayaq basan gəlin, qadın hər dəfə uşaq dünyaya gətirdikdən sonra mütləq kandara baş əyməli, alnını kandara vurmaları, qoymaları sonra sağ ayağı ilə kandanın içəri daxil olmaları idi. Kandanın içəri keçəndən sonra gəlinlər bu qadına xalat, paltar, təsək və s. bəxş edərdilər. Bu mərasim Azərbaycan və Anadolu türklərində, özbəklərdə, türkmənlərdə, qaqauzlarda və digər türklərdə də olmuşdur.

Ölünün cəsədi evin içindən çıxarılmadan onun baş hissəsi üç dəfə kandara toxundurulmalı idi. Qaraqalpaqlar inanırdılar ki, belə olduqda ölü girişi yaddan çıxarar və o, bir daha geri dönməz. Kandar türklərdə ulu və müqəddəs hesab olunmuşdur. Yuxarıda söylədiyimiz kimi, kandar üstündə görüşmək ona görə qadağan olunurdu ki, belə görüş zamanı insanın bir ayağı yurtda olurdusa, o biri məzarda ola bilirdi.

Türklərdə gəlin yurtda daxil olmazdan əvvəl üç dəfə kandara əli ilə dəyib, alnı ilə toxunmasının mənsəyini onunla əlaqələndirirlər ki, bununla gəlin öz ərinin əsil-nəslindən onu öz sıralarına qəbul etməyi xahiş edirmiş. Bu mərasim müqəddəs yerləri ziyarət edən zamanlarda daha çox qorunulurdu.

Əcdadların ayinlərinin özünü əks etdirən formalarından biri təzə dünyaya gəlmiş uşağın ciftinin yurtanın kandanın altında qazılıb basdırılmasıdır. Onlar bununla da gələcək uşaqların həyatını qorumağa can atırdılar. Oğul doğuşu zamanı cifti aşıq oyunu sümüyü ilə birlikdə basdırırdılar. Əgər qız doğulsaydı uşağın ciftini darı ilə birgə basdırırdılar. Cift təzə doğulmuş uşağın atası tərəfindən girişdən sol tərəfdə basdırılırdı. Hər ehtimala qarşı, bu ritual ciftlə yeni doğulmuş uşağın sıx əlaqədə olma təsəvvürlərindən irəli gəlirdi. Ciftin uşaq oyunu aşıq və darı ilə basdırılma adəti isə, görünür, qaraqalpaqların yarımköçəri həyat tərzini keçirməsi

ilə bağlıdır. Aşıq – heyvandarlığı, darı isə təsərrüfat həyatı ilə bağlılığı özündə əks etdirmişdir.

Ciftin qazılıb basdırılması analoji adəti və onunla bağlı mərasim və inanclar həm də digər Orta Asiya və Qazaxıstanda yaşayan xalqlar arasında da vardır. Məsələn, Xarəzm özbəkləri cifti qapının kandanın parçalayıb hissələrə bölürdülər.⁷ Digər regionlarda yaşayan özbəklər və taciklər oğul doğulan zaman cifti qapının kandanın aşıqla birgə basdırırlarmış.

Bu mərasimin kökləri Orta Asiya xalqlarının qədim ənənləri ilə bağlıdır. Məsələn, Topraq-qala şəhərinin qazıntıları zamanı IV-V erkən orta əsrlər abidəsində belə əşyalar tapılmışdır. Sonralar isə Qaraqalpaqstan Etnoqrafiya Dəstəsi Taxtakupır rayonundakı Kurqança şəhərciyində, Kunqrad rayonu ərazisindəki Maştakata qalasının şimal-cənub küncündə bir sıra bu tipli ayin əşyalarına rast gəlmişlər.

Qaraqalpaqlarda buğda dolu çuvalı yurtanın ortasında qoymaq evə, ailəyə zənginlik və çoxuşaqlılıq arzulamaq kimi nəzərdən keçirilirdi. Yurtda qurulub başa çatdıqdan sonra dəvətlilərə şirniyyat və bir sıra şeylər paylanardı ki, onlar müqəddəs hesab edilirdi.

Yelləncəklər Orta Asiya xalqlarında xalq bayramları, gəzinti və toylarda əylənmənin bir növü kimi nəzərdən keçirilirdi. Yelləncəklərdə yellənmə məhsuldarlıq ayin relikti ilə bağlıdır. Məhsuldarlıq ayini buğda ilə bağlı olmaqla, həm də nəsil törətmə rəmzi ilə əlaqəlidir. Daş isə yurtanın tikilməsinin möhkəmliyi rəmzini ifadə edirdi.

Yurtanın içi müxtəlif hissələrə bölünürdü: burada mərasimlər keçirilən yer, qonaqların qəbul edildiyi hissə, ev əşyaları və digər şeylər yerləşən hissələr vardır. Girişin sol tərəfindən bir az sağ tərəfdə kişilər üçün yer olurdu. Yurtanın bu hissəsində kişi paltarları, atın yüyəni və yəhəri qoyulurdu. Ənənəyə görə elə buradaca pərdə arxasında gəlin öz rəfiqələri

ilə yerləşirdi. Buradaca doğuş yeri, pərdə arxasında dünyasını dəyişənlərin cəsədini qoyurdular. Bu o deməkdir ki, insan doğulub nikaha daxil olduqdan taki ölümünə qədər yurtanın sağ tərəfində olmalıdır. Yurtaya girişdən sağ tərəfdə qadınlar üçün yer vardı ki, burada yeməyin hazırlanması ilə bağlı əşyalar, evin əmlakı yerləşdirilirdi. Divarın çərçivəli hissəsinə qabqacaq qoymaq üçün yundan toxunmuş heybə, darı, düyü, un kisəsi, balqabaqdan qablar qoyulub asılırdı. Yeri gəlmişkən balqabaqdan düzəldilmiş qablardan Azərbaycan türkləri də geniş istifadə etmişdilər. Yurtanın qeyd etdiyimiz şəkildə bölgüsü digər türk xalqlarında - Qaraqalpaqstanda yaşayan qaxaxlarda, noğaylarda, özbəklərdə də vardı.⁸

Yurtanın sağ hissəsində yerləşmiş yurtanın ən mühüm məxsusi hissəsi üç metrlik uzun şüvül formasında onun lap yuxarısında məhsuldarlıqla bağlı ayini ifadə edən bakan yerləşirdi. Lap son dövrlərə qədər qaraqalpaqlarda otaqda yerləşdirilmiş mühüm əşyalar sırasında doğuş zamanı bakan və yüyən qoyulurdu. Bunları biz qaraqalpaq romantik-məhəbbət dastanı “Şəhriyar”da görə bilərik. Bu əsərdə etnik ritual bütün etnoqrafik detalları ilə təqdim olunmuşdur. Doğuşla bağlı analogi məqamların qaraqalpaq poeziyasının böyük nümayəndəsi Berdağın “Axmaq Paşa” poemasında da şahidi oluruq.

Qaraqalpaqlarda, həm də digər türk xalqlarında ocaqla bağlı mərasim və inanclar vardır. Qaraqalpaqlarda (bu Azərbaycan türklərində də belədir) ocağa tüpürmək, onun üstə su tökmək qadağan olunurdu. Ocağın külünü tapdamaq, onu hara gəldi atmaq olmazdı. Ocaq külü hər yerdə uşaqların və digər insanların müalicəsində mühüm magik, əfsun vasitəsi kimi nəzərdən keçirilirdi. Qeyd edək ki, belə inanc azərbaycanlıların da əski düşüncəsində yer almışdı. İnsanlar çalışırdılar ki, ocaq heç vaxt sönməsin. Yəqin elə buna görə də türklərdə “Görüm, ocağınız sönməsin” frazası da ailə

üzlərinin yaşamaq istəyini ifadə etməkdir. Arxeoloq və etnoqrafların fikrincə ocağın otağın ortasında yerləşməsi köçərilərin ev yaşayışında qədim sabit ənənə kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Qaraqalpaqlar da elə noğaylar kimi bu ənənəni tam oturaq həyat tərzinə keçənə qədər qoruyub saxlamışdılar.⁹ Bunun praktik əhəmiyyətindən başqa evdəki ocağın dünyanın bütün büt-pərəst xalqları üçün qoruyucu hamı ruh obyektini kimi nəzərdən keçirilməsi də onların həyatında yer almışdır.

Yurtanın qurulmasının xeyli detalları, onun içindəki əşyaların yerləşməsi ritual xarakteri daşmışdır. Yurta qarısının üz tərəfi bitki və heyvanlar aləmindən olan təsvirləri əks etdirən kəsmə, deşmə naxışlarla bəzədilirdi.

Qaraqalpaqlarda yurtanın ortası ilə, oradakı digər əşyalarla bağlı mərasim və inanclar vardı. Şüvül kərə yaği ilə sürtülüb yağlanır, kərəgəyə istiot, soğan, duz asırdılar. Bütün bunlar yurtanı bəd qüvvələrdən, göz dəymədən, nəzərdən qoruyurdu. Yurtanın şanqarağında, daha doğrusu, onunla üz-üzə qaraqalpaqlar Aral özbəkləri kimi pambıq qoyurdular. Bu o demək idi ki, bu yurta onun sahibinin saçı-saqqalı ağappaq olana qədər qalsın və onlar qocalığa qədər yurta dağılmamış qalib yaşasınlar. Yurtanın bəd qüvvələrdən qorunması və qadınları sonsuzluqdan qorumaq üçün yurtanın kərəgəsində səhra qartalının müqəvvasını asırdılar.

Yurtanın daxilində səliqə-sahmanı qorumaqla bağlı xeyli qədim təsəvvür və mərasimlər mövcud olmuşdur. Keçənin hazırlanmasına başlamazdan əvvəl varlılar heyvan kəsir, bağırsaqları qovurur, kollektiv yemək-içmək təşkil olunur, hamı Bibi Fatiməyə işin başlanması ilə icazə verilməsinə görə dualar edirdilər. İşin tez və düzgün getməsi üçün onlar sapın əvvəlini kəsib ocağa atırdılar. Xalça toxumaq üzrə usta müqəddəs hesab olunurdu. O, öz alətlərini heç kimə verməzdi. Qızlar xalça toxumaq üçün dəzğahda yumaqları düzəldərkən

heç kim onun üstündən atlanmamalı idi.¹⁰ Demək olar ki, hər bir toxunmuş xalça özünün xarakterik ornamentlərinə məxsus olmaqla, yurtdan müəyyən olunmuş yerində sərilməli idi.

Beləliklə, biz qarqalpaqların qədim mərasim və inanclarında yurtdanın konstruksiyası və səliqə-sahman elementləri ilə bağlı bir sıra reliktdən xüsusiyyətlər üzərində dayandıq. Bütün söylədiklərimiz, əlbəttə, qarqalpaqların etnoqrafik, etnotarixi və etnomədəni xüsusiyyətlərinin xarakterik məqamları ilə bağlı nəticələrə gəlməyi reallaşdırır. Qeyd etdiklərimiz göstərir ki, mərasim və inanclar xalqın dünyabaxışlarının və həyatının öyrənilməsində, qarqalpaqların tarixi inkişafının daha erkən mərhələlərində mövcud olan dünyanı qavrayış tərzini və s. özündə əks etdirməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Горький М. Разрушение личности// Горький М. Избранные литературно-критические произведения. М., 1954, с. 62.
2. Есбергенов Х. Обряды и верования каракалпаков, относящиеся к юрте// Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. М., «Наука», 2000, с.179.
3. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков: Тексты и переводы. М., -Л., 1952, с.40.
4. Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск, 1980, . 144.
5. Есбергенов Х. Обряды и верования каракалпаков, относящиеся к юрте//Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. М., «Наука», 2000. с.181.
6. Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск, 1980, с. 52.
7. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М., 1969, с. 91.

8. Гаджиева С.Ш. Материальная культура ногайцев в XIX-XX вв. М., 1976, с. 56-57.

9. <http://turkoloq.narod.ru//info/i 287.htm>

10. Есбергенов Х. Обряды и верования каракалпаков , относящиеся к юрте// Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. М., «Наука», 2000, с. 187.

VIII. QARAQALPAQ MUSİQİSİ VƏ TƏTBİQİ SƏNƏTİ

Qaraqalpaq musiqisi xalqın şifahi-poetik yaradıcılığı kimi onun fikir və hisslərinin ifadəçisi olmaqla qədim tarixə malikdir. Qaraqalpaq musiqi mədəniyyəti nəsildən-nəslə şifahi şəkildə ötürülməklə qorunub yaşadılmışdır. Onun daşıyıcıları, yayıcıları jiraular, baksılar, kosıqçılar, xanəndələr, sazəndələr və s. olmuşlar.

Qaraqalpaq jiraularının epik repertuarı son dərəcə zəngin və rəngarəngdir. Hər bir jirau ən azı 3-4 dastan, onlarla ibrətamiz nəğmələr, çoxsaylı xalq melodiylarını ifa edə bilirdilər.

Onların arasında ən tanınmışı Jien Jirau və Qurbanbəy Tajibəyov olmuşlar. Onlar çoxsaylı dastanları əzbər bilir və ifa edirdilər. Qopuz jirauların ayrılmaz dostu olmuşdur. Qopuzda 40-a qədər məşhur qaraqalpaq xalq melodiylarını geniş şəkildə ifa etmək olar. Dastanlar qaraqalpaq qəhrəmanlıq, ictimai-məişət, tarixi eposunun ideya-bədii özünəməxsusluğu ilə orqanik şəkildə bağlıdır. İbrətamiz nəğmələr dastanın bir hissəsi olmaqla, qopuzun akkonpanementi altında ifa olunur.

Qaraqalpaq jirauları xırıltılı, baksılar isə daha sərbəst səslə oxuyurlar. Baksı lirikdir, o, daim həyatı və məhəbbəti tərənnüm edir. Ona görə də xalq arasında belə bir deyim gəzir: jirau – qoca nəslin, baksı-gənc nəslin sevimlisidir.

Jirau və baksı yaradıcılığı xalq eposunun həm də bizim dövrdə məişətdə indiyə qədər qorunub saxlanılmasında böyük rol oynamışdır.

Teatr və musiqi mədəniyyətinin, radio, televiziya, internetin yaranmasına, kompakt disklərin və kompyuterlərin yayılmasına, texniki inkişafda müasir mədəniyyətin geniş

imkanlarından istifadəsinə baxmayaraq, qaraqalpaq xalqı bu gün də jirau-baksıların yaradıcılığına son dərəcə böyük maraq göstərməkdədir.

Qaraqalpaqların başlıca musiqi aləti digər türk xalqlarında olduğu kimi qopuzdur. Simli olmaqla ondan qəhrəmanlıq dastanlarının ifası zamanı daha çox istifadə olunur (qopuz-nəinki qaraqalpaqların, həm də digər türk xalqlarının, azərbaycanlıların, qazaxların, Anadolu türklərinin, özbəklərin, türkmənlərin və başqalarının musiqi alətidir). Dutar isə – iki simli olmaqla, baksıların istifadə etdiyi musiqi alətidir. Qopuzda və dutarda melodiylar nəğmə oxunmadan ifa edilirdi. Bu alətlər həm də xalq bəstəkarları üçün son dərəcə əvəzolunmaz alətlər idi.

Qopuz və dutardan başqa qaraqalpaqların özünəməxsus şinqopuz adlı musiqi aləti vardır. Bu qadın musiqi aləti olmaqla liraya bənzəyir. Şinqopuzda adətən qızlar və təzə ərə getmiş gəlinlər ifa edirlər. Bundan nəğmə ifası zamanı da istifadə olunur. Onun təkrarsız, özünəməxsus səsi vardır.

Qaraqalpaqların həm də digər musiqi alətləri vardır ki, çobanlar onu sırpay (Azərbaycan tütəyinə uyğun musiqi aləti) adlandırırlar. Bir də - gildən düzəldilmiş adlı uşpələk fitdir. Sonralar qaraqalpaqlarda digər simli musiqi alətləri yaranmışdır ki, bu özbək və türkmənlərin qırjek adlı musiqi alətinə uyğun olaraq hazırlanmışdır.

Musiqi repertuarının əsasını, qeyd etdiyimiz kimi, qəhrəmanlıq dastanları, məhəbbət-romantik poemaları, nəğmələr (tarixi, məişət, əmək, sevgi və s.)¹ təşkil edir. Mətnlərin özü olduğu kimi xalq nəğmələrinin musiqisi, məsələn, «Qız Mınayım», «Demberles», «Alakais», «Adınnan», «Muxalles», «Nalış» və başqaları qaraqalpaq xalq musiqisi xəzinəsinin əvəzsiz mirası kimi qiymətləndirilməkdədir.

Qaraqalpaqstanda böyük baksılar məktəbi fəaliyyət göstərmişdir. T.Adambayeva Qaraqalpaqstanda qaraqalpaq

xanəndələr məktəbinin adını çəkir ki, onlar Qəribniyaz, Akimbet, Kutım və Musa tərəfindən idarə olunurdu. Xalq məşhur baksıların – bəstəkarların, musiqiçilərin, ifaçıların çıxışına sevgi ilə qulaq asırdı. Onların sırasında Akimbet, Musa, Juman, Eşbay, Bayniyaz, Hurliman, Yeman, Karacan, Japak və s. vardır. Baksı mədəniyyəti XX əsrdə və müasir dövrdə də geniş yayılmaqdadır.

Qaraqalpaqstanda ənənəvi musiqi formaları ilə yanaşı, tətbiqi sənətin yeni növləri yaranmağa başladı ki, bunların da əsasını teatr və memarlıq təşkil edirdi.

Tətbiqi sənətə gəldikdə isə, bu qaraqalpaqlarda çoxdan inkişaf etmiş bir sahədir. Burada ağac üzərində oyma, ilmə, tikmə, xalçaçılıq, zərgərlik, sənətkarlıq, dəri üzərində müxtəlif aplikasiyalar və s. kifayət qədər məşhurdur.

Qaraqalpaq tətbiqi sənətinin toplayıcısı və tədqiqatçısı İ.V.Savitski yazırdı: «Qaraqalpaq xalqının bədii təfəkkürünün genişliyi, ornamenti və texniki əşyalardan istifadəsi onu göstərir ki, onların rəngi, kompozisiyası tamaşaçını öz isti münasibəti və harmoniyası ilə özünə cəlb edir».² Tədqiqatçı eyni zamanda XX əsrin birinci yarısında həm də qaraqalpaq tətbiqi sənətinin digər nümunələri xalq sənətinə dəyər verilən Nökisdə Qaraqalpaq İncəsənət Muzeyində toplanmışdı.

Ağac üzərində oyma qaraqalpaq məişəti və həyatı ilə bağlıdır. Qapılar, yurtanın taxta karkası, şkaflar və s. – qaraqalpaq əl sənətinin ornamental incisinə çevrilmişdir.

Qaraqalpaqstanda həm də zərgərlik sənəti geniş yayılmışdır. Onların sırasında qadın bər-bəzəkləri – sırğalar, üzüklər, bilərziklər, uşağın baş geyimləri üçün müxtəlif bəzəklər, məişət bəzəkləri, samovar, qab-qacaq: silahlar – qılınc, dəbilqə və s. adını çəkmək olar. Qaraqalpaqların tikmə sənəti də olduqca maraqlıdır. Ondan əsasən qadınlar toy paltarlarının tikilməsində istifadə etmişlər. Burada «qızıl kimeşək», «köy keylek», «ağ jegde», «jenqse», «jen quş»

uşaq təsəkləri, cantaları və s. vardır. Qaraqalpaq qadın baş geyimi də maraqlıdır- «saykele» - dəbilqə tipli muncuqlarla bəzədilmiş papağa oxşar geyimdir.

Dəbilqəyə oxşayan qadın baş geyimi və onun özünəməxsusluğu qaraqalpaq eposu «Qırx qız» dastanında da öz əksini tapmışdır. Bununla alimlər «saykelenin» genezisinin lap qədimlərə getdiyini sübuta yetirirlər. Məsələn, qaraqalpaqların tarixi üzrə tanınmış alim T.A.Jdanko və başqaları «saykeleni» qızların döyüş dəbilqəsi adlandırır ki, bu da sak-sarmat-massaget qəbilələrinin paltarına uyğun idi.

Jırau ustalığı, onlar tərəfindən qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarının ifası və eləcə də qaraqalpaq teatrının inkişafına gəldikdə isə bu barədə biz «Qaraqalpaq xalqının qəhrəmanlıq eposu» və «Qaraqalpaq dramaturgiyası və teatrının yaranma, təşəkkül və inkişaf xüsusiyyətləri» bölmələrində daha geniş məlumat verməyə çalışmışıq. Deyilənlərə yalnız onu əlavə edək ki, qaraqalpaq xalq teatrının sürətli inkişafında Qaraqalpaqstan ərazisində özbək ənənəvi xalq teatrının aktyorları mühüm rol oynamışlar. Onlar Qaraqalpaqstanın iri şəhərləri Çimbay, Turtkul, Xoceyli və digərlərində böyük teatrlaşdırılmış tamaşalar təşkil edirdilər. Bundan sonra Turtkul, Xoceyli, Çimbay, Kunqrad və digər şəhərlərdə³ həvəskar teatr dərnəkləri təşkil edilməyə başlamışdır. Qaraqalpaq teatr sənəti ilbəl inkişaf edir, genişlənidir. Məhz bundan sonra Qaraqalpaqstanın bir sıra orta ixtisas məktəblərində özfəaliyyət dram dərnəkləri yaranmışdır. Bəzən bu kollektivlər bir axşam proqramında birpərdəli, yaxud çoxpərdəli pyeslərdən parçalar, ikinci hissədə isə buraya «ədəbi hissə» hesab olunan deklamasiya, «Bozatau», «Qız Mınayım» və s. xalq mahnılarından əlavə edirdilər. Konsert proqramlarına A.Öteповun «Jezdejan», «Ağalar, xəbar bereyin», «Buyte bersem nem kaladı»⁴ və s. kimi satirik şeirlər də əlavə olunurdu.

Qaraqalpaq teatr sənəti ilbəlil ümumxalq məhəbbəti qazanmaqla formalaşdı. Dram dərnəkləri böyük uğur əldə edirdi. Kütləvi tamaşaçının estetik tələblərinin daha yüksək şəkildə ödənilməsi məqsədi ilə Respublika ərazisində olan dram dərnəklərini iri milli özfəaliyyət kollektivləri ətrafında birləşdirmək qərara alındı. Beləliklə, ilk milli «Dan ulduzu» («Tanq nurı») adlanan teatr truppası yaradıldı. «Dan ulduzu» məhz sonralar qaraqalpaq milli teatr sənətinin əsasını təşkil etdi. Qaraqalpaqstan Milli Teatrı tanınmış teatr tarixçisi, nəzəriyyəçisi və praktiki dahi rejissor K.S.Stanislavskinin adını daşımağa başladı. Bu teatrın səhnəsində müxtəlif illərdə yerli, özbək, rus, Azərbaycan, qazax, türkmən dramaturqlarının, eləcə də dünya və Avropa səhnə sənəti ustalarının pyesləri böyük müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulurdu.

Ədəbiyyat

1. Körpülü F. Edebiyat araşdırmaları. Ankara, 1966.
Адамбаева Т. Музыкальная культура каракалпакского народа дооктябрьского периода. Автореф. канд. дисс... Алма-Ата, 1967.
Sümər F. Eski türklərdə musiki və oyun. Türk Dünyası Tarih Dergisi, sayı 30, 1989.
Kitabi-Dədə Qorqud Ensiklopediyası. 2-ci c. Bakı, YNE, 2000.
2. Савицкий И.В. Резьба по дереву. Ташкент, 1965, с. 26-27.
3. Баяндиев Т. Каракалпакский государственный театр имени К.С.Станиславского. Очерк истории. Ташкент, ФАН, 1971, с. 11.
4. Айимбетов К. Каракалпак совет драматургиясынын тарихийнан очерклер. Нокус, «Каракалпак мемлекет баспасы», 1963.

IX. QARAQALPAQ HAZIRC AVABLIĞI VƏ QARAQALPAQ LƏTİFƏLƏRİ

Qaraqalpaq folklorunda özünəməxsus «juap», yəni «cavab» - janrı mövcuddur ki, onlar bu janrdə daha tez-tez güclərini sınaırlar. Bu poetik yarış, söz dialoqu (sual və cavab), cigitlər və qızlar arasında toyda, şənliklərdə ifa olunur. Belə ifa zamanı dostlar bir-birilə söz atışması keçirir və elə buradaca onların hazırcavablığı yoxlanılır. Qaraqalpaqların həm də belə bir deyimi var: «Hədləri aşmasan, atanla da zarafatlaşa bilərsən». Qaraqalpaq «juap»ları da belədir. Onlar həddi aşmayan, yerində işlənən cavabları çox sevirlər.

Əksər hallarda belə yarışların qalibi qadınlar və qızlar olurlar. Nümunələrdən birinə müraciət edək. Xivə xanı ziyarətdən qayıdanda haqqında çox eşitdiyi ağıllı və hazırcavab Kunqrat qızını görmək istəyir. Xanın öz başının əsəbəsi ilə yaxınlaşdığını görən qız tez öz köhnə yurtasına daxil olaraq xana bərkədən deyir: “Ey, sən həтта xan olsan da belə, bayırdakı həvəngdəstəni götürüb yurtaya daxil ol”. Xan sözü eşitcək tez həvəngdəstəni götürüb yurtaya daxil olur. Qız onu görüb qışqırır: «Ay xan, bağışlayın, bilmədim ki, bu, sizsiniz. Məgər onu siz götürməlisiz, həvəngdəstəni əvvəlki yerinə qoyun». Xan dinməz-söyləməz həvəngdəstəni aparıb əvvəlki yerinə qoyur. O, yalnız sonra başa düşür ki, qız onu iki dəfə aldada bilmişdir.

«Juap» hazırcavablığı kimi bu günün özündə də qaraqalpaqların gündəlik həyatında geniş yayılmışdır. Qaraqalpaqlar hazırcavabları «lakkı», yəni «lağlağıcı» adlandırırlar. Xalq arasında həm əfsanəvi, həm də real şəxsiyyət kimi hazırcavab Omirbəy-lakkının adı və deyimləri daha geniş yayılmışdır. Söhbət hazırcavablıqdan düşmüşkən Omirbəy haqqında danışmazdan əvvəl qeyd edək ki, digər xalqlarda da buna

bənzər hazırcavablıq məlumdur ki, onlar da xalq arasında çox sevilir, onlara böyük ehtiram göstərilirdi. Məsələn, ruslar İvanuşka - kiçiyi, ağıldan dərini, ukraynalılar-Katiqoroşeki, belaruslar – Nesterkanı, azərbaycanlılar, Anadolu türkləri, özbəklər, türkmənlər, qaraçaylar, malkarlar, qaqauzlar-Molla (Xoca) Nəsrəddini, Nəsr Xocanı, taciklər – Muşfiqini, qazaxlar, qaraqalpaqlar – Aldar Kosanı və başqalarını belə sayqı ilə yad edirlər. Əlbəttə, elə bir xalq yoxdur ki, onun milli gülüşünü, düşüncəsini özündə əks etdirən hazırcavabları olmasın. Qaraqalpaqstanda xalqın belə əfsanəvi qəhrəmanı Ömirbəydir. Digər folklor həmyaşıdlarından fərqli olaraq, Ömirbəy tədqiqatçı və folklor toplayıcılarına 50-60 il bundan əvvəl məlum olmuşdur. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, əgər hazırcavablar bolqarlarda Qabrovodan, özbəklərdə Kokanddan, azərbaycanlılarda Şəkiddən və ya Ucarın Yuxarı Şilyan kəndindən çıxmışlarsa, qaraqalpaqlarda belə mərkəz kimi Çimbay şəhəri tanınır. Ömirbəyin özü də Çimbaydandır. O, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yaşamış real simadır. Son dövrlərə qədər ömür sürmüş ağsaqqallar Ömirbəyi canlı gördüklərini təsdiqləmişlər. Əlbəttə, Ömirbəyin qohumları indiyə qədər yaşamaqdadırlar. Onunla bağlı müəyyən sənədlər də mövcuddur. Lakin bununla belə Ömirbəyin doğrudan da həyatda olması ilə bağlı bəzi şübhələr də dolaşmaqdadır.

Yumorlu folklorlarda isə belələri ümumiyyətlə çoxdur. Məsələn, Ömirbəylə məlum hal digər qəhrəmanlarla da olur. Ömirbəy simasında xalq hazırcavabı qəhrəmanı təcəssüm etdirilməklə, qaraqalpaqlarda olan ən maraqlı hazırcavablığı Ömirbəyin adı ilə bağlayırlar.

Dünya folklorunun digər janrlarında olduğu kimi, xalq hazırcavablığında da gəzərgi süjetlər mövcuddur. Məsələn, eyni lətifəni biz Azərbaycanda Molla Nəsrəddinə və ya Bəhlul Danəndəyə, Kareliyada Kumoxaya, Moldovada Tendaleyə

və Pekaleyə, Buryatıyada Budamşuya aid etmişik. Əlbəttə, burada təəccüblü elə bir şey də yoxdur. Dövrümüzdə olduğu kimi, həm də digər zaman kəsiklərində zarafat digər xalqların da zəngin mədəni irsinə çevrilə bilər. Bununla belə folklor personajının özünəməxsus orijinal cəhəti və spesifikliyi həm də xalqın milli xarakteri, həyat şəraiti ilə bağlı olur.

Müasir dövr söz sənətində folklor motivləri ilə zəngin olan kitabların ortaya çıxmasına daha çox səy göstərilir. Buna görə də tanınmış söz sənətlərinin adına yazılan (məsələn, Nəsrəddin, Nəvai (Mirəli adı ilə), Kəminə (XIX əsr türkmən satirik şairi), Balakirevə (XVIII əsrdə yaşamış rus zarafatçısı) aid lətifələr, Dağıstanda yazıçı Hizgil Avşalumovun “Hazırcavab Simi Dərbəndi novellaları”, Daşkənddə Pəhləvan Keçəllə bağlı hekayətlər, Azərbaycan, gürcü, türkmən, özbək, latış, ukrayna, uyğur, alman, amerikan, polyak, ərəb, çex və digər xalqların yumoristik folklor örnəkləri daha tez-tez işıq üzünə görünür.

Hələ sovet dövründə Ukrayna nəşriyyatları “Naukova dumka”, “Dnipro” və “Radyanski pismennik” də İ. Berezevski, İ.Artemçuk və Q.Qriqoryev tərəfindən çoxsaylı lətifələr, pritçalar və zarafatlar məcmuələri işıq üzünə görmüşdü. Bundan başqa Kiyevdə keçmiş SSRİ-də ilk dəfə olaraq İlya Dolya-Popov tərəfindən tərtib olunmuş bütün dövrlərin və xalqların “Şən müdrük fikirlər kitabı” kimi fundamental məcmuə ortaya çıxmış, bundan əvvəl “Ukrayna lətifələri antologiyası” məcmuə ilə birlikdə yumor janrının zənginləşməsinə, lətifənin nəzəri məsələlərinin işlənməsinə marağı artırmışdı.

Bu baxımdan Azərbaycanda da lətifələrə, hazırcavablığa maraq daim böyük olmuşdur. Burada Molla Nəsrəddin lətifələri, (Azərbaycan və rus dilində), Bəhlul Danəndə lətifələri (Azərbaycan və rus dilində), Ayrım lətifələri, Abdal Qasım lətifələri, Şəki lətifələri, Hacı dayı ilə bağlı lətifələr və s. dəfələrlə oxuculara təqdim olunmuşdur. Azərbaycanda

lətifələrin toplanması və nəşrinə son illərdə AMEA-nın Folklor İnstitutunun xətti ilə aparılan işlərdə daha böyük diqqət yetirilməkdədir. “Qarabağ folklorunun toplanması, sistemləşdirilməsi və araşdırılması” layihəsi əsasında 2012-ci ildən işıq üzü görən “Qarabağ: folklor da bir tarixdir” kitabının Birinci kitab (s.325-378); İkinci kitab (s. 398-443); Üçüncü kitab (s. 330-363); Dördüncü kitab (s.300-329); Beşinci kitab (s.254-292), “Borçalı folkloru örnəkləri” (s. 124-148), “Güney Azərbaycan folkloru. I kitab” (s.175-203); “Quba-Şabran folklor örnəkləri”. 1-ci kitab” (s.81-106), Nizami Tağısoy “Şilyan: özü, sözü – çeşmənin gözü” (s.66-109) və digər mənbələrdə daha intensiv şəkildə yığılıb təbliğ olunduğu halda lətifələr daha böyük oxucu kütləsinin marağına səbəb ola bilər.

Bu baxımdan Qaraqalpaqstanda da lətifələrin yığılıb nəşr olunması təqdir olunması fakt kimi maraqlıdır. Azərbaycanda, Özbəkistanda belə məşhur folklor lətifə qəhrəmanları Molla Nəsrəddin və Bəhlul Danəndə ilə bərabər bir neçədirsə, Qaraqalpaqstanda bu lətifələr əsasən ən populyar lətifə qəhrəmanı Ömirbəy – lakkının adı ilə bağlıdır.

Əlbəttə, yumor qaraqalpaqların özünəməxsus stixiyasıdır. Və, demək olar ki, qaraqalpaq folklorunun bütün janrlarına satira və yumor elementləri xasdır. Bununla belə yumorun ifadə planı lətifələrdə daha mobil şəkildə özünü əks etdirir. Lətifə nəinki bitkin süjetli müxtəsər epizoddur, həm də sual-cavab tipli dəlici zarafatdır (sirkdə, teatrda, meyxanada belə zarafatlar reprizlər adlanır). Satirik lətifələr hər bir xalqın sosial şüurunun özünəməxsus inkişaf ölçüsüdür. Ömirbəy lətifələrinin toplayıcısı, tərtibçisi və naşiri Boris Privalov haqlı olaraq yazırdı: “Folklor personajı əgər xalq milli xarakterinin mühüm xüsusiyyətlərindən hər hansı birini təcəssüm etdirməsəydi və o, özünü bariz şəkildə göstərən sosial tendensiyadan məhrum olsaydı belə, o, heç zaman

xalq yaradıcılığının əsl qəhrəmanı ola bilməzdi”.¹

Yumorist-satirik folkloradakı müsbət qəhrəman hərtərəfliyi ilə fərqlənir. Mənfi tip isə özündə əsasən hər hansı mənfi xüsusiyyəti başıxarablıq, xəsislik, satqınlıq, qəddarlıq, vicdansızlıq və s. təcəssüm etdirir. Bununla belə bəzən xalq fantaziyasında satirik obrazın gözlənilmədən folklor mutasiyasını verməklə kollektiv personaj ortaya çıxır. Belə olduqda satirik xüsusiyyətlərin daşıyıcısı hər hansı tacir, çar, vəzir, keşiş, molla, işan, xan, bəy, varlı yox, kənd, aul, yaxud bütün şəhər olur. Buna nümunə kimi rus folklorunda Poşexonye, alman şəhəri Şild, ingilis kəndi Qotemi, Bolqarıstanda simiclər şəhəri kimi tanınan Qabrovonu, İranda Qəzvini, Azərbaycanda Şəkini göstərə bilərik.

Qaraqalpaq zarafatçılı Ömirbəyin lətifələrində onun özünün adı ilə bağlı lətifələr təqdim olunmuşdur. Bu nümunələrin hamısında o, sanki Qaraqalpaqstanın bütün lətifə zənginliyinin başlıca mövzu və ideyalarını əks etdirə bilmişdir. Ömirbəy lətifələri ilə tanışlıq onun yumor yaradıcılığının müxtəlif yönərdən tədqiq olunmasına da təkan verməlidir.

Ömirbəyin yaşadığı dövrdə Qaraqalpaqstan Xivə xanlığının geridə qalmış bir əyaləti idi. Digər kasıblar kimi Ömirbəy də ənənəvi yaşam tərzinə malik idi. Burada məişət həyatı çətin, iqtisadi, maddi tələbatlar olduqca böyük idi. Buna görə də kasıb və hüquqsuz hazırcavab Ömirbəy öz dəlici yumoru ilə («Ağıl və hiyləgərlik - kasıbın silahıdır» - ifadəsini Ömirbəy tez-tez işlədəmiş) yalanla yaşayanlara, başqasının əməyini mənimsəyənlərə qarşı amansız mübarizə aparırmış.

Bu xüsusiyyətlərinə görə Ömirbəyə xalq arasında «lakkı» deyərmiş. Qaraqalpaqstanda «lakkı» sözü daha geniş istifadə olunmuş. O, həm lağlağıcı, həm güldürən, həm də olduqca kəsərli sözə malik imiş. Ömirbəyin son dərəcə iti, neştər kimi dəlici sözü Qaraqalpaqstanda bu gün də

sevlməkdədir. Onlardan bir-ikisini nümunə gətirək. «Öz əynindəki paltarın özgənin xalatından daha qiymətlidir» və ya «Məni Xivə xanı tərif etməkdənsə, öz aulumuzun itinın dişləməyi daha yaxşıdır» və s.

Qaraqalpaq folklorunun digər janrları üçün də yumor və satira elementləri xasdır. Bununla belə bu cəhət məhz qaraqalpaq xalq şifahi nəsrinin daha mobil janrı olan lətifələrdə özünü göstərir. Lətifələr xalq həyatının tamamlanmış qısa epizodları deyil, həmçinin son dərəcə maraqlı və kəskin sual-cavab, bəzən isə dövrün, vəziyyətin bu və ya digər halları ilə bağlı ağıllı söhbətləri və gözlənilməz hadisələridir. Bununla bağlı «Ömirbəyin lətifələri»² toplusundan bir neçə nümunəyə nəzər salaq.

Bir dəfə də kifayətdir

Ömirbəy Solaxay ləqəbli dostu Dosnazarla mübahisə edir:

- Sən arabaya minirsən, mən üç dəfə ayağımı yerə döydükdən sonra arabadan düşürsən.

Dosnazar gülüb deyir: - Sən yalnız ayağımı yerə vurmaqla, mən arabada oturacağam – deyib, tezliklə ona minir.

- Hə, indi vur! Deməli ancaq üç dəfə vuracaqsan?

- Niyə üç dəfə, – deyib, Ömirbəy çiyinlərini çəkir. – Bəlkə elə bir dəfə də bəsdir.

Ömirbəy ayağımı yerə vurur. Dosnazar gülməyə başlayır. Ömirbəy davam edərək deyir: İkinci dəfə ayağımı yerə sabah, üçüncü dəfə isə bir həftədən sonra vuracam. Əgər onda düşməsən, deməli qalib olacaqsan.

Dördüncü imkandan istifadə edərəm

Bir dəfə uşaqlıqda Ömirbəy saftalı ağacına nərdivanı qoyub, ona yarısından yuxarı dırmaşmış ki, xan baxçaya çıxıb onu görür və qəzəblənib deyir:

- Əgər saftalının meyvalarına əlini vursan, başını kəsəcəm, aşağı düşsən itlərə yem edəcəm, yerində qalsan səni oğru kimi qələmə verib hər iki əlini kəsəcəm.

Ömir bəy o daqiqəyə nərdivandan yerə tullanıb, gülümsünərək qışqırır:

- Mən dördüncü yolu seçir və sağ-salamat qalırım. Xan başın yelləyib deyir: - Aman Allah, bunu eynimdən keşirməmişdim!

Yurtanın yanından yol gedir

Ömirbəy bütün sözlərin daim dəqiqliyi ilə işlədilməsini sevmiş. Bir dəfə yurtanın yanında oturarkən kimsə bir yolçu ondan soruşur:

- Əziz qardaşım, bu yol hara gedir?

Ömirbəy deyir:

- Mən bütün həyatımı burada keçirmişəm, amma bir dəfə də görməmişəm ki, bu yol getsin. O daim öz yerində durur.

- Bağışlayın azizim, mən demək istədim ki, bu yol hara aparır?

- Bax, bu başqa məsələ!-Ömirbəy yolçuya bu yolla haraya və necə getmək mümkün olduğunu izah edir.

Eşşəyin oğurlanması

Ömirbəyin eşşəyi oğurlanır. Qonşuları və dostları yığışib məsələni müzakirə etməyə başlayırlar.

Biri deyir: - Onu yaxşı bağlamaq lazım idi.

Bir başqası deyir: Bərk yatmışsan. Elə olmasaydı, hər hansı xışiltıya oyanardın.

Üçüncü deyir: - Eşşəyi yurtda saxlamaq lazım idi.

Dördüncü deyir: - Özün günahkarsan! Hələ yaxşı olub ki, eşşəyi iki ay bundan qabaq oğurlamayıblar!

Ömirbəy dinməz-söyləməz bütün fikirlərə qulaq asır.

- Yaxşı itin olsaydı, belə olmazdı,- başqa birisi deyir.

- Yaxşı sahibkarın eşşəyi ona yaxınlaşanda anqırmalıdır.

- Eşşəyin ipini öz ayağına bağlamalıydın ki, tərپənəndə onu hiss edəydin.

Nəhayət, Ömirbəy dözə bilməyib deyir:

- Niyə hamınız mənim üstümə düşürsünüz? Bəlkə oğru haqqında da nə isə bir söz deyəsiz? Sizin dediyinizdən belə çıxır ki, hər şeyin günahkarı yalnız mənəm.

Yuxusunun yarısı

Ömirbəyin dostları yurtada oturub gecələr gördüyü yuxularını danışirlar. Növbə Ömirbəyə çatır.

- Mən elə bir yuxu görmüşəm ki, o, yalnız yarıdan ibarətdir, deyir:

- Bu necə ola bilər? – dostları təəccüblənirlər.

Ömirbəy deyir:

- Gördüm ki, çiyində bir kəsə qızıl aparıram ağırlıq çiyinimi ağırtmağa başladı.

-Hə, nə olsun ki, oyananda, qızıl yarım kəsə idi?

- Yox, gözüümü açanda gördüm ki, kəsə yoxdu, amma çiyinim hələ də ağrıyır.

Ona belə həyat başqa harada qismət olacaq?

Bir dəfə Ömirbəyin arvadı kasıblıqdan, aclıqdan, yalavacılıqdan boğaza yığılıb ərindən soruşur:

- Ömirbəy, sən ki, belə ağıllısan, hər şeyi bilirsən, de görüm, bu kasıblıq bizdən nə vaxt əl çəkəcək?

Ömirbəy güllüb cavab verir: - Sən mənimlə çoxdan birgə yaşayırsan, görünür, məni hələ yaxşı tanımırsan. Özün fikirləş, sən çox yaxşı, mehriban, sakit ev sahibəsisən, elə mən də sakitəm, dinməz-söyləməz həyatımızı yaşayırıq – hamıynan da münasibətimiz yaxşıdır. Onda kasıblıq nəyə görə bizdən kənarlaşmalıdır. Burda kasıblığın yeri olduqca rahatdır. Məgər biz onu söyürük, təhqir edirik? Belə həyatı buradan başqa o harda tapacaq.

Lap az qalib

Ömirbəyin eşşəyi ölür. Az keçməmiş yolda o, eşşək nalı tapır. Nala diqqətlə baxdıqdan sonra əllərini göyə qaldıraraq deyir.

- Ay Allah! Əgər sən bu nalı mənə təsəlli olaraq göndərmisənsə, ömrümün sonuna qədər sənə minnətdar olaram. Belə işi başlamısan, onda səndən kiçik bir şey də istəyəcəm. Elə et ki, mənə daha üç nal, bir eşşək göndər. Bu, sənənin əlində nədir ki!

Ömirbəyin adıyla Qaraqalpaqstanda çoxsaylı maraqlı olaylar və hekayətlər bağlıdır. Minlərlə, on minlərlə. Onu heç kəs də dəqiq bilmir. Deyirlər ki, bir alim bu hekayətləri saymağa başlayıb, sayını itirib. İtirəndə ona ikinci dəfə saymaq lazım gəlib. O, yenə çasıb, sayını itirib. Uzun bir müddət keçib və o, Ömirbəyin lətifələrini saymaqla məşğul olub və beləcə tanınıb. Ömirbəyin lətifələri indi də el arasında yayılmaqda və yaranmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Привалов Б. Вместо послесловия. Анекдоты Омирбека и некоторые вопросы сатирико-юмористического фольклора// Анекдоты Омирбека. Ташкент, «ФАН», 1970, с. 241.

2. Анекдоты Омирбека. Пер. Б.Привалова. Нукус, “Каракалпакстан”, 1977.

X. QARAQALPAQ NAĞILLARI

Nağillarda xalqın həyatının, psixologiyasının, dünyagörüşünün, estetik və bədii aləminin əksi. Qaraqalpaq xalq nağıllarında totemist, animist, antropomorfist düşüncə tərzinin ifadəsi. Qaraqalpaq nağıllarının təsnifatı: sehrli nağıllar, heyvanlar haqqında nağıllar, sosial-məişət nağılları və qarışıq tipli nağıllar.

Sehrli nağıllar, onların heyvanlar haqqında nağıllar və sosial-məişət nağıllarından fərqi. «Gülziba», «Cadugər», «Qızılbaş», «Ögey ana», «Varlı oğlu, kasıb oğlu» və digər nağılların ideya-bədii səciyyəsi. Sehrli nağılların obrazlar sistemi və personajları. Sehrli nağılların kompozisiya ciddiliyi və özünəməxsusluğu. Sehrli nağıllarda təhkiyənin inkişaf dinamikası. Sehrli nağıllarda bədii effektin təkrarlanması. Sehrli nağıllardakı təzadlılıq, hiperbolizasiya və qəhrəmanların idealizasiyası.

Qaraqalpaq heyvanlar haqqında nağılların bədii tematik özünəməxsusluğu. «Yumşaqürəkli qoca və oğru sağsağan», «Yerş», «Bacarıqlı cigit», «Hiyləgər tülkü», «Ağacdələn və tülkü», «Eşşək və ökiüz», «Eşşək və dəvə», «Eşşək hiyləgərliyi», «Lovğa siçan», «Şir və hiyləgər dovşan», «Canavar və it», «Qızılquş», «Qızılbaşlı ilan», «Tülkü və xoruz» və s. nağılların başlıca xüsusiyyətləri. Qaraqalpaqların heyvanlar haqqında nağıllarında insan və heyvan xüsusiyyətlərinin verilməsi və insan psixologiyasının xarakterik xüsusiyyətlərinin əksi. Qaraqalpaq heyvanlar haqqında nağılların sadəliyi və rəngarəngliyi. Heyvanlar haqqında nağıllarda dialoqların özünəməxsusluğu. Təhkiyədə başlıca epizodların təkrarı. Qaraqalpaq heyvanlar haqqında nağılların nitq replikalarının dilində personajların çoxcəhətliyi, şifahi dilin sadəliyi. Obrazların əyaniliyi, süjet və kompozisiya

doğğunluğu, ana dilinin zənginliyindən istifadə.

Sosial-məişət nağılları. Sosial-məişət nağıllarında yumor və ironiya. Qaraqalpaq sosial-məişət nağıllarının ideya istiqaməti. Bu nağıllarda antiteza və əksiliklərdən istifadə. Qaraqalpaq sosial-məişət nağıllarının ideya-bədii səciyyəsi. «İtaətkar oğul», «Məsləhət», «Ağıllı heç vaxt itməz, qızılsa çürüməz», «Başqasının malını yeyərsən – əvəzində özün əziyyət çəkərsən», «Üç qardaş», «Sonbeşik Həsən», «Yaşamaq və Doşamaq», «Ziba və Zinət», «Aldar Kosa», «Aldar Kosanın hiyləgərliyi», «Dörd Abdulla» və s. nağıllarda sosial-məişət həyatının xüsusiyyətləri.

Qaraqalpaq nağıllarında komik effekt yaratma priyomunun müxtəlifliyindən istifadə. Qaraqalpaq sosial-məişət nağıllarında həyat həqiqətlərinin açılmasına istiqamətlənmə. Qaraqalpaq sosial-məişət nağıllarında üç, yeddi, otuz, qırx və s. rəqəmlərdən istifadə və onların simvolik mahiyyəti.

Nağıl epik təhkiyənin janrı kimi qaraqalpaq xalq folklorunda mühüm yer tutmaqla daha qədim tarixə malikdir. Digər xalqlarda olduğu kimi hələ qaraqalpaqlarda da nağılın mükəmməl təsnifatı aparılmayan dövrdə qaraqalpaq nağıllarının daxilinə əfsanələr, lətifələr, rəvayətlər, məhəbbət dastanlarını və s. aid edirdilər. Düzdür, ilk baxışda bu janrları öz aralarında çox şeylər, xeyli məqamlar yaxınlaşdırır. Lakin onları identifikasiya, ya da bir-birilə qarışdırmaq, şübhəsiz ki, doğru deyildir. Əksinə, onların bir-birindən fərqli xüsusiyyətlərini açmağa ehtiyac vardır.

Nağıllar müxtəlif dünya xalqlarında olduqca geniş yayılmışdır. Onları nəinki uşaqlar, həm də böyüklər həvəslə oxuyur, həm də qulaq asırlar. Nəinki folklorçu – alimlər, həm də xalqın özü nağıl haqqında fikir yürüdür. Nağıl haqqında belə bir atalar sözü yaranmışdır: «Nağıl düzmədir, nəgmə isə olanların əksi», yaxud «Nəgmə öz düzülüşi, nağıl quruluşu

ilə gözəldir» və s. Əgər bu ifadələrə inanmış olsaq, deməli, doğrudan da, nəğmə olanı əks etdirir, nağılsa sadəcə olaraq təxəyyülün köməyi ilə yaradılır və əgər nəğmənin gözəlliyi onun ifasında dırsa, nağılın gözəlliyi bu nağılı düzüb qoşanın bacarığında öz əksini tapır.

Nağıl fantastikası xalqın yaradıcı düşüncəsi sayəsində ortaya çıxmışdır. Fantastikada isə güzgüdə olduğu kimi xalqın həyatı, onun psixologiyası, dünyagörüşü, düşüncələri, gələcək haqqında arzu-istəkləri, onun gerçəkliklə qarşılıqlı əlaqələrinin konkret formaları yaranmışdır. Xalq həyatındakı dəyişikliklər, heç şübhəsiz ki, fantastik obraz və təsəvvürlər də nağılın məzmununun dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır.

Nağıl fantastikasının genezisini, xarakterini və mahiyyətini müxtəlif cür izah edirlər. M.Qorkinin dediyinə görə, nağılda «təbiət hadisəsinin əksi olmaqla təbiətdə gedən mübarizə və sosial həyatdakı bədii ümumiləşdirmələr əksini tapır.¹ Hər bir tarixi mərhələdəki insanlar öz ideallarını əks etdirməyə çalışırlar. Buna görə də nağıl qəhrəmanı müxtəlif dövrlərlə əlaqələndirilir.

Bütün xalqların folklorunda fin folklorşünası Antti Aarne tərəfindən XX əsrin əvvəllərində təsdiqlənmiş təsnifatı faktiki olaraq müdafiə etmişlər. Bu baxımdan qaraqalpaq nağıllarını da üç yerə bölmək mümkündür: sehrli nağıllar, heyvanlar haqqında nağıllar və sosial-məişət nağılları. Qaraqalpaq nağıllarında tez-tez həm də qarışıq tipli nağılların şahidi ola bilərik. Məsələn, qarışıq tipli nağıllarda həm sehrli, həm dəki, sosial-məişət nağılları və yaxud digər tipli nağıllarda o biri nağılların elementlərindən istifadəni görə bilərik.

Lap uzaq keçmişdə yaranmış sehrli nağıllar qaraqalpaq xalqının dünyanın yaranması, insanların təbiət qüvvələrinə inamını, insanın bəd qüvvələrlə mübarizəsini, xeyirxahlığını və ədalətliyini əks etdirən və onun qələbə çalması ilə bağlı nağıllardır. Daha doğrusu, bu nağıllar hələ totemist, animist,

antropomorfist düşüncə tərzini yarandığı dövrə təsadüf edir. Bu bəşər övladının özünəməxsus həyatının elə bir mərhələsidir ki, ondan olduqca maraqlı şəkildə ingilis alimi – etnoqrafı və folklorşünası E.Taylorun əsərində bəhs edilmişdir.² (E.Taylorun bu əsərinin əhəmiyyəti xalqların tarixi, mədəniyyəti, etnoqrafiyası, folkloru, o cümlədən, Afrika, Asiya xalqlarının, bəlkə dolayısı ilə götürsək qaraqalpaqların tarixi, mədəniyyəti və etnoqrafiyası ilə əlaqəli şəkildə nəzərdən keçirilə bilər). Doğrudan da nağılların köməyi ilə qarşımızda xalqın sanki minillik tarixi vərəqlənir.

Ümumiyyətlə, qaraqalpaqların da ən qədim zamanlarda mövcud olmuş nağıllarından mənşəcə heyvanlar haqqında nağılları qeyd etmək olar. Lap qədim zamanlardan indiyə qədər insanlar müxtəlif şəraitlərdə heyvanlarla ünsiyyətdə olur, onların təbiətini, mahiyyətini öyrənir, onların xüsusiyyətlərinə, xasiyyətlərinə, vərdislərinə diqqət yetirir, onlarla ya dost, ya düşmən olurlar. Məişət nağıllarında sehrli fantaziya az olur, yəni onlar daha çox real gerçəkliyə, insan həyatının məişətinə yaxınlaşdırılmış olur. Bu tipli nağıllarda insanın daim işığa, xoşbəxtliyə, ədalətliyə can atması digər bəd qüvvələrlə - xalqı istismar edən qüvvələrlə daim toqquşmada, ziddiyyətdə olduğu əksini tapır. Məişət nağılları sosial məzmununa görə zaman etibarilə daha sonra yaranmışdır.

1. Sehrli nağıllar

Sehrli nağılları heyvanlar haqqında və digər nağıl janrlarından onun müxtəlif təsəvvürlərə və onun şifahi təhkiyə forması bağlılığı ilə birgə nəzərdən keçirmək lazımdır. Qaraqalpaq sehrli nağıllarından heç biri möcüzəsiz, hərəkətsiz, insanın bu və ya digər şəkildə məsələyə, yəni bəd qüvvələrlə qarşıdurması, yaxud hansısa fəvqəlfəvqənin iştirakı olmadan mövcud deyildir. Qaraqalpaqların sehrli nağıl süjetinin nüvəsində son dərəcə möcüzəli fikir

durur. Sehrli nağıllar öz əsasını xalq inamından götürür. Onlarda ibtidai icma quruluşundakı sinkretik təfəkkürün izlərini aydın görmək mümkündür. İnsan daim təbiət hadisələrinə təsir etməyi arzu edir və düşüncəsinin köməyi ilə bütün təbiət qüvvələrini, təbiət hadisələrini özünə tabe və öz fantaziyasından istifadə etmək istəyir. Bu mənada Karl Marksın fikri daha çox diqqət çəkir: “Hər bir mifologiya təbiət qüvvələrini öz düşüncəsinə uyğun olaraq tabe edir, onu formalaşdırır və təfəkkürün köməyi ilə o yox olur, deməli, bununla da təbiət qüvvələri üzərində hökmranlıq aradan çıxır”.³

1959-cu ildə Qaraqalpaqstanda «Qaraqalpaq xalq nağılları» nəşr olunmuşdur.⁴ 2006-cı ildə isə “Qaraqalpaq xalq nağılları”-nı biz tərcümə edərək Azərbaycan oxucusuna çatdırmışıq.⁵ Bu kitablara digər nağıllarla yanaşı, həm də sehrli nağıllar «Gülziba», «Cadugər», «Qızılbaş», «Ögey ana», «Varlı oğlu, kasıb oğlu» və s. kimi nağıllar daxil edilmişdir. Bəs onda qaraqalpaq sehrli nağıllarının ideya-tematik özünəməxsusluğu, obrazlar aləmi, bədii xüsusiyyətləri nədən ibarətdir? İlk növbədə qeyd edək ki, onların hamısı qaraqalpaq xalqının ekstremal vəziyyətdə öz fantastik və mifik anlayışlarını ifadə etdiyi dövrləri əks etdirir. Bu nağıllarda hər şey hiperbolizə edilmişdir. Qəhrəmanlar həm yerdə, həm göydə, həm mağarada, həm üstü içində, həm suyun altında, bütün yerdə iştirak edə bilir, özlərini göstərir və ifadə edirlər. Onlar yaşadıkları zamanlarda elə ağlagəlməz yerlərdə fəaliyyət göstərirlər ki, daim müxtəlif tipli möcüzələrlə, sirli-sehrli mövcudatlarla rastlaşır, bəzən əjdahaları öldürür, insanı, kürreyi-ərzi möcüzələrdən xilas edir, bəzən çoxsaylı xəzinə, qızıl, brilyant, almaz tapır və evə doğmalarının yanına varlı-hallı, igid, batır kimi qayıdır və xan qızları ilə evlənərək özləri hakimiyyətə yiyələnirlər.

Qaraqalpaq sehrli nağıllarının qəhrəmanlarının gəlinləri

adətən gözəl yerlərdə – insan ayağı dəyməyən, əl çatmayan yerlərdə yaşayırlar. Əksər hallarda sehrli nağıllarda sehrli, möcüzəli əşyaların təsviri gedir. Onlar insan həyatını gözəlləşdirir, onu xilas edir, dirildir (məsələn, «Ögey ana»), sandıqdan çıxan küpəgirən qarı ölüyə sehrli ağaclarla bir dəfə vurmaqla onu dirildə bilir, ya sehrli təsəylə həm uşaq əldə etmək, həm də çoxlu var-dövlət ələ keçirmək («Gülziba») imkanı qazanır, yaxud pələngin dişlərindən, quşların lələyindən böyük, əzəmətli saray tikir («Gülziba»), yaxud Simurq quşunun lələyini yandırmaqla tüstünün içiyə göylərə qalxa bilir («Gülziba» nağılında Meytin çoban); yaxud («Cadugər» nağılında) bütün otaqları açıb, 40-nı açmaq istəyəndə qəhrəman cənnət bağında gözəl qızların yanına düşsə, kəllə ilə məsləhətləşməklə xoşbəxtlik əldə edə bilir və i.a. və s.

Qaraqalpaq sehrli nağıllarındakı geniş obrazlar sistemi və personajları arasında kamandan ox atanları, batır ovçuları, ailənin kiçik oğlunu, sehrbaz qocanı, onun sirli-sehrli köməkçilərini (əjdaha, pələng, simurq quşu, ilan) və s. göstərmək olar. Sehrli nağılların müsbət qəhrəmanlarının hərəkət və davranışlarında qaraqalpaqların gözəllik və yüksəklik haqqında fikir və düşüncələri əks olunmuşdur.

Sehrli nağıllar qəhrəmanları idealizə etməklə onları müxtəlif sınaqlardan çıxarır (Məsələn, Meytin «Gülziba» nağılında, qız-kişi «Ögey ana» nağılında, cigit «Cadugər» nağılında və s.), onları yüksək, müsbət xüsusiyyətlərlə, keyfiyyətlərlə əks etdirir, onlar daim müvəffəqiyyət qazanır, onların xüsusi köməkçiləri olur ki (bunlar tülpar-qanadlı at, Qara-Dağ, Sarı-Dağ, Göy-Dağ, sutökən, güclü eşitmə qabiliyyətinə malik olan, «Varlı oğlu, kasıb oğlu» və s.), qaraqalpaq sehrli nağıllarından daha tipikləri qəhrəmanların köməkçiləri olan tülpar, əjdaha, simurq quşu və s. məqsədlərinə çatmaq üçün cigitlərdən, batırlardan, gənc-

lərdən istifadə edir və onlar müxtəlif fantastik qüvvələrlə, möcüzəli aləmlə, sosial, yaxud təbiət qüvvələrini əks etdirənlərlə mübarizəyə girişirlər. Qaraqalpaq sehrli nağıllarında çoxsaylı sirli-sehrli personaj-möcüzələr, yeddibaşlı əjdahalar, çoxbaşı ilan, digərləri iştirak edirlər. Qaraqalpaq sehrli nağıllarında küpəgirən qarı öz taxta ayağı, yaxud qarğa dimdiyi ilə son dərəcə sərt iy bilmə və eşitmə qabiliyyəti ilə fərqlənir. Əksər hallarda onlar qəhrəmanların köməkçiləri və insanların düşməni kimi çıxış edirlər. Onlar insana heç zaman yaxınlaşmır, bəzən isə, ümumiyyətlə, qəhrəmanı bütün qüvvələrini sərf etməklə məhv etməyə çalışırlar. Məsələn, qaraqalpaq sehrli nağıllarından biri «Gülziba»da məhz nağıl eposunun bu tipli xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. Belə nağıllarda qədim insanların ətraf aləmlə bağlı fantastik düşüncələri əks olunmuş, insanın təbiətin bəd qüvvələri üzərində qələbəsi və eyni zamanda şad-xürrəm, xoşbəxt yaşaması haqqında fikirləri verilmişdir.

Qaraqalpaq sehrli nağıllarının əksəriyyəti gələcək qəhrəmanın həyata gəlməsi ilə başlayır. Məsələn, «Gülziba» nağılının zavyazkasında ənənəvi süjetdən istifadə olunur ki, bu nəinki qaraqalpaq sehrli nağılları, həm də digər türk və şərqi xalqları nağılları üçün xarakterikdir. Nağıllardan birinin bəzi fraqmentlərinə diqqət yetirək.

«...Xanın oğlu yox imiş. Buna görə də o, öz yeganə qızı Gülzibaya kişi paltarını geyindirib hamıya onun oğlan olduğunu göstərmək istəyir. Xanın qızı və vəzirin oğlu isə bir məktəbdə təhsil alır, bir yerdə oynayır, daim bir yerdə olurdular. Xan və vəzir qocalıb əldən düşən zaman fikirləşirlər ki, ölkənin idarə edilməsini gənc əllərə verməyin vaxtı çatmışdır. Buna görə də xan deyir: «Qoy mənim qızım oğlan adı ilə taxt-tacı yiyələnsin, sənin oğlunsa, onun vəziri olsun».

Elə belə də edirlər... 30 gün, 30 gecə ölkədə gənc xanın taxt-tacı yiyələnməsi ilə bağlı təmtəraqlı məclis keçirilir.

Gənc xanla, gənc vəzir arasında dostluq günü-gündən möhkəmlənir. Birdən gənc vəzir bilir ki, onun xanı kişi yox, qadındır. Onların arasındakı dostluq sevgiyə çevrilir. Uzun-uzadı düşündükdən sonra belə qərara gəlirlər ki, ölkədən çıxıb getsinlər... Gülziba elə olur ki, ölkədən çıxıb getmək istəyəndə gecə dayandığı yerdə öz sevgilisinin adına yox, quldurların başçısının atının tərkinə oturur. Quldurların başçısı olan Ataman da Gülzibanı götürüb bütün var-dövlətlə öz quldur dostlarının yanına gedir. Onların arasında Gülzibanın kimin olması ilə bağlı mübahisə düşür. O, quldurlara kim onlardan at sürməkdə birinci olsa, elə onun da arvadı olacağını bildirir. Belə də edirlər, yarış başlayır. Yarış zamanı ələ imkan düşən kimi Gülziba quldurların əlindən çıxır və yolda Meytin adlı sürü otaran bir çobanla rastlaşır. Meytin – gözəl, qəddi-qamətli oğlan imiş. Gülziba çobanın, çoban Gülzibanın xoşuna gəlir. Belə olduqda çoban ona sevgisini bəyan edir. Qız ona razılıq verir. Onlar böyük bir şəhərə gəlir və orada kirayənişin olurlar. Gülzibanın Meytindən iki batır oğlu dünyaya gəlir. Aylar, illər keçir, onlar kasıblaşırlar. Gülziba təsək tikib satmağa məcbur olur və o, tikdiyi təsəklərin içində belə bir cümlə yazır: «Övladı olmayanlar, bu təsəyi alsın, onun övladı olacaqdır». Meytin onları bazarda qızıl sikkələrə satır. Bir dəfə övladı olmayan bir tacir təsəklərdən birini alır. Sonra o, ikinci təsəyi alır və içində “kim bu təsəyi alsın, onun çoxlu var-dövləti olacaq” sözlərini oxuyur və buna görə də bu dəfə bu təsəyi on sikkəyə alır.

Beləliklə, Meytin bazarda üçüncü təsəyi on beş qızıl sikkəyə satır. Bu dəfə tacir təsək tikənlə maraqlanır. Meytin tacirə hər şeyi danışır. Tacir onunla birlikdə onların evinə gəlib, burada gecələməli olur. Gecə yatmağa keçdikdə tacirin yuxusu gəlir. Sandıqda xışiltı eşidir və tacir sandığı ehmalca götürüb öz evinə gedir. Gəlib sandığı açıqda içindən Gülziba çıxır. Tacir Meytini öldürüb onun arvadını

ələ keçirmək istəyir. Buna görə də, o, öz tapıntısı haqqında xana məlumat verir. Gülzibanı xanın yanına gətirirlər. Gülzibanın gözəlliyi xanı valeh edir, o, Meytini cəzalandırır, Gülzibanı özünə arvad etmək istəyir. Buna görə də Meytinə elə çətin tapşırıqlar verir ki, onları yerinə yetirmək müşkülə çevrilsin. Xan Meytinə pələng dişlərindən və simurq quşunun lələklərindən saray tikmək tapşırıqları verir. Meytin xanın tapşırığı haqqında məsələni Gülzibaya çatdırır. O, isə onu sakitləşdirərək, yaraqlayıb-yasaqlayıb yola salaraq, ona nə edəcəyini başa salır. Gülziba ona özü bildiyi tapşırıqları verir. İlk dəfə son dərəcə yorğun yoldan sonra Meytin yaşıl ağac bitmiş suyu dumduru göz yaş kimi bir gölün kənarına gəlib çatır. Gülziba ona məsləhət etdiyi ağaca çıxıb gözləyir. Birdən gölün kənarına nəriltili ilə bir pələngin gəldiyini görür. Pələng burada su içib yatmağa başlayır. Demə, pələngin arxa ayaqlarına iri tikan batıbmiş və bundan çox əziyyət çəkirmiş. Meytin ağacdan düşüb tez onun ayağının altından tikanı çıxarıb, yenidən ağaca dırmaşır. Oyandıqdan sonra pələng ayağında ağrı hiss etmir. Ağaca baxanda isə o Meytini görür və insan səsi ilə danışaraq ondan yerə düşməsinə xahiş edir. Meytin pələngə xanın tapşırığı haqqında danışır. Pələng onu sakitləşdirərək, bütün pələngləri Meytinin yanına yığır ki, onların hər birindən iri bir diş çıxarıb Meytini belinə alıb şəhərə aparır. Xanın yanına gəlib Meytin tapşırığın yerinə yetirilməsini deyir. Xan isə saray əsəbləri ilə məsləhətləşdikdən sonra Meytinə başqa, daha bir çətin tapşırıq verir ki, o, simurq quşunun lələyindən böyük bir saray tikməlidir. Meytin yenə də gəlib Gülziba ilə məsləhətləşib yola düşür. O, vadi ilə gedərkən böyük bir ağacın yanına çatır. Orada quşlar şahının iki balası var imiş. Hər il bu quşlar şahının balalarını əjdaha yeyirmiş. Bu dəfə isə əjdaha quşun balalarını yemək istəyəndə Meytin onun başını qılıncı ilə iki yerə bölmür. Quş qayıdıb gələndə Meytini ağacda görür. Əvvəl onun üstünə

hücum çəkmək istəyir, sonra isə görür ki, o, onun balalarının sağ qalmasına kömək etmişdir. Beləliklə, o, Meytindən ehtiyacları haqqında soruşur. Meytin olanlar haqqında məlumat verir. Quşların şahı tezliklə bütün quşları öz yanına çağırır və onlardan hər biri öz lələklərindən birini Meytinə verir. Beləliklə, o, saray tikir. Meytin sarayı tikdirib, xanın yanına qayıdır Xan tikilmiş sarayı gördükdən sonra Meytini ölümə cəzalandıracağını bildirir. Bütün vəzirlər bir yerə yığılıb xana Meytini öldürməyi təklif edirlər. Bunun üçün onlar Meytini xanın valideynlərinin yanına göndərmək istəyirlər. Guya Meytin onların orada necə yaşadıqlarını görməlidir. Böyük bir ocaq qalanır. Meytin yenə də Gülzibanın yanına qayıdır. O, yenə də Meytini sakitləşdirir. Sabah Meytin üçün tonqal qalanır. Meytin tonqalın üstünün arasında insanlardan gizlənərək qoltuğundan quşun lələyini çıxarıb yandırır. Həmin anda quşun özü hazır olur və onu götürüb üstünün içində göyə, öz yuvasına qayıdır. Burada Meytin quşa başına gələnlər haqqında danışır. Quşların şahı Meytinə meyvələr verir və onu başa salır ki, xana bu meyvələri onun valideynləri göndərdiyini bildirsin.

Sabahı gün Meytin yenə də xanın və vəzirlərin gözləmədiyi halda saraya qayıdır. Xan onun hardan gəldiyini soruşur. Meytin o biri dünyadan, cənnətdən, onun valideynlərinin yanından gəldiyi və onların ona hədiyyə göndərdiyini deyir.

Birinci xan özü, sonra vəzirlər meyvələrin dadına baxır, meyvələri xırda-xırda dilimlərə bölmür, onların hamısına cənnət meyvəsinin dadından xəbərdar olmasını təklif edir.

Meytin xana deyir ki, xanın valideynlərinin cənnətdə vəziyyətləri yaxşıdır. Xan cənnətlə maraqlanır. Meytin deyir ki, cənnətə düşmək üçün ən asan və qısa yol tonqaldan keçir. Xan, onun vəzirləri, yaxınları və qohumları tonqalın ətrafına yığışırlar. Meytin xanın əmri ilə tonqalı yandırır.

... Xan bütün qohumları, yaxınları ilə birlikdə yanır. Ağsaqqallar qırx gün xanın qayıtmasını gözləyirlər. Xan isə qayıtmır ki, qayıtmır. Onda xalq xoşbəxtlik quşunu uçurur və xoşbəxtlik quşu gəlib Meytinin çiyinə qonur və, beləliklə, o, vilayətin xanı elan olunur.

«Gülziba» nağlında qədim qadağalar motivindən, tapşırıqlar yerinə yetirilməzsə, onun sonrakı fəsadlarından danışılır. Məsələn, Gülziba Meytini bazara təsəklərlə göndərəndə ona bərk-bərk tapşırırdı ki, heç kimə təsəklərin kim tərəfindən tikildiyini deməsin. Lakin Meytin Gülzibanın tapşırıqlarını yerinə yetirmədiyindən o, bir neçə dəfə cəzalandırılmışdır. Gülziba sandıqda gizlənən vaxt tacir onların evinə gəldiyi anda gözünü yummamışdı və xışlıt eşidən kimi onu götürüb çıxıb getmişdi. Beləliklə, Gülziba özgə adamın əlinə keçmişdir və bununla da ikinci qadağa pozulmuşdur və qəhrəmanlar düşmən qüvvələrin təsiri altına düşmüşdülər. Belə motivin ibrətamiz kompozisiya funksiyası göz qabağındadır (Məsələn, tacir görür ki, o, gözəl Gülzibanı əldə edə bilməyəcək, onda onu Meytinlə birgə xanın yanına gətirir. Xan da Gülzibanı ələ keçirsin deyər, Meytinin başına oyun açır, ona elə tapşırıqlar verir ki, onların yerinə yetirilməsi faktik olaraq mümkünsüzdür. Onların içində əzəmətli sarayların pələngin iri dişləri və quş lələkləri ilə tikilməsi və s. vardır). Bu nağılın məzmununda bir sıra çoxsaylı möcüzələr ortaya gəlir.

Müxtəlif tipli düşmənlərə, sədlərə və çətinliklərə qarşı mübarizədə Meytinə Gülziba və müxtəlif qüvvələr kömək edirlər. Qəhrəmanın möcüzəli köməkçiləri sırasında böyük pələng, quşlar şahı və s. də vardır (məsələn, Meytin pələngin ayağından iri tikanı çıxarıb onu ağrıdan xilas edəndə heyvanlar şahı pələng bütün pələngləri çağırır hərəsinin ona bir iri diş verib Meytinə saray tikməyi tapşırır və o, xan üçün tikilmiş bu sarayı xanın əsabələrinə göstərir. Yaxud da

Meytin əjdahanı öldürür, quşlar şahının balalarını xilas edir və o, Meytindən nəyə ehtiyacı olduğunu soruşub, bütün quşları çağırır onların hamısının ona lələyindən verməsi ilə başqa bir sarayın tikilməsi üçün köməklik göstərir. Quşlar şahı Meytini və tikilmiş sarayı öz caynaqlarına götürüb xan meydanına gəlir. Yaxud da Meytini xan diri-diri tonqalda yandırmaq əmri verdikdə, quşlar şahı yenə də burada onun köməyinə gəlir və Meytini bu bələdan da qurtarır və s.).

Digər qaraqalpaq sehrli nağıllarında olduğu kimi, bu nağılda da qəhrəmanı çoxsaylı sirli-sehrli möcüzələr müşayiət edir. «Gülziba» nağlında – bu, əjdahadırsa, «Cadugər» nağlında kəllədir. «Qızıldaş» nağlında bu, ilandır, «Varlı oğlu, kasıb oğlu» nağlında bu kasıb oğlunu yemək istəyən qəddar qarıdır. «Ögey ana» da isə bu, küpəgirən qarıdır və s. Onların hamısı dünyada bədlük simvolu kimi çıxış edirlər. Onların qroteskli təsviri, hiperbolizasiya olunması qəhrəmanların digərləri üzərində üstünlüyünü göstərir. Bununla belə bu nümunələrdə qəhrəmanın daim bütün düşmənlərindən həm nəhəng, həm bacarıqlı, həm də hiyləgər olduğu göstərilir. Burada xalqın düşüncəsində təbiətin insana xidməti arzusu və təbiət qüvvələri üzərində qələbənin üstünlüyünü qeyd etmək istəyi dayanmışdır.

Qaraqalpaq sehrli nağıllarının ənənəvi mövzularından biri iki bir-birinə qarşı dayanan xeyirxah və bəd qüvvələrin qarşılığının mübarizəsidir. Buradakı xeyirxahlıq daim bədlük, şəər üzərində qalib gəlir. Bu mənada «Varlı oğlu, kasıb oğlu» nağılı daha maraqlıdır.

Nağılda göstərilir ki, bir məktəbdə varlı oğlu ilə kasıb oğlu təhsil alırlar. Kasıbın oğlu, varlının oğlundan daha yaxşı oxuyur. Bəyin oğlu buna dözmür. Varlı oğlunun valideynləri uşaqdan nəyə görə onun əhval-ruhiyyəsinin yaxşı olmadığını soruşduqda varlı oğlu elə şeylər tələb edir ki, onları tapmaq heç də asan deyildir. Hər dəfə də çətin hasil olası şeylərin,

aşyaların dalınca kasıb oğlu göndərilir. Paradoksal görünməyə də, hər dəfə kasıb oğlu bütün bu çətin tapılan şeyləri əldə edib geri qayıdır və bəy oğlunun bütün tapşırıqlarını yerinə yetirir. (Qeyd edək ki, ilk dəfə bəy oğlu qanadlı tulpar-at istəyir ki, o Barsa – Gelmez (Varsa-Gəlməz) vilayətindədir. Qaraqalpaq nağıllarında Barsa-Gəlməz Azərbaycan nağıllarındakı Gedər-Gəlməz kimi son dərəcə xoşagəlməz bir yerdir. Barsa-Gəlməz-gedər-qayıtmaz deməkdir. Varlı oğlunun da istəyi bu idi ki, kasıb oğlu məhz getdiyi yerdən qayıtmasın. Bəy oğlunun tələbləri getdikcə artır. Bəy oğlu ay üzlü qəşəng bir qız da istəyir ki, o, da məhz Bay-Terek ağacının altındadır. Lakin buna baxmayaraq, hər dəfə də şər qüvvələr kasıb oğlunun dostuna çevrilir. Məsələn, qoca bir qarı oğlana köməyə gələrkən həm də ona üç oğlunu kömək etmək üçün dəvət edir. Beləliklə, qarının üç oğlu – Sarı-Dağ, Qara-Dağ, Göy-Dağ kasıb oğluna xeyli kömək edirlər. Bəy oğluna qəşəng qızı gətirib çıxarmaq üçün oğlan yanar tonqala atılır və qızın atası ilə mübahisə edir. Qarının oğullarından hər biri Sarı-Dağ, Qara-Dağ və Göy-Dağ birinci sutökən, ikinci dağları çevirən, üçüncü isə çox nadir eşitmə qabiliyyətinə malikdir. Bunun üçün qızın atası oğlanın qarşısında beş şərt qoyur. Birinci şərt su dolu vedrə ilə hündür ağaca qalxmaq və oradan aşağı düşməklə suyun bir damcısını da yerə tökməmək; ikinci şərt – bütün yarışdakıları çaparlıqda ötmək; üçüncü şərt – elə bir güləşçi ortaya çıxartmaq ki, o, digər güləşçinin gücünə tablamalıdır; dördüncü şərt – xan qızını axtarıb tapmaq; beşinci, sonuncu isə yanan tonqalın üstündə oturmağı bacarmaq. Lakin bu şərtləri yerinə yetirə bilən adamın sağ qala bilməsi də möcüzə kimi görünə bilərdi. Oğlanın dostlarından hər biri, həm sutökən, həm dağları çevirən, həm də nadir səs eşitmə qabiliyyətinə malik olanlardan, hər biri ona özünəməxsus şəkildə kömək edirlər. Kasıb oğlu xan qızını ələ keçirir, üstəlik tulpar at da onun olur. Öz ailəsi ilə şad-xürrəm yaşayırlar.

Əgər ilk qaraqalpaq sehrli nağıllarında fantastik möcüzələr, simasız eybəcərliklər, məsələn, məkrli, son dərəcə xəsis, şər, lovğa, özündən razı varlıqlarla təsvir olunurdusa, sonrakı dövrdəki qaraqalpaq nağıllarında bütün bu xüsusiyyətlər qəhrəmanın düşmənləri üçün xarakterik olur. Demək olar ki, bütün nağıllarda xana münasibət həm gülməli, həm istehzalı, həm də mənfidir. Bu «Gülziba», «Cadugər», «Varlı oğlu, kasıb oğlu» və digər nağıllarda da yaxşı nəzərə çarpır.

Məlumdur ki, sehrli nağıllar xalqın estetik və mənəvi ideallarının ifadəçisidir. Məhz buna görə də sehrli nağıllar üçün qəhrəmanlar öz ağı, düşüncəsi, digər sehrli qüvvələrin köməyindən istifadə edərək bütün çətinliklərə sinə gərən, bütün sədləri aşib keçən və daim həqiqət, ədalət axtaranlardır. Sehrli nağıllarda poetik xülyanın gözəlliyi, M.Qorkinin yazdığı kimi, şirin düşüncələrin təsiri altına düşməkdir ki, bu, da Şərq nağılları üçün də xarakterikdir. Onlar məhz xalq tərəfindən ortaya qoyulmuş yüksək sənət və təcrübənin nəticəsi kimi dəyərləndirilməlidir. Estetik gözəllik və sosial həqiqətin təsdiqlənməsi pafosu – möcüzə təhkiyəsinin mahiyyətini təşkil edir. Və məhz bu da qaraqalpaq sehrli nağıllarının poetik formasının səciyyəvi xüsusiyyətini təyin edir. Sehrli nağıllar heç də qəhrəmanın birbaşa idealizasiyasının qarşısında dayanmırdı. Sehrli nağıllarda həm də mükəmməllik, qəhrəmanlıq, gəncliyin bütün gücü, böyüklüyü, qüvvəti, gözəlliyi, daxili hiss və həyəcanları mövcuddur. Qəhrəmanların nə qədər daxili, xarici simaları gözəl görünməyə də, onların fikri xalqla birgədir, lakin insanlara bədbəxtlik gətirən bütün qəhrəmanlar simasız, eybəcər və komik personajlardır.

Qaraqalpaq sehrli nağıllarının həm də olduqca mükəmməl və ciddi kompozisiyası vardır. Onlar bütün hekayəti vahid xətt altında özündə birləşdirmək ideyasına bağlıdır. Bununla belə qaraqalpaq nağıllarının süjeti heç də mürəkkəb

konstruksiyalı deyildir. Ona bir sıra əlavə gedişlər, süjetli nağıl təhkiyəsinin inkişaf dinamikasını müəyyənləşdirən və qəhrəmanın mühüm mətləbə çatması ilə bağlı olan səylər əlavə olunur. Qəhrəman qeyri, ehtimal olunmayan çətinliklərin hamısını öz yolunda dəf edir. Bütün bunların hamısı möcüzəli əşyaların köməyi ilə həyata keçirilir. Məsələn, sandıq, qırmanc, kəllə və s., heyvan köməkçilər - əjdaha, pələng, simurq quşu və s. təhkiyə sona yaxınlaşdıqca mübarizə daha da gərginləşir.

Qaraqalpaq sehrli nağıllarına inkişaf edən, dəyişkən xarakterli gedişlər yaddır. Belə nağıllarda qorxaq həmişə qorxaq, qoçaq həmişə qoçaqdır, etibarlı arvad həmişə etibarlı, məkrli isə daim məkrlidir.

Qaraqalpaq sehrli nağıllarının kompozisiyasının yetkinliyi təhkiyənin əsasına qoyulmuş konfliktin verilməsinin nəticəsi kimi yaranır. Nağılda çoxsaylı personajlar iştirak etmir, burada yalnız elələri iştirak edir ki, onlar üçün konfliktin yaranması, inkişafı və həlli məsələləri öz əksini tapır.

Qaraqalpaq sehrli nağıllarında hadisələrin gözlənilmədən gedişindən istifadə priyomu və bu priyomdakı təsvirin zaman daxilində olan ciddi ardıcılığı onların effektini gücləndirir. Belə priyom, burada, əlbəttə, estetik möcüzə və qeyri-adiliklə bağlıdır ki, onlardan konfliktli məqamlarda daha çox istifadə edilir. Bu isə öz növbəsində arasında uyğun olmayan hadisələri qarşı-qarşıya qoyur, təfəkkürü, təxəyyülü heyran edir, dinləyicini onun ziddiyyəti ilə toqquşdurur, onlardakı əks münasibətləri göstərir, belə olduqda xoşbəxt olmayan, hamı tərəfindən lənətlənən qəhrəman bəzən hamıdan yüksəkdə dayanır və s. Beləliklə, kasıb varlı, varlı isə kasıb olur.

Qaraqalpaq sehrli nağıllarında tez-tez uyğun situasiyaların təkrarlanmasına yol verilir. Belə situasiyaların üçqat təkrarı, epizodu, nağıllardakı effekti daha da yüksəltmək

məqsədi ilə aparılır. Belə ki, məsələn, Meytinlə olan əhvalatlar («Gülziba» nağılında), kasıb oğlu ilə («Varlı oğlu, kasıb oğlu» nağılında), ailənin kiçik oğlu ilə olan əhvalatlar («Cadugər» nağılında), cigitlə bağlı hadisələr («Ögey ana» nağılında və s.) xarakterikdir. Üç dəfə cigit üç xanın qızıl küpəsini dürüst nişan alıb vurur və üç xan qızını özünə arvad edir, bu «Ögey ana» nağılından; üç xan Meytinə üç tapşırıq verir və Meytin də o tapşırıqları üç dəfə yerinə yetirir. Beləliklə, qaraqalpaq sehrli nağıllarında «üç» rəqəmində nağıl təhkiyəsindən istifadə məqsədə çatmağın son dərəcə çətinliyini, qeyri-adiliyini göstərir. Deməli, məqsədə çatmaq üçün burada bacarıq, bilik və qətiyyətlilik lazımdır. Epizodların üçqat təkrarı həm də qəhrəmanların müdrikliyini sınaqdan çıxarmaqdır, üçqat təkrarlanan döyüşlər isə onun əlavə daha şışirdilmiş epizodları ilə birlikdə həm də bizə qaraqalpaq sehrli nağıllarında təhkiyənin bir neçə genişləndirilmiş motiv və epizodlarla bağlılığını göstərir. Qaraqalpaq sehrli nağıllarında situasiyaların uyğunluğunu, heç şübhəsiz ki, nağılların konkret poetik məzmunundan təcrid olunmuş şəkildə öyrənmək düzgün olmazdı. Məsələn, «Varlı oğlu, kasıb oğlu» nağılında kasıb oğlu varlı oğlunun tapşırığı ilə tülpar at və gözəl qız dalınca gedir. Kasıb oğlan nəhayət onlarla birgə çoxsaylı var-dövlət əldə etmiş kimi də geri dönür. Təbii ki, bu var-dövləti artıq o, varlı oğlu üçün yox, məhz özü üçün gətirmiş olur. Yaxud «Cadugər» nağılında düşmənlərə qarşı mübarizədə fərqlənmiş cigit xanın xoşuna gəlir və xan da nəticədə öz qızı ilə onun toyunu edib, taxtacını da ona verir.

Qaraqalpaq sehrli nağıllarında təkrarlanan bədii effekt həm də özünü təhkiyədə son dərəcə ornamental, bərli-bəzəkli quruluşa malik olmasında əks etdirir. Bu isə hərəkətin ləngiməsini göstərir, bir tərəfdən, burada nağıl janrına marağ məsələsi əks olunursa, digər tərəfdən, nağıllardan ortaya çıxan təəssürat güclənir.

Qaraqalpaq sehrli nağıllarının sonluğu adətən nağılvəri, zarafatıyana, ritmik, qafiyəli şəkildə sona yetir. Onların məqsədi dinləyicinin diqqətini arzu, istəklərdən gerçəkliyə, daha doğrusu, xülyadan məişətə yönəltməkdən ibarətdir. Bir sıra qaraqalpaq sehrli nağıllarında onların sonluğu adətən aşağıdakı kimi verilir. Məsələn, qəhrəman («Gülziba» nağılında) Meytin Gülzibanın atası ilə dostluq edir və onlar şad-xürrəm yaşamağa başlayırlar. Xan öz cigit kürəkənini və qızını ən yaxşı sarayda yerləşdirməyi əmr edir və qırx gün, qırx gecə toy-büsat qurulur, toy-bayramdan sonra xan cigiti öz yerinə taxt-tacına əyləşdirir («Cadugər»). Tezliklə onlar varlanır və əvvəlkindən daha yaxşı yaşamağa başlayırlar («Qızıl daş») və i.a. və s.

Qaraqalpaq nağıllarında zavyazka adı tiplidir: qəhrəman öz məqsədinə çatır, ya da o, möcüzələrlə rastlaşır. Xanlara qalib gəlir. Xanın taxt-tacının yiyəsinə, varisinə çevrilir, xanın qızı ilə evlənir, yaxud da öz ölkəsinə, misli görünməyən vətənlə qayıdır. Nəzərdə tutulmamış yerdə atası ilə görüşür. Məsələn, «otuz, yaxud qırx gün toy-bayram edilir. Bütün arzu istəklər yerinə yetirilir». Qaraqalpaq sehrli nağıllarının finali üçün müsbət sonluq xarakterikdir. Nağıl qəhrəmanının idealizasiyası burada müəyyən bədii priyom və vasitələrlə həyata keçirilir ki, onlardan daha sabiti və geniş yayılmışı da məhz hiperbola, kontrastdan və təkrarlardan istifadə etməkdir. Qaraqalpaq nağıllarında təkrarlar adətən hadisələrin mürəkkəbləşdirilməsi və yaxud obrazların qəhrəmanlaşdırılması ilə bağlı olur.

Süjetin qurulmasında «üçqatlığın» qorunub saxlanması, üç qardaş, üç qız haqqında, üç gecə haqqında söhbət də belə süjetin dinamikasında daim iştirak edir.

Qaraqalpaq sehrli nağılları son dərəcə maraqlı və zəngin dil-üslub xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Maraqlıdır ki, onların epik təhkiyəsində frazeologizmlərdən istifadə ilə personajlar

adətən onlara xas olan nitq ornamentasiyası ilə fərqlənir. Bütün bunların hamısı, heç şübhəsiz ki, nağılların dərin mənasının açılmasına, nağılların lirik şəkildə nəql olunması və nəticədə hekayətlərin emosional təsiri ilə bağlıdır.

Qaraqalpaq sehrli nağılları həm də digər xalqların nağılları kimi insanları utilitar məişət məqsədi güdən qədim hekayətlərin yenidən poetik şəkildə canlandırılması ilə bağlıdır. Nəticədə onların hamısı müəyyən mərasimlər, mifoloji təsəvvürlərlə mürəkkəbləşmişdir. Sehrli nağılların xələfləri isə, təbii ki, hekayətlər olmuşdur ki, onlar müxtəlif məişət qadağalarını qorumağı məsləhət bilirdi. Qədim insanlar daim müxtəlif düşmən qüvvələrlə, xəstəliklərlə, bədbəxtliklərlə, aclıqla-yalavaqlıqla, yanğınlarla qarşı-qarşıya dururdular. Onlar daim təbiətin sirli-sehrli qüvvələrinin təsiri altından çıxmağa can atırdılar. Onlar elə davranırdılar ki, bu insanların həyatı mürəkkəb qadağalar sistemi altına düşürdü. Bu qadağalar insanın ayrı-ayrı hərəkətlərinin üstünə yığılır və onların ayrı-ayrı əşyalara, predmetlərə toxunması qadağan olunurdu. Qadağaların pozulması isə öz ardınca yeni təhlükəli nəticələr ortaya çıxarırdı ki, burada da məhz insan fəvqəlvüvvələrin qurbanına çevrilirdi.

Qaraqalpaqların sehrli nağıllarının əksəriyyəti evi, yaşayış yerini, hər hansı bir yerə toxunmanı, hər hansı bir iş haqqında danışmanı, nə isə etməni qadağan edirdi. Yadımıza salaq ki, qaraqalpaq sehrli nağıllarının bir neçə yerində məsələn, «Səndən təsəyin kim tərəfindən tikilməsini soruşduqda, demə» («Gülziba»), yaxud «Götür bu açarı, göz-bəbəyin kimi onu qoru. Bu açarla sən bütün otağı mənim sarayımda açə bilərsən, amma ən axırını, qırxıncı otağa baxmağa çalışma» («Cadugər»), «Tək qalmış ağac altında quyunu qaz, məni orada qoy...», amma bu barədə cadugərə bir kəlmə də söz demə» («Cadugər»), ilanın cigitə qızıl daş hədiyyə etməsi də qaraqalpaq nağılında öz əksini tapmışdır («Qızıl daş”).

Gənc oğlan da qızıl daşı aldıqdan sonra varlanır və onu hər yerdə uğur gözləyir. O, dünyada ən gözəl qızı sevir və onunla evlənir. Lakin cigit işsizlikdən boğaza yığılıb, nəhayət ova çıxır. Getmək vaxtı o qızıl daşı arvadına verərək deyir: «Onu göz-bəbəyin kimi qoru, heç kimə vermə» («Qızıl daş»). Əlbəttə, hər hansı magik, əfsun hərəkəti etməklə, hər hansı bir səbəb ucbatından əgər qadağa pozulursa, qəhrəmanın düşməni qüvvəsinin öldürücü gücündən xilas ola bilməsi çətinləşir. Əfsun əşyalarının sırasında üzük, balta, yaylıq, güzgü, kəmər, çörək, su, ot, yer, dəyənək, heyvan diş, quş lələkləri və s. iştirak edə bilər. Demək olar ki, bütün bu əşya və şeylərin hamısı qaraqalpaq sehrli nağıllarında möcüzə yaradır. Məsələn, dəyənək nağıllarda bir-birinin ardınca nə qədər möcüzələr yaradır, insanlara kömək edir, onları dirildir, yaxud qüvvədən salır, qəhrəmanı digər qorxulu möcüzələrin hamısından güclü edir və s. Beləliklə, dəyənək qaraqalpaq nağıllarında insanı bəzən heyvana, bəzən quşa bənzətməklə heyvanlara insan görkəmi, siması verir. Nağıl fantaziyasının əfsun hərəkətləri ilə əlaqələri həm də sehrli sözdən söhbət düşdükdə hiss olunur. Belə olduqda, xeyli süjetlər bədbəxtliyin ortaya çıxması motivinə söykənərək qorunmasına və yaxud nəzərdə tutulmamış deyilmiş sözün təsiri ilə yarana bilər. Məsələn, qaraqalpaq sehrli nağıllarında qəhrəman bir nəfəsi, səsi, qışqırtısı ilə əzəmətli saraylar yaradır, gölləri, dənizləri və s. quruda bilir.

Qaraqalpaq nağıllarındakı nağıl ənənəsi heç də sırf janr diferensiasiyası və onlardakı professional nağılçılığın mövcudluğu ilə fərqlənmişdir. Nağıllar burada həm çobanlar, həm ağsaqqallar, həm qocalar, həm qarılar, həm ovçu, həm də söz-söhbətə meyilli olanlar, bəzən də baksı və jraular tərəfindən yaradılıb ortaya qoyulmuşdur. Qaraqalpaqların sehrli nağılları digər xalqların nağıllarına xas olan bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Qaraqalpaq nağıllarında daim

fantaziya mövcuddur. Bu da qaraqalpaq nağıllarının başlıca cəhəti, onun nüvəsidir. Onların kompozisiyasında – başlanğıc, epik təhkiyə, zavyazka, kulminasiya və razvyazkadan ibarət olan konflikt, sonluq olduqca sadə, səmərəli dil və üslub xüsusiyyətləri mövcuddur; qaraqalpaq nağıllarında istifadə edilən poetik formula olduqca mükəmməldir; qəhrəmanların təsvirində – ziddiyyətli hiperbolizasiya və idealizasiya mühüm yer tutur. Qaraqalpaq sehrli nağılları milli koloritlə və özünəməxsusluqla seçilməklə, həm də xalq nağıl ənənəsinin mühüm cəhətlərinə və xüsusiyyətlərinə söykənməklə formalaşmışdır.

2. Heyvanlar haqqında nağıllar

Qaraqalpaq heyvanlar haqqında nağılları, yaxud folklorşünaslıqda qəbul olunduğu kimi «heyvan eposu» adlanan bu sahə nağıl janrının olduqca mühüm hissəsini təşkil etməklə şifahi xalq yaradıcılığının qədim növlərindəndir. Heyvanlar haqqında nağıllar animist və antropomorfist insan təsəvvürlərini və anlayışlarını özündə əks etdirmişdir. Onlar düşüncəli və ağıllı şəkildə hərəkət etməklə bacarıqlı görünürlər.

Məlumdur ki, digər xalqlarda keçmiş zamanlarda vəhşi heyvanlar (şir, ayı, canavar və s.), bəzi ev heyvanları – at, qoyun, inək, donuz, pişik müqəddəs hesab edilmiş və insanlar onlara daim səcdə etmişlər. Digər xalqlarda olduğu kimi qədim animist, totemist və magik dünyagörüşünün bəzi izləri qaraqalpaqlarda da qalmaqdadır.

Animizm, daha doğrusu, təbiətin canlandırılması, təbii ki, bu dövrün özünün yaranması ilə bağlı idi. O dövrdə insan heç də ani olaraq öz dünyasından ayrılmaq istəməmişdir. İbtidai düşüncə tərzini bütün hallarda insanla heyvanlar arasındakı davranışlardakı əlaqələri, uyğunluqları axtarmağa

can atmışdır. Tayfa quruluşu mərhələsində totemizm əmələ gəlmişdir ki, o da insanların mənşəyinin bu və ya digər heyvanlardan, yaxud bitkilərdən alınmasını diqqət mərkəzinə çəkir. Məsələn, bir tayfa özünün ancaq ayıdan, digərlərinin tülküdən, üçüncüsünün isə canavardan və s. əmələ gəldiyini düşünürdü. Məlum olduğu kimi, türk xalqlarının ulu əcdadı dişi qurd hesab olunur. Bu barədə qədim çin mənbələri və digər mənbələrdə xeyli məlumatlar mövcuddur. Totemə çevrilmiş heyvanlar daim ilahiləşdirilirdi. Totemə inam müxtəlif əfsun, adət və ənənələrin ortaya çıxmasını şərtləndirdi. Onların başlıca məqsədi insan nəsli ilə totem arasında yaxınlıq görmək idi. Belə olduqda totem insanlara xidmət edirdi. Böyük qazax folklorşünası və etnoqrafı Ç. Valixanov bununla bağlı yazırdı: «Ümumiyyətlə, heyvan xalqlar arasında elə bir yeganə vasitədir ki, onun kökü müxtəlif nəsillərə gedib çıxır... məsələn, heyvan sümüyünü tapdamaq yolverilməzdir. Əgər heyvanlar hər hansı bir xüsusiyyətə malikdirsə, onları övliya adlandırırırlar. Məsələn, qızıl qazı ovlamırlar. Qorxurlar ki, quşlar şahı onları cəzalandıra bilər. Bayquşu, yapalağı, göy-qarğanı, ağacdələni və ququşunu da ovlamırlar.⁶ Türk xalqları elə hesab edirlər ki, onların ayaqları, başları, yapalağın isə lələkləri onları bəd qüvvələrdən xilas edir, ona görə də, onları məhz yurta, ya da ki, uşaq beşiyinin başından asırlar.

Qaraqalpaq nağıllarında heyvanlar və quşlar nəinki insanların dostu, həm də onların düşməni kimi çıxış edir. Qaraqalpaqların həyatında heyvandarlıq son dərəcə mühüm yer tutur. Buna görə də qaraqalpaq nağıllarında həm də atın yeri müstəsnaqdır. At insanın ən ağıllı, ən yaxşı, ən etibarlı dostu kimi təsvir olunur. İnsanların köməkçiləri kimi isə ağ, göy ilan, simurq quşu, dəvə, pişik, it çıxış edir. Xeyli heyvanlar və quşlar da vardır ki, onlar qaraqalpaq nağıllarında aşağıdakı səciyyəvi xüsusiyyətlərilə fərqlənir: şir, pələng – daim xoşbəxtlik daşıyıcısı; tülkü – bic və son dərəcə mərkli;

canavar – xəsis və çox yeyən; eşşək – küt və bic; ayı – fiziki qüvvənin tipik nümayəndəsi, yöndəmsiz, başdan xarab və s.; dəvə – öz düşüncəsizliyi, insanlara kömək göstərməsi və hamıya inanması ucbatından əzab çəkən; dovşan-qorxaq; quşların əksəriyyəti isə ağıllı və düşüncəsi ilə fərqlənir.

«Qaraqalpaq xalq nağılları» kitabında, demək olar ki, heyvanlar haqqında əksər nağıllar verilmişdir ki, onların sırasında «Xeyirxah qoca və oğru ağacdələni», «Yerş», «Bacarıqlı cigit», «Hiyləgər tülkü», «Ağacdələni və tülkü», «Tülkü və öküzlər», «Öküz və dəvə», «Eşşək bicliyi», «Milçəklər şahı», «Lovğa siçan», «Şir və hiyləgər dovşan», «Canavar və it», «Qızıl quş», «Qızılbaşlı ilan», «Tülkü və xoruz», «Aldanmış canavar» və s. verilmişdir. Qaraqalpaq sehrli nağılları ilə müqayisədə qaraqalpaqların «heyvan eposu» daha müxtəsər və lakonikdir. Bununla belə, onlarda ifadə olunmuş fikir öz dərinliyi ilə fərqlənir.

«Bacarıqlı cigit», «Tülkü və öküzlər», «Eşşək və dəvə», «Lovğa siçan», «Canavar və it» nağıllarında eyni zamanda, həm də bir neçə heyvanlar, quşlar, ev heyvanları iştirak edir ki, onlardan hər biri öz xarakterik xüsusiyyəti və davranışı ilə yadda qalır.

İnsan davranışına istehza və onların xarakteristikası ilə bağlı heyvanların davranışı, özlərini aparması ilə bağlı nağıllar daha sonralar yaranmışdır. Beləliklə, təhkiyənin mühüm hissəsi kimi insanın xarakterik xüsusiyyətinin mənfi cəhətləri ictimai və sosial münasibətlər bu nağıllarda daha yaxşı öz əksini tapmışdır. Bunlar da öz növbəsində bədliklə, ədalətsizliklə, şər qüvvələrlə mübarizənin bir forması kimi özünü büruzə verir. Pələngin, canavarın, ayının, tülkünün və digərlərinin obrazlarının köməyi ilə qaraqalpaq nağıllarında xanın, bəyin, tacirlərin yabançı cəhətləri tənqid atəşinə tutulur. Bu tipli qaraqalpaq nağıllarında əksər hallarda çobanlar çıxış edir ki, adətən onların köməyi ilə, təhkiyənin bu və ya digər

tərəfi qurulur və bununla da xalqı, insanı hamıdan yüksəkdə görmək kimi müsbət xüsusiyyətlər, ədalətlik və xeyirxahlıq göz önündə canlanır.

Qaraqalpaqların heyvanlar haqqında nağıllarında əksər hallarda tülkü və eşşəyin hiyləgərliyindən danışılır. Məsələn, «Hiyləgər tülkü» nağılında Şirin, Tülkünün, Canavarın, Çaqqalın və Dəvənin dostluğundan söhbət gedir....

Nağılda deyilir: *Onlar yolda çox bərk acırlar. Tülkü Dəvəyə müraciət edərək deyir: «Sən indi təksən. Əgər səni kəsib gələn ilə hər birimiz sənə bir dənə dəvə gətirsək, onda dörd dənə olacaqdır». Dəvə razılaşıb, onu kəsirlər və dörd yerə bölürlər. Xəsis çaqqal dəvənin budunun birini gizlin yerə çəkir və o qədər yeyir ki, axırda çatlayır. Canavar Tülküyə deyir: «Əgər mən onun böyrəklərindən birini yesəm, necə olar?».* Canavar yeməyə başlayanda Şir bunu görür və dalınca atılır. Canavarla Şir gözdən itir və bu an Tülkü həmin o budu başqa bir yerə çəkib yaxşıca gizlədir.

Şir Qurdu tuta bilmir, geri qayıdıb görür ki, ət yoxdur. Tülküdən soruşur:

- Dəvə necə oldu? Dəvə orda qaldı, çaqqal isə yeyib çartladı.
- Onda biz özümüza yem axtarmalıyıq?

Bu dəmdə Tülkü dəvənin bağırsaqlarını qoltuğu altında gizlədib yolda yeyə-yeyə gətirmiş. Birdən Şir onu görüb soruşur:

- Sən nə yeyirsən?
- Tülkü cavab verir – öz bağırsaqlarımı yeyirəm.
- Şir deyir ki, onda mənim də bağırsaqlarımı çıxar, mən də yeyim.

- Siz güclüsünüz, ağrıyib məni öldürərsiniz.

- Şir deyir – əgər sən məndən qorxursansa, onda əlimi, ayağımı bağla.

Tülkü belə də edir. Onun əl-ayağını bərk-bərk iplə bağlayıb sonra Şirin qarnını yırtır. Şir ölür. Onun ətini də Tülkü gizli yerə aparıb saxlayır, orda yeməyə və kökəlməyə başlayır.

Bir dəfə Tülkü gəzməyə çıxır. Fikirləşir ki, o daha qüvvətli və

gözəldir. Elə bu anda görür ki, it yolla gedir və it onun dalınca düşür. Tülkü Allaha yalvarır: «Ey böyük Allah, səndən təvəqqe edirəm ki, məni bu itdən qoruyasan, məni xilas etsən, bir batman darı verərəm».

Tülkü xilas olur. O Allaha inandığından qorxur ki, Allah məndən bunu, yaqın ki, tələb edəcək.

Tülkü fikirləşir:

- Əgər Allah doğrudan da varsa və o məndən borcu soruşsa deyəcəyəm: Mən bu darını haradan götürürəm? Yoxumdur, mən nə onu becərir, nə də yemirəm. Bununla belə vəd olunanı gözləmək gərəkdir, - deyir.

Yaxud digər «Eşşək və öküzlər» nağılına diqqət yetirək. Nağılda eşşəyin həm gicliyi, həm də bicliyi haqqında danışılır.

Kəndlinin iki öküzü və bir eşşəyi varmış. Öküzlərlə o, yer şumlayır digər ağır işlər də görürmüş. Eşşəksə daim evin kənarında gəzirmiş.

Eşşəyin öküzlərə yazığı gəlir. Bir dəfə onlara deyir:

- Əgər yeminizdən imtina edib yeməsiniz, onda xəstələnərsiz. Xəstə öküzlərlərəsə yiyəniz yer şumlatdırmayacaqdır.

Öküzlər eşşəyə qulaq asır, nə yem yeyir, nə də bir iş görür, beləliklə, zəifləyib əldən düşürlər.

Kəndli belə olduqda öküzlərin yerinə işsiz-gücsüz eşşəyi xışa qoşur və yeri şumlamağa başlayır. Bir dəfə həddən artıq bərk yer şumlayanda yorulur.

Axşam qayıdanda eşşək öz gicliyi haqqında düşünür və gəlib öküzlərə deyir:

Siz tez dirilin. «Əgər ayağa qalxmasanız, sahibiniz sizi kəsib atliyə verəcək». Öküzlər bundan qorxur və tezliklə yem yeyib dirçəlməyə başlayırlar. Bununla da kəndli onları xışa qoşduqdan sonra eşşəyi işləməkdən azad edir...».

Beləliklə, bu nağıllarda biz tülkü və eşşəyin şir və öküzü ələ saldıqlarının şahidi oluruq. Dəvənin, canavarın, öküzün nağıllardakı belə xüsusiyyətlərinin fenomenal başdanxarab-

lığı hər şeydən öncə onların özlərini gözdən salır. Belə təsvirlərdə nəinki dəvənin, canavarın, öküzün hərəkət və davranışı, həm də insan tipinin real xüsusiyyətləri və bu tiplərə münasibət öz əksini tapır. Qaraqalpaq nağıllarında dovşan və siçan adətən zəiflər rolunu oynayır. Onlar həm də tez küsəyəndirlər. Bu tipli nağıllar üçün sosial mahiyyət daha mühümdür. Ev heyvanları və quşlarından müsbət qəhrəman kimi iti, pişiyi və xoruzu göstərmək olar. Pişik dostluğa olduqca sadıqdır, xoruz isə bütün incidilənlərə kömək olmağa hazırdır. Bununla belə bu nağıl personajlarının müsbət cəhəti də son dərəcə şərtidir. Bu tipli nağıllara “Bildirçin və tülkü”, “Xeyirxah qoca və oğru sağsağan” və s. nümunə göstərə bilərik.

Heyvanlar haqqında olan qaraqalpaq nağılları özündə heyvan və insan xarakterini uğurlu şəkildə birləşdirməklə obrazlar yaradır. Və, təbiidir ki, onlarda həm də insan psixologiyası üçün xarakterik olan xeyli şeylər ortaya qoyulur. Heyvanların nağıllarda obrazının özünəməxsusluğu ondadır ki, burada əksini tapmış insan xüsusiyyətləri heyvan xüsusiyyətlərini sıxışdırıb aradan çıxarmır. Bi tipli nağıllarda kinayə, eyham nə qədər inkişaf etmiş olsa da, orada həm də kinayə görmək mümkün olmur.

Heyvanlar haqqında olan qaraqalpaq nağıllarının əksəriyyəti uşaqlara ünvanlanmışdır. Onlar əksər hallarda idraki və didaktik xarakter daşıyır. Onlar üçün yumor xarakterik olmaqla yanaşı, həm də sadəlik və müxtəsərlik xasdır. Heyvanlar haqqında nağılların strukturu kifayət qədər sadədir. Burada süjet quruluşu kompozisiyanın əsası kimi xidmət edir. Hadisələrin gedişindən asılı olaraq hadisələrin özü və bütün təhkiyə materialı bölüşdürülür.

Heyvanlar haqqında nağıllar üçün dialogizm digər nağıllarda olduğundan daha çox inkişaf etmişdir: dialogizm hərəkəti inkişaf etdirir, situasiyanı açır, personajların vəziyyətini göstərir.

Qaraqalpaqların heyvanlar haqqında nağılları üçün sadə süjet kompozisiyası xarakterikdir. Bu tipli nağıllarda həm də təhkiyənin bağlıca epizodunun təkrarlanması ilə qarşılaşmaq mümkündür. Bu, nağılda yer almış başlıca fikri daha aydın edir: situasiyaların uyğunluğu və nəticələrdəki ziddiyyətlər daha çox nəzərə çarpır. Bəzi qaraqalpaq heyvanlar haqqında nağıllarda biz hadisə və hərəkətlərin daha da gərginləməsi və mürəkkəbləşməsi ilə müşayiət olunduğunu görürük. Onun bədii mahiyyət və mənası hər bir konkret hallarda ayrıca qeyd olunur. Bununla belə burada başqa bir dəyişməz məqam da var: təkrarlar nağılın uşaq tərəfindən asan mənimsənilməsinə, başa düşülməsinə və yadda qalmasına kömək edir.

Əksər qaraqalpaq heyvanlar haqqında nağıllarda ritmik təhkiyəyə qaçılmaz, əksinə zəngin obrazlılığa meyl hiss olunur, adi gizli xalq danışığı dilindən istifadə olunur ki, bu da hər bir nağılın deyim qatını təşkil edir. Heyvanlar haqqında nağıl personajlarının dili müxtəlif təbəqələrin və müxtəlif fərdi simaların məişət nitqini yaradır. Bu nağıllarda nitq replikalrı kifayət qədər həyatidir.

Qaraqalpaqların heyvanlar haqqında nağıllarına müsbət və mənfilərin bir-birindən ciddi şəkildə fərqləndirilməsi xasdır. Heç vaxt hər hansı bir personajın hansı – mənfiyə, yaxud müsbətə ail olması şübhəsi ortaya çıxmır. Bu heç də materialın primitiv şəkildə yox, uşaq tərəfindən qəhrəmanların davranış və hərəkətlərinin əks edilməsi ilə ortada durur. Qaraqalpaq heyvanlar haqqında nağıllar üçün aydın obrazlılıq xarakterikdir. Qaraqalpaq heyvanlar haqqında nağıllarda heyvanların başlıca davranış qaydaları dürüst əksini tapır.

Nağıllarda heyvanların bioloji davranışı, onların “xarakteri”nin, “xasiyyəti”nin mühüm xüsusiyyətləri səlis epitet və ayama ilə müəyyənləşir. Qaraqalpaq heyvanlar haqqında nağıllarda təhkiyə, adətən, yumorla canlandırılır

və bu onlarda fantastikanın özünəməxsusluğu ilə bağlıdır. Yumor “qəhrəmanın” hər hansı zahiri detal və davranışının xarakterik xüsusiyyətini, obrazın həqiqiliyindəki cəhəti göstərməklə əks olunur.

Qaraqalpaq heyvanlar haqqında nağılların ən sevimli nitq formalarından biri dialoqdur. Dialoqlar bu tipli nağıllara canlılıq gətirməklə nağılcını sanki oyuna, teatrallaşmış hərəkətə sövq edir. Nağılın ustalıqla ifa olunmasında biz müxtəlif heyvanların səsindən, jestlərdən, mimikalardan, bədən hərəkətlərindən istifadə edildiyinin şahidi oluruq. Lakin eyni zamanda bu da yaddan çıxarılmamalıdır ki, qarqalpaq heyvanlar haqqında nağıllar dramatik yox, məhz təhkiyə janrıdır.

Obrazların əyaniliyi, kompozisiyanın aydınlığı və sadəliyi, süjetin diqqəti kifayət qədər məşğul etməsi, zəngin xalq dilindən istifadə, bic və hiyləgər bəzəkli yumor və s. – bunların hamısı xalq yaradıcılığının bu janrını yüksək şifahi sənət nümunəsi kimi nəzərdən keçirməyə, onu hər bir qarqalpağın uşaqlıq həyatının sevimlisinə çevirmişdir.

3. Sosial-məişət nağılları

Qaraqalpaqların nağıl repertuarında sosial-məişət nağılları da mühüm yer tutur. Bu tipli nağıllar əsasən yumoristik və sarkastik xarakterli motivlərlə zəngindir. Qaraqalpaq sosial-məişət nağıllarının mərkəzində adətən sosial –məişət problemləri, insanlar arasındakı münasibətlər dayanır. Bu nağıllar əsas etibarı ilə xalq həyatının həm sosial, həm də məişət aspektlərini işıqlandırır.

Sehrli və heyvanlar haqqında nağıllardan fərqli olaraq sosial-məişət nağılları xalqın gündəlik həyatının real və ağır vəziyyəti ilə bağlı olmuşdur. Bi tipli nağıllarda insanların fikir və hissləri, gözləntiləri, marağı, əməyə və zəhmətə can

atması və s. kimi məqamlar əksini tapmışdır.

Sosial-məişət nağılları digər nağıllara nisbətən daha müxtəsər, yığcam olması ilə seçilir. Süjetin mərkəzində adətən bir epizod dayanır. Burada hadisələr olduqca sürətlə inkişaf edir. Bu, onları sehrli nağıllara xas olan xüsusiyyətlərlə zənginləşdirsə də, burada epizodların, hadisələrin təkrarlanmasını görmürük. Bu nağıllarda gülməli, yumorlu, qeyri-adi sərgüzəştlər, həm də bəzən həqiqətə uyğun olan həyat situasuyaları haqqında danışılır. Əgər bir qrup nağıllar üçün sosial ədalətsizliyi göstərmək mühümdürsə, digərlərində insanlar içində olan sosial eybəcərliklər əksini tapır.

Qaraqalpaq sosial-məişət nağıllarının qəhrəmanları qismində adi insanlar çıxış edirlər. Onların qəhrəmanları sərgüzəştlə-novellist nağıllar üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Qaraqalpaq sosial-məişət nağıllarında, sehrli nağıllardakı qəhrəman kimi ailənin kiçik, üçüncü oğlu çıxış edir.

Qaraqalpaq sosial-məişət nağıllarının mövzusu olduqca zəngindir: bu, xeyrli məsləhətlər, ailə həyatı və məişəti, ağıllı insanlar, tale və xoşbəxtlik, xanların, istismarçıların, oğruların, yalançıların, birlərin və s. hərəkət və davranışlarını əks etdirən mövzuları əhatə edir. Qaraqalpaq sosial-məişət nağıllarında ağıllı ilə ağılsız, xeyirlə şər, bədbəxtlik və xoşbəxtlik, vicdanlı ilə vicdansız, təvazökarlıqla yalançılıq, zənginlik və kasıblıq və s. kimi məqamlar antitezalar üzərində qurulmaqla insanların tərbiyə olunmasında əsaslı rol oynayır.

Qaraqalpaq sosial-məişət nağılları kəskin ideya istiqamətinə malikdir. Bu nağılların süjeti özündə iki əsas mövzunu birləşdirir: sosial ədalətsizlik və sosial cəza. Sosial-məişət nağıllarının ideyası onların strukturunu müəyyənləşdirir, əsasını antitezalar təşkil edir: məsələn, kəndli tacirə, qaziyə, kasıb varlıya, ağıllı, sadə insan, müdrik kəndli xana, bəyə, şaha qarşı qoyulmaqla ortada dayanırlar. Bu baxımdan, məsələn, “İki dost” nağılı daha xarakterikdir. (iki

dost Yeşşan və Doşşan özlərini o qədər ağıllı aparırlar ki, şah nə baş verdiyini başa düşməyib Doşşanı mükafatlandırır, ona vəzirlərindən birinin qızını alır). Qaraqalpaq nağılları üçün öyüd – tərbiyəvi xarakterli mövzular daha çox səciyyəvidir.

Qaraqalpaq tərbiyəvi nəsihət xarakterli nağıllara aşağıdakıları aid etmək olar: “İtaətkar oğul”, “Məsləhət”, “Ağıllı məhv olmaz, qızıl çürüməz”, “Özgənin malına göz dikən özününkündən də olar” və s. Məsələn, “İtaətkar oğul” nağılında şah oğlunu yanına çağırır ona bəzi aşağıdakı nəsihətləri verir: “Özgə vilayətə gedərkən yolda gecə düşərsə və sənin mənzil başına çatmağına çox qalibsə, bu zaman yağanda yox, hündür yerdə yat”, “Əgər kiminsə duz-çörəyini yemisənsə, ona heç zaman pislilik etmə”, “Səhər yeməyindən heç zaman imtina etmə” və i.a. və s. Sonralar şahın nəsihəti həqiqətən də oğluna kömək edir. Onun məmləkətində hər şey yaxşıdır. Gənc şah ölkəni ədalətlə idarə edir. Bütün insanlar burada şad-xürrəm yaşayırlar.

Qaraqalpaq sosial-məişət nağıllarından hər birinin öz ideya-bədii xüsusiyyətləri vardır. Bu baxımdan “Sonbeşik Həsən”. “Ədalətli adamın atı da doyur, kürkü də cırılmaz”, “Üç qardaş”, “Qorxaqlığa qalib gələn adam”, “Yeşəmaq və Doşəmaq”, “Karlər”, “Ziba və Zeynəb” və s. aid etmək olar.⁷

Qaraqalpaq sosial-məişət nağıllarında ən koloritli və milli-spesifik obrazlardan biri “Kosa”dır. (bu Azərbaycan, türk, qazax nağıllarında olan “Kosa” və “Keçəl” obrazlarına nüvafiqdir).

Qaraqalpaq folklorunda (həm də Azərbaycan folklorunda Novruz bayramı ilə bağlı “Kosa”, qazaxların çoxsaylı nağıllarında “Aldar Kosa” və Jurındaz ilə bağlı əfsanə və dastanlarda bu obrazlar geniş yer almaqdadır. Belə nağıl, rəvayət, əfsanə, lətifə, ümumiyyətlə, türk xalqlarında – azərbaycanlılarda, qazaxlarda, türkmənlərdə, özbəklərdə və başqalarında yetərincədir. Aldar Kosa ilə bağlı nağıl

və əfsanələrin başlıca mövzusunə gəldikdə isə bu obraz qaraqalpalarda şən, hazırcavab, yalançı, xəsis bəyləri tənqid edən, xalqı soyub-talayın tacirlər, dələduzlar, sərsəm xanlar və bəylər, mollalar və qaziləri ifşa edən obraz kimi xalq arasında geniş şöhrətə malikdir. “Qaraqalpaq xalq nağılları”(2006) kitabında Aldar Kosa ilə bağlı iki “Aldar Kosa” və “Aldar Kosa”nın hiyləgərliyi” nağılları təqdim olunmuşdur. “Aldar Kosa” da, məsələn, nağıl olunur ki, Orta Asiyada üç Kosa varmış Xarəzmdə Aldar Kosa, Buxarada isə Muxtar Kosa və Duxtar Kosa. Onlar Xarəzmdən Buxaraya gələrək hamını inandırmağa çalışmışlar ki, Aldar Kosa hiyləgərlikdə heç kim aldada bilməsə də, onlar aldada biləcəklər. Beləliklə, Muxtar Kosa və Duxtar Kosa Xarəzmə Aldar Kosa yanına gəlib öz bacarıqlarını sınaqdan keçirmək istəyirlər. Aldar Kosa isə əvəzində onlara qonaq olduqlarını və qonağı aldatmağın isə heç kimə şərəf gətirməzliyini söyləmişdir. Lakin bununla belə onu da qeyd etmişdir ki, Muxtar Kosa və Duxtar Kosa bəliyi haqqında eşitmiş və onların belə bacarığını yoxlamaq da pis olmazdı. Beləliklə, onlar bir-biri ilə yarışmaq üçün meşəyə gedirlər. Evdən çıxarkən özləri ilə plov bişirmək üçün nə lazımdır götürüb orada ocaq qalayırlar. Aldar Kosa düyünün az olduğundan şikayətlənir. Plovu bişirsələr də, yeməyə elə bir şey olmadığını duyurlar. Belə olduqda Aldar Kosa yeməyin yalnız bir nəfərə bəs edə biləcəyini deyir. Buna görə də onlardan kim yaxşı yuxu görsə, plovun ona qismət olmasını təklif edir. Onlar yuxuya gedərkən Aldar Kosa plovun son düyüsünə qədər hamısını yeyib yuxuya gedir.

Bundan pəjmürdə olmuş Muxtar ikinci dəfə aldanmaması üçün yenidən Buxaraya qayıdır, Duxtar isə xoşbəxtliyini bir də yoxlamaq istəyir.

Duxtar Kosa Aldar Kosa evinə gəlib onunla nahar edərkən Aldar Kosa Duxtar Kosaya deyir: “Yenicə hakimiy-

yətə gəlmiş gənc xandan xeyir görmək istəyirsənmi?" Duxtar Kosa "hə" cavabını verir. Bu dəfə də Aldar Duxtarı rahatca və asanca aldadır. Sonralar bu, dəfələrlə təkrarlanır. Bu nağılda Aldar Kosanın ən tanınmış yalançıları və hətta xanı aldatdığından danışılır.

Digər "Aldar Kosanın hiyləgərliyi" nağılında Aldarın Sədirbəy xanı, çobanı, şahzadəni aldatmasından, hətta xanın ona neçə min qızıl sikkə verməsindən söhbət gedir.. Hər bir konkret halda Aldar Kosanın hamını aldatmasından danışılır. İnsanların hansı yerdə olmasından asılı olmayaraq onları tapıb ələ saldığı, aldatdığı görünür.

Aldar adının özündə "aldadan", gülünc vəziyyətə qoyan, hiyləgər, bic sözləri ilə yanaşı, həm də gülüş, zəngin yumor olduğu ortada dayanır. Aldar adı qaraqalpaqlarda və qazaxlarda həm də gülüş sinonimi kimi ortada dayanır. Maraqlıdır ki, Aldar Kosanın nə doğulması, nə də ölümü ilə bağlı nağıl yoxdur. Bununla da qaraqalpaqlar Aldar Kosa obrazında yumor və gülüşün ölməzliyini təcəssüm etdirmişlər.

Qaraqalpaqların digər sosial-məişət nağılları da maraqlı və özünəməxsusdur. Onların sırasında "Dörd Abdulla", "Ağıllı çoban", "Kasıb və oğru", "Bəyi və xanı aldatmış çoban" və başqalarının adlarını çəkmək olar. Məsələn, "Kasıb və oğru" adlı müxtəsər nağılda biz aşağıdakılarla tanış oluruq: Bir kasıbın evinə oğru girir. Hələ yuxuya getməmiş ev sahibi oğrunun otağı ələk-vələk etdiyini görür. Oğru belə qənaətə gəlir ki, orada heç nə tapa bilməyəcək. Belə düşünənə-düşünənə dayanıb durarkən kasıb ona deyir ki, əgər nə isə tapa bilsən götürüb gedərsən. Oğru utanır və tez qapıdan çıxıb getmək istəyir. Kasıb isə ardınca deyir. "Qapını bağlamağı yaddan çıxartma". Oğru ev sahibinə acıqlı-acıqlı: "Mən sənin nökrün deyiləm! Oğurluğa gəlmişdim, qapı örtməyə yox"⁸ – deyir. Həm bu, həm də digər sosial-məişət nağıllarında qaraqalpaq xalqının həyatı yetərincə relyefli təqdim olunmuşdur.

Qaraqalpaq sosial- məişət nağıllarında biz digər nağıllarda olduğu kimi dəhşətli hallarla rastlaşırıq. Onlar şənliyi və hazırcavablığı ilə yanaşı, həm də nəsihətamizliyi və ibrətamizliyi ilə yaddaşlara çökür.

Göründüyü kimi, qaraqalpaq sosial-məişət nağıllarında komik effekt priyomları son dərəcə rəngarəngdir. Bu nağıllar qavrayışın ardıcılığına hesablanmışdır. Burada digər nağıllarda olduğu kimi əlavə və paralel davam edən epizodlar yer almır. Adətən bu tipli nağıllarda konflikt məhdud sayda iştirak edən personajlar arasında olur. Onlardan yuxarıda bir neçəsinin adlarını çəkdik.

Qaraqalpaq nağıllarının ən mühüm növlərini nəzərdən keçirməklə belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, onların əksəriyyəti reallığa açıq münasibət ifadə edir. Özünü ənənvi əks etdirən xəyali düşüncə obrazlı-süjet və təhkiyə - üslub formaları qaraqalpaq nağıllarını xüsusi poetik janr səviyyəsinə qaldırmışdır. Hadisələrin qeyri-adiliyinə baxmayaraq nağılın əsasında adi ideyalar dayanmışdır. Daha düzgün ifadə etmiş olsaq, qaraqalpaq nağıllarının janrının başlıca xüsusiyyəti onun xəyala istiqamətlənməsi yox, həyat həqiqətlərini açmağa istiqamətlənən şərti-poetik xəyal, xülyadır. Bu xalqın geniş dünyabaxış, məişət anlayış və təsəvvürləri ilə bağlı olub onun qədim və daha sonrakı tarixi mərhələlərdəki düşüncələrini əks etdirməkdədir.

Qaraqalpaq nağılları xalqın bədii epik təhkiyə düşüncəsini nəsr şəklində romantik, hiperbolizə olunmuş və satirik məzmununda qoruyub kollektiv şəkildə dövrümüzə çatdırdığı örnəklərdir. Müxtəlif həqiqətlərlə uzlaşmayan gerçəkliyin təsvirini tələb etməklə və eyni zamanda xülyaya can atmaqla, onun ənənvi formaları qaraqalpaq xalqının bütün ukladı ilə sıx əlaqədə olmaqla əsrlər boyu yaranmışdır. Əksər qaraqalpaq nağıllarında ideyanın açılması üçün fantastikaya müraciət olunmanı görmək mümkündür.

Biz qarqalpaq nağıllarında daha tez-tez üç, yeddi, otuz, qırx rəqəmlərindən istifadə edildiyini görə bilirik. Bu rəqəmlərdən hər biri əksər sehrli nağılların baslıca ideyasının açılmasına kömək edir.

Təhlil etdiyimiz nağıl növlərindən hər biri – sehrli, heyvanlar haqqında nağıllar, sosial-məişət nağılları öz mövzu, süjet, üslub və obrazları ilə seçilməklə qarqalpaq xalqının zəngin folklor təfəkkürünü əks etdirməkdədir.

Qaraqalpaq nağıllarının xalqın tarixi inkişafının, onun həyatının müxtəlif sahələrini əks etdirdiyini və qədim mənşəyə malik olduğunu tədqiqatçılar dəfələrlə qeyd etmişlər. Qaraqalpaq nağılları əsasən heyvanlar haqqında nağıllar, məişət və sehrli - novellistik nağıllara, onlar da öz növbəsində bir neçə yarımqrupa bölünür. Bu nağıllar haqqında N.Davkarayevin «Qaraqalpaq ədəbiyyatının inqilabaqədərki tarixi oçerki»⁹ kitabında və D.Mambetnazarovun «Qaraqalpaq xalq nağılları»¹⁰ dissertasiyasında ətraflı söhbət açılır.

Ədəbiyyat

1. Горький М. Доклад на I Всесоюзном съезде советских писателей//Русская фольклористика. М., 1965, с. 247-248.
2. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. Пер. с англ. Д.А.Корончевского. М., «Политиздат», 1989. 573 с.
3. Маркс К. К критике политической экономии. Введение. М., 1948, с. 225.
4. Каракалпакские народные сказки. Нукус, «Госиздат», 1959, 198 с.
5. Qaraqalpaq xalq nağılları. Çevirəni Nizami Tağısoy. Bakı, "Mütərcim", 2006, 212 s.
6. Сатпаева Ш.К. Адибаев Х.А. Казахская литература. Алма-Ата, «Жазушы», 1995, с.25.
7. Qaraqalpaq xalq nağılları, s. 92-99; 142-144.

8. Qaraqalpaq xalq nağılları, s. 199.
9. Давкараев Н. Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы. Ташкент, 1959.
10. Мамбетназаров К. Каракалпакские народные сказки. Автореф. канд.дисс.Нукус, 1967.

XI. XVIII-XIX ƏSRLƏR QARAQALPAQ ƏDƏBİYYATI

Qaraqalpaqlar digər türk xalqları ilə birgə qədim ümumtürk yazılı abidələrinin sələfləri və xələfləri kimi. Qaraqalpaq ədəbiyyatında fərdi yaradıcılıq sənətinin yaranması.

Jien Jirau XVIII əsr qaraqalpaq ədəbiyyatının banisi kimi. Jienin əsərlərinin aparıcı mövzuları («Ullı-tau», «Basılmış el», «Dəvəmi qaytar», «Əlvida, dostlar»).

Günxoca – XIX əsr qaraqalpaq ədəbiyyatı klassiklərinin öncüllərindən biri kimi. Günxocanın yaradıcılığında türk və şərq ədəbiyyatı, folklor motivləri və klassik ənənələrinin əksi. Günxoca sosial lirikanın yaradıcısı və satirik – grotesk planlı şairi kimi («Ölmüş balıq», «Yarımkor dəvəyə müraciət», «Kimə lazımdır?» və başqa şeirləri).

Haciniyaz – əsərlərində real gerçəkliyin problemlərini əks etdirən şair kimi. Xivədə baş vermiş hadisələrin «Bozatau» poemasında əksi. Qaraqalpaq poeziyasında yeni bədii təsvir vasitələri, onun Nəvainin, Füzulinin, Məhdimqulunun ənənələrindən gələn vasitələrlə zənginləşməsi. Haciniyazın «Ölkəm var», «Ax, Dariyx», «Bu səhər», «Kədər» və s. əsərləri. Haciniyaz aytıs ifaçısı kimi. Haciniyazın əsərlərində türk şeir ölçülərinin müxtəlif formalarından istifadə («Mənim gözlərim», «Xalqım var», «Əkinçiyə torpaq lazım olduğu kimi», «Zirvədən yağış gəlir» və s.)

Berdağ yaradıcılığı – klassik qaraqalpaq poeziyasının zirvəsi kimi. Berdax şair – demokratın əsərlərində sosial-ictimai gerçəkliyin real panoramının əksi. Ac xalqın vəziyyətinin Berdax yaradıcılığında təcəssümü («Vergi», «Yaz gələmi», «Dövrən», «Olmayıb», «Mənim həyatım», «Bu ildə»). Berdağın «Axmaq paşa» nağıl-poemasının, «Yernəzərbəy», «Şəcərə», «Gəlin», «Balam», «Nadan olma»

şeirlərinin problematikasi və bu əsərlərdə xalqı talayanlara qarşı mübarizənin təsviri. Berdağın əsərlərinin digər xalqların dillərinə tərcümə olunması. Berdağ Azərbaycan və rus dillərində. Hüseyin Arif Berdağ yaradıcılığının tərcüməçisi kimi. Berdağın yaradıcılıq dəsti-xəttinin Azərbaycan aşıqlarının – Xəstə Qasım, Dədə Ələsgər, Aşıq Alı və başqalarının yaradıcılıq xüsusiyyətləri ilə yaxınlığı. «Qoşma» milli şeir formasının Berdağ yaradıcılığında inkişafı. Berdağ şeirlərinin H.Arif tərəfindən tərcüməsinin bədii səciyyəsi. Tərcümələrdə Berdağ yaradıcılığının milli-spesifik xüsusiyyətlərinin saxlanılması. Berdağ dəsti – xəttinin sonrakı qaraqalpaq poeziyasının inkişafına təsiri. XX əsr qaraqalpaq ədəbiyyatında Berdağın davamçıları.

Qaraqalpaq ədəbiyyatı əsrlər boyu yaranmış və inkişaf etmişdir. Zəngin və təkrarolunmaz folklor, xalq poeziyası, özünəməxsus incəsənət, dastançıların, jirauların ifası, qissəxan və xanəndələrin yaradıcılığı qaraqalpaq xalqının həyatının əsasını təşkil etmiş və etməkdədir.

Qaraqalpaq ədəbiyyatının yaranması qaraqalpaq xalqının təşəkkülü ilə birbaşa bağlıdır. Qaraqalpaq ədəbiyyatının tarixi isə ta qədim dövrlərə gedib çıxır ki, bu dövr apasiqlar – saklar, sarmatlar, massagetlər, hunlar, çyornıye klobuki-peçeneq qəbilələri, qırçaqlar, noğaylar və başqaları ilə bağlıdır. Məhz belə qədim dövrdən başlayaraq qaraqalpaqlar bir etnos kimi təşəkkül tapmışlar. Qaraqalpaq şifahi xalq yaradıcılığının müxtəlif janr və növləri («Qırx qız» eposu, nağıllar, xalq nəğmələri və s.). haqqında artıq məlumat vermişik. Burada isə XVIII-XIX əsrlər qaraqalpaq ədəbiyyatının əsas nümayəndələri və qaraqalpaq yazıcılarının yaradıcılığının özünəməxsus xüsusiyyətlərindən söhbət açacağıq. Məhz XVIII əsrdən qaraqalpaq ədəbiyyatında folklorlardan fərdi yaradıcılığa keçid dövrü başlayır. Bu dövrdə jiraular və

baksılar arasından daha tez-tez şairlər ortaya çıxırdı. Onlar xalq arasında daim yüksək nüfuzla malik olmaqla, həm də ictimai xadimlər kimi fəaliyyət göstərir, tayfanın bu və ya digər mübarizəsində, hərbi yürüşlərdə iştirak edir, onların fikirlərinə diqqət yetirilir və onlar kütlələrin mənəvi atası hesab edilirdilər. Çünki bu şairlər, bir tərəfdən, dövrün, digər tərəfdən, bu və ya digər sosial qrupun maraqlarının ifadəçisi kimi çıxış edirdilər.

Bununla belə fərdi yaradıcılığın inkişafı heç də epik və lirik şifahi əsərlərin irimiqyaslı inkişafına mane olmurdu. Qaraqalpaq dastanlarında, nağıllarında, rəvayətlərində, əfsanələrində, nəğmələrində və digər şifahi xalq janrlarında əgər, bir tərəfdən, xalqın tarixi, ənənələri, məişəti, düşüncələri əks olunurdusa, digər tərəfdən, xalqın şifahi bədii istedadı özünü bürüzə verirdi. Məlumdur ki, zəngin yazılı ənənələrə malik olmayan xalqların folkloru olduqca güclü inkişaf etmişdir. Folklor məhz xalqın mənəvi yaradıcılığının salnaməsinə çevrilərək başlıca meyar kimi çıxış etməklə onun düşüncə tərzinə müsbət təsir etmişdir. Məhz elə bu səbəbdən də biz qaraqalpaq xalqının zəngin və rəngarəng folklor nümunələrinin mövcudluğunun şahidi oluruq.

XIV-XVI əsrlərdə bir sıra qaraqalpaq epik poemaları yaranmışdır. Onlara «Koblan», «Yedige», «Şəhriyar», «Alpamış», «Qurbanbəy», «Yer Ziuar», «Bozoğlan», «Qır x qız» və s. kimi dastanları nümunə göstərmək olar. Lakin XVII-XIX əsrlərdə qaraqalpaq folkloru daha yeni lirik-epik poemalarla, məsələn, «Maspatşa», «Qərib aşiq», «Yusif-Əhməd» və s. zənginləşmişdir.

Qaraqalpaqlar həm də digər türk xalqları ilə birlikdə qədim Orxon-Yenisey abidələrinin (V-VIII əsrlər) yaradıcıları və sələfləri kimi qiymətləndirilir. Onlar Mahmud Kaşğarının «Divani-lüğət-it-türk» (XI əsr), Şeyx Əhməd Yasəvinin «Fəlsəfi hikmətləri» (XI əsr), Yusif Xas Hacib Balasağunlunun

«Kutadqu-bilik» (XI əsr), Əhməd Yuğnəkinin «Həqiqət çantası» (XI əsr), qırçaq lüğəti «Kodeks kumanikus» (XIII əsr), «Oğuznamə» (XIII-XIV əsrlər) və başqa nümunələrin də sələfləri kimi tanımaqdadırlar.

Əvvəlki dövr qaraqalpaq mədəniyyəti nümunələrinin əksəriyyəti saxlanılmamış və ya indiyə kimi sona qədər öyrənilməmişdir. Qaraqalpaq ədəbiyyatında müəllifli nümunələr XIV-XVI əsrlərə aid edilir. Onlardan bir neçəsinin adını çəkək. Noğay İttifaqında o dövrdə XV əsrdə Soppaslı Sıpira jırau, Həsən Kayğı, Jirenşe, XVI əsrdə Ormambet kimi yazıçılar fəaliyyət göstərmişlər. Onların hamısı təkcə qaraqalpaq yazılı ədəbiyyatının öncülləri olmamış, həmçinin qazaxların, noğayların və digərlərinin tarixində, etnogenezində, mədəni və ədəbi inkişafında əsaslı rol oynamışlar.

Qaraqalpaqların həyatı dramatik hadisələrlə zəngindir. Məsələn, XVI əsrdə Noqay Siyasi Birliyindən sonra qaraqalpaqlar ayrıca xalq kimi nəzərdən keçirilir və həmin bu dövrdə onlar Volqa, Ural, Yaik sahillərindən Xarəzmə, daha doğrusu, öz ata yurdlarına dönməyə, köçməyə başlayırlar. XVI-XVIII əsrlərdə qaraqalpaqlar Sırdərya və Yanıdəryanın aşağı və orta axını hövzəsində yaşayırlar. Demək olar ki, bütün bu dövrlər ərzində onlar müstəqilliklərini qorumaq uğrunda qanlı mübarizələr aparmışlar. Mübarizə həm xarici qəsbkarlara, həm də daxili işğalçılara qarşı aparılmışdır. Qaraqalpaqlar qazaxlar, özbəklər və türkmənlərlə birlikdə cunqarların, Buxara və Kokand hökmdarlarının hücumuna qarşı dayanmışlar. Yaik və Emba çayının yuxarı hövzələrində yaşayan ayrı-ayrı qaraqalpaq qrupları XVII əsrin II yarısında başqurdlarla birgə ruslara qarşı üsyana qalxmışlar.

Qaraqalpaq ədəbiyyatında folklorlardan yazıya keçid, kollektiv yaradıcılıqdan müəllifli ədəbiyyata səmt götürən proses fərdi yaradıcılığın yollarının müəyyənləşdirilməsi üçün zəmin yaratdı. Bu dövrdən ümumidən (жәмәтлик),

kollektiv yaradıcılıqdan fərdiyə hərəkət başladı. XVIII əsrdə qaraqalpaq tolğalarında fərdi törəmə lirikanın xüsusiyyətlərinin ortaya çıxmasına səbəb oldu.

Onu da qeyd edək ki, Jien Jırau tolğalarında təkmüəlliflik mövqeyi güclənirdi. Bu nümunələrdə müəlliflən prosesin izləri yaxşı görünür: «Мен бабанман, бабанман», «Мен жырайтан, жырайтан», «Ха, ханымыз, ханымыз» kimi ifadələrdə fərdilən fikir özünü büruzə verir. Artıq XIX əsrdən qaraqalpaq ədəbiyyatında lirikanın janr görkəmində yazılı ədəbiyyatın əhəmiyyəti getdikcə artırdı. Sovetlər dövründə ədəbiyyatlarda islam dininin mütərəqqi xüsusiyyətlərinə göz yumulur, onun insanları ruhi qaranlıqdan, nadanlıqdan, qorxunluqdan xilas etmə cəhəti dilə gətirilmirdi. Əslində islam dini heç də ruhi təzələnmə yox, iman təbi yolu orta əsrlər iqtisadi, tarixi-sosial, həm də mədəni yöndə ədəb-intizama, tərbiyəyə istiqamətləndirmədə böyük xidmət göstərirdi.

XIX əsrdə qaraqalpaq ədəbiyyatının inkişafına folklor nümunələri, dastanlar olduqca müsbət təsir edirdi. XIX əsr qaraqalpaq lirikasının tədqiqatçısı Qurbanbəy Jərimbətovun 2004-cü ildə Nökisdə nəşr etdirdiyi əsərində¹ bu problem ardıcılıqla izlənilir, qaraqalpaq ədəbiyyatının görkəm və estetik xüsusiyyətlərinin formalaşmasına türk ədəbiyyatlarının təsiri qeyd edilir. XIX əsrə qədər qaraqalpaq bədii fikri folklor nümunələri əsasında inkişaf edirdisə, XIX əsrin ortalarından o ömrünü folklorlardan ayrılmağa cəhd etməklə davam etdirirdi. Bununla belə yazılı, müəllifli ədəbiyyatın inkişafına folklor janrları, motivləri, obrazları, personajları yetərincə təsir göstərirdi və belə hal XX əsrdə də davam etməkdə idi. Belə ki, qaraqalpaq müəlliflərindən bəzilərinin, məsələn, Hacıniyazın «Bozatau», «Oyan» şeirlərinin xalq variantlarının olduğu da məlumdur. Bunun biz Günxoca şeirləri üçün xarakterik olduğunu, Berdağın «Axmaq paşa»

poemasının xalq dastanları variantlarının mövcudluğunu da deyə bilərik.

Bütün bu hallar XIX əsrdə qaraqalpaq lirikasının quruluşuna, kompozisiyasına, mövzu əlvanlığına, ideyasına və ruhuna, motiv və obrazların rəngarəngliyinə folklorun təsiri nəzərəçarpan ədəbi hadisə kimi göz önünə gəldiyini sübut edir. Xalq arasında yazılı ədəbi qissələr, dastanlar, qəzəllər folklor örnəklərindən daha çox qidalanır, yazılı ədəbiyyatı zənginləşdirirdi. Məsələn, batırlıq jurlarında (qəhrəmanlıq şeirlərində) xalq təəssübü, vətənpərvərlik duyğuları, əzəmət və yenilməzlik ideyaları «Alpamıs», «Koblan», «Yedige» kimi dastanlarda təbliğ olunmaqla, yazılı ədəbiyyat nümunələrində el birliyi, vətənə sönməz məhəbbət, azadlıq, abadlıq üçün mübarizə ideyaları XIX əsr qaraqalpaq şairləri Hacıniyazın «Ellərim vardı», «Bozatau», «Gedərkən»; Günxocanın «Nəyə gərək», «Yaylağım»; Berdağın «Xalq üçün», «Balam» və s. şeirlərində daha relyefli görünür. Bu dövrdə lirikada ortaya çıxan vətəndaşlıq qayəsi qəhrəmanların vəsfi və s. kimi ideyalarda epik ruh, vətənpərvərlik (Goroğlu, Rüstəm və b.) əzəmət ülgüsü, dəst-xətti aydın nəzərə çarpırdı.

Eyni zamanda XIX əsr qaraqalpaq liriklərinin yaradıcılığında xoşlasu (xoşlasu) motivləri də görünməkdədir. Belə lirik-epik örnəklərdən batırlar uzaq səfərlərə çıxdıqda, öz ata-anası, doğulduğu eli-obası, xalqı ilə vidalaşma zamanı istifadə olunurdu. Məsələn, «Alpamıs» dastanındakı baş qəhrəman Alpamıs Barçın qızı alıb qayıtmaq üçün Kalmıqlar ölkəsinə batırlığını nümayiş etdirdiyi zaman xoşlasudan istifadə olunurdu. Bundan başqa biz xoşlasu motivlərinə Günxocanın «Ярым хош енди», Hacıniyazın «Возатау», «Хош имди», «Гам йеме», «Кал имди», «Әуинияздын Гулзада менен хошласыйы», «Нағметулланын атасы Әжиниязға айтканы», «Хурзаданын атасы Әжиниязға айтканы», «Салам дегейсен» və başqa şeirlərdə məhz belə

lirik janrdan geniş istifadə olunmuşdur. Məsələn, Hacıniyazın «Нағметулланын атасы Әжинийазға айтканы» adlanan xoşlasuda batır səfərə çıxarkən öz atasına söylədiyi ürək sözləri oxucunun gözü önündə maraqlı lövhə yaradır:

Йоқдын бизни бар әйлеген қудайым,
Бизләрни бәләдин саклағай дайым,
Дийдарынны несин еткей иләхим,
Гамхорым, атажан, кәбам хош имди.²

Bu nümunəyə diqqət yetirdikdə epik dastanlarda yer almış lirik lövhələrdə müəllifli lirikadakı motivlərin, şeir formalarının folklor örnəklərindən qidalandığını görə bilirik ki, bunlar XIX əsrdəki qaraqalpaq kosıqları (qoşmaları, şeirləri) arasında estetik-bədii-poetik bağlantı olduğunu bir daha sübut edir.

XIX əsr qaraqalpaq ədəbiyyatının inkişafından söhbət açarkən biz həm də lirik-epik aşiq dastanlarından danışmalıyıq. Onların sırasında «Qərib aşiq», «Aşiq Nəcəb», «Sayatxan Həmra», «Hürliqa-Həmra», «Əsli-Kərəm», eşq-məhəbbət elementlərini özündə birləşdirən batırlıq, qəhrəmanlıq motivləri ilə zəngin «Əhməd-Yusif», «Goroğlu», «Kırmandəli», «Yunis pəri», «Bəzircən» və başqa bu kimi dastanlar hələ XVIII əsrdən başlayaraq qaraqalpaq baksı və jraularının repertuarında görümlü yer tuturdu. Bu dastanların türkmənlərdən və Xarəzm özbəklərindən əxz olduğunu tanınmış qaraqalpaq folklorşünasları K.Aimbetov və K. Maksetov təsdiqləmişlər.³Dastanşünas Ə.Alimovun fikrincə isə aşiq dastanları qaraqalpaq xalqının içinə XVIII əsrdən üzü bəri yox, lap uzaq dövrlərdən daxil olmuşdur.⁴

Aşılıq, məhəbbət dastanlarının personajları olan Qərib, Şahsənəm, Xəmra adları ilə lirik şeirlər qaraqalpaqlar arasında daha çox istifadə olunurdu. Onlar lirik dastanların

baş qəhrəmanları olub ayrılıq həsrətindən cana doyanların kədərini, fəryadını göz önündə canlandırır:

Мен өзим шахтын кызыман, өзимди кор әйледим,
Кешелер хәм кундизи уйкыны бәрбад әйләдим,
Яр-яр дедим, дагы сийнемди әшкар әйледим,
Сум несийбем не белеге мени гириптар әйледим?!⁵

Bu sətirlər «Qərib aşiq» dastanının baş personajlarından biri Şahsənəmin dilindəndir. Burada Şahsənəmin hicran əzabına giriftar olmasının səbəbi onun ruhi vəziyyətindən aydın olur. Dastanın digər bir yerində «Жаным алды кара көзлерин сенин», «Меним ярым баг сейилине келеди», «Бес жыл болды айра тустим ярымнан» və başqa bu kimi sətirlərdə hicran, qayğı-həsrət kimi məqamlar görümlü şəkildə qəhrəmanın iç duyğularının ifadəsi kimi səslənir.

Aşiq dastanları üçün xarakterik olan belə məqamlar Hacıniyazın şeirlərinə də uğurla daxil olur. Məsələn, «Qərib aşiq»da işlədilmiş «Яр-яр дийип өмрим өтті хәмийше», «Яр-яр дийип өтәр болдым дәртиннен» - Hacıniyazda «Яр деп өмирим ада болды» şeklini qəbul edir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, aşiq qissələrinin dili xalq dilinə uyğun olmaqla kibab dili normalarına yaxınlaşırdı. Bu, Hacıniyazın aşılıq kosıqlarında istifadə etdiyi dil də özbək dili fonetikasının, leksikasının və sintaksisinin özəlliklərini və yaxınlığını kifayət qədər aydın göstərir:

Зия зулпы тал-тал, шашлары сумбил,
Ашықлардын етер көз йашын сел-сел,
Зарлы Зухра, Сәнем кими кытша бел,
Бады саба киби өтті де кетди.

Шәшми-жадыу жәллад, кашлары кәлам,
Койды сийнәмизә йуз мын даг алам,

*Наз яйлейуб сүшик тилли ол сәнем,
Мәнә бир истанат такты да кетди.⁶*

Nümunədən görünür ki, Hacıniyaz XVIII-XIX əsrlərdə Xarəzmdə mövcud olan qissə kitablarının dil normalarından yetərinə xəbərdar olmuş, həmin dövrdəki poeziyanın mümkün imkanlarından yaradıcılıqla bəhrələnmişdir.

XIX əsr qaraqalpaq poeziyasında nəsihət-didaktik xarakterli və məzmunlu nümunələrə də daha çox yer verilir. Qaraqalpaq şairləri xalq didaktik poeziyasının Əhməd Yasəvi, Yüsif Balasağunlu, Məhəmməd Füzuli və Məhdimquludan gələn yolu uğurla davam etdirirdilər. Bu dövrdə qaraqalpaq şairləri nəsihət janrında qələmə aldıkları nümunələrdə zamanın tələblərinə uyğun olaraq, ruhi halı, emosional vəziyyəti, cəmiyyətin ehtiyac və qayğılarını, onun arzularını, elmə-biliyə canatmanı, ədəb-ərkan, təlim-tərbiyə ilə bağlı fikirlər irəli sürür, xalqı nəsihətləndirmək yolunda xeyli işlər görürdülər. Bu dövrdə ortaya çıxmış Günxocanın «Here керек», «Керек маган», «Жетимнин хакын жеп койма», «Бара алмас»; Berdağın «Халык ушын», «Жаксырак», «Ким айтар», «Кашан рəхəтланадурсан», «Билгейсиз», «Надан болма», «Балам», «Екен»; Atəş şairin «Дəркар», «Карыз алма» kimi qoşmaları didaktik lirikanın önəmli nümunələrindəndir. Bu əsərlərdə nəinki kiçiklərin, həm də böyüklərin cəmiyyətdə yeri, ruhi hissləri, cəmiyyətə verə biləcəkləri töhfələr mühüm yer tutur və s.

Hacıniyazın bu mövzuda qələmə aldıkları xüsusilə didaktik mahiyyəti ilə seçilir. Onların sırasında «Нəсийхат», «Болурмы», «Хəр жерлерде дилгир мутəж болсаныз», «Хəр ким хатам болур паний дуньяда», «Керек», «Жигитлер», «Болмас», «Хер кимсанин яры болса», «Бəрше бирдей болган емес», «Керекти», «Аржагында болмаганша» və başqa bu kimi şeirlər səciyyəvidir.

Günxocanın, Hacıniyazın, Berdağın, Atəşin didaktik fikirləri heç də onların subyektiv xəyallarını yox, həm də onların və xalqın sosial istiqamətdəki duyğu və fikirlərini əks etdirirdi. Qaraqalpaq şairləri didaktik fikirlərini əsas etibarlı ilə yaşadıkları mühitin, cəmiyyətin xüsusiyyətlərinə, özlərinin və başqalarının düşüncəsinə söykənərək ortaya qoyurdular.⁷

Berdağın və Hacıniyazın didaktik şeirləri konkret sosial-ictimai hal və vəziyyəti əks etdirir, xalqın yaşam tərzinin ifadəçisi rolunu oynayırdı. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu qaraqalpaq tolgularında da yer alırdı. Xalq termelərində (nəğmələrində) padşahın, bəyin, xanın xalqı aldatması, onu talaması daim geniş əks olunurdu:

*Шешенликтен пайда жок,
Айтар сөзи болмаса,
Патшалыктан пайда жок,
Әдил кози болмаса.*

*Көп халыктан пайда жок,
Ишинде беги болмаса,
Батырлыктан пайда жок,
Душпанга кеги болмаса.⁸*

Bu tipli bənd ölçüsü xalq termeləri (nəğmələri) üçün xarakterik olmasına baxmayaraq, onlar Hacıniyaz və Berdağın şeirlərinin məzmun və ölçülərində öz davamlı əksini tapırdı. Bununla belə bu şairlərin yaradıcılığında belə nəğmələr həm də dörd sətirli bəndlərdə a –a –b tərzində qoşma formasında ortaya çıxırdı.

Berdağın nəsihət xarakterli qoşmalarında hər bir fərdin, ailənin və cəmiyyətin hüquqları, düşüncə tərzini, müsəlman yürisprudensiyası təxminən peyğəmbər nəsihətləri və hədislərinə uyğun şəkildə sıralanırdı:

*Акыл адам сөзлер ертпес изине,
Шөп салмас ярынын хəргиз көзине,
Бакмас нəмəхрəмнин хасла жузине,
Солар хызмет етер бəрхə халык ушын.⁹*

Yaxud:

*Гайры бирулерди етин курдасын,
Журме агызып дилбарыннын көз жасын,
Жаман болсада ол омирлик жолдасын,
Үакытша кол берген хурден жаксырак (s.83)*

Sevənlərin bir-birinə sadıqlıyı, halallıǵı, hörmət-izzəti Berdaǵın nəsihət səpkili şeirlərində necə əks olunduǵu da maraqlıdır:

*Öзиннен кеске жуз салма,
Намәхрәмлерге көз салма,
Киси ярына сөз салма,
Өз ярыннан каладурсан. (s.87)*

Насиһətin да ədəb, tərbiyə, nəsihət səpkili şeirlərində təxminən eyni fikirlər yer alır:

*Кисинин ярына кулип бакканнан
Шыбын жанын ишкы отына жакканнан,
Өз бойына турме насак такканнан,
Өз ярыннын тәрбиясын бер жаксы.¹⁰*

XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış qaraqalpaq şairlərinin şeirlərindəki didaktik fikir və ideyalar nəinki həmin dövr, həm də bizim zamanlarda öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Bu, Berdaǵın aşağıda əsərlərindən nümunə gətirəcəyimiz parçasından da yaxşı görünür:

*Жаман жолдас кайдасына илдирер,
Жаксы жолдас адамгершилик билдирер,
Жаксы адам сөз мәнисин анлайды,
Жаман адам насык сөзди тынлайды,
Жаксы адам жагар шийрин жанына,
Жаман адам бояр кызыл канына.¹¹*

Berdaǵ yaxşı ilə yamanın xarakterik keyfiyyətləri üzərində dayanmaqla onları göz qarşısında vizual şəkildə canlandırır, onların hər ikisinin simasını adekvat yaradaraq bizlərə təqdim edə bilir. Berdaǵ didaktikasında «yaman olma, yaxşı ol» deyimini həm də şairin bədii-estetik düşüncəsinin, dini-fəlsəfi yanaşma tərzinin dərki kimi səciyyələyir. Belə keyfiyyət sənətkarın «Халык ушын», «Жаксырак», «Кашан рəхəтланадурсан», «Кит аутар» və s. kimi didaktik şeirlərində də geniş yer almışdır.

1. Jien Jıraunun yaradıcılığı

XVIII əsr qaraqalpaq ədəbiyyatının banisi şair-dastançı Jien Jırau Taqay ulıdır (1730-1784). Onun məşhur «Basılmış el» poemasında qaraqalpaq xalqının tarixi salnaməsi əks olunmuşdur. Bu əsərdə müəllif real tarixi hadisələri təsvir etməklə ac qalmış xalqın Türkmənistan ərazisindən (Sırdərya sahillərindən) Xarəzm istiqamətinə (Amudəryanın aşağı tərəfinə) üz tutduğunu göstərmişdir. Jienin özü bu hadisələrin şahidi olmaqla, o, xalqın müharibələrdə, yürüşlərdə zəfərlərdə çətin vəziyyətini görmüş və hökmdarların, qazilərin, işanların ədalətsizliyinin şahidi olmuşdur. Bütün bunlar poemada xalqın taleyinin son dərəcə acı və kədərli səhifəsidir.

İndi isə biz Jien Jıraunun fərdi yaradıcılığının bu və ya digər tərəflərini işıqlandırmaya çalışaq. Bununla bağlı qaraqalpaq söz sənətinin bir sıra xüsusiyyətləri haqqında fikir söyləməyə ehtiyac vardır. Qaraqalpaq söz sənəti qədim tarixə malikdir. Folklor epik dastanlar kimi xalq arasında nəsil-dən-nəslə keçərək yayılmışdır. Qaraqalpaq musiqi sənətinin daşıyıcıları jıraular (dastançılar), baksılar, kosıqçılar (xalq nəğmələrinin ifaçıları), xalq bəstəkarları, sazəndələr və s. olmuşdur.

Qaraqalpaqların başlıca musiqi alətləri (qopuz-qəh-rəmanlıq dastanlarının ifası zamanı jırauları müşayiət edirdi),

dutardır – baksılar üçün ikisimli musiqi aləti); qopuzda və dutarda musiqi melodiyaları nəğmə oxunmadan ifa olunurdu. Qopuz və dutar xalq bəstəkarları tərəfindən xüsusilə daha çox istifadə olunurdu.

Qaraqalpaqların xüsusi musiqi alətlərindən biri şinqopuzdur. Bu qadın musiqi alətidir, o, uzunsov olmaqla, polad dillidir və liraya bənzəyir. İfa zamanı o sol əl ilə dişlərə yaxınlaşdırılır və sağ əlin şəhadət barmağı ilə şinqopuzun dili tərpənilir, nəfəs verib almaqla, müvafiq not tutulur. Şinqopuzda adətən qızlar və təzə gəlin getmişlər ifa edirlər. Şinqopuzun özünəməxsus və təkrarsız səsi indiyə qədər dinləyiciləri məftun etməkdədir. Qaraqalpaqlarda həm də digər musiqi alətləri vardır: sırpay – çobanlar istifadə edir, uşpelek – gildən hazırlanmış fit-çalmaq üçün alət, girksek-özbək və türkmənlərdən əxz edilmiş simli alətdir.

Qaraqalpaqların musiqi repertuarının əsasını qəhrəmanlıq və lirik-epik dastanlar, nəğmələr (tarixi, sevgi, döyüş, əmək, zarafat və s.) təşkil edir.¹² Mətn kimi eposların musiqisi də (xüsusilə «Kız Mınayım») «Bozatau», «Demberles», «Alakais», «Adınnan», «Muxalles», «Nalış», «Musa sən yarı» və başqaları) qaraqalpaq musiqi sənətinin inciləri hesab edilməkdədir.

Jırauların kökü lap qədim zamanlara gedib çıxır.¹³ Jirau melodiyaları – xalqın bədii mədəniyyəti və musiqi ensiklopediyasıdır. Qopuz- musiqi aləti kimi son dərəcə gözəl melodiya malik olmaqla, türkoloq- alimlərin diqqətini çoxdan cəlb etmişdir. Onların arasında V.M.Jirmunski, amerikalı Elda Laude Sırjautes, Lorens, İ.R.Pikken, alman Karl Rayx, türk Metin Ergün, özbək – Töre Mirzə, F.Karamatlı və digərləri vardır. Onlar qaraqalpaq jıraularının son dərəcə möcüzəli ifa imkanlarına diqqət yetirməklə, epik dastançılığın qədim növ olduğunu etiraf etmişlər.¹⁴

Qopuz – türk xalqlarının əksəriyyətinin musiqi aləti hesab edilir. İlk dəfə bu alətlə biz Dədə Qorqudda rastlaşırıq, təkrar olunmaz boğaz səsinə ifa zamanı bu alət xüsusi rəng verir və onun köməyi ilə qədim türklərin düşüncə tərzinə ekskurs edirik. Sonralar bu alətin sorağını M.Kaşğaridən, Rəşidəddindən, Lütfidən, Nəvoidən, Xarəzmidən, Əbül-qazidən və başqalarından alırıq.

Qaraqalpaqlarda jiraular xüsusi sevgi və məhəbbətə layiq insanlardır. Deyirlər ki, qaraqalpaqların tanınmış jiraularının yanına yuxuda Allah tərəfindən göndərilmiş dərviş gəlmiş və onlara xeyir-dua vermişdir. Məhz bundan sonra da onlar dastançı olmuşlar. Qaraqalpaqstanda çoxsaylı məşhur dastançılar vardır ki, onların sırasında aşağıdakıların adlarını çəkə bilərik: Şankay-jirau (1814-1889), Jiemurat-jirau (1836-1908), Yerpomad-jirau (1861-1938), Qurbanbəy-jirau (1876-1958), Tore-jirau (1879-1944), Oteniyaz jirau (1883) Oğuz jirau (1884-1954), Şamurat-jirau (1887-1962), Kaypnazar-jirau (1887-1962), Jesemurat-jirau (1887-1962), Nurabilla-jirau (1888-1957), Qiyas-jirau (1903), Jumabay Seydullayev (1932), Jaksılık-jirau (1934), Jumabay Bazarov (1927), və b. Ümumiyyətlə, Qaraqalpaqstanda 300-dən artıq dastançının adları məlumdur; onlardan 40-nin dilindən 50-dən artıq dastan yazıya alınmışdır. Jirauların qədim sənəti Qaraqalpaqstanda bu gün də yaşadığı halda Dədə Qorqud tərəfindən hazırlanmış qopuz itib aradan çıxmaqdadır.

Qaraqalpaqstanda həmçinin zəngin baksı məktəbi vardır. Tədqiqatçılar əsasən 4 baksı məktəb qeyd edirlər ki, onlar da 4 böyük ifaçılar tərəfindən idarə olunurdu. Bunlar Qəribniyaz, Akımbet, Kutım və Musadır. Xalq tanınmış baxsıların – xalq bəstəkarlarının və musiqi ifaçılarının, məsələn, Akımbetin, Musanın, Jumanın, Yeşbayın, Biyniyazın, Hürlimanın (Berdağın qızı), Yeşanın, Qaracanın, Japakin və s. mahnılarını bu gün də sevərək dinləməkdədir.

Jien Jırau ilk qaraqalpaq şairidir. Onun adı tarixçilərə, ədəbiyyatçılara yaxşı tanışdır. Qaraqalpaq ədəbiyyatşünası A.Kərimovun fikrincə o, təxminən 1730-cu ildə anadan olmuş, 1784-cü ildə vəfat etmişdir.¹⁵ Jien Jırau qaraqalpaqların Sırdəryadakı saysız-hesabsız bədbəxtliklərinin şahidi olmuşdur. Bu hadisələr Jien Jıraunun «Ullı tau» («Ulu dağ») və Poskan el («Basılmış el») poemalarında gözəl şəkildə əksini tapmışdır. Adını çəkdiyimiz poemalar qaraqalpaqların əsl tarixlərini yenidən göz önünə gətirməklə, həm də xalqın bir ərazidən digər əraziyə köçünü əks etdirən mühüm mənbə kimi qiymətlidir.

Jien Jıraunun «Ullı-tau» əsəri ilk dəfə informatorlar vasitəsilə ədəbiyyatşünas A.Kərimov tərəfindən 1956-cı ildə üzə çıxarılmışdır. Əsərdə şair qaraqalpaqların Sırdərya ərazilərində aclıq keçirdiyinin dürüst təsvirini vermişdir.

*Поспай олар не кылсын
Ким кюринген асылын
Путин болмай жашасы...
Халкымды койдай калмады.
Кутыла алмай пасактан
Зорлык корип
Буменбей елим калмады...
Султан кандай эдилсиз
Окпелерин осады
Уллы тай деген жерлерде
Тум сутынам посады.¹⁶*

Bu parçanın Azərbaycan dilinə tərcüməsi aşağıdakı kimi səslənir:

*Basqına necə dözsün,
Hamı onları dağıdırsa...
Xalqımı qoyun sayıb
Böhtana düçar edirsə,*

*O, zülmə məruz qalır,
Xalqa amansızcasına,
Zülm edən sultan olmasaydı,
Ulla tauda hər yer,
Beləcə boşalmazdı.*

«Basılmış el» poemasında Jien Jırau qəddar xanların heç bir təqsiri olmayan xalq üzərinə aramsız hücumlarını, onların əkinlərinin, su kanallarının məhv edilməsini görümlü təsvir etmişdir. Xalqın dağıdıcı qəsbkarlara qarşı qüvvəsi olmadığından öz «ata yurdu» indiki Türkmənistan ərazisini qoyub, özgə diyarda Xarəzmdə məskunlaşmağa məcbur olduğunu göstərir. Poemadan bəzi fraqmentlərə nəzər salaq:

*Türkmənistan – ata eldə,
Özü müzə yer tapmadıq,
Bütün ili əziyyət çəkdik,
Qazancımız bəs etmədi,
Cəmi qışın yarısma.*

*Qara bədlük üzə güldü,
İllərsə quraqlıq gəldi,
Xanlar bizə hücum etdi,
Millət də əldən getdi,
Meyitlər sıra düzüldü,
Çay qurudu-quma döndü.*

*Dağıdılmış qaraqalparlar,
Xarəzm səmtə üz tutdu,
Otlaqların, evin qoydu,
Türkmənistan - doğma eldə,
Özünə yurd-yuva tapmadı.*

*Yalqız qaldıq, yazıq olduq,
Qəlbimiz bədlüklə doldu,*

*Başçılar kömək etmədi,
Qəddarlığa meyl saldı.*

*Başda duran bəla oldu,
Gözlərimiz yaşla doldu,
Qazi heç kimə baxmadı,
İşan keçi tək tərs idi.*

*Analar zülm çəkдилər,
Yaş töküüb ah-vay etdilər,
Körpələri yedirtməyə
Döşlərində süd qalmadı
Bir kəsdən bir pay almadı.¹⁷*

Əsər doğrudan da xalq həyatının realist mənzərəsini əks etdirir və bu dövrdə yer almış qəddarlığı təsvir edir. Burada poetik şərtlik tamamilə minimal həddə çatmışdır. Jien xanları, qaziləri, işanları kasıb xalqın köməyinə gəlmədiyindən tənqid atəşinə tutur.

Qaraqalpaqların dözülməz durumunu əks etdirən Jien qeyd edir ki, varlılar kasıblardan köçüb daha tez yerləşirdilər (Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu məqam XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycanca erməni təcavüzü nəticəsində xalqın bir hissəsinin vəziyyəti ilə üst-üstə düşür. Çünki burada da varlılar kasıblardan daha tez köçüb ölkədəki təhlükəsiz regionlarda yerləşirdilər). Xalq yol boyu aclıq içində qalır. Hətta sonuncu heyvanını kəsib yeməyə məcbur olurdu. Hər bir qərar tutub dayandığı düşərgədə onlar acından ölən dostları, yaxınları ilə vidalaşmağa məcbur olur və beləcə yollar boyu heç bir təqsiri olmayan insanların – anaların, ataların, uşaqların, gözəl qızların meyiti qalırdı. Köçün səkkiz günü ərzində 340 adam acından ölmüşdür. Qalanlarına müəllif saya bilməmişdir. Bütün bu dəhşətli günlərdə Jien qopuzundan ayrı düşməmiş matəm nəğmələri oxumuşdur.¹⁸

Qaraqalpaqların Türküstandan köçü ilə bağlı onun «Əlvida, dostlar!» («Xoş bolın, doslar!») adlı şeiri də vardır. Bu şeirdə müəllif öz doğma yurdunu atıb özgə yerlərə köç etməsi ilə bağlı dərin kədərini ifadə etmişdir. Şairin «Ber tuiyemdi» («Dəvəmi qaytar») şeirində o, qaraqalpaq feodallarının xəsisliyini, ictimai münasibətlərin real mənzərəsini əks etdirirdi.

Jien Jiraunun yaradıcılığında həm də Şərqi yazılı ədəbiyyatının, qədim epik dastançılıq ənənələrinin ətraf aləmə realist baxışı özünü göstərirdi.

XVIII əsrin sonlarında Jien Jirau tərəfindən yaradılmış bu mənzərə həqiqəti əks etdirmək baxımından XX əsrin 80-cı illərində T.Kaipbergenovun «Maman-biy haqqında dastan» adlı romanın xeyli yerləri ilə müqayisə oluna bilər.

2. Günxoca poeziyasının bədii özünəməxsusluğu

Günxoca yaradıcılığında (1799-1880) biz ətraf aləmin daha real mənzərəsini görə bilirik. Onun yaradıcılığı klassik qaraqalpaq ədəbiyyatının böyük nümayəndələri Haciniyaz və Berdağın yaradıcılığı üçün zəmin hazırlamışdı. Günxoca həm onların müasiri, həm də ustası hesab edilə bilər. Günxocanın şeirlərində yeni yazılı yaradıcılığa istiqamətlənmiş şairin dəst-xətti sezilməkdədir. Günxoca poeziyasının ümumi istiqamətində, bir tərəfdən, onun folklor nümunələrindən geniş istifadə etməsi, digər tərəfdən, fərdi yaradıcılığa keçidi, başqa bir tərəfdən, klassiklərin, ilk növbədə türkmən klassiki Məhdimqulunun yaradıcılığından faydalandığı hiss olunur.

Kasıb ailədən çıxmış Günxoca (əsl adı Jiyemurad) gənclik illərini Aral sahillərində keçirmiş, əvvəl aul məktəbində, sonra Qaraqum-işan mədrəsəsində təhsilini davam etdirmişdir. Təhsilini başa vurmamış o, mədrəsədən kənarlaşmağa məcbur olmuşdur. Şeirlərindən birində Günxoca onun təqib olunmasından, öz yurdunu məcburiyyət altında tərki

etməsindən şikayətləndiyi görünür. Az keçmir ki, Günxoca Qızılqum, Xarəzm oazisi və bir sıra digər ərazilərə və yerlərə səyahət edir. Zəngin həyat müşahidələri onun gələcəkdə bədii yaradıcılığının formalaşmasında yardımçı olur. Bütün bu müşahidələri biz onun «Mənim diyarım», «Kimə lazımdır?», «Bəy oğlu», «Xalq ilə», «Yaddan çıxmaz», «Ölü balıq», «Qara daş» və s. şeirlərində görə bilərik. Günxoca yaradıcılığının magistral xəttini xalqa xidmət, düşmənlərə qarşı barışmaz kin, nifrət təşkil edir. Təsadüfi deyildir ki, Günxoca yaradıcılığında humanizm, yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər geniş xalq kütləsi tərəfindən də rəğbətə qarşılanmışdır. Onun əsərləri elə bədii nümunələrdir ki, onlar gələcək qaraqalpaq şairlərinin yaradıcılığında da önəmli rol oynaya bilmişdir.

Günxoca sosial lirika ustasıdır. Onun yaradıcılığında ümumbəşəri və milli xarakterli problemlər qaldırılır. Bu baxımdan onun «Yarımkor dövəyə müraciət», «Mən kim oldum», «Ölkə ilə birlikdə», «Qamış», «Çobanlar», «Oraqçılar» və digər şeirləri nümunə göstərilə bilər. Bu əsərlər kasıb qaraqalpaqların əzablı, kədərli həyatı ilə bağlı hekayətlərdir. Günxoca qəzəblə, sarkazmla xanların, işanların, mollaların fəaliyyətini tənqid edirdi. Eyni zamanda bunu edə-edə şair həm də azadlıqsevər xalq kütləsinin ifadəçisinə çevrilmişdir ki, o, insanlarla birlikdə öz parlaq gələcəyi və qanuni hüquqlarının təmin olunması uğrunda mübarizə aparırdı. Bu ideyalar «Ölkə ilə birlikdə» şeirində daha uğurlu şəkildə əksini tapmışdır.

Günxoca qaraqalpaqların həyat və maddi durumunu olduqca dərinlən müşahidə edirdi. Çünki kasıb qaraqalpaqlar nə əmlaka, nə də mal-heyvana malik idilər. Kasıblar (qaraqalpaqlar onları «dixan», azərbaycanlılar «dehqan» adlandırırdılar) ömrü boyu varlıqlara işləyir və işin çətinliyi ucbatından məhv olub gedirdilər. Şair dehqanların acından

ölməmək üçün ən sonuncu işçi qüvvələrini satmağa məcbur, səhərdən gecəyə qədər işləməli olduğunu dilə gətirirdi. Digərlərindən fərqli olaraq onların yer icarəyə götürmək imkanı da yox idi. Bütün bunlara baxmayaraq, onlar sərbəst hesab edilsə də, sözün əsl mənasında heç bir hüquqa sahib deyildirlər.

Qaraqalpaq dehqanlarının, torpaqsızlarının bir hissəsi öz tayfalarının ənənələri ilə hesablaşmadan, Xarəzmin cənub rayonlarına getməklə özbək və türkmən bəyləri üçün uzun müddətli yaz-əkin işləri ilə məşğul olmağa məcbur olurdu. «Oraqçılar», «Həyat varmı?» və s. əsərlərində Günxoca bütün bunları realist boyalarla təsvir edirdi. Günxoca digər regionlara qazanc dalınca gedən dehqanlardan danışır, onların gecə-gündüz bəylərə, xanlara bir qarın çörəyə işlədiklərini, bəzən qarınlarını doyurmadıqlarını, məcbur olub yenedən doğma torpaqlara qayıtdıqlarını göstərirdi. Bu barədə onun «Gün harda» şeirində daha ətraflı təsvirlərlə rastlaşırıq:

*Орак орып йыллап бойы болдык кул,
Ислесекте ала-алмадык кара тул,
Не жананлар байы юлип калды тул,
Енди бугун жайнан жаснар кун кайда.¹⁹*

Bu bəndin dilimizə tərcüməsi aşağıdakı kimidir:

*Ömür boyu biçdik oraqla sünbül,
Çox işlədik heç almadiq qara pul,
Kişilər öldü, zənənlərsə qaldı dul,
Ömür getdi, həyat söndü gün harda.*

Günxocanın Xivə xanı Madaminlə olan hekayətini mənbələr bu günə qədər qoruyub saxlamışdır. Deyirlər ki, xan bir gün sarayına Xarəzm şairlərini dəvət edir və onlardan xanlıqdakı gözəl həyatı təsvir etməyi və yaxşı şeirlər yazmağı

tələb edir. Günxoca da xan sarayına gətirilir. O, buraya heç də həvəslə gəlmir. Digər şairlərdən fərqli olaraq Günxoca xana yalan vəd vermək istəmir. O, özündə güc toplayıb, xanın qəddarlığı və xan hakimiyyətinin ədalətsizliyi haqqında həqiqəti söyləyir. Hədiyyələr paylanan zaman Günxoca Xivə hakiminin vilayətindəki hökm sürən vəziyyəti tənqid atəşinə tutur. Belə tənqiddə baxmayaraq, Günxoca xalq arasında böyük nüfuza malik olduğundan xan şairə qarşı heç bir cəza tədbirinə əl ata bilmir. Günxocanın «Yarımkor dövəyə müraciət» adlı satirik şeirində biz xan «mərhəmətli» olduğundan cana doymuş şairin və xalqın kədərli obrazını görə bilirik.

Bu şeirdə müəllifin fərdi bədbəxtliyi ilə cana doymuş xalqın həyatında üst-üstə düşən məqamlar əks olunmaqla yanaşı müdrik şairin xalqı səbr və təmkinə çağıraraq, onu xoşbəxt günlərin gələcəyinə inandırmağa çalışdığına şahidi oluruq. Günxoca çoxsaylı lirik şeirlər, şeir-bənzətmələr, təmsillər qələmə almışdır ki, onların sırasında, "Qamış" «Araba», «Qara daş» xüsusilə səciyyəvidir. Bu şeirlər siyasi şərtiliyi ilə seçilməklə, xan hakimiyyətinə qarşı yönəldilmişdir.

Günxocanın yaradıcılıq fəaliyyəti ilə bağlı fikirləri yekunlaşdırarkən, qeyd edək ki, o, öz əsərləri ilə qaraqalpaq poeziyasına yeni bədii priyomlar gətirmiş və qaraqalpaq ədəbi dilinin formalaşmasında böyük uğurlar əldə etmişdir. Elə buna görə də Günxoca yaradıcılığı qaraqalpaq ədəbiyyatında sosial satiranın inkişafında mühüm mərhələ kimi dəyərləndirilməkdədir.

3. Haciniyazın yaradıcılıq taleyi

Qaraqalpaq poeziyası Haciniyaz Kosıbay ulı (1824-1878) yaradıcılığında yeni mərhələyə qədəm qoyur. O, Amudəryanın Aşamaylı-Kıyat aulunda anadan olmuşdur.

Haciniyaz əvvəl Şirqazi mədrəsəsində, daha sonra Kutlmurat-inak mədrəsəsində təhsilini davam etdirmişdir.

Varlı ailədən çıxmış Haciniyaz dövrünə görə geniş təhsil almaqla ana dili ilə yanaşı digər türk dillərini (özbək və türkmən) mənimsəmiş, fars və ərəb dillərini mükəmməl bilməmişdir. Firdovsi, Sədi, Hafiz, Nizami, Nəvai, Füzuli, Məhdimqulu və b. yaradıcılığını dərindən mütaliə etmişdir. Hələ gənclik illərində onun şeirləri nəinki qaraqalpaqlar, həm də qazaxlar arasında məşhur olmuşdur. Haciniyaz həm də son dərəcə istedadlı natiq və gözəl musiqiçi olmuşdur.

Təhsilini başa vurduqdan sonra Haciniyaz səyahət etmiş, qazaxların, noğayların, başqurdların həyatı ilə tanış olmuşdur. Məhz bu illərdə «Ölkəm var», «Ah, Dariyxa», «Menqli adlı qızla yarış» və s. əsərlərində, o, bir tərəfdən, gəncliyi, sevgini, gözəlliyi tərənnüm etmişsə, digər tərəfdən, eyni zamanda insanlardakı qüsurlu cəhətləri tənqid atəşinə tutmuşdur.

Haciniyaz əsərlərini təkcə öz ana dilində deyil, həm də özbək dilində yazmışdır. Bu baxımdan onun «Bu səhər», «Kədər» və digər əsərləri daha xarakterikdir. Haciniyaz həm də Məhdimqulunun əsərlərinin qaraqalpaq dilinə tərcüməçisi kimi tanınmaqdadır. O, qaraqalpaq poeziyasında ilk dəfə klassik janrlardan olan «müxalles» ("müxəmməs") janrından istifadə etmişdir. Haciniyazın poeziyası öz musiqililiyi, ciddi qafiyəyaradıcı elementlər, intonasiya bitkinliyi, uğurlu müqayisələr, bədii təsvir vasitələriylə zəngindir. O, bununla qaraqalpaq poeziyasının sərhədlərini genişləndirmiş, həm də onun inkişafında şərq klassikasının təcrübəsindən geniş istifadə etmişdir. Haciniyaz aytısın (müşairə janrının) mükəmməl ifaçısı kimi tanınmışdır. Xüsusən onun qazax şairəsi Menqli Qızla birgə aytısı daha çox diqqətçəkəndir. İki şairin aytısı 1878-ci ildə Daşkənddə çıxan «Türküstan vilayətinin qəzetə»sində nəşr olunmuşdur.

Haciniyaz yaradıcılığına türkmən ədəbiyyatının klassiki Məhdimqulunun xüsusi təsiri olmuşdur. Haciniyaz xalqının

maariflənmə uğrunda mübarizəsini də əsərlərində kifayət qədər görümlü əks etdirmişdir.

Konqrad üsyanında Xarəzm qaraqalpaqları, qazaxlar və özbəklərlə birgə iştirak edən (1858-1859) Hacıniyaz Bozatau kəndində xan ordusu tərəfindən əsir götürülmüşdür. Bu zaman xalqın bir hissəsi məhv edilmiş, digər bir hissəsi qula çevrilmişdir. Bütün bunları görən Hacıniyaz özünün «Bozatau» tarixi nəğməsini yazmışdır ki, bu nəğmə Hacıniyazın bəstələdiyi musiqi ilə ifa olunmuş və nəğmədə hüznü hisslər daha böyük üstünlük təşkil etmişdir:

*Сән баг идин, булбил ушты зар калды,
Путкил сийнем жанды шите дэрт калды,
Кыйсык Поркан атау сени йаг алды,
Басы куилы, соны уайран Бозатау.*

*Козим яшлы мен кетермен, шарам йок,
Бир кудадак баска пушты панам йок,
Хэмме кетти, сенде тура радам йок,
Хош аман бол, бизден калдын Бозатау.*

*Зийуарын хошласар кядиринни билин,
Козини яшартын, багрыны тилин,
Аман болса хал сорасар бир келин,
Хош аман бол, бизден калдын Бозатау.²⁰*

Hacıniyaz Xivə xanının üsyançılara qanlı divan tutduğunu, kəndləri yerlə yeksan edib viran qoyduğunu, yüzlərlə insanları qula çevirdiyini, bu insanların əksəriyyətinin qəmədən, qüssədən məhv olduğunu göstərir. Cigitlər məhv edilir, şairin özü əsir götürülür. O, müdafiəsiz qaldığını gördükdə Allaha müraciət edərək ondan kömək diləyir. Poemada Hacıniyaz faciəyə düçar olan insanları hərtərəfli və dərin kədərlə təsvir etməklə doğma torpaqla vidalaşır, bəyləri,

xanları lənətləyir və faciənin əsl səbəbkarlarını tənqid atəşinə tutur. Bununla belə Hacıniyaz poeziyasında həyata inam da özünü bariz şəkildə əks etdirməkdədir. O, heç də ruhdan düşmür. Şair inanır ki, zaman gələcək, hər şey dəyişəcək. Bozatau xoşbəxt günlərinə qovuşacaqdır.

Bozatau faciəsi şairin xalq taleyi, birliyi haqqındakı arzu-istəklərini də bədbinliyə düçar etmişdir. Məhz bundan sonra Hacıniyazın həyatının divanəlik dövrü başlayır və o, vətəndən kənardə yaşamağa məcbur olur. Aral dənizi ətraflarında yaşayan qazaxların yanına gedir, sonra Orenburqa, Tataristana, Başqurdustana və Ural çöllərinə üz tutur. «Gərək» şeirində Hacıniyaz istismarçıları, xanları qəzəblə ifşa edir:

*Согис кентирин амага,
Исин жиберин камарга,
Аулдагы кәткудага,
Сапы жок кара пул керек.*

*Халык сораган аталыкка,
Исин жиберин каталыкка,
Куш берин онбес салыкка,
Халыкты постырган сол керек.*

*Озин сатып акшага,
Адамын комин пахшага,
Халыкта сораган патшага,
Кунде, кунде урыс керек.*

*Сорлы пукара халыкка,
Кол созык бархажарыкка,
Конбей бир неше салыкка,
Жайнап-жансар заман керек.²¹*

Bu bəndin sətri tərcüməsi aşağıdakı kimidir:

*Atalığa söz aparan,
Xalqı aldadıb çaşdıran,
Auldakı kəndxudaya,
Saysız-hesabsız pul gərək.*

*Xalqa atalıq edənə,
Onu aldadıb, çaşdırana,
Onunçün vergilər qoyan
Atalığa onu soymaq gərək.*

*Özünü paraya satan,
Torpağı cəsədlə doyuran,
Xalqı məhv edən padşaha,
Hər gündə dualar gərək.*

*Yazıq bədbəxt insanlara,
Azadlığa can atanlara,
Vergidən cana doyanlara,
Azad, xoşbəxt dövrən gərək.*

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, xanların Hacıniyazı təqib etməsi onun doğma yurdunu tərk etməsilə nəticələnmişdir. Uzun müddət Qazaxıstanda, Orenburqda, Uralda yaşadığı dövrdə o, xeyli digər şeirlər, o cümlədən «Ellərim vardı» adlı şeirini yazır və bu şeirdə Xivə xanlığındakı özbaşınalıqlardan geniş bəhs edir:

*Карсыласса хамирине кондирген,
Биразлардын бауырларын тилдирген,
Озлерине бейимлержи кулдирген,
Ургенч елинде залым хә барды.²²*

Parçanın sətri tərcüməsi təxminən belə səslənir:

*Öz iradəsinə, əmrinə tabe edənə,
İnsanlarla qəddar davrananlara,
Tərəflərində dayaq duranlara,
Örgəncdə (Xivədə) tiranlar vardır.*

Hacıniyaz əzablar altında inləyən eli-obası haqqında söhbət aparır. Məhz bu xüsusiyyətinə görə onun yaradıcılığı qaraqalpaqlar tərəfindən yüksək qiymətlənilməkdədir.²³ Onun yaradıcılığı haqqında Berdağ-şairin söylədiyi fikirlər də əhəmiyyətli. Berdağ yazmışdır: «Əgər mənim poetik istedadım adi insanlardan altı dəfə çoxdursa, Hacıniyazın istedadı oniki dəfə çoxdur».²⁴

Hacıniyaz qaraqalpaq klassik poeziyasının bədii ifadə vasitələrini də yetərincə zənginləşdirmişdir. Bu ona Şərq klassikasının təcrübəsindən yararlanmağa da kömək etmişdir. O, Nəvai, Füzuli və Məhdimqulu yaradıcılığından yaxşı xəbərdar idi. Buna nümunə kimi şairin «Mənim gözlərim», «Gərək», «Olmayıb», «Ellərim vardı», «Bözataulu gözəl», «Əkinçiyə yer lazım olan kimi», «Zirvədən sel axır» və s. əsərlərini göstərmək olar. Hacıniyaz həm də qaraqalpaq şeirşünaslığını özünəməxsus şəkildə rəngarəngləşdirmiş və zənginləşdirmişdir. Onun yaradıcılığı bədii sözün sehrini dərk etmək nöqtəyi-nəzərdən ondan sonra gələn qaraqalpaq şairləri üçün nümunə ola biləcək poetik təfəkkür və nümunə sahibi kimi dəyərləndirilməkdədir.

4. Berdağ yaradıcılığı XIX əsr qaraqalpaq poeziyasının zirvəsi kimi

Berdimurad Karqabay ulı yaradıcılığı – ədəbi təxəllüsü Berdağ* (1827-1900) qaraqalpaq klassik ədəbiyyatının

*Berdimurad adının «Ber» hissəsindən sonraya artırılmış «dağ» kəndər, çiyən, qam mənasına gəlir ki, şair özünü Berdağ – yəni

zirvəsi hesab edilir. Azərbaycan ədəbiyyatı üçün Nizami, özbək ədəbiyyatı üçün Nəvai, rus ədəbiyyatı üçün Puşkin, ukrayna ədəbiyyatı üçün Şevçenko, türkmən ədəbiyyatı üçün Məhdimqulu, qazax ədəbiyyatı üçün Abay kimi hesab edilsə, qaraqalpaq ədəbiyyatı üçün də Berdağ elə bir nüfuza malik ədəbi simadır. Berdağ çoxsaylı lirik əsərlərində, poemalarında qaraqalpaq xalqının XIX əsrdəki sosial-ictimai həyatını geniş əks etdirmişdir.

Berdağ şair-demokrat kimi dövrünün ictimai münasibətlərini və hadisələrini öncül xalq mövqeyindən işıqlandırmaqla, həm də humanizm ideyalarının tərənnümçüsü kimi çıxış etmiş, ədalət və vətənpərvərlik carçısı kimi tanınmışdır.

Berdağın bütün yaradıcılığında alçaldılmış və təhqir edilmiş doğma xalqın tarixi taleyi mövzusu keçir. Berdağın şeirlərinin mövzusu son dərəcə rəngarəngdir. Onun «Vergi», «Yaz gələrmə», «Dövrən», «Olmamışdı», «Mənim həyatım», «Heç vaxt olmamışdı», «Bu il» və s. əsərlərində qara camaatın çətin vəziyyəti, istismarçı siniflərin özbaşınalığı əksini tapmışdır.

Berdağ Aralətrafi ərazidə kasıb bir ailədə dünyaya gəlmişdir. O, Konqrad tayfasının koldaulı qəbiləsinə mənsubdur. İlk təhsilini aul məktəbində almışdır. Berdimuradın poetik istedadı özünü erkən büruzə vermişdir. Artıq 13 yaşında o, şeirlər yazmağı bacarmış və nəticədə Berdağ XIX əsr qaraqalpaq ədəbiyyatının yenilməz böyük qüruruna çevrilmişdir. Onun yaradıcılığı həm də XX əsr qaraqalpaq ədəbiyyatının yaradıcı simasının formalaşmasına böyük təsir etmişdir. Berdağ dövrünün geniş təhsil almış insanların idi. Onun şeirlərində biz Platon, Aristotel, Bedil, Nəvai, Füzuli, Məhdimqulu və digər isimlərlə yanaşı, həm də türk xalq eposları «Yedige» və «Alpamış» haqqında da məlumatlar alır. «Qırx qız» eposu isə onu «Axmaq

paşa» poemasını yazmağa ruhlandırmışdır. Eyni zamanda o, xanın qırx birinci arvadı, balıqçı Gülim obrazını yaratmışdır. Belə ki, qırx birinci arvad özündən əvvəlki qırx arvadla birləşərək öz qəddar ərinə qarşı xalq üsyanı təşkil etməklə, onu hakimiyyətdən kənarlaşdırmağa müvəffəq olmuşdur.

XIX əsrin 80-cı illərində qələmə alınmış «Axmaq paşa» poemasının süjetini o, bir xalq nağılından götürmüşdür. Bu poema Berdağ yaradıcılığında bədii cəhətdən ən mükəmməl hesab edilir. Poemanın süjeti mürəkkəbdir, onda bir neçə xətt və istiqamətlər mövcuddur. Poema qəddar xanın ölümü ilə başlayır, onun varisi olan oğlu isə ondan daha qəddar hökmdar kimi təsvir olunur. Xanın özünün adı Axmaq paşadır. O, balıqçı qızı Gülimlə evlənir və ondan oğul doğulmasını arzulayır. Lakin Gülimdən Gülzar adlı qızı doğulur. Axmaq paşa qara camaata, sadə insanlara, rəiyyəyə nifrət etdiyindən Gülzarı da yeraltı sarayda saxlayır. Bununla belə xalqın Gülzara münasibəti də birmənalı olmur.

İllər keçir, Gülzar böyüyür. Öz atasının qəddarlığından xəbər tutan qız, Axmaq paşa ilə görüşmək istəyir. Onu görəndə kimi Axmaq paşa öz qızına vurulur. Qız onu rədd edəndə, o, qızın üstünə itlərin qısqırdılmasını əmr edir. Nə qədər qəribə olsa da, itlər Gülzara toxunmur. Əvəzində itlərdə nitq yaranır və onlar öz doğma qızı ilə evlənmək istəyən xanı lənətləyirlər.

Gülzar yenidən zindana atılır, onu xeyli döydükdən sonra meşəyə aparırlar. Burada cigitlər ona kömək etməklə onun canını edam olunmaqdan qurtarırlar. Əvəzində necəsə Gülzar xan sarayına gəlib çıxdıqdan sonra öz doğma atasını öldürür.

Berdağ poemada xanların xarakterik xüsusiyyətlərini olduqca gözəl təsvir etmişdir:

*Hakim olub qanadlanır,
Hakimlikdən sərxoşlanır,
Bizim xanın ehtirası,
Güllə kimi deşər daşı.*

*Azyaşlıya meyl salır,
Yeniyetməni tora salır,
Qızlar bunlara dözməyib –
Bədbəxt olur, xəstə olur.*

*Bundan da pis qara gün var?!
Ədalətdən yana nə var?!
Hisslərinə güc gələn xan,
İnsanlara verməz aman.*

Berdağ xanların zər-zibə içində yaşamalarını və adi insanların həyatını cəhənnəmə döndərdiklərini yaxşı görürdü. XIX əsrdə qaraqalpaq cəmiyyəti əsasən iki hissədən ibarət idi ki, biri bəylər, atalıqlar, bəylərbəylər, naiblər, mirablar, yüzbaşılar, mollalar, işanlar, qazilər, rəislər, axundlar, şeyxlər idisə, digər qolda varlıların sürüsünü otaran çobanlar təmsil olunmuşdular ki, onların üçillik qazancı cəmi bir balaca çəpişi almağa da kifayət etmirdi.

Bir qaraqalpaq xalq deyimində bu barədə aşağıdakıları görürük:

*Бардын куни фарман менен,
Жоктын куни эрман менен.
Varlının ötmürü əmr verməkdə,
Kasıbn günləri qüssədə keçir.*

Demək olar ki, eyni fikri Berdağ «Olmamışdı» şeirində də söyləyir:

*Бразлар аш, бразлар ток,
Ток адамнын кайгысы жок,
Аш адамнын уйкысы жок,
Оны токтар билген емес.*

Azərbaycan dilinə tərcümədə bu bənd belə səslənir:

*Bir azlar ac, bir azlar tox,
Tox adamın qayğısı yox,
Ac adamın yuxusu yox,
Onu toxlar hardan bilər.*

Berdağ poetik sözün gücü və həyatdakı konkret nümunələrlə xalq mübarizəyə çağırır. Bu mübarizə isə yalnız insanların qəhrəmanlığı sayəsində başa gələ bilirdi. Berdağ yaradıcılığının xarakterik xüsusiyyəti həm də ondan ibarət idi ki, o, ömrü boyu xalq həyatını diqqətlə izləyir, istismarçılarını tənqid, haqqı-ədaləti tərənnüm edir, zəngin xalq dilindən istifadə etməklə öz yaradıcılığını inkişaf etdirir və formalaşdırırdı. Berdağ çoxsaylı əsərlərində qaraqalpaqların onları alçaldanlara qarşı mübarizəsini əks etdirir, qadınlara qarşı dəyərsiz münasibəti tənqid edirdi. Bu baxımdan onun «Gəlin», «Mənim zamanım», «Qəm eləmə» və s. əsərləri xarakterikdir.

Berdağın həsrətlə dolu əsərlərində xalqın ağır güngüzəranı, şairin şəxsi həyatındakı çatızmazlıqlar, ömrünün ağrı-acısı, qayğı dolu günləri əksini tapır:

*Дунья дунья болганын ба?
Енди меннен калганын ба?
Йактын жетпей солганын ба?
Оттин бе бастан омирим.²⁵*

Berdağın bu qoşmasında lirik qəhrəmanın ürəyindəki hisslər, zamandan, dünyadan narazılıqlar özünü nümayiş etdirir. Şairin bəzi qoşmaları az qala joklau (yoxluq) janrının tələbləri səviyyəsində qurulur. Belə şeirlərdə şairin ruhi faciəsi antitezalar şəklində verilir. Berdağın bu tipli şeirlərində lirik qəhrəmanın ruhi düşkünlüyü “Менин”, «Екен», «Болган емес», «Болмады», «Омирим», «Уәспим менин», «Дәуран» rədifli qoşmalarında daha çox nəzərə çarpır: “Омирим” şeirindən bir parçaya diqqət yetirək:

*He кордим пәний дуньяда,
Жол шегин мәнзил қыяда,
Бар омирим болды ада,
Оттин бе курган омирим.²⁶*

Yaxud "Bolgan emec" şeirindən bir bəndi nümunə gətirək:

*Гул болдым гул жайнамадым,
Ойшыл болдым ойламадым,
Булбил болдым сайрамадым,
Хәдийсе аз болган емес.²⁷*

XIX əsr qaraqalpaq şairlərinin yaradıcılığında, o cümlədən Berdağın şeirlərində həyatın müxtəlif dönəmlərini əks etdirən intim lirik hisslərin kükrəyişi daha görümlü verilir. Berdağın yaradıcılığında həm də tarixi mövzu mühüm yer tutur. Məsələn, «Amangəldi» poemasında, «Aydos-baba» dastanında, «Yernəzər bəy»də, «Səcərə»də və başqalarında məhz bu mövzu yetərinə qabardılmışdır.

Artıq qeyd etdik ki, Berdax şeirlərinin tematikası olduqca rəngarəngdir. «Gəlin», «Düşünmə», «Xalq üçün», «Balam», «Nadan olma» və s. əsərlərdə şair insanları azadlığa, istismarçılara qarşı mübarizəyə səsləyir. XIX əsrdə qaraqalpaqlar son dərəcə acınacaqlı yaşayırdılar. Onlar ildə xana böyük məbləğdə vergi ödəməli olduqlarından pis vəziyyətə düşmüşdülər. Məhz buna görə də Berdağ «Vergi» («Salıq») şeirində ağır vergidən danışaraq bəyləri və xanları tənqid atəşinə tuturdu:

*Былтыргыдан бийил жаман,
Калай, калай болды заман,
Фарун кесер калмай аман,
Он тилладан келди салык.²⁸*

Şeirdə eyni zamanda göstərilir ki, əgər kiminsə 6 ay ərzində vergi borcu qalsaydı, belə olduğu təqdirdə o, vergini 2 dəfə artıq ödəməli idi. Buna görə də Berdağ ağır vergilərin insanları necə məhv etdiyini, ac uşaqların yurtalarda necə ağlayıb ah-vay qopardıqlarını və belə mənzərənin hər kəsin içini necə didib-dağıtdığını ürək ağrısı ilə qələmə alır.

Berdağın əsərlərini rus dilinə iki şair – N.Qrebnev və Q.Semyonov tərcümə etmişlər. Birinci tərcüməçi həm də şərq, türk, xüsusən Azərbaycan, özbək, qazax poeziyasından rus dilinə çoxlu tərcümələr etmişdir. Berdağın əsərlərinin rus tərcümələrində biz qaraqalpaq müəllifinin manera özünəməxsusluğunun, Berdağ yaradıcılığının milli və fərdi xüsusiyyətlərinin heç də tam şəkildə saxlanılmadığının şahidi oluruq. Bu tərcümələrdə şairin əsərləri qazandığından daha çox itirmişdir. Fikrimizcə, Berdağ əsərləri bu gün də özünün yeni rus tərcüməçilərini gözləməkdədir.

Berdağın əsərlərinin bir qismi həm də xalq şairi Hüseyn Arifin uğurlu tərcümələri nəticəsində qaraqalpaq poeziyasını sevən azərbaycanlılara tanıtılmışdır. Rus tərcüməçilərindən fərqli olaraq Hüseyn Arif Berdağın poetik və fərdi özünəməxsusluğunu daha doğru-düzgün tuta bilmişdir. O, Azərbaycan oxucularına Berdağı əsil xalq şairi kimi tanıtmayı bacarmış, onun yaradıcılığının Xəstə Qasım, Dədə Ələsgər, Aşıq Alının yaradıcılığı ilə müəyyən səsləşmələrinin olduğunu göstərə bilmişdir.

Hüseyn Arif türk şeirinin, xüsusən qoşmanın milli və texniki formalarını olduqca gözəl bilirdi. Öz növbəsində Berdağ da bu formadan geniş istifadə etmişdir. Elə buna görə də H.Arif bu qaraqalpaq baxşisinin poetikasını, dəst-xəttini uğurla verməyə müvəffəq olmuşdur. Xüsusən, bizim nöqtəyi-nəzərimizdən Berdağın «Dövrən», «Bu il», «Amangəldi», «Ömrüm», «Balam», «Yaz gəlirmi», «Gəlin», «Ayrılıq», «Olan deyil», «Dəyər», «Nadan olma», «Bilmədim» və s. əsərləri

onun tərcümələrində Azərbaycan oxucusuna daha adekvat çatdırılmışdır. Berdağın Hüseyn Arif tərcümələrindən birinə müraciət edək:

*Düşdü canım yanar oda,
Şirin ömrüm getdi bada,
Qəm yaratdı qəmdən o da,
Nələr etdi dövrən mənə?!*

*Sığındığım yadlar oldu,
Nə dövlət, nə də var oldu,
Mənə kim havadar oldu,
Nələr etdi dövrən mənə?!*

*Ata getdi, ana getdi,
Səadət bizi tərk etdi,
Ahımızı kim eşitdi?
Nələr etdi dövrən mənə?!²⁹*

Doğrudan da bu sətirləri oxuyarkən biz nəinki Berdağın özünün nəfəsini, ritmini, hecasını həm də Yunus Əmrənin, Abdul Bakının, Vidadinin, Vaqifin, Zakirin və b. türk şairlərinin poetik nəfəsini, ritmini, hecasını dərinləndirib duyuruq.

H.Arif türk xalqları ədəbiyyatını, o cümlədən özbək, qazax, qaraqalpaq ədəbiyyatlarını ürəkdən sevirdi. O, dəfələrlə xalq yaradıcılığı, bədii ədəbiyyat üzrə çoxsaylı irimiqyaslı tədbirlərin iştirakçısı olmuşdur. Orta Asiya xalqlarının jiralarına, akınlarına, baxsılarına, baksılarına da böyük hörmət bəsləyirdi. 1985-ci ildə Xarəzmdə xalq yaradıcılığı ilə bağlı keçirilən forumlardan birində Hüseyn Arif burada iştirak edən şairlərlə, ifaçılarla tanış olmuşdur. Məhz bu tipli görüşlərin nəticəsində o, Berdağın əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə olunmasını qəti şəkildə müəyyənləşdirmişdir.

Doğma xalqının çəkdiyi əzab-əziyyət Berdağın həssas sənətkar kimi qəlbində silinməz yaralar açmış, bu yaralar ömrü boyu onu göynətmiş, onu sətir-sətir dilləndirib, qoşma-

qoşma təlatümə salmışdır.³⁰ Xalq şairi Hüseyn Arifin təbirincə desək o, Dədə Ələsgər kimi “dərd alıb, qəm satıb, nəf eləyən” şəxslərdəndir. Berdağ Xivə hökmdarlarının təzyiqi altında inləyən xalqının sevinc və kədərinin ifadəçisi olmaqla dövrün problemlərini aşağıdakı kimi dilə gətirir:

*Xalqıma dağ çəkir hesabsız, sansız,
Üzü zülmət dolu neçə imansız,
Möminin süfrəsi çörəksiz, nansız,
Yoxsulluq zülmü belə zamanda.*

*Çəkdiyim qəmlərdən əsla fayda yox,
Dedik şad olarıq, artıq o da yox.
Qəriblər, kasıblar indi toyda yox,
Kimsə ləzzət almaz belə zamanda.*

*Hər şey ildən ilə tərsinə gəldi,
Aqillər başına gələn nə gəldi.
Gedənlər lal olub cənazə gəldi,
Qayğılar çoxaldı belə zamanda.³¹*

Doğma vətəni qarış-qarış gəzib-dolaşan şair zülmkarlara, haqsızlara qarşı daim mübarizə aparmış, onları tənqid etməkdən çəkinməmiş, zülmə, haqsızlıqla barışanlara öz poetik sözünün gücü ilə təsir etmiş, xalqa xidmət etməyi hər şeydən yüksəkdə qoymuş, xalq təəssübünü ön plana çəkmişdir:

*Vətəni düşün, xalqını düşün,
Heç nədən çəkinmə bu yolda bir gün.
Nə qədər dirisən, çalış el üçün,
Hər şeydən elinə xidmət yaxşıdır.*

Böyük şairin əksər şeirləri “qoşma” və “gəraylı” formasında olsa da, onun bəzən sərbəst biçimlərdən istifadə etdiyini,

bir formadan başqa bir formaya keçdiyini də görmək mümkündür. O, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Şərq və türk klassiklərinin bulağından su içmiş və onlardan bəhrələnmişdir. Bunu şairin öz dilindən də eşidib, görmək mümkündür:

*Nəvəiyə meyl saldım,
Füzulidən dürlər aldım. -*

İbarəsində o, türk klassiklərini necə ehtiramla yad etdiyini lakonik şəkildə ifadə etmişdir. Yəqin elə buna görə də Berdağ yaradıcılığı nəinki qaraqalpaq, həm də digər türk xalqları oxucuları üçün yaxın olmuşdur.

Bu gün Berdağın əsərləri geniş oxucu auditoriyasının ixtiyarına verilmişdir. Berdağ yaradıcılığı həm də digər dillərə tərcümə olunmuşdur. Onları kütləvi tirajlarla nəşr edir, orta və ali məktəblərdə tədris edirlər. İndi Qaraqalpaqstanda Berdağ adına məktəblər, dövlət filarmoniyası, küçələr, kino-teatrlar, Berdağ adına Qaraqalpaq Dövlət Universiteti və s. mövcuddur. Qaraqalpaqstanda mədəniyyət, incəsənət, ədəbiyyat və sənət üzrə verilən ən yüksək mükafatlar da məhz Berdağın adı ilə bağlıdır.

Təsadüfi deyildir ki, XVIII-XIX əsrlər şairləri – Jien Jıraunun, Günxocanın, Hacıniyazın və Berdağın ənənələri qaraqalpaq bədii söz sənətinin inkişafına son dərəcə böyük təsir etmiş, XX əsrdə yazıb-yaratmış Ömər şair, Kulımbet-şair, Sarıbəy, Gülmurat-şair, İbrahim Yusupov, Novruz Japakov və b. onlardan estafeti şərəflə qəbul etmiş və qaraqalpaq poeziyasının inkişafına nəzərəcarpacaq töhvələr vermişlər.

Ədəbiyyat

1. Жәримбәтов К. XIX әсир каракалпак лирикасынын жанрлык кәсийетлери хәм рауажланыу тарийхы. Нокис, «Билим», 2004, 188 с.
2. Әжинияз. Нокис, 1975, с.174.

3. Айымбетов К. Халыг даналыгы. Нөкис, 1988, s.126.
- Очерки по истории каракалпакского фольклора. Ташкент, «Фан», 1977, с. 61.
4. Алымов Я. Каракалпак лиро-эпикалык дәстанлары. Нөкис, «Каракалпакстан», 1983, с. 25.
5. Каракалпак фольклоры. XIV том. «Гәрип ашык», Нөкис, 1986, с. 60.
6. Әжинияз. Нөкис, 1975, s. 52.
7. Жәримбәтов К. XIX әсир каракалпак лирикасынын жанрлык кәсийетлери хәм рауажланыу тарийхы. Нокис, «Билим», 2004, с. 66.
8. Мамбетов К. Каракалпак толгайлары. Нокис, 1995, s.19.
9. Бердаг. Нөкис, 1987, s. 76.
10. Әжинияз. Нөкис, «Каракалпакстан», 1975, s. 122.
11. Бердак. Нөкис, 1987, s. 80-81.
12. Адамбаева Т. Музыкальная культура каракалпакского народа дооктябрьского периода. Автореф. канд.филол. наук. Алма-Ата, 1967.
13. Айимбетов К. Каракалпакские народные сказители. Автореф. дисс. докт.филол.наук.Ташкент, 1965.
- Айимбетов К. Народная мудрость. Нукус. 1968.
14. Бахадырова С. Каракалпакский жырау. Рукопись статьи, присланной на международную конференцию «Из общетюркского прошлого к общетюркскому будущему». Баку, 2005 (Мәқаләнин әлуазмасы биздәдир - Н.Т.)
15. Каримов А. Жиен Жырайдын омири хәм творчествосы. Нукус, 1963, с. 39 вә 52.
16. Каримов А. Новые стихи Жиен Жрау, Ажинияза, Кунходжи и др. Шәир раңасы Камалов С. Каракалпаки в XVIII-XIX вв. Ташкент, ФАН, 1968, s.61-дән гөтүрүлмүшдүр.
17. Жиен Жырау. Разоренный народ. Поэма. Пер. В.Державина//Поэты Каракалпакии. Л., «Сов.писатель», 1980, с. 28-29.
18. Каракалпак халык творчествосы. Турткуль, 1940, с. 8-9.
19. Кунходжа. Нукус, 1960, с. 90-91.
20. Әжинияз. Нөкис, «Каракалпакстан», 1975, s. 36.

21. Ажынияз Косыбай улы. Тангламалы шгармалары. Нукус , 1960, с. 125-126.

22. Әжинияз. Ноқис, "Қарақалпақстан", 1960, s. 101.

23. Мамедов Н. Каракалпакская литература. Баку, «Kirab aləmi», 2007, с.161-188.

Мамедов Н. О некоторых особенностях творчества каракалпакских писателей XVIII-XIX вв.//Тезисы докладов научной конференции сотрудников Бакинского славянского университета. Баку, «Kitab aləmi», 2005, с. 84-86.

24. Камалов С.К. Каракалпаки в XVIII-XIX вв., Ташкент, «ФАН», 1968, с.162.

25. Бердақ. Тангламалы шгармалары. Нөқис, «Қарақалпақстан», 1987, s.147.

26. Бердақ. Тангламалы шгармалары. Нөқис, «Қарақалпақстан», 1987, s.143.

27. Вердақ Н.Поэты Каракалпақин. Л., «Сов. писатель», 1980, с.80.

28. Бердақ. Ноқис, «Қарақалпақстан баспасы». 1977, с. 39.

29. Berdağ. Şeirlər. Bakı, "Yazıçı", 1989, s.11.

30. Arif H. Berdağ. Bakı, "Yazıçı", 1989, s.3.

31. Berdağ. Şeirlər. Bakı, "Yazıçı", 1989, s.45.

XII. XX ӘSR QARAQALPAQ ӘDӘBİYYATI

XX әsr qaraqalpaq әdәbiyyatının inkişaf xüsusiyyətləri. Kütləvi matbuatın, әlifbanın yaranması. Dövrün әdәbi mövzularının өзünәмәxsusluğu və problematikası. Qaraqalpaq әdәbiyyatında türk və şәrq poeziya әnәnәlärinin davamı. Yeni bәdii priyomlar və yaradıcı prinsiplər axtarışı. Әdәbiyyata yeni yaradıcı qüvvәlärin gәlişi. J.Aymirzәyevin, M.Daribayevin, A.Begimovun və başqalarının әsәrlärindә deklarativlik və obrazların tәqdimatında yeknәsәklik.

Xalq folklorunda teatrallaşmış ayrı-ayrı elementlärin 20-ci illärin sonunda Qaraqalpaqstanda dramaturgiya və teatrın tәşәkkülünә tәsiri. İlk hәvәskar dram dәrnәklärinin yaranması. Qaraqalpaq müәlliflärinin dram әsәrlärinin yerli teatrların sәhnәsindә qoyuluşu. (A.Öteпов «Tenqin tapqan qız», «Alpamıs», A.Beqimov «Qәrib aşıq» və s.) Qaraqalpaq dramaturgiyasının, rejissorluğunun, teatrının, aktyorluq sәнәtinin inkişafı. Qaraqalpaq teatrının formalaşmasında rus, türk, Azәрbaycan, Avropa sәhnә sәнәti әnәnәlärinin rolu. Musiqili dram janrının yaranması və inkişafı.

Böyük Vәtән Müharibәsinin, әsgәrlärin, qәhrәmanların qaraqalpaq şairlärinin әsәrlärindә (D.Nazberqenov «Mәnim dostlarım», «Yerbay-batır», J.Aymirzәyev «Vәtән uğrunda», «Düşmәнә qalib gәlәrik», «Vәtәnpәrvәрlik mahnıları» və s.) obrazı.

Ömәр şairin, S.Mәcidovun, A.Öteповun, A.Musayevin, S.Nurımbetovun, A.Begimovun, J.Aymirzәyevin, N.Davkarayevin və başqalarının poetik yaradıcılıq dәst-xәttinin bir-birinә yaxınlaşması, onların yaradıcılığında әnәnәvi tәsvirin və yenilikçilik xüsusiyyətlärinin bir-biri ilә uyğunlaşması. S.Mәcidovun tәrcümәçilik yaradıcılığı. Ömәр şairin,

A.Musayevin, S.Nurumbetovun yaradıcılığının satirik istiqamətləri xüsusiyyətləri. A.Dabilov psixoloji lirika ustası kimi, yaradıcılığının xəlqiliyi.

A.Dabilov – fərdi poetik nümunələr ustası kimi. «Bahadır» poema – dastanında qaraqalpaq həyatının milli xarakterinin və real mənzərələrinin əksi. A.Dabilov yaradıcılığının xalq arasında məşhurluğu («Berdağa», «Bizim Nökis», «Yaz», «Bibisənəm» və s.). A. Dabilov digər xalqların dilində.

T.Kabulovun yaradıcılığının fərdi xüsusiyyətləri. T.Kabulov qaraqalpaq xalqının istedadlı şairlərindən biri kimi. Digər xalqların ədəbiyyatı T.Kabulov tərcümələrində. T.Kabulov yaradıcılığı digər xalqların dillərində. T.Kabulovun qaraqalpaq uşaq ədəbiyyatının inkişafında rolu: nağılları, şeirləri, balladalarının özünəməxsusluğu. Kabulov nəğməkar – şair kimi. Onun qaraqalpaq bəstəkarları ilə yaradıcı əlaqələri.

1900-cü illərin əvvəllərində Qaraqalpaqstanda bütün Orta Asiyanın həyatında olduğu kimi çoxsaylı iqtisadi, siyasi və mədəni dəyişikliklər gedirdi. Olduqca çətin şəraitdə yeni qaraqalpaq ədəbiyyatının yaranması prosesi baş verirdi. Məhz XX əsrin əvvəllərində qaraqalpaqlar əlifba əldə edir, onların yeni ədəbiyyatı təşəkkül tapır, qəzetlər və jurnallar nəşr olunur, orta təhsil müəssisələri yaranır, yeni mədəni-mənəvi münasibətlər gündəmə gətirilirdi. Dövrün özü insan şüurunda dəyişikliklər tələb edir, çoxsaylı dəyərlərə münasibətin dəyişməsi halları baş verirdi.

Qaraqalpaq şairlərinin yaşlı nümayəndələri (yaradıcılığa XX əsrə qədər başlayanlar) dövrü müxtəlif cür qəbul edirdilər. Onlardan bir neçəsi – Maulik Bekimbetov, Sadıq Nurumbetov xeyli vaxt susmağa üstünlük verməklə, sosialist quruluşuna qarşı etirazını bildirirdilər. Digərləri – Abbas Dabilov, Xıdırniyaz – vətəndaş müharibəsindən cana doymuş bu insanlar, keçmiş dövr haqqında düşünür, əsərlərini əvvəlki

istiqamətdə yazırdılar. Üçüncülər isə Seyfulqabit Məcidov, Ayapbergen Musayev - bu dövrü yeni bir dövr kimi qəbul edirdilər (yeri gəlmişkən qeyd edək ki, sovetlər ölkəsində yaşayan digər xalqların nümayəndələri də qaraqalpaq sənətkarları kimi aldadıldıqlarını sonra başa düşmüşdülər).

Lakin göstərilən çətinliklərə baxmayaraq, XX əsr qaraqalpaq ədəbiyyatı şifahi xalq ədəbiyyatı ənənələrini yenə də davam etdirirdi. Buna görə də bu dövr ədəbiyyatında yenə də aparıcı janr kimi poeziya qalırdı. Eyni zamanda dövrün özü ortaya yeni münasibətlər çıxarırdı ki, bu münasibətlərin daxilində qaraqalpaq şairlərinin əsərlərinin təbliğinin əsas xüsusiyyətləri özünü büruzə verirdi.¹

XX əsr qaraqalpaq ədəbiyyatı XVIII-XIX əsrlərdə olduğu kimi doğma xalqın səsi kimi qəbul edilirdi. Şairləri narahat edən problemlər, sosial-mənəvi pafos, təkcə türk deyil, həmçinin dünya ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələri, bədii-ifadə vasitələrinin bitkin arsenalı, yaradıcı yanaşmanın özü, eyni zamanda xalqın sosial və ictimai münasibətlərinin inkişafının əsas səviyyəsini əks etdirirdi.

XX yüzilliyin 20-ci illərində ədəbiyyatda aparıcı mövzu Qaraqalpaqstanda və Orta Asiyada baş verən dəyişikliklər idi. Bu illərin lirikası nisbətən siyasi xarakterli idi. Çünki ictimai vəziyyət şairlərdən yeni dövrün təbliğatçılmasına çevrilməyi, yeni münasibətlərin təşviqatçısı olmağı, əməyi tərənnüm etməyi tələb edirdi. Şairlər bu dövrdə daim batraklıq (nökərçilik) etmiş insanın azad olunmasını görür və bütün bunlar batraka müstəqil, azad insan statusu almağa imkan verirdi.²

Bəzən sənətkarların başlıca təsvir predmetini basmaçılar mövzusu, feodal qalıqları, vətəndaş müharibəsi, inqilab, kollektivləşmə, yeni mənəvi dəyərlərin formalaşması və s. təşkil edirdi. Bu mənada D.Nazbergenovun «Dliş kolxozçudur», J.Aymirzəyevin «Primbet», «Əmək qəhrəmanı Nurəddin» və s. əsərləri dövrün nəbzini tutmaq baxımından nümunəviliyi ilə fərqlənirdi.

XX əsr qaraqalpaq ədəbiyyatının inkişafında həm də kütləvi mətbuat böyük rol oynayırdı. «Erkin qaraqalpaq» («Azad Qaraqalpaq») «Birinşi addım» («Birinci addım») qəzetləri ətrafında yeni ədəbi qüvvələr formalaşır və inkişaf edirdilər. Xeyli şairlər əvvəl qəzetlərdə müxbir kimi fəaliyyətə başlayır, burada, əməkdaşlıq edən gənc şairlər X.Əhmədov, A.Matyaqubov, A. Öteпов, J.Aymirzəyev, A.Begimov kimilərə, həm də yaşlı nəslin nümayəndələri A.Musayev, A.Dabilov, S.Nurumbetov və s. qoşulurdular. Digər bir tərəfdən 1924-cü ildə Qaraqalpaqstan Muxtar Vilayətinin yaradılması regionda ədəbiyyatın, incəsənətin inkişafına xüsusi təkan verirdi.³ Məhz bu dövrdən başlayaraq Qaraqalpaqstan təkcə Özbəkistan, Qazaxstan, Türkmənistan ilə deyil, həm də Rusiya və Avropa ilə əlaqələri genişləndirməyə başlayırdı. Əgər şərq poeziyası Qaraqalpaqstanda Jien Jirau dövrünə qədər daha geniş çəvrədə yayılmışdırsa, bu dövrdən şairlər digər milli ədəbiyyatlara – türk və şərq mədəniyyəti kontekstindən kənarında olan ədəbiyyatlara da müraciət edirdilər. Dövrün ictimai-tarixi şəraiti, onun ziddiyyətli xüsusiyyətləri ədəbiyyatdan həyatın dərinliklərinə baş vurmağı, gerçəkliyi bədii cəhətdən doğru-dürüst əks etdirməyi tələb edirdi. Bununla belə qeyd etdiklərimizə baxmayaraq, bu tipli estetik irəliləyişlər qaraqalpaq ədəbiyyatının hələ də dövrün ədəbi müstəvidə mövcud olan problemlərindən geridə qaldığını göstərirdi. Nəzərdən keçirilən dövrdəki tənqid qeyd edirdi ki, bəzi əsərlərin qəhrəmanları son dərəcə avam və geridə qalmış kimi təqdim edilirdilər: şairlər heç də canlı obrazlar yarada bilmirdilər. Onların yaradıcılığı hələ də köhnə ənənəvi poetik ştamp, priyom və arsenal daxilində qalmaqda davam edirdi. Bununla belə həm də mühüm bədii priyom axtarırları gedir, yeni ideya - yaradıcı vəzifələrin ortaya qoyulması və əsərlərin realist cizgilərlə zənginləşdirilməsinə can atılırdı. Əgər, bir tərəfdən, qaraqalpaq ədəbiyyatının inki-

şafına doğma ümumtürk və şərq ədəbiyyatı təsir edirdisə, digər tərəfdən, həm də rus və dünya ədəbiyyatının təsirini burada hiss etməmək mümkün deyildi. Buna görə də qaraqalpaq ədəbiyyatında yeni formaların, yeni bədii priyomların yaranması və obrazların açılması özünü daha aydın büruzə verirdi. Qaraqalpaq şeirində rus şairlərinin yaradıcılığı üçün xarakterik olan (V.Mayakovski, V.Bryusov, D.Bednı və s.) formalardan istifadəyə üstünlük verilirdi. Belə şeir nümunələri J.Aymirzəyevin yaradıcılığında özünü daha yaxşı əks etdirirdi. Belə yanaşma həm də xeyli cəhətləri ilə qaraqalpaq ədəbiyyatı üçün yenilikçi xüsusiyyətlərlə fərqlənirdi ki, məhz bu dövrdə yeni ritm yaradan elementlər daha çox görünməyə başlayırdı. Yazıçılar əsərlərində siyasi və sosial məsələləri daha ciddi şəkildə ortaya qoymağı öyrənir, yeni söz və ifadələr axtarırlar, qaraqalpaq milli şeirinin yeni ifadə imkanlarını genişləndirməyə can atırdılar.

Uzun tarixi zaman kəsiyində XX əsrin ilk onilliklərində qaraqalpaq ədəbiyyatında ən çox yayılmış janr yenə də poeziya olaraq qalırdı. X.Əhmədov, A.Begimov, D.Nazbergenov, M.Daribayev, A.Dabilov, S.Nurumbetov və s. öz dərin, təsiredici lirik şeirləri ilə qaraqalpaq oxucularının məhəbbətini qazanır, onların ürəyinə yol tapırdı. Sonralar J.Aymirzəyev, T.Jumamuradov, İ.Yusupov, A.Şamuradov, B.Kaipnəzərov, N.Japakov, X.Seyidov, J.Seyidnəzərov, X.Turumbetov, B.İsmayılov, T.Seyidcanov, Q.Seyidnəzərov və s. qaraqalpaq poeziyasını yeni bədii nümunələrlə zənginləşdirməyə can atırdılar.

Beləliklə, qaraqalpaq poeziyası xeyli məqamlarda çətinliklə də olsa öz sıralarını möhkəmləndərək 30-cu illərin sonu, 40-cı illərin əvvəllərindən daha monumental əsərlərlə yadda qalmağa çalışırdı. Artıq 30-cu illərdə qaraqalpaq ədəbiyyatında yeni süjetli poema yaradılmağa başlamışdı. İlk əsərlər sırasında J.Aymirzəyevin «Jumaqul», «Mübarizə»;

M.Daribayevin «Kaljan», «Ayıncamal»; A.Beqimovun «Mübarizə oğlu» və s. əsərləri göstərmək olar. Bu yazıçılar öz əsərləri üçün mövzunu o dövrlük Qaraqalpaqstan həyatından götürürdülər. 30-40-cı illərdə burada kollektiv, birgə təsərrüfatların yaranması geniş şəkildə aparılırdı. Elə bu prosesin özü də xeyli qaraqalpaq sənətkarları üçün təsvir predmetinə çevrilirdi. Məsələn, J.Aymirzəyevin «Jumaql» poemasında gənc qaraqalpaq qızının taleyindən söhbət açılırdı. Burada qızın öz sevgilisi Bazarbaydan qaçması göstərilir. Jumaql və onun sevgilisi Otemurat yeni təsərrüfata yazılırlar. Poemanın konkret süjet xətti olmasa da, bəzi məqamlarda Jumaqla Otemuratın kimliyi oxucuya yetərincə çatdırılmasa da, şairin əhval-ruhiyyəsi əsərdə dövrün əsas problematikasını vermək üçün şərait yaradır. Əsərdə kollektivin onları bəydən necə xilas etməsi də yetərincə təsvir olunur. Digər bir rakursda isə J.Aymirzəyevin «Mübarizə» əsəri maraqlıdır. Bu poemada müəllif özünü yetkin sənətkar kimi göstərir. Poema doğma torpağa, təbiət mənzərələrinə, sadə insanların əməyinə, xalq həyatında yeni dövrün əks olunmasına həsr edilmişdi. Əsərdə uğurlu rənglərlə Tulepbergen və Toreniyaz obrazları yaradılmışdır. Onlar yeni həyatla razılaşımaq istəmirlər. Həmin dövrün qaraqalpaq tənqidi bu müəllifin poemasında müsbət qəhrəman Karabayın təsvirinin uğurlu alındığını qeyd etmişdi. Bununla belə əsərin danılmaz müsbət cəhətləri ilə yanaşı, həm də xeyli çatışmazlıqlarının olduğunu da qeyd etmək mümkündür. Xüsusən bu, zəif, deklarativ çıxmış Bisenbəy obrazının təsvirində daha yaxşı görünür.

Qaraqalpaq ədəbiyyatının göstərdiyimiz dövr üçün digər maraqlı sənət nümunələri sırasında – J.Aymirzəyevin «Qızgetgen», D.Nazbergenovun «Saqa», M.Daribayevin «Ayıncamal», «Xasan gölü», «Sərhəddə» və s. əsərləri qeyd etmək olar.

Nəzərdən keçirdiyimiz mərhələdə Böyük Vətən Müha-

ribəsi dövründə qaraqalpaq şairlərinin poetik məcmuələrinin nəşrindən danışmaq olar ki, burada «Vətən uğrunda», «Düşməne qalib gələrək», «Vətənpərvərlik nəğmələri» və s. kimi məcmuələr daha maraqlıdır. Bu ərəfədə J.Aymirzəyev «Mənim dostlarım», «Yerbay batır» poemalarını, D.Nazbergenov isə «İki qəhrəman» poemasını nəşr etdirir.

Böyük Vətən Müharibəsi illərində qaraqalpaq şairləri əsərlərində ümumən dövrün pafosunu düzgün əks etdirməyə səy göstərirdilər. Müharibə dövründə şifahi yaradıcılıq inkişaf etsə də, bu dövrdə məhz vətənpərvərlik mövzusu daha geniş yer tuturdu. J.Aymirzəyev «Batır», «Türkmən qızı Narcan», «Alovda», «Tamara», «Siyasi rəhbər Poladov», «Doğma alay», «Atlı Şahmurat» və s. kimi poemalar yazır ki, bu əsərlərdə çətin dövrün sınaqları təsvir edilir, hərbi qəhrəmanlıqlar uğurla mənalandırılırdı. Məsələn, J.Aymirzəyevin «Türkmən qızı Narcan» poemasında elə qadınlar və qəhrəmanlar haqqında danışılır ki, onlar faşistlərə qarşı mübarizədə birgə çıxış edirlər. Poemada həm də müharibədə öz doğma qardaşını itirmiş qızın kədəri, qüssəsi tərənnüm edilir və Narcanın düşməne qarşı nifrəti onu məhz cəbhəyə gətirir.

*Ака каны халктын каны,
Деп умтылды алга Наржан.
Коптин куши жаркылдайды,
Селтегенде найзасыннан.⁴*

Bu bəndin sətiri tərcüməsi isə aşağıdakı kimidir:

*Qardaş qanı, xalqın qanı,
Deyib irəli cumdu Narcan.
Qisas hissi alovlandı,
Nizəylə deşdi düşməni.*

Digər qaraqalpaq şairi A.Turumbetov müharibə iştirakçısı kimi onun əvvəlindən sonuna qədər bütün qan-qadası

ilə birgə olmuşdur. Şairin müharibə dövründə yazdığı şeirlər adətən hər hansı bir hərbi əməliyyatın keçirilməsindən sonra ortaya çıxırdı ki, bu əməliyyatlar əsərlərin məzmunu ilə daha çox uyğunluq təşkil edirdi. A.Turumbetov qəhrəman – döyüşçünün lirik obrazını uğurlu təsvir etməklə, onu öz vətəninə sevən qəhrəman kimi göstərirdi. Bütün bunların hamısı A.Turumbetovun «And», «Berutte», «Ona qılnc hazırlayın» və s. əsərlərində daha yaxşı əks olunmuşdur.

D.Nazbergenovun da lirik qəhrəmanı xalq maraqları ilə yaşayan cəbhəçidir. Şair insanların tipik cizgilərini maraqlı detallarla əks etdirməyə müvəffəq olur. Bunun bariz nümunəsi kimi «Ana məktubu», «Cəsur ol», «And içirəm», «Bağışlamarıq, qisasımızı alarıq», «Vətənpərvər», «Siz yetim deyilsiz», «Sehrli köynək», «İki bahadır», «Biz qalib gələrik» və s. kimi əsərləri göstərə bilərik.

Hərbi mövzuya A.Şahmuradov da müraciət edib və bu baxımdan onun «Get, oğlum, get», «Qızıl bayraq» və s. kimi əsərləri xarakterikdir. Onun şeirlərinin mövzu və məzmun dairəsi daim zənginləşirdi. Bu xüsusən «Yeni ildə», «Ana, bağışla» və s. əsərlərdə yaxşı görünür. Bu nümunələrdə şair böyük uğurla yeni şeir formalarından – beşlik, altılıq və yeddilikdən istifadə edir ki, bu formalar sonralar qaraqalpaq poeziyasında özünə daha çox yer ala bilirdi.

J.Aymirzəyevin yaradıcılığı ilbəlil formalaşır, mükəmməlləşirdi. Müharibədən sonrakı illərdə o, müasir dövrü əks etdirən mövzuda əsərlər qələmə alırdı. Bu baxımdan onun «İşıqlı yol» əsərini qeyd etmək lazımdır. A.Şahmuradovun «Xoşbəxt dövrən» əsərində isə qaraqalpaq aulunun geniş mənzərəsi əks olunmuşdur.

XX əsrdə bir sıra çətinliklərə baxmayaraq, qaraqalpaq ədəbiyyatı ardıcıl olaraq inkişaf edir, kamilləşirdi. Onun formalaşmasında Seyfulqabıt Məcidov, Jolmirzə Aymirzəyev, Sadıq Nurumbetov, İbrahim Yusupov, Tulepbergen Kaip-

bergenov, Tolıbay Kabulov və digərləri xüsusi rol oynayırdılar.

XX əsr qaraqalpaq şairlərinin yaradıcılığı improvizasiyalara söykənərək inkişaf etməklə həyatın özü ilə yeniləşir, yeni türk və şərq klassikasının təcrübəsi ilə zənginləşir, onun ənənəvi formaları yenidən dərk edilir, şifahi poetik sənətin qanunlarına uyğun olaraq inkişaf edərək irəliləyirdi. Lakin klassik ənənə qaraqalpaq şairlərinin əsərlərində heç də öz-özlüyündə yox, qazax, özbək, türkmən, Azərbaycan və rus xalqlarının realist sənətinə uyğun olaraq inkişaf edirdi ki, qaraqalpaq poeziyası məhz bu xalqların ədəbiyyatı ilə ciddi, qarşılıqlı şəkildə formalaşmağa çalışırdı.

XX əsr qaraqalpaq poeziyasında peyzaj lirikası xüsusilə inkişaf edirdi. Türk xalqları üçün ənənəvi olan (qeyd edək ki, bu ənənənin qədim kökləri M.Kaşğarının yaradıcılığından başlanğıc götürür. Onun «Divanı-lügət-it türk» əsərində peyzaj lirikasının olduqca gözəl nümunələri təqdim olunmuşdur) bu janr ilin fəsilləri haqqında obrazlı plastik təsvirlər, təbiət təsviri, azad əməyin təsviri ilə həmahənglik təşkil edirdi. Ənənəvi ay üzlü gözəllərin vəsf olunması əmək qəhrəmanlığı ilə əks olunur, onların gözəlliyi xalq idealının əksi ilə həmahəngləşirdi. Məsələn, Novruz Japakov «Amu sahillərində» adlı kiçik şeirlər məcmuəsində yenicə inkişaf edən poeziyanın xarakterik xüsusiyyətlərini verə bilirdi. Yeni qəhrəmanlar, yeni obrazlar qaraqalpaq şairlərinin əsərlərində əksini tapırdı. Bu baxımdan qaraqalpaq ədəbiyyatında zərbəçi Ayxan obrazı («Gözəl Ayxan haqqında şeirlər»), zootexnik Juman haqqında hekayələr mühüm yer tuturdu.

Orta yaşlı sənətkarların şeirləri peyzaj lirikasının ənənələrini daha da yeniləşdirilmiş şəkildə davam etdirir və onu müasir obrazlarla zənginləşdirirdi. Belə şairlərin yaradıcılığı, məsələn, Abbas Dabilov, Qalım Seyidnazarov, Sadıq Nurumbetov və s. yaradıcılığı bütöv lirik qəhrəmanın

realist obrazını canlandırmağa şərait yaradırdı, burada nəinki həyatın müxtəlif məqamları vəsf olunur, həm də yeni dövr insanın xarakterik, özünəməxsus cəhətləri əks olunurdu.

XX əsr ümummədəni kontekstində genişlənmiş qaraqalpaq ədəbi əlaqələr zəminində zənginləşən və inkişaf edən ədəbiyyat digər ədəbiyyatlarla bərabər təcrübə toplayaraq öz milli xarakterini də inkişaf etdirirdi. Məsələn, M.Seyidniyazov, İ.Yusupov əgər, bir tərəfdən, klassik ədəbiyyata söykərənək Günxocanın, Hacınıyazın, Berdağın yaradıcılığından qidalanırdısa, digər tərəfdən, qaraqalpaq poeziyasını yeni tarixi şəraitdə və mərhələdə inkişaf etdirməyə çalışırdılar. Onlar yeni planlı və amplualı sənətkarlar olmaqla, insanın mənəvi idealına ekskurs etməyi, daxili aləminə enməyi daha üstün tuturdular.

Müharibədən sonrakı illərdə qaraqalpaq şairləri insanların əxlaq dünyasına baş vurmağa, onun mahiyyətini açmağa, qəhrəmanların ümumiləşdirilmiş obrazını yaratmağa can atırdılar. Bu dövrdə A.Dabilov «Bahar», «Sülhü sevirəm», T.Seyitcanov «Sevimli bahar», İ.Yusupov «Bəhmən baba Moskvaya getdi», «Penza meşələri», J.Aymirzəyev «Vətən» və s. şeirlərini yazmışdılar.

Müharibədən sonrakı mərhələdə qaraqalpaq ədəbiyyatına həm də yeni qüvvələrin gəlişi müşahidə olunur. Bu dövrdəki istedadlı yaradıcı gənclər sırasında M.Seytiniyazov, D.Aymuradov, J.Dilmuradov, İ.Qurbanbayev, X.Saparov, Ş.Seyitov, U.Xocanəzərov, K. Rəhmanov, T.Matmuradov və başqaları vardı. Gənc şairlər əksər hallarda sözçülükdən, deklarativlikdən kənarlaşmağa can atır, oxucuların ürəyinə yol tapmaqla, bədii sözün qüvvəsindən istifadə edərək poetik obrazlar yaratmağa müvəffəq olurdular.⁵

Oxucuların qəlbində Xocanazarovun «Doğma torpaq əzizdir», «Arzu», «Mənim atam», «Hər şey köhnədir», «Oyanma» və s. kimi əsərlər son dərəcə özünə böyük yer

tapırdı. «Doğma torpaq əzizdir» şeirində şair olduqca güclü qarşılıqlı müqayisələr aparmağa müvəffəq olur: «Əgər sən hamının kədəri, qüssəsi ilə birgə yanarsansa, sənün üçün xoşbəxtlik əzizdir», «Əgər sən vicdandan, namusdan kənar qalmırsansa, onda sənə ölüm yaraşır», «Əgər sən dostunu itirmisənsə, onda sənə düşmən əzizdir» və s. kimi sərrast ifadələrdən istifadə etməklə, müəllif öz fikrini xalq hikmətinin köməyi ilə çatdırmağa üstünlük verirdi. «Arzu» şeirində isə şair daha uğurlu şəkildə fantaziyasının qüvvəsindən istifadə edirdisə, «Hər şey köhnədir» şeirində o, sadəcə olaraq dünyada hər şeyin köhnəməsindən və yeniləşməsindən söhbət açırdı.

Müharibədən sonrakı dövr qaraqalpaq poeziyası mövzu rəngarəngliyi ilə seçilir. Burada Vətən haqqında, xalqlar dostluğu, insanların əmək rəşadəti haqqında şeirlər daha çox yer tutur. Bu şeirlərin əksəriyyəti Moskvaya – rus təbiətinə, rus xalqına, rus insanlarına həsr olunmuşdur. Onların sırasında İ.Yusupovun «Heç zaman», «Rus dənizinə», «Qafqaz», «Tələsərək» şeirləri, J.Aymirzəyevin «Vətən», «Mənim Moskvam», B.İsmayılovun «Moskva» və digər şeirlərini göstərmək olar.

Qeyd olunan dövrün ən mühüm bədii hadisəsi kimi A.Dabilovun «Bahadır» poema-dastanını hesab etmək olar. Bu poemanın dili son dərəcə zəngin, olduqca gözəl və obrazlıdır; şair burada öz personajlarının dili ilə hədəfə dəyən söz və kəlam, qanadlı, ibarəli ifadələrdən gen-bol istifadə edir. Poema güclü milli koloriti ilə seçilir. Poemada folklor ənənələri yeni bədii realist istiqamətdə inkişaf edir və öz müasirliyi ilə seçilir. Abbas Dabilovun poemasının xarakterik xüsusiyyətləri heç də digər qaraqalpaq şairlərinin yaradıcılığında olduğu kimi özünü güclü şəkildə əks etdirmir. Qaraqalpaq şairlərinin ustalığının yüksəlməsi həm də dövrün aparıcı tendensiyalarının bədii inikasının dərinliyinə

gətirib çıxarmadı. Belə ki, mühüm real gerçəklikdəki həyat konfliktləri bəzən sadə, quru ziddiyyətlərlə əvəz olunurdu. Hətta bəzən bu ziddiyyətlər sona qədər çatdırılmırdı. Bəzi hallarda ideyasızlıq, fikir təqdimatında primitivlik, hiss və obrazların diqqət mərkəzinə çəkilməsində çatışmazlıq müşahidə olunurdu. Belə hal bir sıra qaraqalpaq şairlərinin yaradıcı manerası üçün xarakterik idi. Onlar öz poemalarında mürəkkəbləşdirilmiş bədii obrazların bütövlüyündən, aydın fikirlərdən istifadə edə bilmirdilər. Məsələn, X.Jumamuratov özünün «Fəxri iş», B.Kaipnəzərov «Öringül» əsərlərində stilizasiyanın köməyindən istifadə etsələr də, əsərlərinə yeni ruh gətirə bilmədiklərindən müasirliyi heç də yüksək şəkildə əks etdirə bilmirdilər. Bununla belə elə qaraqalpaq sənətkarları da vardır ki, məsələn, J.Aymirzəyev, A.Şahmuradov, A.Dabilov, S.Nurumbetov, S.Beknazarov, İ.Yusupov, T. Jumamuratov, Q.Yesemuratov və başqaları müvafiq məzmun üçün forma tapıb istifadə etməklə və müasirlərin obrazlarını açıb göstərməklə insanların mənəvi dünyasını ön plana çəkirdilər.

Bu kontekstdə X.Turumbetovun şeirləri daha çox parlaq obrazlılıqla fərqlənirdi. Üç onillik ərzində onun bir neçə - təxminən ondan yuxarı şeir və poema məcmuələri işıq üzü görmüşdü. «Gülüstan» («Gülistan» - 1954), «Xoşbəxt gənclik» («Baxıtlı jasıq» - 1955), «İki dost» («Eki dos» - 1957), «Şair yolu» («Şayır jolu» - 1959), «Daim canlı» («Mançiqe diri» - 1960), «Canatma» («Taluas» - 1962), «Yenə bahar gəldi» («Jane baxar keldi» - 1970) və s. şeir məcmuələrində şairin yaradıcılığının özəl xüsusiyyətləri özünü büruzə verir və belə keyfiyyət əsasən lirik qəhrəmanın heç də yalnız ənənəvi folklor vasitələri ilə əks olunmurdu. Onu da qeyd edək ki, belə təqdimat xeyli qaraqalpaq şairlərinin yaradıcılığı üçün xarakterikdir. Burada əsasən konkret, canlı, xoşbəxtlik uğrunda döyüşkən insanın doğma torpağı ilə bağlı mübarizəsi

əks olunurdu. Bu, «Mən vətənim xilas edirəm», «Mənim andım», «Hücum», «Volqa», «Sənin portretin», «Məktub», «Yaylıq» və digər əsərlərdə özünü yaxşı büruzə verir.

X.Turumbetovun lirik qəhrəmanı – ciddi həyat sınaqlarında bərkimiş insandır. Şairin öz lirik qəhrəmanının heç də həyat konfliktlərini bütün təfərrüatları ilə vermək imkanın olmamasına baxmayaraq, bununla belə onun «Sənin portretin», «Yaylıq» və digər şeirlərində döyüşkən əsgərin mübariz obrazı son dərəcə görümlü şəkildə yaradılır. Burada məhz onun qəhrəmanlarının yüksək hiss-həyəcanı, düşüncələri əksini tapırdı. «Yaylıq» şeirində, məsələn, əsgər tanımadığı bir qızdan arxa cəbhədən göndərilmiş hədiyyə alır, müəllif öz qəhrəmanının dili ilə qıza müraciət edərək, bütün qəhrəmanlığını işıqlı gələcəyə çıxması uğrunda edəcəyini bildirir. Şeirdə həyat uğrunda, insanların xoşbəxtliyi uğrunda mübarizə ön plana çəkilir. Məhz belə mənəvi mənbələr gənc qaraqalpaq əsgərlərini cəsurluğa, qəhrəmanlığa ruhlandırır. Qaraqalpaq şairlərinin bədii ustalığında lirizm gücü və yetkinliyi həm də onda özünü göstərirdi ki, bu şeirlərin obrazlı strukturu hiss və lirik qəhrəmanın ürək döyüntüləri son dərəcə yüksək şəkildə xalqına xidməti, vətənpərvərlik ideyalarını tərənnüm edirdi.

Qaraqalpaq sənətkarları XX əsrin II yarısında da uğurla yazıb yaradırdılar. T.Jumamuratov, N. Japakov, T.Seyitcanov, X.Seyitov, A.Aliyev və başqaları müxtəlif janrlarda – lirik şeirlər, rübailər, dastanlar, poemalar - əsərlər ortaya qoymaqla oxucuların ürəyinə yol tapırdılar.

Bu dövr qaraqalpaq epik poeziyasında yuxarıda qeyd etdiyimiz folklor motivləri üzərində qurulmuş ballada və poema-dastan janrlarından da istifadə olunurdu. Bu istiqamətdə janrın inkişafında S.Nurumbetovun yaradıcılığı xüsusi rol oynayırdı. Onun «Qəmər», «Dənizdə» kimi poemaları heyvandarların, balıqçıların əməyinin vəsfinə həsr

olunmuşdur. Adları çəkilən poemaların qəhrəmanlarının düşüncüləri, hissləri bu sahələrə bağlı olan əsl fədakar insanlardır.

Qaraqalpaq şairlərinin yaradıcılığında həm də eyni zamanda digər sənətkarların yaradıcılığında olduğu kimi mühüm yeri, həm də xalqlar dostluğu mövzusu, beynəlmiləçilik və s. kimi mövzular təşkil edirdi. Bu mövzuya qaraqalpaq şairlərindən X.Seyitovun «Sevğinin sirri», X.Turumbetovun «İki dost», K.Jumaniyazovun «Şəhərli qız», J.Aymirzəyevin «Ömürbəyın həyatı», İ.Yusupovun «Xalçaçı qız haqqında həqiqət», J.Dilmuratdovun «Biz Artekə gedəndə» və s. əsərləri mühüm yer tutur.

XX əsrin 60-80-ci illərində qaraqalpaq poeziyasında hərbi mövzuya daha çox yer ayrılırdı. Bu baxımdan S.Beknazarovun «Tanya», X.Seyitovun «Ürək sevgisi», M.Seyidniyazovun «Mənim uşaqlığım müharibə vaxtı olmuşdu», D.Aymuradovun «Müharibənin nəticələri», B.Kaipnəzərovun «İki əsgər», X. Turumbetovun «Əsgərin dul qadını» və s. əsərləri mühüm yer tutur.

Dövrün aktual problemlərinə həm də gənc yazarların və qaraqalpaq şairlərinin daha yaşlı nümayəndələrinin əsərləri həsr olunmuşdur. Bu müəlliflərin sırasında X.Seyitnazarov, S.Abbazov, T.Kabulov, R.Ayapbergenov, Ş.Seyidov və başqaları vardı. Eyni zamanda bunu da qeyd etmək olar ki, gənc şairlər (J.Dilmuradov, İ.Qurbanbəyov, U.Xocanəzərov, K.Rəhmanov, T.Matmuradov və başqaları) əksər hallarda həyatın nəbzini təsvir etməyə can atır, onun rəngarəngliyini və zənginliyini emosional gərginliyi ilə verirdilər. Bununla da poetik obraz bədii sözün qüvvəti ilə oxuculara daha yaxşı təsir edirdi.⁶

Beləliklə, XX əsr qaraqalpaq poeziyasının fərqli cəhətlərindən biri ondan ibarət idi ki, o klassik ənənələrə ciddi bağlarla bağlı idi. Onun belə xüsusiyyəti şeirə yeni çalar, yeni

məzmun gətirirdi. Demək olar ki, hər yeni onillikdə şairlərin yaradıcılıq ustalığı artır, formalaşırdı. Qaraqalpaq şairləri xalq həyatının gündəlik gün-güzəranını daha dərindən öyrənmək imkanı əldə edir və onu əsərlərinin aparıcı mövzusunə çevirirdilər.

Dövrün özünəməxsus gerçəklikləri sanki yeni xarakterlər, yeni realist obrazların yaranması üçün zəmin hazırlayırdı. XX əsrin II yarısı qaraqalpaq poeziyası digər türk ədəbiyyatları ilə qarşılıqlı şəkildə zənginləşməklə inkişaf edir, əvvəlki dövrlərin bədii təcrübəsini mənimsəyir və dövrün poetik inikasında yeni müvəffəqiyyətlər əldə edirdi. Bu, A. Musayevin, S.Majitovun, S.Nurumbetovun, A.Dabilovun, İ.Yusupovun, T.Kabulovun və digərlərinin əsərlərində özünü daha yaxşı əks etdirirdi.

1. XX əsr qaraqalpaq şairlərinin yaradıcılığında səhifələr

Ömər – şair (1879-1922). Ömər Suqirimbet ulı Ayrşada Aral dənizinin cənub sahilində anadan olmuşdur. Onunla bağlı saxlanılmış bioqrafik məlumatlar son dərəcə azdır. Əsasən məlum olan budur ki, şairin həyatı daim ehtiyac içində keçmişdir. O, daim gəzmiş, səyahətdə olmuş, iş axtarmış, qaraqalpaq və qazax bəylərinə nökrəçilik etmişdir. Kasıblıq həyatının bütün ağrı-acısını gören Ömər-şair əsərlərində istismarçılara lənətləyir, varlıların xəsisliyini qamçılıyır, onların özbaşnalığını, qəddarlığını və soyğunçuluq əməllərini tənqid atəşinə tuturdu. Şairin satirik əsərləri əsasən mürtəce ruhanilərə qarşı istiqamətlənmişdi. Bu tipli əsərlər sırasında «Xoruz», «Gördüm» və digərlərinin adını çəkmək olar. Bundan başqa Ömər-şair əsərlərində həm də doğma diyarı tərənnüm edir («Mən qayıdıram»), gənc qaraqalpaq qızının gözəlliyini vəsf edir, qaraqalpaq qadınının hüquqsuz

vəziyyətinə qarşı çıxırdı («Bibican»), oğruları, müftəxorları lənətləyirdi. («Mən əvəzini verərəm») və s. və i. a.

Seyfulqabıt Məcidov (1869-1938) - XX əsr qaraqalpaq ədəbiyyatının yaradıcılarından biri hesab olunmaqdadır. O, Qazan quberniyasında anadan olmuşdur. Öz valideynlərilə gənclik dövründə gəzdiyi Qaraqalpaqstan isə onun ikinci vətəninə çevrilmişdir.

Tezliklə qaraqalpaq dilini mükəmməl öyrənən S.Məcidov bütün istedad və bacarığını qaraqalpaq ədəbiyyatının yaranmasına və maarifçiliyin inkişafına həsr etmiş, qaraqalpaq milli məktəbləri üçün ilk dərslərlərin müəllifi kimi geniş fəaliyyət göstərmişdir. Əksər şeirlərində gəncləri biliklərə yiyələnməyə çağırmışdır. Məcidovun ədəbi yaradıcılığında dramaturji janr son dərəcə böyük rol oynamışdır. Onun «Bağdagül», «Təzəgül», «Yernəzər Alagöz» kimi pyesləri müxtəlif illərdə qaraqalpaq teatrının səhnəsində müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, S.Məcidov K.Auezov və A.Öteпов ilə birlikdə qaraqalpaq dramaturgiyasının əsasını qoyanlardan hesab edilməkdədir.

«Qaraqalpaq şairləri» kitabına ədibin «Azadlıq ulduzu», «Qaraqalpaq», «Gəlinlərə və təzə gəlin gedənlərə», «Əl çək», «Atalarımız», «Qızlara», «Yorulma Dixayle» və başqa bu kimi əsərləri rus dilinə S.Severtsev⁷ tərəfindən tərcümə olunmuşdur. S.Severtsev S.Məcidovun və ümumi qaraqalpaq poeziyasının ən tanınmış təbliğatçılarından biridir. Adlarını çəkdiyimiz və digər şeirlərində o, xalq həyatının gerçək obrazını yaratmağa müvəffəq olmuşdur:

*Xanlar dövrü sən kim idin, qaraqalpaq,
Vətəninə zindan idi, qaraqalpaq,
Hamı səni "avam" deyə çağırırdı –
Hamı üçün sən qul idin, qaraqalpaq.*

*Hər yetənlər şərəfini tapdalatdı,
Bədbəxtliyin sənə say-hesabsızdı,
Qədim ruhun bəlkə çiçək açmazdı,
Damarında qan qurusa, qaraqalpaq.*

*Bax, heç zaman sən yolundan sapınma,
Zəhmətə çox qatlaş – geridə qalma,
Daim get irəli – heç vaxt yorulma,
Bil ki, indi doğulursan, qaraqalpaq.*

*Oyan! Mürgü döyən xalqın gücsüzdür,
Səmtin irəlidir - için zəngindir,
Azadlıqla uğur heç mümkünmüdür?!
Əgər vətən qaranlıqsa, qaraqalpaq.*

S.Məcidov iki bir-birindən fərqli dövrün müasiridir. Onun məktəblərin yaradılması ilə bağlı təşkilatçılıq fəaliyyəti, ilk qaraqalpaq qəzetinə redaktorluğu və çoxsaylı şeirləri, pyesləri, nağılları, təmsilləri XX əsr qaraqalpaq ədəbiyyatının ilk nümunələri hesab olunmaqdadır. S.Məcidovun ən çox sevdiyi mövzulardan biri təhsil mövzusu idi. Onun bu tipli şeirləri sırasında xüsusən «Get öyrən», «Təzə arna», «Qızgetgen» və s. əsərləri maraqlıdır.

Seyfulqabıt Məcidov həm də klassik tatar poeziyasının görkəmli nümayəndəsi, böyük Sabirin müasiri, Azərbaycan oxucularına yaxşı tanış olan Q.Tukayın əsərlərinin qaraqalpaq dilinə tərcüməçisidir.

Ayapbergen Musayev (1880-1936) - xalq şairi Ayarbergen Musayev XX əsr qaraqalpaq ədəbiyyatının banilərindən biridir.

Ayapbergen Musayevin şeir yazmağa meyli onda lap gənc yaşlarından özünü büruzə vermişdir. Məsələn, onun «Gölə tərəf qaç» şeiri hələ əlyazma şəklində nəşr olunan

«Qızıl müəllim» («Qızıl muqallim») (1930, №1) jurnalında nəşr olunmuşdur. A.Musayevin şeirləri hələ ilkin dövrlərdə dildən-dilə gəzirdi, həmyerliləri şairin əksər əsərlərini əzbər bilirdilər. Son dərəcə bacarıqlı deklamasiyaçı Jumamurat Zülabi onun əsərlərini tez-tez xalq arasında əzbərdən oxuyardı.

Hələ yaradıcılığının ilkin dövründə o, satirik və yumoristik şeirləri ilə tanınırdı. Bu şeirlərdə əsasən cəmiyyətdə olan eybəcərliklər tənqid atəşinə tutulurdu. Lakin şairin yaradıcı potensialı 20-ci illərdə daha güclü şəkildə açılmağa başladı. Musayev öz yaradıcılığında əsas etibarını ilə həyatı əks etdirir, yeni sosialist həyatında olan sarkastik-ironik tərəfləri, onda yeni mənəvi-əxlaqi dəyərlərin formalaşmasına mane olan xüsusiyyətləri göstərirdi.

A.Musayevin əsərlərinin mövzusu rəngarəng və çoxplanlıdır. Əgər onun əsərlərinin bir qisminə aydın, obrazlı rənglərlə sosial qeyri-bərabərlik ifşa edilir və burada bəzi ənənəvi elementlərdən yararlanmaqla mübaligədən və başqa bədii ifadə vasitələrindən istifadə edilirsə, digərlərində şəxsiyyətin mahiyyətini, onun ictimai-sosial bütövlüyünü, insanın zahiri təbiətinin təsvirini təhlildən kənar saxlayırdı. Şairin yaradıcılığı üçün xarakterik olan başlıca bir şey insanın daxili aləminə baxış idi. A.Musayev əsərlərini olduqca aydın, obrazlı aforistik bir dillə qələmə alırdı.

A.Musayev qaraqalpaq xalqının şifahi-poetik və klassik irsinə böyük hörmətlə yanaşırdı. Doğma poeziyanın dərin bilicisi olan şair əsərlərində xalq motivlərindən məharətlə istifadə edirdi. Təsadüfi deyildir ki, hələ 30-cu illərdə A.Musayev ilk folklor etnoqrafik ekspedisiyası zamanı öz doğma aulunda (Konqrad rayonunda) çoxsaylı qaraqalpaq nəğmələrini qələmə almışdı.

Onun yazdığı poetik nümunələr sırasında «Başlayır», «Verməyin», «Onların var», «Qaraqalpaqların var», «Hara-

da?», «Gölə qaç», «Qara eşşək», «Dostlar», «Ekspromtlar», «Qazaxbəyə» və digərləri daha geniş yayılmışdır. «Qaraqalpaqların var» şeirində şair dogma diyarın və xalq həyatının geniş mənzərəsini yaradır və onun ənginliklərini - göllərini, təbiətini, ceyranlarını, marallarını, cigitlərini maraqlı boyalarla təsvir edirdi.

A.Musayev poeziyasının başlıca cəhəti onun yüksək bədiiliyi, dilinin obrazlılığı, üslubunun xoşagələnlidir. Ümumiyyətlə, A.Musayev öz yaradıcılığında folklor ştamplarından və kitab dilindən kənar olmağa çalışmışdır. Ənənəvi simvolika, metaforiklik və obrazlılıq A.Musayev yaradıcılığında, onun poetik şüurunda oxucuya güclü emosional təsir göstərirdi.

A.Musayevin yaradıcı bacarığının inkişafına, tədqiqatçılar qeyd etdiyi kimi, onun öz dövrünün istedadlı şairləri ilə əlaqələri səbəb olmuşdur. Onların sırasında Molla İsgəndər, Gülmurat şair, Seyfulqabit Məcidov, Həmzə Həkimzadə Niyazi, Həsən Begimov, Əbdürrəhman Öteпов, Xocamet Əhmədov, Sıdıq Tokpan oğlu, Kallı Ayımbetov və başqaları olmuşlar.

Öz növbəsində A.Musayev yaradıcılığı Sadıq şairin, Əbdürrəhman Öteповun, Xocamet Əhmədovun, Həsən Begimovun və digərlərinin yaradıcılığına təsir etmiş, onlar şairin poetikasının özünəməxsus xüsusiyyətlərindən və sirlərindən yararlanmağa çalışmışlar. Məşhur qaraqalpaq şairi Sadıq Nurumbetov Ayapbergeni özünün ən nüfuzlu ustadlarından biri hesab etmişdir.⁸

Ömrü iki əsrin payına düşmüş A.Musayev öz yaradıcılığında qaraqalpaq şairlərinin həmin dövr üçün xarakterik olan bədii axtarışlarının xüsusiyyətlərini əks etdirməyə çalışmışdır. Şair yaradıcılığında qaraqalpaq folklorunun və yazılı ədəbiyyatının, türk və şərq klassikasının ən gözəl ənənələrini inkişaf etdirməyə çalışmışdır. Şifahi və yazılı ənənələrin

A.Musayevin yaradıcılığında uğurlu sintezi onun əsərlərinin özünəməxsusluğu ilə fərqlənməklə, XX əsr qaraqalpaq poeziyasının incilərindən hesab olunmaqdadır.

1980-cı ildə Qaraqalpaqstanda və Özbəkistanda Ayerbergen Musayevin 100 illik yubileyi böyük təntənə ilə qeyd olunmuşdu.

Abbas Dabılov (1898-1970) – yaradıcılığında qaraqalpaq klassik poeziyasının ən yetərli ənənələri əksini tapmış və o, XX əsrdə bu ədəbiyyatın ənənələrini özünəməxsus şəkildə davam və inkişaf etdirmişdir.

A.Dabılovun uşaqlığı böyük ehtiyac içərisində keçmiş, gənclik dövründə o, Uralətrafı qazaxların içində olmuşdur. Eyni zamanda o, qissəxanlıq sənətinə yiyənlənməklə istedadlı qiraət ustası kimi tanınırdı. A.Dabılov qədim xalq dastanlarını çox böyük məharətlə ifa etmiş və nəticədə onun yaradıcılığı həm də ona uzun illər ərzində «Bahadır» (1945-1966) poema-dastanını yazmağa təsir etmişdir. Bu, elə bir epik əsərdir ki, burada doğma xalqın milli xüsusiyyətləri və Qaraqalpaqstanın XIX əsrdəki həyatının realist hadisələri əks olunmuşdur. A.Dabılovun «Bahadır» poema-dastanı qaraqalpaq ədəbiyyatının özünəməxsus hadisəsidir. Yüksək poetik ənənələrə söykənən bu əsərə görə A.Dabılov Berdax adına Qaraqalpaqstan Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür. O, Özbəkistanın və Qaraqalpaqstanın xalq şairi olmuşdur.

A.Dabılovun ehtiyac içində keçirdiyi illər onun «Arzu» şeirində öz realist təsvirini tapmışdır. A.Dabılovun 30-cu illərdə qələmə aldığı «Yoldaşlar», «Artellərdə birləşin» şeirləri də mövzu və məzmun baxımdan maraqlıdır. Bu nümunələrdə qaraqalpaq xalqının yeni təfəkkür tərzini əks etdirilirdi. Burada Qaraqalpaqstanda gedən yeniliklər qələmə alınır, kollektivləşmə təqdir edilir. Həmin dövrdə hətta A.Dabılovun özü kolxoz sədri də işləmişdir.

Böyük Vətən Müharibəsi illərində o, vətənpərvərlik pafosu ilə fərqlənən şeirlər yazmışdır. Bu baxımdan onun «Qorxaq cigit nəyə lazımdır?» şeiri səciyyəvidir.

Xalq arasında A.Dabılovun «Berdağa», «Bizim Nökis», «Yaz», «Öyrən», «Bibisənəm» kimi şeirləri daha populyar olmuşdur. Xalq nəğmələrinin və dastan ənənələrinin, yazılı ədəbiyyatın – Nəvai və Məhdumqulu, Berdax və Haciniyaz ənənələrinin davamçısı olan A.Dabılov şeirlərində qaraqalpaq dilinin bütün zəngin obrazlı xüsusiyyətlərindən yetərincə istifadə etməyə çalışırdı.

A.Dabılovun əsərlərinin əksər hissəsi özbək, qazax, rus və digər dillərə tərcümə olunmuşdur. Rus dilinə tərcümə olunan əsərlərin mütərcimləri sırasında A.Qolemba, S.Severtsev, A.Xaustov, P.Kobrakov və digərlərinin adlarını çəkmək olar.

Sadıq Nurumbetov (1900-1972) - Özbəkistanın və Qaraqalpaqstanın xalq şairi, Berdax adına Dövlət mükafatı laureatı, qaraqalpaq poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biridir. Kegeyli rayonunda dünyaya göz açmışdır. Şairin ilk şeirləri yumoristik və satirik istiqamətlidir. Bu əsərlərdə Nurumbetov insanlardakı zəif cəhətləri və eybəcərlikləri qələmə almışdır.

A.Dabılovdan fərqli olaraq psixoloji lirika ustası olan Nurumbetov şeirlərində vətəndaş lirikasına daha çox yer verirdi. Onun xalqlar dostluğu haqqında şeirləri yüksək bədii keyfiyyətləri ilə seçilirdi. Şairin satirik və yumoristik şeirləri «Şamanlar», «Tənbəllər» və başqaları qrotesklə dolu və gülüş doğuran əsərlərdir. Bu əsərlər məhz onu yumor ustası kimi tanıtmışdır. «Qardaşlar» poema-dastanında isə müəllif Xarəzm ərazisində yaşayan xalqların dostluğunu vəsf etməklə, həm də onların yeni dövr və cəmiyyətin qurulmasında iştirakını tərənnüm edirdi. A.Dabılov kimi Nurumbetov da şifahi epik yaradıcılığın ənənələrini uğurla

davam etdirirdi. Xüsusən onun xalq «Berdağ», «İpəkçi», «Janıl», «Qəmərilər» epik dastanlarında və digər əsərlərində bu cəhət özünü daha parlaq şəkildə əks etdirir.⁹

Otuzuncu illərdə Nurumbetov dəsti-xətti özünü daha yaxşı təzahür etdirirdi. Müharibə dövründə Nurumbetov bir sıra vətənpərvərlik ruhlu şeirlər yazıb-yaratmışdır ki, bunların sırasında «Vətən uğrunda», «Mənim oğlum», «Yenilməz əsgərlər» və s. kimi şeirlər daha üstün mövqedə dayanır.

Müharibədən sonrakı dövrlərdə Nurumbetovun yaradıcılıq axtarışları daha da intensivləşir. 50-70-ci illərin əvvəllərində şairin onlarla şeirlər məcmuəsi nəşr olunur. Bu baxımdan onun «Yaz», «Amudərya», «Davudgöl», «Tilləxan» və başqa əsərləri daha səciyyəvidir. Nurumbetovun poetik yaradıcılığında yer alan «Berdağ» epik poeması, «Aral dənizində», «İpəkçi», «Janıl» və «Bəxtiyar» lirik-epik dastanları XX əsr qaraqalpaq ədəbiyyatının mühüm səhifəsini təşkil edir.

Nurumbetovun əsərləri xəlqiliyi, özünəməxsus xarakterik cizgiləri, yüksək bədii ideyalılığı və məziyyətləri ilə seçilir.

XX əsr yeni yaranan qaraqalpaq ədəbiyyatı üçün həm də **Əhməd Öteповun (1905-1934)** yaradıcılığı səciyyəvidir. Cəmi 29 il ömür sürmüş Öteпов qaraqalpaq mədəniyyəti tarixində və ədəbiyyatında dramaturq, musiqiçi, rejissor, aktyor və s. kimi şöhrət tapmışdır. Öteпов qaraqalpaq teatrında həm də əsasən qadın rolunun ifaçısı kimi tanınırdı. O, son dərəcə yorulmaz və hərtərəfli inkişaf etmiş istedadlı insan, müvafiq təşkilatı fəaliyyətlə yanaşı, həm də məhsuldar yaradıcılıqla məşğul olmuş, bir sıra dram əsərləri və komediyalar yazmış bacarıqlı sənət fədaisi kimi məşhur idi. Onun yaratdığı nümunələr sırasında «Şaleke bəy», «Şübhə», «İkibaşlı boranı», «Aclığın səsi», «Odekolon», «Bu da sənin» və s. əsərləri mühüm yer tutur. Müəllif əsərlərində yeni

həyatı vəsf etməklə, həm də yeninin inkişafına mane olan məqamları tənqid etməyi diqqət mərkəzinə çəkirdi.

20-30-cu illərdə xeyli sayda yeni istedadlı qaraqalpaq şairləri və yazıçıları fəaliyyət göstərmişlər ki, onların sırasında Aytıbay Matyaqubov, Həsən Begimov, Xocamet Əhmədov, İzbasar Fazilov, Jolmirzə Aymurzəyev, Dali Nazbergenov, Mirzəqali Daribayev, Najim Davkarayev, Ahmet Şahmuradov, Artıq Şahmuradov və başqalarının adını çəkmək olar. Adları çəkilən bu sənətkarların ənənəvi və yenilikçi, ümumi və özünəməxsus düşüncələri onların yaradıcılığında öz dolğun əksini tapmışdır. Bunu onların əsərləri ilə tanış olduqda daha dərindən duymaq mümkündür.

İyirmi dörd il işıqlı dünyanın sakini olan **Xocaəhməd Əhmədov (1908-1932)** - 20-30-cu illər qaraqalpaq poeziyasının görkəmli nümayəndələrindəndir. Siyasi lirika onun ən çox sevdiyi janrlardandır. Həyatda yer almış yabançı xüsusiyətlərlə mübarizə aparmaq, yeni həyatın təsdiqi uğrunda çalışmaq, əməyin vəsfi, xalq təhsili, qadın hüquqsuzluğu, özbaşınalılara qarşı barışmaz mövqe və s. kimi xüsusi cəhətlər onun yaradıcılığının başlıca mövzunu təşkil edirdi. X.Əhmədovun «Yol verməyin», «Bu sənin borcundur», «Qoy qovulsun», «Ədalətlə bölüşdürün» və digər əsərləri çağırış xarakterlidir.

Mirzəqali Daribayevin (1909-1942) əsərləri əsasən vətənpərvərlik mövzuna həsr olunmuşdur. Şairin «Kalbikə», «Mavi göl», «Aypara», «Ayımcamal» poemaları əgər, bir tərəfdən, qaraqalpaq qadınlarının çətin həyat şəraitini əks etdirirsə, digər tərəfdən, müəllif obyektiv gerçəkliyi bütün tərəfləri ilə təsvir etməyə çalışırdı. Daribayevin qələmindən həm də «Arzu», «Yeni insanlar», «Koklen» və s. kimi əsərlər

çıxmışdır. «Koklen» musiqili dram janrında yazılmış uzun müddət qaraqalpaq səhnəsində böyük uğur qazanmış bir əsərdir. M.Daribayev öz qüvvəsini həm də nəsr də sınamışdır. Onun «Mindən biri» povesti qaraqalpaq xalqını əzənlərlə mübarizəyə həsr olunmuşdur.

Özünəməxsus poetik manerası ilə seçilən **Tileubergen Jumamuradov (1915-1990)** Qaraqalpaqstanın xalq şairidir. Onun son dərəcə maraqlı yumor və satira ilə haşiyələnən əsərləri sırasında «Maspambetin yuxusu», «Yaltaq Allamurad», «Kürklə döyüş», «Tənqidçi - sədr», «Yazıçı və qızıl balıq» və s. əsərləri qaraqalpaqların sərgilədikləri estrada tamaşalarının repertuarına üzvü şəkildə daxil olmuşdur. T.Jumamuradov bir neçə poemalar və lirik şeirlər kitabının müəllifidir. Onlardan ən başlıcası «Həyatımın lirikasından» adlanır. Bu kitabda o, sanki öz fərdi yaradıcılıq fəaliyyətinin akkordlarını əks etdirməyə müvəffəq olmuşdur.

T.Jumamuradov şərq rübailərinin ən gözəl ənənələrini davam etdirməklə elə məşhur dördlülər yazmışdır ki, bu dördlülərin əksəriyyəti öz təzə-tər yumoru, dəlici ironiyası, fəlsəfi düşüncə tərzilə fərqlənməkdədir.

2. Jolmirzə Aymirzəyev poeziyasının aparıcı mövzuları

Jolmirzə Aymirzəyev (1910-1996) – Qaraqalpaqstan Respublikasının xalq yazıçısı, Berdax adına Dövlət mükafatı laureatı, Özbəkistan Respublikasının əməkdar incəsənət xadimi olmuşdur. O, valideynlərini erkən itirdikdən sonra on yaşında «adam içinə» gedir. J.Aymirzəyev qeyd edir ki, «yetimlik artıq mənim bütün qüvvəmi, canımı aldı və sanki kürəyimə sancıldı. Mən səhərdən gözümü açıb günəş qürub edəndə qədər onu öz göz yaşlarıma boyuyurdum. Gecələrim

son dərəcə uzun, gündüzlərim isə daim kədərli idi».¹⁰

J.Aymirzəyev sonra Çimbay şəhər məktəb - internatında təhsil alır, Turtkul Pedaqoji Texnikumunda təhsilini davam etdirir, Taxtakupır rayonunda müəllim, sonra isə mətbuat orqanlarında və digər yerlərdə çalışır.

J.Aymirzəyev ədəbiyyata XX əsrin 20-ci illərinin sonlarında gəlmişdir. Onun yaradıcılıq yolu, demək olar ki, XX əsr qaraqalpaq poeziyasının əksər inkişaf mərhələlərini əhatə etmişdir. Artıq yaradıcılığının ilkin dövründə o, bir sıra maraqlı şeirlər yaratmışdır. Bu əsərlərdə şair daha müxtəsər və aydın formada yaşadığı dövrün xüsusiyyətlərini açmağa çalışır. Hələ texnikumda oxuyan zaman o, «Mübarizə aparın», «Sən də əkinə getməlisən», «Sənin toyun, Primbet», «Bir zavod tikdik», «Bizim temp», «Qatar», «Bahadır qızlar», «Rəfiqəm, gəl, şadlıq nəğməsi oxuyaq», «Mən sevgilimin adını çəkdim, o, qucağını açdı», «Gülməkdən az qaldım uğunub gedim», «Dostlar, baxın» və s. kimi şeirlər yazmışdır.

J.Aymirzəyevin bir sıra şeirlərində qaraqalpaq şifahi xalq ədəbiyyatı ənənələrinin təsiri güclü hiss olunmaqdadır. Öz poetik duyğularına görə şairin yaradıcılığı bu ənənələrdən istifadə etməklə daha da zənginləşmişdir.

Müharibə illərində J.Aymirzəyev xüsusi enerji ilə vətənpərvərlik şeirləri yazmış, əsl anaların, bacıların, qadınların xarakterini açmağa can atmışdır. J.Aymirzəyevin poeziyası üçün xarakterik olan ənənəvi folklor müraciət və klassik poeziyadan bəhrələnmə son dərəcə zəruri olmaqla, həm də həmin dövrdə Sovetlər İttifaqında yazıb-yaradan şairlərin, yazıçıların istifadə etdiyi priyomlardan idi. Qeyd edək ki, həm də bu ənənələr əsasında rus yazıçıları – N.Tixonovun, A.Tvardovskinin, K.Simonovun, V.İnberin, M.İsakovskinin, E.Dolmatovskinin, N.Rilenkovun, A.Surkovun, V.İ.Lebedev – Kumaçın, Azərbaycan şairləri – S.Vurğunun, B.Vahabzadənin, R.Rzanın, M.Arazın və digərlərinin

şeyrləri yaranmışdır; özbək şairlərindən – Q.Qulam, H.Əlimcan; qazaxlardan – B.Maylin, S.Seyfullin, türkmənlərdən Molla Nəpəs, Kor Molla, Durdı Kılıç və başqaları yaradıcılığını məhz bu istiqamətdə cılamışdılar. Onların yaradıcılığı xalq həyatından qaynaqlanmaqla xüsusi melodikliyi ilə seçilir. Eyni zamanda adlarını çəkdiyimiz şairlər heç də daim folklor ənənələri çərçivəsində qapanıb qalmamışdılar. Onların şeyrlərində yeni intonasiya, dövrün nəbzi, inkişafın sıçrayış tempi, yeni tarixi dövrün özünəməxsusluğu öz əksini tapırdı. J.Aymirzəyev poeziyası üçün də məhz bu cəhətlər xarakterik idi. Şair həm də qədim qaraqalpaq folklorunun repertuarında olan müxtəlif növ və janrlardan geniş istifadə edirdi. J.Aymirzəyevin müharibə dövrü əsərlərində, demək olar ki, şeir formasının müxtəlif növlərindən istifadə olunurdu ki, bu şeir formalarında həm də ənənəvi musiqililik özünü aydın şəkildə büruzə verirdi. Elə buna görə də sənətkarın yaradıcılığında fərdilik, melodiklik, ekzotiklik, özünəməxsus səs, nəfəs, intonasiya hiss olunurdu.

Müharibə dövrü qaraqalpaq ədəbiyyatında J.Aymirzəyevin şeir və poemaları xüsusi yer tutur. Onun bu illərdə nəşr etdirdiyi “Qəhrəmanlıq mübarizəsi” şeyrlər məcmuəsi, “Prezent” və “Qoşqar-batır” poemaları kifayət qədər maraq doğururdu. Şairin əsərləri həmin dövrlərdə nəinki “Qızıl Qaraqalpaqstan” qəzetində, həm də döyüş vərəqələri və cəbhə mətbuatında yayılırdı. Onun çağırış xarakterli “Qulaq as, oğlum” populyar şeyri əsgər atanın duyğu və fikirlərini olduqca görümlü bədii vüsət ilə ortaya qoyurdu:

*Qulaq as, əzizim, mən döyüşdəyəm,
Əlimdə silahım mən vuruşdayam,
Düşməni məhv edə bilməsəm əgər –
Onda hesab et ki, mən məhv olmuşam.*¹¹

İ.Yusupov haqlı olaraq hesab edir ki, J.Aymirzəyevin müharibəyə həsr olunmuş əsərlərində (“Minaatan Qaramirzə”, “Qoçaq çapar Şahmurad”, “Siyasi rəhbər Pulatov və s.”) qaraqalpaq igidlərinin cəsurluğu vəsf olunur. Onun qəhrəmanları vətən qarşısında borclu olduğunu dərinləndirən dərindən dərk edən, dostluğa və qardaşlığa sadıq, mübarizənin məqsədini duyanlardır.¹²

Müharibə dövründə J.Aymirzəyevin poetik istedadı xüsusilə kükrəmişdi, şairin səsi daha çox eşidilir, o, insanları düşmənlərə qarşı mübarizəyə səsləyirdi. Məhz bu dövrlərdə şairin «Zaman gəldi, slavyanlar», «Cəbhədən məktub», «Ukrayna od içində», «Kira», «Bayrama gələcəm» və digər əsərləri xalqın vətənpərvərlik hissini yüksəldilməsində böyük rol oynamışdı. «Oğul, qulaq as», «Oğul, əgər vətənin qalxanı olmasam, mənə lənətlə» kimi şeyrlərində əgər, bir tərəfdən, vətən qarşısında titrəyişli andıçmə görünürdüsə, digər tərəfdən, Jolmirzə yaradıcılığında ölkə gəncləri üçün, həmin dövr üçün zəruri olan nəsihətlər və müdrik ifadələr öz əksini tapırdı.

J.Aymirzəyev poema janrının inkişafında xüsusilə böyük rol oynamışdır. Onun «Mübarizə», «Biz mübarizədə qalib gəldik», «İşıqlı yol» və digər poemaları qaraqalpaq ədəbiyyatında epik əsərlərin yaranmasında ilk cəhd kimi səciyyəvidir. «Mübarizə» poeması qaraqalpaq poeziyasında ilk mühüm poemalardan biri kimi dəyərləndirilməkdədir. J.Aymirzəyev yaradıcılığının tədqiqatçıları onun “Mübarizə” poemasının yüksək məziyyətlərə malik olduğunu dəfələrlə qeyd etmişlər.

Qaraqalpaq və türk ədəbiyyatının ənənələrini zənginləşdirib davam etdirərək J.Aymirzəyev poema janrını yeni qafiyə, ritm və intonasiya ilə doldura bilmişdir. “Mübarizə” poemasının başlıca leytmotivi mübarizədir. Onun baş qəhrəmanı zəhmətkeş Qarabaydır. Bütün poema boyu

Qarabayla Kulman arasında mübarizə gedir, Qarabay qalib gəlib xalqın inamını qazanır. Mövzu orijinallığı və bədii ustalığına görə "Mübarizə" qaraqalpaq ədəbiyyatının böyük uğuru kimi dəyərləndirilməkdədir.¹³

J.Aymirzəyevin digər «Biz mübarizədə qalib gəldik» poemasının mövzusu həyat uğrunda mübarizəyə həsr olunmuşdur. Bu poema çoxplanlı bir əsərdir. Buna baxmayaraq, bəzi hallarda poemanın son hissələri, demək olar ki, «Mübarizə» poemasının sonlarını təkrarlamaqda və xatırlatmaqdadır.

J.Aymirzəyevin digər poemaları da koloritliyi ilə seçilir. Bu baxımdan «Он төрт жылда» («On dörd ildə»), «Он бес жылда» («Onbeş ildə»), «Хабаршынынгайраты» («Müxbirin qəhrəmanlığı»), «Jumaqul» poemaları xüsusilə səciyyəvidir. «Jumaqul» poeması həm də şairin yaradıcılığının dinamik göstəricisidir. Bu əsərdə qəhrəmanların daxili xarakterlərinin uğurlu açıldığı xüsusi olaraq qeyd edilmişdir.¹⁴ Burada əsərdəki personajların fəaliyyət və davranışında, onların qarşılıqlı mübarizəsində müsbət və mənfi obrazların yeri və rolu müəyyənləşir. Poemada peyzaj əsərin məzmununa ciddi şəkildə müsbət təsir göstərir, qəhrəmanlar üçün xüsusi psixoloji fon yaradır.

J.Aymirzəyevin yaradıcılığında həm də «İki batır» poeması mühüm yer tutur. Poema dörd hissədən ibarətdir. «Yadigar», «Qərargahda», «Paraxat» və «Görüş» kimi hissələr bir-birilə üzvü şəkildə bağlı olmaqla onlardan hər biri bir neçə epizoddan ibarət olub tamamlanmış süjet xəttinə malikdir.

J.Aymirzəyevin özü müharibə iştirakçısı olmuşdur. Buna görə də o, müharibəyə həsr olunmuş əsərlərini də həmin gördüyü hadisələrin isti izi ilə yaradırdı. Bu baxımdan şairin «Oğul», «Vətənin oğulları», «Qoşqar batır», «Mənim yoldaşlarım», «Politruk Poladov», «Doğma alay», «Alovdan», «Kavalerist Şahmurad» və «Tamara» əsərləri daha koloritlidir.

J.Aymirzəyev yaradıcılığında epik təsvirin formalaşmasına həm də rus poeziya nümunələri ciddi təsir göstərmişdir. Burada M.İsakovskinin, V.İnberin, S.Marşakın və O.Berqoltsun əsərlərinin təsirini görüb hiss etməmək də mümkün deyildir.

«Politruk Poladov», «Mənim yoldaşlarım», «Doğma alay», «Alovdan» ibarət olan silsilədə müəllif xalqın qəhrəmanlıq mübarizəsi haqqında danışır, o, əsərdə vətən obrazını xüsusi rənglərlə göstərir və eyni zamanda xalq vətənpərvərliyini, qəhrəmanlığını, mərdliyini, insanların dözümlülüyünü, müxtəlif insan keyfiyyətlərini, müharibədə gedən döyüşlərin təsvirini yerli-yataqlı əks edə bilmişdir:

*От ишинде жатыр ана,
От ишинде тууысканлар,
От ишинде жанган бала.*

*От ишинде анамыздын
Ак бедени куйген лаулан,
От ишинде атамыздын,
Каны аккан тынбий саулап.*

*От ишинде карындаслар
Комир яылы шэп боп жанган,
От ишинде кыз – жауанлар,
Айырылыскан турмысынан.¹⁵*

Bu bəndlərin sətri tərcüməsi isə belədir:

*Od içində yatır vətən,
Od içində yanır ana,
Od içində doğmaların,
Od içində yanır bala.*

*Ataların bədəni də,
Od içində alovlanır,*

*Od içində ata qanı,
Yanır aram verməyərk.*

*Od içində bacılarım,
Yanır bir quru ot kimi,
Od içində qız-gəlinlər,
Həyata vida deyirlər.*

Müharibənin son dərəcə vahiməli nəticələrini əks etdirən şair xalqları sülh və əmin-amanlıqda yaşamağa çağırır. Bu poema digər poemalarla yanaşı, hər b dövrünün real mənzərələrini doğru-dürüst əks etdirməklə xalqın daxili mənəvi təmizliyini dərinləndirən göstərməkdədir.

J.Aymirzəyevin bəzi poemaları sona çatdırılmamış qalmışdır. Bunlara əsasən «Misir», «Məğlub edilmiş düşmənlər», «Məğlubedilməz batırlar», «And», «Dəniz mübarizləri» və digərləridir.

Bununla belə bütün bu tamamlanmamış əsərlər heç də J.Aymirzəyevin yaradıcılığının ümumi əhəmiyyətini aşağı salmır. J.Aymirzəyevin poetik yaradıcılığı qaraqalpaq ədəbiyyatında inkişaf etmiş poema janrının görkəmli nümunələrindəndir.

J.Aymirzəyevin «Müharibə illərinin səsi», «Sevimli vətən», «Qələbə marşı», «Aycamal», «Pambıq», «Təbrik edirik» və digər əsərləri insana xüsusi qüvvət verməklə oxucunu heç zaman laqeyd buraxmır. Onlar koloritli və maraqlı olmaqla, həm də insanı yaşam tərzinin müxtəlif problemləri üzərində düşünməyə istiqamətləndirir. J.Aymirzəyevin əsərləri olduqca melodik və musiqiyə yatkındır. Məhz buna görə də onun xeyli şeirləri xalq nəğmələrinin əsasını təşkil etmişdir.

J.Aymirzəyev həm də məşhur «Kələkbəyin bicliyi» adlı satirik romanın müəllifidir. Bu romanda yeni həyatın

qurulmasına mane olan qüvvələr ifşa edilmişdir.

J.Aymirzəyevin yaradıcılığının mühüm səhifəsini müəllifin dramaturji fəaliyyəti təşkil edir. Onun pyesləri və musiqili dram əsərləri «Leytenant Yelmurat», «Rövşən», «Əziz doktor» və digərləri uzun illər ərzində Qaraqalpaq Dram Teatrının repertuarında mühüm yer tutmuşdur.

3. İbrahim Yusupov fəlsəfi lirikanın tanınmış nümayəndəsi kimi

İbrahim Yusupov (1929) Qaraqalpaqstanın Çimbay rayonunun Azat aulunda anadan olmuşdur. Qaraqalpaq Pedaqoji İnstitutunda təhsilini başa vurduqdan sonra o, ali məktəbdə ədəbiyyat müəllimi işləmiş, «Amudərya» jurnalı və «Sovet Qaraqalpaqstanı» qəzetinə redaktorluq etmişdir. İ.Yusupov 1965-1980-ci illərdə Qaraqalpaqstan Yazıçılar İttifaqının rəhbəri vəzifəsində çalışmışdır. İ.Yusupovun xidmətləri xalq və hökumət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. O, SSRİ Yazıçılar İttifaqı İdarə heyətinin üzvü kimi Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni, Özbəkistan Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Fəxri fərmanı ilə təltif olunmuş, Qaraqalpaqstanın Əməkdar İncəsənət Xadimi və xalq şairidir.

İ.Yusupov yaradıcılıq fəaliyyətinə erkən başlamışdır. Şairin yaradıcılıq bioqrafiyasında «Xoşbəxtlik lirikası», «Səhra romantikası», «Tomiris», «İlham pərisi», «Əsrin axını», «Payızda köhnə tut ağacı yanında», «Qara papaq haqqında dastan» "Kegeyli", "Amudərya sonetləri", "Ana torpaq", "Mənim ölkəm", "Vətən" və s. mühüm yer tutur. Moskvada «Dağ çayının nəğmələri», «Ürəklər meridianı», «Şeirlər», «Kərtənkələnin gözləri», «Qızılgül və yovşan» və s.adlı məcmuələri rus dilində işıq üzü görmüşdür.

İ.Yusupov dramaturgiya janrında da olduqca məhsuldar işləmişdir. Onun «Aktrisanın taleyi», «Həmişə şən Ömürbəy»,

«Qırx qız» (digər müəlliflə birlikdə) və s. pyesləri onu qaraqalpaq səhnə sənətinin ən istedadlı müəllifləri sırasına çıxarmışdır.

İ.Yusupov ədəbiyyata xalq həyatının bütün tərəflərini dərinlən bilən bir insan kimi gəlmişdir. Onun əsərlərində dövrün nəbzi və hər bir qaraqalpağın ürək döyüntüsü vardır. İ.Yusupova böyük şöhrət gətirən isə onun «Xoşbəxtlik lirikası», «Şərqdən gələn səyyah», «Düşüncələr», «Yeddi aşırım», «Səhra romantikası», «Könül könlükdən su içər», «Seçilmiş əsərləri» və digər kitablarıdır. İ.Yusupovun oxucuları heç də Qaraqalpaqstanla bitib tükənmir. Onun əsərlərini Özbəkistanda, Qırğızıstanda, Rusiyada və digər respublikalarda böyük həvəslə oxuyurlar.

İ.Yusupovun yaradıcılığı üçün fəlsəfi təfəkkür, dərin düşüncə, psixologizm, incə lirizm, obrazlılıq, zəngin xalq dili, yenilik, şeirin zərgər dəqiqliyi ilə naxışlanmasıdır. Şairin yaradıcılıq kredoğu məhz onun aşağıdakı sətirlərində yaxşı görünür:

*Lap sən yaddan çıxar – olmusan sair,
Hecan ürəklərdə yaşayır, şair!
Yaddan çıxarsan ki, insan oğlusan –
Bənddə yalan varsa – deyilsən şair!*

Hələ 1987-ci ilin mayında Almaz Binnətova “Ədəbiyyat və İncəsənət” qəzetində çap etdirdiyi “Qaraqalpaq şairi İbrahim Yusupov” adlı məqaləsində şairin yaradıcılığını nəzərdən keçirərkən yazırdı: “İbrahim Yusupovun poeziyasında insana, həyata məhəbbət hissi güclüdür, təmizdir, səmimidir. O, poeziyaya gəldiyi ilk günləri belə xatırlayır: “Anam bir çox zəhmətkeş, mehriban, köhnə dünya anlayışlı qaraqalpaq qadınlarından biri idi. Lakin mənə qəzetdə çap olunmuş ilk şeirimə anamın təbii, sadələvə və səmimi münasibəti

müqəddəs bir xeyir dua təsiri bağışladı. Anamın bu xeyir-duası ilə mən Poeziya dünyasına gedən cıdırıla böyük bir axtarışa yollandım”. Şair bu axtarışda şeirləri, poemaları pyesləri, məqalələri, tərcümələri, elmi tədqiqat əsərləri ilə ən böyük poetik kəşflər edə bildi. Poeziya dünyasına yol şairin taleyinin xoşbəxt uğuru oldu”.¹⁶

Səhranın isti nəfəsi İ.Yusupovun «Kərtənkələnin gözləri» şeirində koloritli görüntü yaradır, burada kərtənkələnin gözü sanki səhrada gedən məşınların işıqları kimi əks olunur.

Ənənəyə görə qaraqalpaq şairlərinin fəlsəfi lirikası canlanmış peyzaj vasitəsilə ümumi məişət məsələlərini, xalqın mənəvi simasını, onun milli xüsusiyyətlərini əks etdirir. Yeni məzmun, həm də bu şeirlərdə ənənəvi məişət mərasimləri, gül, səhra otları və kolları ilə əks olunur, şair heyvanlardan dəvəni, atı əsərlərində xüsusi şəkildə təqdim edir. Canlı, dözümlü, daim rütubət axtaran saksaul ağacının təsviri də İ.Yusupovun «Saksaul» şeirində daha görümlü əks olunmuşdur. İ.Yusupovun özünəməxsus metaforik priyomdan istifadəni biz həm də digər qaraqalpaq şairi Maten Seyitniyazovun «Köklər» şeirində tapırıq.

İbrahim Yusupovun, demək olar ki, bütün əsərləri maraqla oxunur. Onların sırasında «Səhra xəyalları», «Tomiris», «İlham pərisi», «Əsrin gedişi», «Qara papaq haqqında dastan», “Köhnə fontan hekayəti”, «Eyni mənbədən» və s. əsərləri yer tutur. «Səhra xəyalları» - Üstyurd yaylasının qaz və neftçıxaranları haqqında romantik poemadır. Bu əsər əmək haqqında lirik poema kimi yazılmışdır və məhz əsər burada təbiətin özü, əməkçi insanın himni kimi səslənir. Poemanın bədii forması şairin ideyaları ilə son dərəcə həmahəng şəkildə qələmə alınmış və o qədər mükəmməldir ki, bu qaraqalpaq poeziyasının incilərindən birinə çevrilə bilmişdir.

İ.Yusupovun yaradıcılığında həm də poetik publisistika mühüm yer tutur. Onun əsərlərində qaraqalpaq cəmiyyəti

yətinin əməkçi insanları, onların gələcək problemləri aparıcı mövqedə dayanır. İ.Yusupovun poeziyası üçün xəlqilik, intellektuallıq, fəlsəfilik başlıca şərtidir. Onun yaradıcılıq fərdiliyi ona nəinki şair kimi məşhurluq gətirmiş, həm də onu insanların gözündə ictimai xadim kimi ucaltmışdır.

İ.Yusupov nəinki istedadlı şair, həm də son dərəcə bacarıqlı tərcüməçi idi. O, müxtəlif dövrlərdə qaraqalpaq dilinə qırğız və noğay xalq nəğmələrini, Xəyyamın, Hafizin, Nəvainin qəzəllərini, Şeksprin, Şillerin, Bayronun, Hötenin, Heynenin, Puşkinin, Lermontovun, Blokun, Şevçenkonun, Mitskeviçin, Nerudanın, Tukayın, M.Kərimin, Zülfiyyənin və digər dünya ədəbiyyatı klassiklərinin çoxsaylı əsərlərini tərcümə etmişdir. Onun mütərcimlik yaradıcılığında həm də Azərbaycan mütəfəkkiri M.F.Axundzadənin «Şərq poeması...» xüsusi yer tutur ki, qaraqalpaq oxucuları bu əsərlə 1966-cı ildə «Amudərya» jurnalının səhifələrində tanış olmuşlar. Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, İ.Yusupov Azərbaycan, qırğız, noğay, özbək və digər türk xalqlarının yaradıcı irsinə məhəbbətlə yanaşmış və eyni zamanda fars, ingilis, alman, polyak, rus, ukrayna, özbək, tatar, başqurd və digər xalqların da yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdir.

Ali məktəbdə elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğul ola-ola İ.Yusupov orta məktəbin X sinfi və pedaqoji institut tələbələri üçün «Qaraqalpaq sovet ədəbiyyatı» kitabını nəşr etdirmiş və eyni zamanda Moskvada rus dilində çap olunmuş 3 cildlik «Qaraqalpaq Sovet ədəbiyyatı» və «Çoxmillətli sovet ədəbiyyatı» kitabının müəlliflərindən biri olmuşdur. İ.Yusupovun qələminin məhsulu çoxsaylı məqalələr, çıxışlar və əsərlərdir ki, onlar qaraqalpaq ədəbiyyatının, ədəbiyyatşünaslığının, ədəbi əlaqələrinin bu və digər aktual problemlərinə həsr olunmuşdur.

4.Tolıbay Kabulov yaradıcılığında vətənpərvərlik motivləri

Qaraqalpaqstanda və onun hüdudlarından çox-çox kənarında yaradıcılığı son dərəcə populyar olan şairlərdən biri də **Tolıbay Kabulovdur (1939)**. O, Qaraqalpaqstanın Taxtakupır (indiki Qara-Uzək) rayonunda anadan olmuşdur.

İlk şeirləri «Жаш Ленинши» («Gənc Leninçi») qəzetinin səhifələrində nəşr olunmuşdur. Kabulov Nökisdə qaraqalpaq dilində işıq üzü görmüş orijinal poetik məcmuələr müəllifidir. Onun əsərləri sırasında ilk növbədə «Qara Buğa», «Mən vuruldum», «Sima», «İnadkar Patulla» və digərlərinin adını çəkmək olar. T.Kabulov qaraqalpaq dilinə digər xalqların ədəbiyyatından xeyli əsərlər tərcümə etmişdir. Onların sırasında özbək dilindən Həmid Alimcanın «Simurq», Mirsəid Mirşəkərin «Qızıl qışlaq», Nikolay Qoqolun «Taras Bulba», Samuel Marşakın «Bizim məhlənin uşaqları», Aqniya Bartonun «Sənin bayramın», Sergey Mixalkovun «Styopa dayı» və digər əsərlər vardır. T.Kabulov xalq yaradıcılığına da olduqca məhəbbətlə yanaşmışdır. Onun «Xəsis qardaşlar», «Doğma aul haqqında nəğmə», «Kanənder haqqında ballada» və digər əsərləri xalq nağıllarının motivləri əsasında yazılmışdır. Bu da məhz T.Kabulovun xalq yaradıcılığında geniş istifadə etdiyinə göstəricisidir.

T.Kabulovun şeirləri dövrü mətbuatda, xüsusən «Şərq ulduzu», «Gulxan», «Qönçə», «Sovet Qaraqalpaqstanı», «Şərq həqiqəti», «Daşkənd axşamı», «Özbəkistan mədəniyyəti», «Özbəkistan komsomolu», «Lenin bayrağı» və digər bu kimi qəzet və jurnallarda nəşr olunmuşdur. Onlar dəfələrlə özbək, qazax, rus radiosu ilə səsləndirilmişdir. T.Kabulovun şeirləri bir sıra dillərə, o cümlədən, özbək, qazax, qırğız, rus, ukrayna, moldova, uyğur dillərinə tərcümə olunmuşdur.

1978-ci ildə Nökisdə T.Kabulovun «Gələcək gün»¹⁷ kita-

bı nəşr olunmuşdur. Onun əsərlərinin rus tərcüməçiləri sırasında E.Subbotin, N.Bondarenko, V.Parfentyev, M.Kravçuk, O.Şestinski, N.Krasilnikov, Y.Yemelyanov, M.Qrebenyuk və digərləri vardır. Bütün bunlar onu göstərir ki, T.Kabulovun yaradıcılığı nəinki Qaraqalpaqstanda, həm də onun hüdudlarından çox-çox uzaqlarda da məşhurdur. O, elə insanlardandır ki, məhz öz yaradıcılığında dövrünü narahat edən problemlərə toxunur, daim yeni dövrün oxucularına istiqamətlənir. Öz doğma Vətəninin ənginliklərindən vəcdə gəlmiş T.Kabulov insanların fədakar əməyini yüksək şəkildə vəsf edir, vətən torpağının gözəlliyinə valeh olur, insanlar haqqında söhbətlər edir və s. Bu mənada T.Kabulovun «Səhra romantikası», «Yasnaya Polyanada», «Qafqaz», «Hər şeydən əziz», «Erkindəryadan olan qıza», «Anama, sevimli şeirlərim», «Ana», «Anamın fikirləri», «Anam mənim, anam», «Mənim ürəyim sənin üçün döyünür», «Vaxt gəldi, sən də ana oldun...», «Ana haqqında söz», «Bulaq», «Külək», «Üstyurdda», «Daşkənddə səhər», «Güllər və gecələr» və s. əsərləri daha maraqlıdır.

T.Kabulov nəğməkar şairdir. Onun bir sıra şeirlərinə, o cümlədən «Daşkənd oktavaları», «Eolov arfası», «Qar üstündə qırqovul» və digərlərinə həm də tanınmış qaraqalpaq bəstəkarları musiqilər yazmışlar. Kabulovun əsərləri son dərəcə alovlu, qəlbə yatan lirizmi və dərin xəlqiliyi ilə seçilir.

Ədəbiyyat

1. Мамедов Н. Каракалпакская литература XX века: истоки и особенности развития// Тезисы докладов научной конференции сотрудников Бакинского Славянского университета. Баку, "Kitab aləmi", 2006, с.76-77.

2. Каракалпакская литература// Литература народов Средней Азии и Казахстана. М., МГУ, 1960 с.206.

3. Нурмухамедов М.К., Жданко Т., А.Камалов С.К. Каракалпаки. Ташкент, «ФАН», 1971, с. 105.

4. Нурмухамедов М.К. Развитие жанра поэмы в каракалпакской литературе. Ташкент, «ФАН», 1976, с.42.

5. Нурмухамедов М. Каракалпакская поэзия. Краткий очерк. Ташкент, «ФАН», 1977, с. 31.

6. Нурмухамедов М. Каракалпакская поэзия. Краткий очерк. Ташкент, «ФАН», 1977, с. 23.

7. Маджитов С. Каракалпак// Поэты Каракалпакии. Л., «Сов. писатель», 1980, с. 191-193.

8. Жапаков Н.Творчество Аяпбергена Мусаева. Нукус, 1964, с.133-134.

9. Нурмухамедов М.К., Жданко Т.А., Камалов С.К. Культура советской Каракалпакии// Нурмухамедов М.К., Жданко Т.А., Камалов С.К. Каракалпаки. Ташкент, «ФАН», 1971, с. 113.

10. Аймурзаев Ж. Сердце сироты. Нукус, 1967// История каракалпакской советской литературы. Ташкент, «ФАН», 1981, с.202.

11. Аймурзаев Ж. Слушай, сын. Газ. «Кызыл Каракалпакстан», 1943, 6 октября.

12. Юсупов И. Каракалпакская литература//История советской многонациональной литературы . В 6-ти т., Т.3. М., «Наука», 1970, с. 476.

13. Нурмухамедов М.К. Развитие жанра поэмы в каракалпакской советской литературе. Ташкент, «ФАН», 1976, с. 15.

14. Аймурзаев Ж. Таскын (Половодье). Нукус, 1946, с. 47.

15. Аймурзаев Ж. Таскын (Половодье). Нукус, 1946, с. 47.

16. Binnətova A. Qaraqalpaq şairi İbrahim Yusupov. "Ədəbiyyat və İncəsənət", 1987, 26 may.

17. Кабулов Т. День грядущий. Стихи, Поэма, Сказка. Нукус, «Каракалпакстан», 1978, с. 92.

XIII. QARAQALPAQ NƏSRİNİN TƏŞƏKKÜLÜ, FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI

XX əsrin 20-ci illərinin sonlarında qaraqalpaq nəsrinin yaranması. Felyeton və oçerklər ilk nəsr nümunələri kimi. İlk nəsr janrlarında parlaq, bədii ümumiləşdirmələrin zəifliyi. Bu janrın təşəkkülüində şifahi yaradıcılığın rolu. R.Məcədov, N.Kuzembayev və digər bu kimi qaraqalpaq nasirlərinin ilk hekayələri.

30-40-cı illər qaraqalpaq nəsrinə D.Nazbergenovun, R.Məcədovun, A.Begimovun, M.Daribayevin oçerkləri, felyetonları və hekayələri. Bu hekayələrdə folklor priyomlarından istifadə. Nəsr janrının təşəkkülüində «kiçik epik» formaların rolu. *Zarisovka*, oçerk, publisistik məqalə və hekayələrin Böyük Vətən müharibəsi dövründə inkişafı. R.Məcədovun hekayələrində müharibənin əksi («Qəmli intizar»), N.Davkarayevin («Qoçaqlıq», «Ölümdən qorxmayanlar»).

XX əsrin 50-ci illərində qaraqalpaq ədəbiyyatında uşaqlar üçün qələmə alınmış hekayələr. S.Saliyev, A.Şahmuradov, T.Kaipbergenov, U.Xocaniyazov və digərlərinin əsərləri.

Qaraqalpaq ədəbiyyatında povest janrının yaranması. A.Orazovun («Çətin günlərdə»), J.Taşenovun («Müharibə dostları»), T.Najimovun («Yeni torpaq üzərində bayraq») və digərlərinin povestləri.

50-ci illər qaraqalpaq ədəbiyyatında roman janrının yaranması. A.Begimovun «Birinci addım», «Balıqçı qızı», T.Yelmanovun «Keçmiş dövrlərdə», S.Məcədovun «Suyin və Sara» romanları. Qaraqalpaq ədəbiyyatında romanın janr prinsiplərinin, romantik meyllərin formalaşması və dərinləşməsi.

60-70-ci illərdə qaraqalpaq nəsrində realizmin yaranması, qaraqalpaq ədəbiyyatının digər xalqların və ölkələrin ədəbiyyatları ilə yaradıcı əlaqələri. Digər ədəbiyyatlardan

olan məlliflərin əsərlərinin qaraqalpaq dilinə tərcüməsi, eyni zamanda A.Puşkinin, M.Lermontovun, N.Qoqolun, L.Tolstoyun, A.Çexovun, S.Ayninin, B.Kərbabayevin, V.Latsisin, P.Merimenin, V.Hüqonun, R.Taqorun və başqalarının əsərləri qaraqalpaq dilində.

Türk nəsrini yaradıcı ənənələrindən istifadə, digər ədəbiyyatların köməyi ilə qarşılıqlı zənginləşmə məsələləri.

T.Kaipbergenovun «Sağ ol, müəllim» və «Buz damcı» əsərləri 60-70-ci illər qaraqalpaq nəsrinin mühüm hadisəsi kimi. Yazıçının mənəvi-əxlaqi dəyərlərə münasibəti, qəhrəmanların mənəvi aləminə «səyahəti».

80-90-cı illərdə qaraqalpaq ədəbiyyatında roman janrının formalaşması və inkişafı. Qaraqalpaq ədəbiyyatında realist tendensiyaların dərinləşməsi. T.Kaipbergenovun («Mamanbiy haqqında əfsanə», «Qaraqalpaqnamə», «Qaraqalpaqlar haqqında dastan»), K.Sultanovun («Haciniyaz»), U.Xocaniyazovun («Aydana»), S.Saliyevin («Karvan uzaqları arayır») və digərinin əsərləri.

T.Kaipbergenovun nəsrinə T.Kaipbergenov – qaraqalpaq mədəniyyəti tarixində yeni hadisə kimi. Yazıçının nəsr əsərlərinin problematikası. Onun «Sağ ol, müəllim», «Buz damcı», «Qaraqalpaq qızı», «Yuxusuz gecələr», «Mamanbiy haqqında dastan» və s. əsərləri. Bu əsərlərin süjet və kompozisiyası, obrazlar sistemi. Əsərlərində tarixi həqiqətlə bədii həqiqətin çulğışması. «Qaraqalpaqnamə» roman-essesi və «Qaraqalpaqlar haqqında dastan» T.Kaipbergenov yaradıcılığının zirvəsi kimi. Bu əsərlərdə, tarix, məişət, həyat tərzini, əxlaq problemləri və tərbiyə məsələləri. T.Kaipbergenov 1980-2000-ci illər qaraqalpaq ədəbiyyatının ən məşhur nümayəndəsi kimi. T.Kaipbergenovun əsərlərinin digər dillərə tərcüməsi.

Qaraqalpaq nəsrinin yaranması XX əsrin 20-ci illərinə təsadüf edir. Buna qədər qaraqalpaqlarda bu janrda heç bir nəsr

əsəri yaradılmamışdır. İlk nəsr nümunəsi kimi qaraqalpaqlar felyetonlar yaratmışlar ki, məhz bu da qaraqalpaq satirik poeziyası kimi başlıca məqsəd kimi ictimai həyatın eybəcərliklərini tənqid etməyə istiqamətlənirdi. Bununla belə ilk felyetonların xeyli çatışmayan cəhətləri sırasında müvafiq ümumiləşdirmələrin yoxluğu, bədiiliyin zəifliyi hiss olunur, aydın, açıq ifadə elementləri gözə dəymirdi. Elə buna görə də bu tipli əsərlər qəzet məqaləsindən savayı başqa bir əhəmiyyət kəsb etmirdi. Qaraqalpaq ədəbiyyatında felyetondan sonra oçerklər yaranmışdı. İlk qaraqalpaq oçerkləri felyetonlar kimi qəzet korrespondensiyalarından heç də fərqlənmirdi.

Hekayə janrının yaranması da məhz bu dövrə təsadüf edir. «Qızıl müəllim» qəzetinin səhifələrində E.Kdırniyazovun «Komsomolçu Şirman» hekayəsi nəşr olunur. Burada kiçik yaşlı Şirman çobanın uşaqlığı, onun məktəbdə oxuduğu illər öz əksini tapırdı. E.Şərifovun «Yelşibek» əsərində aul müəlliminə məhəbbətdən söhbət açılır. İlk qaraqalpaq hekayələrinin mövzusu xeyli dərəcədə rəngarəngdir. Elə buna görə də onlardan bəziləri «Bazar günlərində», «Zinəp», «Qulaş», «Çoxsaylı günlərdən biri» kimi hekayələr ilk dəfə «Qızıl müəllim» qəzetində işıq üzü görmüşdür.

Qaraqalpaq nəsrinin inkişafına şifahi yaradıcılıq nümunələri böyük təsir göstərmişdir. Bu nəinki yazıçılar tərəfindən xalq əfsanələrinin süjetlərindən, motivlərindən istifadədə, həm də təhkiyə manerasında, bədii ifadə vasitələri sistemində özünü göstərməkdədir.¹

İlk qaraqalpaq yazıçıları həm də nağılların, rəvayətlərin, xalq əfsanələrinin nəşrində maraqlı idilər. Onların sırasında S.Məcədovu qeyd etməyə ehtiyac vardır. Məhz bu sənətkar ibrətamiz xarakterli hekayələr yazmaqla bu tipli nümunələri yaymağa çalışırdı. Buna görə də S.Məcədovun ilk əsərləri qaraqalpaq nəsrinin XX əsrin 20-ci illərindəki ilk nümunələri kimi səciyyəvidir.

XX əsrin 20-ci illərinin sonlarında mətbuatda N.Kuzembayev çıxış etmişdir ki, o, çoxsaylı hekayələr müəllifi kimi tanınmaqla əsərlərində qaraqalpaq nəsrinin uğur və uğursuzluqlarını göz önündə canlandırmışdır.

Qaraqalpaq yazıçılarının bu dövrdə mükəmməl bədii nümunələr yarada bilməməsi həm də onların bu janrdakı yaradıcılıq səriştəsizliyi ilə bağlı idi.

XX əsrin 20-ci illərində oçerk janrı xüsusilə intensiv inkişaf edirdi. Oçerk janrının inkişafında M.Daribaev, Nazbergenov, N.Davkaraev, A.Şahmuradov, A.Oleynik, A.Begimov, M.Bikadorov, S.Somova və digərləri də yaxından iştirak edirdilər. Yeni məzmunun ifadə olunması üçün gənc nasirlər bəzən ənənəvi olaraq folklor bədii ifadə vasitələrindən istifadə edirdilər.

30-cu illərin əvvəllərindən Qaraqalpaqstan Yazıçılar İttifaqının təşkilat komitəsi yaradılır. 1932-ci ildən mütəmadi olaraq «Мийнет Эдебийаты» («Zəhmət ədəbiyyatı») jurnalı nəşr olunmağa başlayır və, beləliklə, bu jurnal qaraqalpaq ədəbiyyatının təbliğ olunmasında böyük rol oynayır. 1934-cü ilin iyun ayında Qaraqalpaq yazıçılarının Birinci Qurultayı keçirilir. Bu dövrdə qaraqalpaq nəsrindən söhbət belə açılmır. Bütün müzakirələr yalnız poeziyanı, onun inkişaf problemlərini çevrələyirdi. Artıq beş il sonra, yəni 1939-cu ildə Qaraqalpaq yazıçılarının İkinci Qurultayında nəsr və dramaturgiyanın problemləri gündəmə gəlir, onun inkişaf etdirilməsi yolları aranıb axtarıldı. Bu da təsadüfi deyildi. Çünki 30-cu illər qaraqalpaq şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin intensiv toplanması, öyrənilməsi və təhlili dövrü kimi xarakterizə olunmaqdadır. Qaraqalpaq yazıçıları ardıcıl olaraq Moskva, Bakı, Daşkənd, Tbilisi, Kiyev, Sankt-Peterburq və digər şəhərləri gəzir, gördüklərini bədii təəssüratları ilə zənginləşdirib öz əsərlərinin mövzularına çevirirdilər.

Bədii nəsr və dramaturgiya 30-cu illərdə, qeyd etdiyimiz kimi, hələ də qaraqalpaq ədəbiyyatında arzu olunan inkişaf əldə etməmişdi. Qaraqalpaq nəsrinin bu dövrdə inkişafında istedadlı hekayələr ustası N.Davkarayevin rolu nəzərə çarpan idi. Onun hekayələrində qəhrəmanın psixoloji sarsıntılarını əks etdirmək istəyi olduqca əhəmiyyətli görünürdü. Bu dövrlərdə yaranan nəsr əsərlərindən M.Daribayevin "Mindən biri" və A.Şahmuradovun "Köhnə məktəbdə" povestlərini qeyd etmək olar. Bu əsərlərin təhkiyəsində müəlliflər qəhrəmanların formalaşmasını, mənəvi aləmini, həyat yaşantılarını xalq dilinin zənginliyindən istifadə etməklə, aparıcı personajların nitqini fərdiləşdirməklə təqdim edirdilər.²

Qaraqalpaq yazıçıları 30-cu illərdə daha çox nağıllardakı bədii ifadə vasitələrindən istifadəyə üstünlük verirdilər. Belə təqdimat oçerk janrını qaraqalpaq oxucusuna daha yaxın və aydın edirdi.

30-40-cı illərdə oçerk və felyeton janrlarının qaraqalpaq ədəbiyyatında aparıcı nümayəndəsi D.Nazbergenov hesab olunur. Onun «Beqjandan olan xoşbəxtlər», «Xoşbəxtlik uçqunu», «Qızıl dəri», «Möcüzə yaradan insanlar», «Aviatexnik», «Qarışq dillər müəllimi», «Tanış səs», «Aldar Kose» və s. bu kimi əsərlərində o, özünü bu janrın operativ və bacarıqlı ustası kimi təqdim edə bilmişdir. D.Nazbergenovun oçerklərinin qəhrəmanları – özünün müasirləridir. D.Nazbergenovun «Toya gələn vaxt» oçerkində Qızgetgen kanalının tikintisindən söhbət gedir. Bu kanal Qaraqalpaqstanın şimal rayonlarındakı boş susuz səhraların su ilə təmin edilməsində mühüm rol oynayırdı.

Göstərilən dövrdə qaraqalpaq ədəbiyyatında çoxsaylı oçerklərin yaranmasına baxmayaraq, onların süjetləri əsasən yeknəsək olub bir-birinə oxşar idi. Bu baxımdan D.Nazbergenovun «Seygey» («Xalq gəzintisi»), R.Məcidovun

«Gülən xoşbəxtlik», O.Kojurovun, İ.Pidəhmədovun «Köhnə şəhər», K.Ayimbetovun «Dördgöl», M.Daribayevin «Azərbaycan aulunda», «Biz Barsa-Gəlməzə ("Gedər-Gəlməz") gedəndə» və digərlərinin əsərlərinin adlarını çəkmək olar. Mövzu zənginliyinə baxmayaraq, bütün bu əsərlər əksər hallarda məzmun nöqtəyi-nəzərdən mükəmməllikdən uzaq idi.

30-cu illərdə qaraqalpaq ədəbiyyatında oçerk və felyetonlarla yanaşı, həm də hekayə janrı inkişaf edirdi. 30-cu illər qaraqalpaq hekayəsinin əsasını real hadisələr təşkil edirdi. Məsələn, A.Begimovun «Qırmızı karvan» hekayəsində təhkiyənin ümumiləşdirici xarakteri konkret ünvan əvəzinə naməlum «X» ilə əvəzlənmişdi. Əsərdə bir neçə bölmə olmasına baxmayaraq, bu bölmələr heç də əsəri bütövləşdirməyə xidmət etmirdi. Eyni zamanda əsər müəyyən bədii ümumiləşdirməyə cavab vermir, öz sxematikliyi ilə seçilir, obrazlar şablon təsiri bağışlamaqla, cəlbədicə görünürdü.

30-cu illərin ortalarında qaraqalpaq ədəbiyyatında ilk satirik və yumoristik hekayələr yaranır. Onlara M.Daribayevin «Allanın sirri», «İki tapmaca, bir sual», «Mənim kiçik bacıma məktub» hekayələrini, Aymirzəyevin «Gözdən pərdə asanlar», R.Məcidovun «Heyfslənmə» və s. əsərlərini aid etmək olar. Bütün bu satirik hekayələrdə, milli koloriti ilə seçilən əsərlərdə obrazların uğurlu təsviri, əsərin dilinin orazlılığı, folklor priyomlarından yerli-yerində istifadə özünü əks etdirməkdədir. Aymirzəyevin hekayələrində həm də qaraqalpaq müdriklərindən, məzhəkəçilərindən – Ömürbəyin, Jirenşenin və Xoca Nəsrəddinin sərgüzəştlərindən danışılır. Bu dövrdə qaraqalpaq hekayəsi xeyli dərəcədə mövzu diapazonunu genişləndirmiş, ilbəl formalaşmış, «kiçik» formalar işlənib hazırlanmış və yeni qol-budaq atmışdır. Oçerk janrı da bu dövrdə öz müxtəlifliyi, rəngarəngliyi ilə seçilirdi. Ədəbi, elmi-publisistik, memuar, qəzet, sənədli oçerklər yazılır, yol qeydləri, zarisovkalar

hazırlanırdı. Bütün bu nümunələrin hamısı obyektiv reallığı doğru-dürüst əks etdirməyə səy göstərir, xalqın tipik obrazını təsvir edirdi. Belə hekayələrin əsasında məhz povest janrı formalaşmağa başlayırdı.

Qaraqalpaq nəsrindən danışdıqda onun inkişafının XX əsrin 40-cı illərindən başladığını söyləmək daha düzgün olardı. Bu barədə qaraqalpaq yazıçılarının Üçüncü Qurultayında (1954-cü il) edilən məruzələrdən də xeyli informasiya almaq mümkündür. Qaraqalpaq ədəbiyyatının vəziyyəti və vəzifələri haqqında çıxış edən məruzəçilər qeyd edirdilər ki qaraqalpaq yazıçılarının ikinci qurultayına qədər (1939-cu il) qaraqalpaq ədəbiyyatında nə bir povest, nə də hekayələr məcmuəsi nəşr olunmamışdı.³

50-ci illərdə qaraqalpaq yazıçılarının hekayələr məcmuəsi, A.Begimovun «Balıqçı qızı» povesti, A.Urazovun «Çətin günlər», D.Taşenovun «Döyüş dostları» və s. əsərləri işıq üzünə çıxmışdı. Qaraqalpaq ədəbiyyatında nəsr ilk zamanlarda özbək və rus ədəbiyyatının təsiri altında inkişaf edirdi. Bu təsir ona görə güclü idi ki, qaraqalpaq ədəbiyyatında realist nəsr həmin dövrlərdə olduqca gənc bir janr idi. Məsələn, D.Taşenovun «Döyüş dostları» povestinin əsas mövzusu 50-ci illər üçün xarakterik idi. Gənc qaraqalpaq əsgəri Otegen Stalinqrad döyüşlərinin iştirakçısıdır. Otegen əsgərliyə qorxaq bir gənc kimi yollanır və qarşıdakı döyüşlərdən də qorxurdu. Lakin onun xarakteri qəddar müharibə şəraitində tədricən möhkəmlənir və o, əsl döyüşçüyə çevrilir, tezliklə vəziyyətə uyğunlaşır və dostlarının köməyi ilə təcrübə əldə edir. Müəllif Otegen obrazını daim hərəkətdə əks etdirməklə, onun kişilik və cəsurluq xarakterinin necə formalaşdığını və qəhrəmanın təşəkkül dinamikasını göstərir. D.Taşenovun əsərinin belə nəzərəçarpaq uğurları ilə yanaşı, povest həm də eyni zamanda geniş bədiilik meyarlarına cavab vermir. Burada xronikallıq, oçerklilik və təsvirçilik daha böyük

üstünlük təşkil edir. Bəzi obrazlar heç də canlı xarakteri ilə fərqlənmir, fərdiliyi ilə diqqəti cəlb etmir.

Böyük Vətən Müharibəsi illərində qaraqalpaq ədəbiyyatında roman janrı, demək olar ki, inkişaf etməmişdi. Çünki bu illər nəsr əsas etibarilə publisistik məqalələr, zarisovkalar, oçerk və hekayələrdən ibarət idi. Qaraqalpaq sənətkarları daha fəal şəkildə xüsusən oçerk janrında işləyirdilər. Qaraqalpaq ədəbiyyatının inkişafının əsas tendensiyalarını təhlil edən akademik N.Nurmühəmmədov haqlı olaraq qeyd edirdi ki, «oçerk müharibə dövründəki qaraqalpaq nəsrində ən populyar və inkişaf etmiş janr idi».⁴

Bu dövr qaraqalpaq yazıçılarının yaradıcılığının başlıca xüsusiyyəti həm də ondan ibarət idi ki, onların əksəriyyəti nəsrə işlədiyi kimi, həm də poeziya janrında fəaliyyət göstərirdi. Bu mənada M.Daribaevin J.Aymirzəyevin, D.Nazbergenovun, F.Məcicovun və digərlərinin yaradıcılığı xüsusilə səciyyəvidir. Qaraqalpaqstanın müxtəlif rayonlarına səfərlər nəticəsində M.Daribaev «Üç batırın anası», «Traktorçu», «Çöl haqqında hekayə», «Qaynar həmlə» və s. kimi oçerklərində əməkçi xalq haqqında söhbət açır. Əvvəlki onilliklərdəki mövcud oçerklərdən fərqli olaraq bu oçerklərin qəhrəmanları daha relyefli idi. Məsələn, Aygül qəhrəmanın simasında («Üç batırın anası») və Gülcamalla («İş arxasında») müəllif məğrur ana və tələbkar qadın obrazını yaratmağa müvəffəq olur. M.Daribaev həm də satirik hekayələr müəllifi kimi məşhur idi. Onun «Satıcı qız», «Mirzəbəyin boşboğazlığı» və s. əsərlərini göstərmək olar ki, bu əsərlərdə bürokrat təfəkkürlü insanlar tənqid atəşinə tutulurdu.

Nəzərdən keçirdiyimiz nəsr nümunələrindən bir neçəsini qeyd edək. Məsələn, J.Aymirzəyevin oçerkləri vətənpərvərlik və humanist ideya və motivləri ilə zəngindir. Burada yenə də J.Aymirzəyevin («Çkalovçular əmək cəbhəsində»), J.Saparovun («Şumanay»), İ.Sultanovun («Pambıq us-tası»),

N.Japakovun («İlk nümunə»), N.Məhsudininin («Ana»), D.Nazbergenovun («Serjant Baxi Dosımbetov»), A.Turumbetovun («Amudan Baltikə qədər») və digərlərinin əsərlər qeyd edilməlidir.

Adlarını çəkdiyimiz və digər oçerkçilər əsasən xalqın maraqları ilə yaşayan qəhrəmanların mühüm xüsusiyyətləri üzərində diqqəti cəmləşdirməyə daha çox səy göstərirdilər.

Müharibə hadisələri və yaşantıları R.Məcıdovun («Qəmgin intizar»), N.Davkarayevin («Qoçaqlıq») və («Ölümdən qorxmazlar») əsərlərində öz əksini doğru-dürüst tapmışdır. N.Davkarayevin hər iki hekayəsində qəhrəmanların qorxmazlığı və cəsurluğu zəngin bədii rənglərlə təsvir olunurdu. R.Məcıdovun «Qəmgin intizar» əsərində eyni zamanda həm ön, həm də arxa cəbhə əks olunurdu. Əsərin əsas qəhrəmanları ər-arvad – Mambet və Ziyadədir. Mambet döyüşlərdə iştirak edir və bir neçə dəfə yaralanır. Buna baxmayaraq, o, qələbəyə qədər vuruşmaq fikrindədir. Mambetin arvadı Ziyadə isə öz növbəsində arxa cəbhədə fədakarcasına işləyir və öz zəhməti ilə qələbəni yaxınlaşdırmağa çalışır. Müəllif onların obrazında müharibənin tipik xüsusiyyətlərini təcəssüm etdirə bilmişdir. N.Davkarayevin «Qoçaqlıq» hekayəsində isə müharibənin böyük dəhşətləri təsvir olunmuşdur. Burada baş qəhrəman Sabirbəy kəşfiyyatdan qayıdarkən gülləbarana düşür. Yaralanmış qəhrəman çətinliklərə baxmayaraq, belə vəziyyətdən canını qurtarır. Əsərdə müəllif müharibənin başlıca hadisələrini doğru-dürüst mövqedən dəyərləndirə bilir. «Qoçaqlıq» hekayəsinin dili son dərəcə sadə, aydın, canlı və obrazlıdır, o müharibənin psixologizmini və özünəməxsusluğunu yetərincə əks etdirir.

XX əsrin 30-40-cı illərində nəsr, dramaturgiya və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində **Nazim Davkaraev (1905-1953)** daha fəal çıxış edirdi. Onun «Partizanlar», «İnternatda», «Xoşbəxt əmək» və digər hekayələri daha çox diqqəti cəlb

edən nümunələrdəndir. Bundan başqa onun «Alpamış» musiqili dram əsəri qaraqalpaq teatrının səhnəsində daim uğurla oynanılmış, əsər bu gün də bədii dəyərini itirməmişdir.

Qaraqalpaq nəsrini yarıdanlardan biri də **Əhməd Şahmuradov (1912-1953)** olmuşdur. Onun «Köhnə məktəbdə» avtobiografik povesti olduqca yüksək bədii keyfiyyətlərlə fərqlənməklə qaraqalpaq bədii nəsrinin zəngin səhifələrindən birini təşkil edir.

Müharibə dövründə və ondan sonrakı illərdə publisitika xüsusilə inkişaf etmişdir. Onun sonrakı inkişafına A.Tolstoy, M.Şoloxov, İ.Erenburq və digər rus yazıçılarının publisistikası, əsərlərinin qaraqalpaq dilinə tərcüməsi böyük yardım göstərmişdir.

Müharibə dövründə qaraqalpaq nəsrini inkişafda idi. Lakin onun formalaşması üçün nəinki illər, həm də onilliklər lazım gəlirdi. Belə ki, müharibə illərindəki bəzi əsərlər nəinki bədii cəhətdən dəyərli, həm də eyni zamanda qəhrəmanların obrazları yeknəsək təqdim olunmaqla, xarakterlər də mükəmməl deyildi. Ayrı-ayrı obrazlara gəldikdə isə onlar trafaretliyi ilə seçilməklə ciddi, aydın, milli xüsusiyyətdən də kənar qalır, tələblərə cavab vermirdi.

Müharibədən sonrakı dövrdə qaraqalpaq yazıçıları oçerk, hekayə və povest janrında eyni dərəcədə məhsuldar işləyirdilər. Onlar əsərlərinin əsasına real gerçəklikdə yer alan mühüm faktları qoyurdular. Bununla belə əksər qaraqalpaq yazıçılarına müasirlərinin bədii obrazlarını bütün parlaqlığı ilə əks etdirmək müyəssər olmurdu. Bədii obrazların tam şəkildə yaradılması üçün heç də yalnız həyat faktlarını yaxşı bilmək kifayət etmirdi, həm də personajın xarakterini inkişafda göstərmək olduqca mühüm idi.

İbrahim Yusupov «İki yaddan çıxmayan gecə», Qalib Seyidnəzərov «Qızılqum novellası» hekayələrində əsasən öz qəhrəmanlarının daxili aləmini daha yaxşı şəkildə açmağa

müvəffəq olsalar da, yeknəsəklikdən yaxa qurtara bilməmişdilər. Bununla belə əvvəlki dövrlərə nisbətən hekayə janrı həm də xeyli dərəcədə irəliləyişlər etmiş, janrın daxilində realist cizgilər daha da dərinləşmişdir. T.Kaipbergenovun «Ananın qəzəbi», «Yolunu azmanın sonu» adlı hekayələrinin qəhrəmanları oxucu qarşısında öz relyefli görkəmi ilə seçildi.

Qaraqalpaq nasirlərinin hekayələrinin əksəriyyətində qəhrəmanlar adi əməkçilər, dəmiryolçular, inşaatçılar, balıqçılar və başqaları idi.

50-ci illərdə uşaqlar üçün hekayələr yaradılmağa başladı. S.Saliyev («Otlaqdan qayıdarkən», «İlxıçı oğlu»), T.Kaipbergenov («Ərizə», «Kimdir təqsirkar?»), A.Şahmurov («Mənim pələnglərlə görüşüm»), U.Xocaniyazov, Q.Seyidnəzərov və digərlərinin əsərlərində bacarıqlı, bilikli və eyni zamanda əməksevər uşaqların yaddaqalan obrazları yaradılmışdır. Bu hekayələrin başlıca qüsuru əsasən onlardakı ciddi süjet xəttinin yoxluğu, bəzi deklarativlik, bəzən təsvirçiliyə üstünlük verilməsi ilə bağlı idi.

50-ci illərdə qaraqalpaq nəsrində povest janrı da inkişafda idi. Bu povestlərin müəllifləri A.Orazov («Çətin günlərdə»), J.Taşenov («Hərb dostları») və digərlərinin əsərlərində ciddi, sərt konfliktlərin olmamasına baxmayaraq, bəzi uğurlar da vardı. Aymirzəyevin («Abadan»), X.Seyidovun («Aqronom - sədr»), T.Najimovun («Yeni torpaq üzərində bayraq») və s. povestləri müasir mövzuya həsr olunmuşdur. Adlarını çəkdiyimiz əksər povestlər əsasən konfliktsizliyi ilə seçilirdi. Bu əsərlərdə dərin psixologizmlərin olmamasına baxmayaraq, həm də onlarda illüstrativlik daha çox idi. Buna görə də onlar real həyatdan sanki bir qədər kənarda qalırdılar. Konflikt dərinliyinin olmaması, naturalizmin üstünlük təşkil etməsi, məişət realitələrinin həddən ziyadə detallaşdırılması və s. hamısı onu göstərir ki, həmin dövrdə yazıb yaranan

qaraqalpaq yazıçıları əsərlərini mükəmməl səviyyəyə qaldırmaq üçün hələ çox işləməli, çox çalışmalı idilər.

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz epik formalarla yanaşı, həm də qaraqalpaq ədəbiyyatında roman janrı inkişaf etməyə başlayırdı. O tamamilə fərqli dövrün, tarixi şəraitin törəməsi kimi ortaya gəlirdi. Bununla belə yaddan çıxarmaq olmaz ki, qaraqalpaq romanı həm də milli ədəbiyyatın daxilində inkişaf etməklə ondan vüsət alırdı. Qaraqalpaq tədqiqatçılarından J.Narımbetov yazırdı: «Buna görə də romanın təşəkkülü elə bir prosesdir ki, bu proses qaraqalpaq ədəbiyyatındakı nəsr janrının inkişafı ilə bağlıdır. O da ilk geniş planlı hekayə və oçerklərdən başlayaraq 30-cu illərin ortalarından 50-ci illərin sonlarına yaxın birinci romanlarla başa çatdı».⁵ Bu janrın əsasını A.Begimov özünün «Birinci addım» romanı ilə qoymuş, onun ayrı-ayrı hissələri məhz «Miyet ədəbiyyatı» jurnalında nəşr olunmuşdur, ondan sonra isə K. Yelmanovun «Keçmiş zamanlarda», S.Məcədovun «Suyin və Sara» romanları ortaya çıxdı ki, onlar qaraqalpaq həyatının XIX əsr dövründəki tarixi hadisələri təsvir edirdi (yeri gəlmişkən qeyd edək ki, sonuncu roman yalnız əlyazmasında mövcud olmuşdur).

A.Begimovun «Birinci addım» romanında ilk qaraqalpaq romançılarının yaradıcı axtarışlarını görmək mümkündür. Bu romanda Jumabay adlı bir qəhrəmanın olduqca çətin və əzab dolu həyatı təsvir olunur, onun kasıb dostu Sayeke, Ayxan onlar tərəfindən Çimbay pristavının öldürülməsi, üsyana qalxmış xalqın zindana atılması və s. təsvir olunur.

50-ci illərin sonu – 60-cı illər qaraqalpaq ədəbiyyatı özünün daha gur inkişafı ilə yadda qalmışdır. 1957-ci ildə Daşkənddə Qaraqalpaq Ədəbiyyatı və İncəsənəti Dekadası keçirilmişdir. Bundan altı il sonra isə Qaraqalpaq ədəbiyyatı və İncəsənəti həftəsi (1963) düzənlənmişdir. Bu ərəfələrdə qaraqalpaq oxucu ictimaiyyəti ilə hər il mütəmadi olaraq

yazıçı və şairlərin görüşü keçirilir. Respublikada nəşriyyat işi xeyli yaxşılaşdırılır. Nəşr olunan ədəbiyyatın tirajı 5-6 dəfə yüksəlir, digər dillərdən qaraqalpaq dilinə olan tərcümələrin sayı və keyfiyyəti nəzərəcarpacaq dərəcədə artır. Qaraqalpaq müəlliflərinin əsərləri Daşkənddə, Moskvada, Sankt-Peterburqda və digər şəhərlərdə daha tez-tez tərcümə olunaraq yayılır. Qaraqalpaqstanda əvvəl “Qaraqalpaq ədəbiyyatı və incəsənəti” (sonralar “Amudərya”) jurnalı, uşaq qəzeti “Жеткиншек” (“Əvəzetmə”), “Özbəkistan Elmlər Akademiyası Filialının xəbərləri” kimi elmi jurnal və s. nəşr olunur.

Yaradıcı təcrübə mübadiləsi və praktik kömək əldə etmək üçün Qaraqalpaqstan Moskvaya, Sankt-Peterburq, Özbəkistan, Azərbaycan, Qazaxstan və digər yerlərdən sənətkarlar gəlir, eyni zamanda yerli yazıçıların özləri də digər şəhər və respublikalara yaradıcı ezamiyyətə gedirlər. Bütün bunların hamısı qaraqalpaq ədəbiyyatını mövzu və məzmun baxımından dərinləşdirir və zənginləşdirirdi. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, qaraqalpaq yazıçıları bu dövrdə həm də ritorik təsvir, deklarativlik və sxematizmlə ciddi mübarizəyə başlamışdılar.

Nəsrin intensiv inkişafı ilk növbədə iri janrların – povest və romanın – şəxsiz dirçəlişi qaraqalpaq ədəbiyyatının ümumi inkişafına səbəb olmaqla və onun hüdudlarını genişləndirməklə, həm də onların ideya-bədii yüksəlişinə kömək etmişdir. Bu dövrdə ədəbiyyata xeyli orijinal təfəkkürlü gənc yazıçı-nasirlər – Utegen Aycanov, Aytbay Bekimetov, Tulepbergen Kaipbergenov, Kəraməddin Sultanov, Yuri Leontiçev, Səfərbəy Saliyev və başqaları qədəm qoymuşdular. Az keçməmiş onlardan bir sırası geniş populyarlıq qazanmış, əsərləri müxtəlif dillərə tərcümə olunmuşdur.

60-cı illərdə iri həcmli janrların təşəbbüsü ələ almasına baxmayaraq, bədii oçerk hələ də ən səmərəli və operativ janr

kimi öz sözünü deməkdə idi. Bu dövrdə oçerk məzmunu, mövzu və ideya baxımından xalq həyatının təsvirinə daha çox yer ayırırdı. Bu oçerklərdən çoxu bir-birinə üslub, mövzu və bədii səviyyə baxımından oxşar olmasa da, onları məqsəd baxımından çox şey birləşdirirdi. Onlardan bir sırası bədii formanın bitkinsizliyi, təsvirçilik, naturalist detallar bolluğu ilə fərqlənsə də, bu çatışmazlıqlar tezliklə aradan qaldırılırdı. Bu janrın parlaq nümunələri sırasında Aral balıqçılarına həsr olunmuş A.Bəymuradovun “Muynak mayakları” oçerklər kitabını, Q.İzimbetovun “Dəniz şahini”, K.Sultanovun “Mənim aulumun adamları” oçerklər silsiləsini, Ş.Kospergenovun Taxiataş SES və Buzara-Ural qaz kəmərinin çəkilişini əks etdirən “Yeddillik döyüşçüsü”, S. Saliyevin oçerklər silsiləsini və s. görmək mümkündür.

60-cı illər qaraqalpaq ədəbiyyatında hekayə janrı da özünəməxsus yer tutmuşdur. Bu dövrdə qısa zaman kəsiyində 20-dən çox hekayə məcmuələri, müxtəlif səpkili hekayələr nəşr olunmuşdur. Onlara nümunə kimi O.Aycanovun “İgid-balıqçı” məcmuəsini, “Gülüstan” (müxtəlif müəlliflərin məcmuəsi), Q.Seyitnəzərovun “Qızılqum novellası”nı, A.Tacimuradovun “Ölməyən qoca”, T.Jumamuradovun “Sevgi sirləri” və “İgid-milisioner” hekayələrini, İ.Yusupovun “Qoca Seydanın qaloşları”, “İki yaddan çıxmayan gün” hekayələrini, Ə.Əliyevin “Xoşbəxtlik uğrunda mübarizə”, K.Sultanovun hekayələr silsiləsini, T.Kaipbergenovun və başqalarının əsərlərini örnək kimi göstərmək mümkündür. Bu hekayələrin bir sırası qəhrəmanın daxili aləminin dərin psixoloji yaşantılarını əks etdirməklə seçilməkdədir.

Nəzərdən keçirdiyimiz dövr qaraqalpaq nəsrini gətirdikə həyat gerçəkliklərini bədii təsvirin mərkəzinə daha aydın şəkildə çəkməklə fərqlənir. Belə əsərlər sırasında K.Sultanovun “Aruxan”, İ. Yusupovun “Qoca Seydanın qaloşları” hekayələri qeyd edilməlidir. “Aruxan”da Aruxan

adlı qızın acı taleyi, onun olduqca çətin vəziyyətdən Nazim adlı gəncin köməyi ilə azadlığa çıxması lirik ricətlər, canlı təbiət mənzərələri ilə verilir; İ.Yusupov kasıb Seydanın həqiqəti əks etdirən və kifayət qədər mürəkkəb obrazında kişinin öz faciələri üzərində düşünərək düşmənlə ölüm-dirim mübarizəsinə qalxdığı təsvir edilir. Hər iki əsərin obrazlı dili, rənglərin zənginliyi onları qaraqalpaq ədəbiyyatının yadda qalan nümunələrinə çevirir.

Bu dövrlərdə və sonralar ortaya çıxmış iri çaplı nəsr əsərlərində - povest və romanlarda qaraqalpaq xalqının lap qədim zamanlardan üzü bəri gəldiyi tarixi mərhələ öz geniş və gerçək bədii əksini tapırdı. A.Begimovun "Balıqçı qızı", T.Kaipbergenovun "Qaraqalpaq qızı" romanlarında təlatümlü bir dövrün (1900-1920-ci illər) bədii salnaməsi ortaya qoyulursa, T.Kaipbergenovun "Sonuncu hücum" romanında bir qədər sonrakı hadisələr (1930-1950-ci illər) qələmə alınır və dövrün bədii obrazı adekvat yaradılır. İkinci Dünya Müharibəsi illəri O.Aycanovun "Aralın qoynunda", K.Sultanovun "Ağdərya sahillərində", X.Seyidovun "Çətin səadət", A.Bekimbetovun "Acı taleyin qalibləri", A.Leontiçevin "Ən işıqlı" və b. povest və romanlarında Qaraqalpaqstan həyatının müasir mərhələləri təsvir mərkəzinə qoyulur.

Qaraqalpaq ədəbiyyatşünasları haqlı olaraq qeyd edirlər ki, bu illərdə ortaya çıxmış povest və romanların mövzusu həmin dövrdə ədəbiyyat qarşısında qoyulmuş başlıca tarixi-bədii məsələlərlə şərtlənirdi. Bu əsərlərdə yetərincə geniş planda və bir-biri ilə əlaqəli şəkildə həyatın tarixi və sosial-məişət xüsusiyyətləri əks olunurdu.⁶

Qaraqalpaq nəsrinin uğurlu inkişafını göstərən və sübut edən nümunələr dövrün müsbət qəhrəmanın obrazını yaratmaq istəyi göz önünə gələ bilər. Bu əsərlərin əksəriyyətində sosialist həyat tərzi, rus xalqının xilaskarlığı, Oktyabr inqilabının xalqlara azadlıq gətirdiyi, kollektivləşmə,

sənayeləşdirmə, sovet aulunun çiçəklənməsi və s. kimi hallar qabardılıb sosialist realizmi metodunun tələblərinə tabe edilsə də, Qaraqalpaqstan, onun tarixi keçmişi, hər bir konkret dövrün əyintilərinin göstərilməsi də nəzərdən qaçırılmırdı. Məsələn, T.Kaipbergenovun "Sonuncu hücum" povesti və "Qaraqalpaq qızı" romanında təqdim olunmuş qəhrəmanların xarakterik cizgiləri kifayət qədər dərinliyi və mürəkkəbliyi ilə göz önündə canlanır. Onlar yetərincə fəal, daxili aləmi zəngin və rəngarəngdir.

60-cı illər qaraqalpaq ədəbiyyatında lirik-psixoloji yaşantıları diqqət mərkəzinə daha çox çəkən əsərlərin ortaya çıxmasına münasibət bir qədər də yüksəlir. Belə əsərlər sırasında T.Kaipbergenovun "Buz damcı" (1965), "Yuxusuz gecələr" (1966); Ş.Seyidovun "Uçub gedən durnalar çox idi" (1966), K.Smamutovun "Oğul" (1966), S.Saliyevin "Karvanlar uzaqları arayır" (1967) və s. kimi povestləri fərqləndirmək olar. Bu əsərlərdən hər birində qəhrəmanların psixoloji vəziyyətinin açılması, mənəvi kolliziyalar, təsvirə cəlb edilmiş hal və xarakterlərin realist cizgilərə söykənilərək verilməsini və həll ediləsinə ortaya qoyurdu.

Roman janrının yaranması əsasən qaraqalpaq nəsrində bədii axtarıqların, roman prinsiplərinin, tendensiyalarının həm formalaşması, həm də dərinləşməsi ilə bağlı gedən fasiləsiz proseslərlə əlaqəlidir. Bu, nəinki o illərdə gedən qaraqalpaq ədəbiyyatı üçün xarakterik cəhət, həm də özbək, qazax, qırğız, türkmən ədəbiyyatları üçün səciyyəvi hal idi. XX əsrdə adları çəkilmiş ədəbiyyatlarda olduqca böyük bir inkişaf dalğası başlandı ki, xüsusən qazax, özbək və türkmən ədəbiyyatlarında gedən sıçrayış bu ədəbiyyatların inkişafında böyük rol oynadı. Burada yeri gəlmişkən M.Auezovun, A.Nurpeisovun, S.Mukanovun, Q. Musrepovun, Aybəkin, A.Qədrinin, B.Kərbabayevin və başqalarının roman yaradıcılığını, əsərlərini yada salsaq daha yerinə düşər.

Eyni zamanda yaddan çıxarmaq olmaz ki, qaraqalpaq ədəbiyyatı da bu regiona daxil idi, qaraqalpaq xalqı da bu regionda yaşayıb, yaradırdı və ona görə də müəyyən mənada qaraqalpaq ədəbiyyatında roman janrının inkişafı da məhz elə bu zəmin ilə bağlı idi və ondan qidalana bilirdi. Buna görə də qazax, qırğız, özbək, türkmən və digər ədəbiyyatların bu regionda inkişaf etməsi qaraqalpaq ədəbiyyatında da roman janrının inkişafına mühüm təsir göstərirdi. Məhz belə olduqda ciddi və qarşılıqlı yaradıcılıq şəraitində J.Aymirzəyevin «Amudəryanın sahilində», «Yetimin ürəyi», A.Begimovun «Balıqçı qızı», T.Kaipbergenovun «Sağ ol, müəllim», «Sonuncu hücum», «Qaraqalpaq qızı», «Mamanbiy əfsanəsi», K.Sultanovun «Ağdərya və Hacniyaz», S.Arıslanovun «Kunqrad» və digərlərinin əsərləri daha çox diqqəti cəlb edirdi.

J.Narımbetov haqlı olaraq yazırdı ki, «bu dövrdə qaraqalpaq ədəbiyyatında roman mövzusu zənginləşir, bədii priyomlar və vasitələr mükəmməlləşir, real gerçəkliyin əksi daha da aydınlaşırdı. Bütün bu mühüm ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni-mənəvi dəyişikliklər öz əksini qaraqalpaq romançılarının əsərlərində tapırdı...» Doğrudan da 70-ci illərdən sonra roman janrı qaraqalpaq ədəbiyyatında elə zəngin janrlardan birinə çevrildi ki, bu illərdə məhz qaraqalpaq yazıçılarının əsərlərində roman janrının özünün estetik cəhətdən yüksəlişi onların bədii yaradıcılığında daha da intensivləşirdi.

60-70-ci illər qaraqalpaq ədəbiyyatı sürətlə inkişaf edirdi. Bu dövrdə həm də oçerk, hekayə və povestlər yazılır, yaradılır, yeni oçerk janrları - memuarlar, şeirlər, publisistika, oçerk-reportajlar ortaya çıxırdı ki, bu janrların inkişafında X.Seyidov, K.Sultanov, U.Xocaniyazov, A.Əliyev, A.Bekimbetov, S.Saliyev, Q.Seyidnəzərov və digərləri intensiv işləyirdilər.

Bu dövrdə həm də hekayə janrının səviyyəsi bədii

cəhətdən xeyli dərəcədə təkmilləşirdi. Bu T.Kaipbergenovun «Qızılqum novellaları», İ.Yusupovun «Payızda köhnə tut ağacı altında» və digər əsərlərdə daha yaxşı görünür. K.Sultanovun «Mənim kəndçilərım», «Aral üzərindəki auldan olan insanlar» və digər oçerklərində olduqca mühüm bədii ümumiləşdirmələr aparılır, K.Sultanovun oçerklərinin qəhrəmanları son dərəcə dinamikada təsvir olunurdu. Onların portretləri yaddaqalan, koloritli haşiyələndirilir, peyzajın özünün təsviri də son dərəcə zənginliyi ilə seçilirdi.

T.Jumamuratovun («Sevgi sirri»), Q.Seyidnəzərovun («Mənim sevimlim», «Sən qayıdacaqsan», «Gülcan», «Ulduz») hekayələrində inşaatçı əməyi, neft və qaz kəşfiyyatçılarının zəhməti haqqında canlı xalq dili ilə danışılır, mükəllimlər aparılırdı.

S.Saliev gənc oxuculara istiqamətlənmiş bir neçə məcmuələrini nəşr etdirir. Onların sırasında «Məni gözlə», «Çətir», «Otlaqdan qayıdarkən» əsərləri daha çox yaddaqalanlığı ilə seçilirdi.

Bu dövrdə həm də T.Najimovun («Qız nəğməsi»), O.Aycanovun («Müəllim və şagird»), U. Xocaniyazovun («Aydana»), T.Kaipbergenovun («Toxunulmuş namus») və digərlərinin povestləri qələmə alınmışdır ki, onların hamısında xalqın yüksək mənəvi keyfiyyətləri ortaya qoyulmuşdur.

Nəzərdən keçirdiyimiz dövr qaraqalpaq nəsrinin mühüm hadisəsini T.Kaipbergenovun «Sağ ol, müəllim», «Buz damcı» və s. povestləri təşkil edir. Kaipbergenovun adını çəkdiyimiz «Buz damcı» povestində müəllifə baş qəhrəman Kamalın mənəvi dünyasını açmaq müyəssər olur ki, bu, qəhrəmanın həyat baxışlarının hələ yenicə formalaşdığı dövrə təsadüf edirdi. Yazıçının belə mənəvi-əxlaqi dəyərlərə müraciət etməsi, qəhrəmanın daxili aləmini açmağa istiqamətlənməsi qaraqalpaq nəsrində realizmin dərinləşməsinin təzahürü kimi ortaya gəlirdi.

Bir tərəfdən, qaraqalpaq ədəbiyyatının digər xalqların ədəbiyyatı ilə yaxından əlaqə və ünsiyyətə can atması, xüsusən özbək, qazax, qırğız, türkmən ədəbiyyatı ilə, digər tərəfdən, rus və digər xalqların əsərlərindən edilən tərcümələr qaraqalpaq ədəbiyyatında roman janrının inkişafına müsbət təsir edirdi. Qaraqalpaq dilinə tərcümə olunmuş əsərlər sırasında rus ədəbiyyatından - A.Puşkin, M.Lermontov, N.Qoqol, L.Tolstoy, A.Çexov, M.Qorki, A.Fadeyev, M.Şoloxov, özbək ədəbiyyatından - A.Qədiri, Aybək, Ş.Rəşidov; qazax ədəbiyyatından - M.Auezov, S.Mukanov; qırğız ədəbiyyatından - Ç.Aytmatov, B.Seytakov; tacik ədəbiyyatından - S.Ayni; türkmən ədəbiyyatından - B.Kərbabayev; litva ədəbiyyatından - V.Latsis; fransız ədəbiyyatından P.Merime, V.Huqo; hind ədəbiyyatından - R. Taqor və digər xalqların müəlliflərinin əsərləri son dərəcə mühüm rol oynayırdı.

Bununla belə 80-90-cı illərdə qaraqalpaq ədəbiyyatında roman janrının formalaşması heç də asan getməmiş və pik nöqtəsinə çatmamışdır. Çünki məhz bu dövrdə onun inkişafı yeni bədii prinsiplər işləyib hazırlamaqla bir neçə mərhələdə və istiqamətdə gedirdi.

Qaraqalpaq ədəbiyyatında roman janrının inkişafı və özünü təsdiqi qaraçay, malkar, noğay, kumux ədəbiyyatlarında olduğu kimi digər ədəbiyyatlara nisbətən gecikirdi ki, bunu bir sıra amillərlə yanaşı, həm də qaraqalpaqların iqtisadi və mədəni geriliyi ilə əlaqələndirmək daha məqsədə müvafiq ola bilərdi.

XX əsr qaraqalpaq ədəbiyyatına şöhrət gətirən yazıçılar sırasında B.Kaipnəzərov, T.Kaipbergenov, Ş.Seyidov, X.Seyidov, J.Seydnəzərov, M.Seyidniyazov, D.Aymuradov, K.Rəhmanov və başqalarının adlarını çəkə bilərik. Onların adları qaraqalpaqlara kifayət qədər yaxşı məlumdur. Məsələn, S.Seyidov oxucuların ürəyinə öz psixoloji povesti «Uçub gedən leyləklər çox idi» və «Qaçqın qız» povestləri ilə yol tapmışdı.

Müasir qaraqalpaq romanı bu gün özünə uyğun olan səviyyəsi ilə seçilməkdədir. Bu ədəbiyyatda nəsrin intensiv inkişafı, xüsusən onun iri formalarının inkişafı bu janrın milli ədəbiyyatda tam şəkildə təsdiqinə gətirib çıxardı. Müasir qaraqalpaq romanı elə mühüm nəsr əsərləri ilə məşhurdur ki, onların sırasında T.Kaipbergenovun «Sonuncu hücum», «Qaraqalpaq qızı», «Buz damcı», «Maman – bəy haqqında dastan», «Qaraqalpaqnamə», «Qaraqalpaqlar haqqında dastan» trilogiyası, K.Sultanovun «Hacıniyaz» tarixi romanı, Y.Leontiçevin «İnsanlara xoşbəxtlik bəxş et», U.Xocaniyazovun «Aydana», S.Saliyevin «Karvanlar uzaqları arayır» və s. adlarını çəkmək olar. Müasir qaraqalpaq romanında xalqın lap qədim dövrlərdən başlayan tarixi və müasir dövrdə Qaraqalpaqstan həyatında gedən dəyişikliklərin təsviri bu janrın inkişafına xüsusi təsir göstərmişdir.

Qaraqalpaq ədəbiyyatında realizmin inkişafı xüsusən bu ədəbiyyatda roman janrının yaranma prosesini gücləndirdi və sürətləndirdi. Qaraqalpaq romanının xarakterik xüsusiyyətləri onun folklor ənənələrinə və xalqın tarixi keçmişinə müraciəti ilə də bağlıdır. Bu nöqtəyi nəzərdən «Amudərya sahillərində», «Balıqçı qızı» «Qaraqalpaqlar haqqında dastan», «Maman-biy haqqında dastan», «Qaraqalpaqnamə» və s. daha xarakterikdir. Bu əsərlərdə folklor mühüm bir başlanğıc kimi məsələlərin həllinə, obrazların aydın şəkildə təsvirinə kömək edir. Folklor mühüm bir bədii başlanğıc kimi əsərlərin yazılmasına və onların xarakterinə təsir etməklə yazıçılara həyat materiallarının seçilməsində, obrazların yaradılmasında və s. yardımçı olurdu.

Qaraqalpaq romanı son dövrlərdə yenə də öz yaradıcı uğurları ilə zəngindir. Sənətkarlar janrın yeni ədəbi istiqamətdə formalaşması, xüsusən tarixi- avtobioqrafik janrda, lirik-psixoloji yönümdə yazılması üçün daha çox etnik-milli şüurdan, onun mühüm imkanlarından qidalanmağa çalışırdılar.

1. Həsən Begimovun nəsr yaradıcılığı

Həsən Begimov (1907-1958) qaraqalpaq ədəbiyyatı tarixinə istedadlı şair, nasir və dramaturq kimi daxil olmuşdur. O, geniş pedaqoji təhsil almışdır. Əvvəl Qızıl Orda şəhərində yerləşən Qazax Xalq Təhsil İnstitutunda oxumuş (sonra o, Alma-Ataya köçürülmüş), daha sonra isə Pedaqoji İnstitutda, nəhayət Qazax Dövlət Universiteti adlandırılmış ali məktəbdə təhsilini başa vurmuşdur. Hələ tələbəlik illərində o şeirlər, birpərdəli pyeslər və hətta tənqidi məqalələr də yazmağa səy göstərmişdir.

A.Begimovun yaradıcılıq baxışlarının formalaşmasında qazax yazıçıları İ.Cansuqurov, A.Maylin, S.Mukanov, eyni zamanda gələcək qazax alimləri M.Karatayev, M.Qabdullin və başqaları olduqca mühüm rol oynamışlar. A.Begimov Almatıda oxuyarkən İ.Cansuqurov, B. Maylin, S.Mukanov və başqaları artıq tanınmış söz ustaları idi. Məsələn, 1932-ci ildə İ.Cansuqurov Qazaxstan Yazıçılar İttifaqına rəhbərlik edirdi. Hələ həmin dövrdə o, çoxsaylı felyeton və oçerklərlə yanaşı, hekayə, şeirlər və son dərəcə maraqlı poemalar, romanlar yaratmaqla, həm də qazax dilinə digər xalqların ədəbiyyatlarından tərcümələr edirdi. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz qazax yazıçıları, ilk növbədə B.Maylin cəmiyyətin inkişafının və ondakı dəyişikliklərin, yeniləşmələrin perspektivlərini yaxşı görürdü. Xalq içindən olan qəhrəmanların xarakterlərində, psixologiyasında xalqın oyanışı göz önünə gəlirdi. B.Maylin digərləri ilə birlikdə xeyli sayda yaddaqalan bədii obrazlar qalereyası yaratmışdı. Onun obrazları xalqın, böyük bir nəslin taleyini əks etdirirdi. Eyni zamanda onlar ictimai iş və yaradıcılıqla da yaxından məşğul olurdular. Onların yolu ilə həm də istedadlı yazıçı, bacarıqlı təşkilatçı A.Begimov gedirdi. O, Qaraqalpaqstan qayıtdıq-

dan sonra respublikanın ictimai-mədəni, maarif həyatında geniş və fəal iştirak edirdi. Tanınmış tədqiqatçı K.Ayimbetov onun Daşkənddə olduğu dövrü ilə bağlı yazırdı: “O, Daşkənddə qaraqalpaq tələbələrinin sıralarından istedadlılarını seçərək dram dərnəyi yaradırdı ki, onlar Orta Asiya Kommunist Universitetində təhsil ala-ala, həm də qaraqalpaq yazıçılarının pyeslərini səhnəyə qoyurdular. Daşkənddə qaraqalpaq dilində radio verilişləri təşkil edirdilər və s.”⁷

A.Begimov 30-cu illərdə Qaraqalpaqstan Yazıçılar İttifaqında təşkilat bürosunun sədri vəzifəsində böyük ictimai iş aparır, redaktorluq edir və Turtkul (Dördgöl – o vaxtkı Qaraqalpaqstan Muxtar Respublikasının paytaxtı) Müəllimlər İnstitutunda tədrislə məşğul olur, məktəblər üçün dərs vəsaitlərinin yazılmasında fəal iştirak edirdi.

30-cu illərin sonlarına yaxın A.Begimov Qaraqalpaqstan Dövlət K.S.Stanslavski adına Musiqili Dram Teatrının direktoru işləyir və Özbək Teleqraf Agentliyinin Qaraqalpaq şöbəsinin müdiri, Qaraqalpaq Dövlət Nəşriyyatının bədii ədəbiyyat şöbəsinə rəhbərlik edir, hətta müharibə illərində ordu sıralarında da xidmət edir.

A.Begimov SSRİ Yazıçılar İttifaqı İdarə heyətinin üzvü seçilməklə Daşkənddə, Moskvada, Minskə və digər paytaxtlarda keçirilən qurultayların, plenumların, yazıçılar təşkilatlarının işində fəal iştirak etmiş, bir sıra yazıçı forumlarında, tanınmış bədii söz ustalarının görüşlərində, məsələn M.Qorki, A.Tolstoy, A.Serafimoviç, A.Fadeyev, S.Vurğun, Aybək, Q.Qulam, A.Tokombayev kimi yazıçıların iştirak etdiyi simpoziumların iştirakçısı olmuş, daim öz fərdi ədəbi-bədii görüşlərinin formalaşmasına diqqət yetirmişdir.

A.Begimovun nəsr əsərləri də şeirləri kimi dövrün tələbləri ruhunda yazılmışdır. Oxucular onun «Şinel», «Puşkin», «Bacı» və digər əsərlərində insan ürəyini rıqqətə gətirən sətirlərlə daha tez-tez rastlaşa bilirlər. A. Begimovun

«Xatirə», «Əzablardan qurtulma», «Qərib aşıq», «Bozatau» və digər pyesləri qaraqalpaq səhnəsində daim populyar olmaqla, dəfələrlə tamaşaya qoyulmuşdur.⁸

A.Begimov həm də qaraqalpaq nəsrinin inkişafına nəzərəcarpacaq dərəcədə böyük təsir göstərmişdir. Onun «Qırmızı karvan», «İlk addım» kimi hekayələri qaraqalpaq aulunda gedən dəyişiklikləri, qaraqalpaq xalqının daxilində baş verən milli-azadlıq mübarizəsini əks etdirirdi. Qeyd edək ki, «İlk addım» hekayəsinin əsasına qoyulmuş material sonra onun «Balıqçı qızı» romanının başlıca süjet xəttini təşkil etmişdir. Bu romanda A.Begimov Aral balıqçılarının çətin həyatını realistcəsinə təsvir etməyə müvəffəq olmuşdur. Problem uzun zaman kəsiyində bu sənətkarın diqqət mərkəzində olduğundan o, bu mövzuya çoxsaylı poeziya, nəsr və dram nümunələri həsr etmişdir. Bu tipli əsərlər sırasında Hacıniyazın, Günxocanın, Berdağın, N.Davkarayevin, D.Nazbergenovun, T.Kaipbergenovun və digərlərinin də əsərlərinin adlarını çəkmək olar.

A.Begimovun «Balıqçı qızı» romanı hadisələrin dərin-dən təsvirinə, xalq həyatının geniş şəkildə göstərilməsinə və onun milli koloritinə, insan naturasının mürəkkəbliklərinin açılmasına və digər müsbət xüsusiyyətlərinə görə qaraqalpaq nəsrində gerçəkliyin doğru-dürüst panoramını yaratması baxımından öncül mövqedə dayanmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Кедрина З.С. Ломидзе Г.И. Нурмухамедов М.К. История каракалпакской советской литературы. Ташкент, «ФАН», 1981, с. 34.

2. Ахметов С. Каракалпакская литература// История советской многонациональной литературы. В 6-ти т., Т.2, кн.2. М., «Наука», 1972, с. 327.

3. Каракалпакская литература//Литература народов Средней Азии и Казахстана. М., МГУ, 1960, с. 209-210.

4. Нурмухамедов М. Каракалпакская проза периода Великой Отечественной войны. Нукус, 1961, с. 8.

5. История каракалпакской советской литературы. Ташкент, «ФАН», 1981, с. 61.

6. Нарымбетов Ж. Насруллаев А., Аллаяров С. Каракалпакская литература// История советской многонациональной литературы. В 6-ти т., Т.5. М., «Наука», 1974, с. 598.

7. Аимбетов К. Картины минувших дней. Нукус, 1972, с. 137.

8. Нурмухамедов М.К., Жданко Т.А., Камалов С.К. Культура советской Каракалпакии// Нурмухамедов М.К., Жданко Т.А., Камалов С.К. Каракалпаки. Ташкент, «ФАН», 1971, с. 112;

Баяндиев Т. Каракалпакский государственный театр им. К.С.Станиславского. Ташкент, «ФАН», 1971, с. 193-197.

XIV. MÜASİR QARAQALPAQ ƏDƏBİYYATI.
1. TÜLEPBERGEN KAIPBERGENOVUN POVEST
VƏ ROMANLARININ MƏNBƏLƏRİ, MÖVZULARI VƏ
OBRAZLARI

T.Kaipbergenov yaradıcılığı qaraqalpaq ədəbiyyatında yeni hadisə kimi. T.Kaipbergenovun əsərlərinin mövzu xüsusiyyətləri. «Qaraqalpaqlar haqqında dastan» epopeyasında xalqın qədim mübarizə tarixinin əksi.

T.Kaipbergenovun «Yuxusuz gecələr», «Buz damcı» və digər əsərlərində bədii priyomlardan istifadə. «Yuxusuz gecələr», «Buz damcı», «Sağ ol, müəllim» əsərlərində qəhrəmanların dramatik talelərinin əksi. T. Kaipbergenov yaradıcılığında yetimlik motivləri. Əsərin başlıca ideyasının açılmasında yazıçının fikir və duyğularının özünəməxsusluğu.

Qaraqalpaqların birləşdirilməsi ilə bağlı idyea «Qaraqalpaqlar haqqında dastan»ın başlıca problematikası kimi. Trilogiyanın baş qəhrəmanlarının xarakterik xüsusiyyətləri «Maman biy əfsanəsi» (I kitab) – «Aramsızlar» (II kitab) – «Müəmmalılar» (III kitab). Trilogiyada tarix və bədii təxəyyül. Onların qarşılıqlı əlaqəsi və tarixi şəxsiyyətlərin obrazları. Yazıçının folklor – etnoqrafik materiallar və tarixi mənbələrlə polemikası. Aydosbiyin özünəməxsus təqdimatı ilə bağlı polemika. Aydosbiy obrazının məntiqi və bədii həlli. Trilogiyada dövlət xadimi probleminin həlli və onun xalq şüurunda obyektiv təkamülü. Üçüncü kitab («Müəmmalılar») əvvəlki iki kitabdakı təcrübə və ideyanın sintezi kimi. Yernəzər – Alagözün xarakterik xüsusiyyətləri, onu Maman biy və Aydos biydən fərqləndirən cəhətlər. Yernəzərin xarakterindəki bütövlük, dözümlülük. Xalq psixologiyasının dinamik inkişafda göstərilməsi; Yernəzər - uzaqgörən, bacarıqlı, cəsur siyasi xadim kimi,

onun xalq maraqları uğrunda mübarizəsi.

Kaipbergenovun «Qaraqalpaqlar haqqında dastan» əsərində psixologizmlərdən istifadə. «Susma poetikası» yazıçının personajlarının qarşılıqlı münasibətlərindəki xarakterin açılmasında ustalıq nümayiş etdirməsi. Əsərdə folklor başlanğıcı, onun dastan və roman xüsusiyyətləri: «Qaraqalpaqlar haqqında dastan»da xalqın tarixi dövrlərinin bərpası.

Kaipbergenovun «Qaraqalpaqnamə» roman-esse əsərinin onun yaradıcılığında və qaraqalpaq ədəbiyyatında rolu, əsərin özünəməxsus süjet və kompozisiya quruluşu. Burada atalar sözü, zərbi məsəllər, müdrik qocaların kəlam, nəsihət və fikirlərindən, əfsanə və rəvayətlərdən istifadə. Qaraqalpaqların keçmiş tarixi həyatının əks olunmasında müdriklərin, xalqın etnogenezi ilə bağlı söhbətlərdən yazıçının bədii priyom kimi yararlanması.

«Qaraqalpaqnamə»də türk xalqlarının dil ümumiliyinin, etnogenezinin, mədəniyyətinin birliyi ideyası. «Qaraqalpaqnamə»də doğma aulun və müəllif obrazının təqdimatı.

Tülepbergen Kaipbergenovun yaradıcılığı müasir qaraqalpaq ədəbiyyatında yeni hadisə kimi dəyərləndirilməkdədir. Onun «Sağ ol, müəllim», «Buz damcı», «Sonuncu döyüş», «Qaraqalpaq qızı», «Yuxusuz gecələr», «Mamanbiy əfsanəsi», «Qaraqalpaqnamə» romanı-essesi, «Göz bəbəyi» romanı, «Qaraqalpaqlar haqqında dastan» trilogiyası və digər əsərləri oxucuların rəğbətini qazanmış, dünyanın xeyli xalqlarının dillərinə tərcümə olunmuşdur.

T.Kaipbergenovun nəsr əsərlərinin tematikası zəngin və rəngarəngdir. Onun «Qaraqalpaq qızı» romanı Bərdax mükafatına layiq görülmüşdür. Bu əsər qaraqalpaq qadınının olduqca mürəkkəb vəziyyətinə, həyatına, gələcəyə uzanan xoşbəxtlik və azadlıq yoluna həsr olunmuşdur. «Mamanbiy əfsanəsi» romanında isə o, xalqın daxilində gedən tayfa və

qəbilələrarası çəkişmələri əks etdirmiş, qaraqalpaqların digər xalqlarla münasibətlərinə nəzər salmışdır və s.

Tulepbergen Kaipbergenov 1929-cu ildə Qaraqalpaqstan Respublikasının Şortanbay aulunda anadan olmuşdur. 1955-ci ildə Nökis şəhərində Qaraqalpaqstan Dövlət Pedaqoji İnstitutunu bitirmişdir. Əsərləri 1955-ci ildən nəşr olunmağa başlamışdır. Yuxarıda sadaladığımız nəsr kitabları ilə yanaşı, müəllifin «Xeopsun piramidası» («Soyad») adlı pyesi, publistik kitabları «Yurtadan dünyaya», «Allahın neçə adı var» və digər əsərləri ona əsl yazıçı şöhrəti gətirmişdir.

T.Kaipbergenov Həmzə Həkimzadə Niyazi adına Özbəkistan Respublikasının Dövlət Mükafatına layiq görülmüşdür. O, SSRİ Dövlət Mükafatı laureatı, Qaraqalpaqstan Respublikasının xalq yazıçısıdır.

T.Kaipbergenov yaradıcılığında «Qaraqalpaqlar haqqında dastan» başlıca yer tutur. O, qaraqalpaq ədəbiyyatında roman-epopeya janrının ilk müəllifi kimi tanınır. “Bu əsərin araya--ərsəyə gəlməsi son dərəcə üzücü və əzablı olmuşdur. XX əsrin 80-ci illərindən çox-çox əvvəl o, bu epopeya ilə bağlı çoxsaylı eskizlər etmiş, qeydlər aparmış və özünün 40-illik qələm təcrübəsini məhz “Qaraqalpaqlar haqqında dastan” trilogiyasında realizə edə bilmişdir. Əsərlə tanış olduqda bu epopeyanın özünəməxsusluğunu, obrazların təqdimatında və bədii priyomlarda özəl yanaşma tərzindən istifadəni görməmək mümkün deyildir”.¹

Bu trilogiyada qaraqalpaq xalqının acı tarixi öz əksini tapmışdır. Burada qədim dövrə xüsusilə diqqət yetirilir. Xalqın əzab dolu yollarına işıq salınır. Göstərilir ki, xalq bu yollarda çoxsaylı sınaqlardan keçmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, T.Kaipbergenovun ilk lirik psixoloji əsərləri olan «Yuxusuz gecələr» və «Buz damcı» povestlərində də müəllif bu mövzuya diqqət yetirmişdir.

Yazıçı əsərlərində orta əsrlər üçün səciyyəvi olan bədii

üsullara müraciət edir. Burada türk və şərq xalqları üçün xarakterik olan priyom və detallardan istifadə edilməklə insanların və qəhrəmanların mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri daha dolğun açılır. Məsələn, yadıma «Gül və Novruz», «Abbas və Gülgəz», «Gül və Sənubər» və digər dastanları salaq. Bu əsərlərdəki çoxsaylı kolliziyalar qəhrəmanların bir eldən digər ellərə üz tutması onları xoşbəxtliyə gətirib çıxarır. «Yuxusuz gecələr» və «Buz damcı» povestlərində isə Gülzar Qaraqalpaqovanın və Kamalın taleyi xoşbəxtliklə sona yetir. Bu obrazlar müəllif tərəfindən mənəvi təkamül və təşəkkül prosesində göstərilir. Gülzar rusəsilli qızıdır, müharibə zamanı onu qaraqalpaq əsgəri qoruya bildiyindən belə adla çağırılmışlar. Kamal isə dogma atasının davranışına dözmədən öz dogma elini-obasını atıb Nökisə gəlir və həyatda öz yerini axtarmağa başlayır.

Məhz bu iki povestdə Kaipbergenov üçün başqa bir motiv, gələcəkdə onun trilogiyası üçün xarakterik ola biləcək yetimlik, kasıblıq motivi üstünlük təşkil edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, yetimlik motivi böyük özbək şairi Qafur Qulam yaradıcılığında da kifayətgədər aparıcı mövqedə dayanır. Onun bir sıra əsərlərində (“Sən yetim deyilsən”, “Duz pulu”, “İki uşaq” şeirlərində, “Dəcəl”, “Netay” və s. bu kimi povestlərində) kasıblıq və yetimliyin mahiyyəti, XX əsrin əvvəllərində və 40-cı illərdə balacaların rastlaşdıqları çətin sosial-məişət həyatı bütün çılpahlığı ilə təsvir olunmuşdur.² Q.Qulam da yetimlik və kasıblıq motivini diqqət mərkəzinə çəkərkən əlavə detallar qurub-qoşmur, öz uşaq illərinin acı həqiqətlərini bütün dramatik gücü ilə ortaya qoyurdu.³ Bu motiv həm də Kaipbergenovun tarixi mövzuya həsr olunmuş digər bir romanı XX əsrin 60-cı illərində yazılmış «Qaraqalpaq qızı» əsərində son dərəcə emosional şəkildə əksini tapmışdır. Romanın baş qəhrəmanı Cumagül obrazı cəmiyyətin sosial mənəvi mənzərəsinin ümumi göstəricisi

kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onun yetimliyinə baxmayaraq, Cumagül həyatın çətinliklərində üzləşdiyi sınaqlardan uğurla çıxır.

T.Kaipbergenov nəsrinin mühüm xüsusiyyəti həm də onun drammatizmidir. Bu onun «Sağ ol, müəllim» əsərində daha yaxşı öz əksini tapır. Əsər Ç.Aytmatovun yazdığı «İlk müəllim» povesti ilə eyni dövrdə nəşr olunmuşdur. Bu povest digər xüsusiyyətləri ilə yanaşı, həm də «Qaraqalpaqlar haqqında dastan»ın forma və məzmununun mükəmməlləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Burada həm də müəllifin digər «Sonuncu döyüş», «Qaraqalpaq qızı» romanlarını qeyd etmək lazımdır. T.Kaipbergenovun romanlarının əsas mövzusu, ideya-bədii xüsusiyyətləri “Qaraqalpaqlar haqqında dastan” trilogiyasının xalqın həyatındakı tarixi mərhələlərin mühüm mənzərələrini qlobal çevrədə açmağa kömək etmişdir.

T.Kaipbergenov bacarıqlı yazıçı kimi baş qəhrəman obrazını uğurlu yarada bilir. Bu nəinki «Qaraqalpaqlar haqqında dastan» trilogiyasında, həm də müəllifin «Sonuncu döyüş»dəki Jiemurad, Dərmənbəy, Dəmirbəy və «Qaraqalpaq qızı» romanlarında Turebay Orazov, qadın şöbəsinin işçisi Cumagülün timsalında koloritli və görümlü alınmışdır. Onlar daim axtarışda və hərəkətdədirlər. Onların bu hərəkəti mənəvi-əxlaqi axtarışları, inkişafı və mənəvi təşəkkülüdür. Buna görə də Kaipbergenovun əsərlərində biz onun bacarıqlı psixoloq kimi qəhrəmanların hiss və duyğularını necə açdığını görürük. Belə bir mövqedən çıxış edərək Kaipbergenovun əsərlərindəki obrazlar onları xeyli cəhətləri ilə Ç.Aytmatovun obrazlarına yaxınlaşdırır. Digər bir tərəfdən bu əsərlərdə azərbaycanlı İsa Hüseynov, Yusif Səmədoğlu romanlarının bəzi rənglərini də görmək mümkündür. Bu müstəvidə Kaipbergenovun «Sonuncu döyüş», «Buz damcı», «Qaraqalpaqnamə», «Qaraqalpaqlar haqqında dastan» əsərlərinin xeyli görümlü cəhətlərini

Çingiz Aytmatovun «Gün var əsrə bərabər», «Edam kötüyü», «Öldürməli-Ölməli», Yusif Səmədoğlunun «Qətl günü», İsa Hüseynovun «İdeal», «Məhşər» əsərlərində və başqalarında tapa bilərik.

T.Kaipbergenov üçün müxtəlif tarixi mərhələlərdə şəxsiyyətin bütün məsuliyyəti xalqa görə öz üzərinə götürməsi əsasında qurulur. Bu mənada «Mamanbiy haqqında əfsanə» daha xarakterikdir. Burada məhz xalq həyatının bədii xüsusiyyətləri uzun zaman kəsiyində incələnir.

T.Kaipbergenovun tarixi mövzuya həsr olunmuş yaradıcılığında obyektiv təhkiyə prinsipi inkişaf edir. Formalaşan şəxsiyyətin təsviri sosial-siyasi konkretliyi heç də zəiflətmir. Belə prinsip əsərdə əks olunan hadisələri doğruldürüst açmağa səbəb olur. «Sonuncu döyüş» və «Qaraqalpaq qızı» əsərlərinin materialları «Qaraqalpaqlar haqqında dastan» trilogiyasının ortaya çıxması üçün münbit zəmin yaratmışdır.

Tulepbergen Kaipbergenovun «Yuxusuz gecələr» və «Buz damcı» kimi ilk povestlərində şərq ədəbi ənənələri üçün son dərəcə yüksək dəyərləndirilən həyatda xeyirxahlığa canatma inamı üstünlük təşkil edir (Məsələn, bu əsərlərin qəhrəmanları Gülzar və Kamal məhz bu inama görə öz məqsədlərinə nail olurlar). Buradan da müəllimlik pafosu, yüksək amallı adi insanların yazıçı sözünə diqqət etmə inamı yaranır. Bu pafos həm də «Sağ ol, müəllim!» povestində başlıca mövzu kimi baş qəhrəman obrazında öz təcəssümünü tapır. Müəllifin digər əsərlərində olduğu kimi burada da onun öz iştirakı olduqca az nəzərə çarpır. T.Kaipbergenovun əsərlərində didaktik başlanıç sanki mətn altında gizlənmişdir. Bu, «Qaraqalpaqlar haqqında dastan» da daha ciddi şəkildə qoyulur.

«Qaraqalpaqlar haqqında dastan» epopeyası qaraqalpaq ədəbiyyatında XX əsrə qədər realist psixoloji təsvirlərin olmadığını sübut etməklə, həm də qısa zaman kəsiyində

bu keyfiyyətin ortaya çıxdığını sübut edir. Bəs epopeyada nədən bəhs olunur? Onun başlıca problematikasi nədən ibarətdir? Qeyd edək ki, «Qaraqalpaqlar haqqında dastan» trilogiyasında qaraqalpaq xalqının XVIII-XIX əsrlər ərzində yaşadığı dövr bütün təfərrüatları ilə əksini tapmışdır. Bu dövrdə xalqdan tələb olunan iri həcmli vergilər ucbatından insanların öz yurdunu tərk edərək yeni torpaqlara üz tutduğu, Xivə xanlığına qarşı vuruşmaqla müstəqilliyini bərqərar etmək əzmində olub dövlət qurmaq uğrunda yadellilərə qarşı mübarizə gedirdi. Dövrün siyasi reallıqları ilə uyuşmayan ziddiyyətlər ucbatından Qaraqalpaqstan Rusiya, Türkiyə, İngiltərə kimi güclü dövlətlərin maraqlarının kəşib-çarpazlaşdığı bir arena kimi ortada idi. Orta Asiya xalqlarının – qazaxların, qırğızların, türkmənlərin və eləcə də qaraqalpaqların özlərinin tayfalararası mübarizədə zəifləməsi də vəziyyətin gərginləşməsində az rol oynamırdı.

Belə olduğu halda tarixi mövzuya, epopeya janrına müraciət nəyi həll edə bilirdi? Bu maraq nə ilə bağlı idi? XX əsr ədəbiyyatının fərqli xüsusiyyətindən biri yazıçı, şair, dramaturq və mədəniyyət xadimlərinin tarixi hadisələrə və bədii sözə, keçmiş şəxsiyyətlərin fəaliyyətinə nəzər salması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu dövrdə rus ədəbiyyatında A.Çapıginin «Stepan Razin», S.Zlobinin «Salavat Yulayev», O.Forşun «Radişev», A.Tolstoyun «Birinci Pyotr», N.Yanın «Çingiz xan», Y.Tinyanovun «Kyuxlya» və «Puşkin», V.Şişkovun «Yemelyan Puqaçov», V.Kostilyovun «Kuzma Minin» və s. əsərləri ortaya çıxmışdır. Bu dövrdə həm də milli ədəbiyyatlarda roman-epopeya janrına daha çox müraciət olunurdu. Məsələn, qazax M.Auzeovun «Abay» və «Abay yolu», Nizaminin, Nəvainin, Uluqbəyin, Şevçenkonun və digərlərinin həyat və fəaliyyəti ilə bağlı konkret şəxsiyyətlərə və hadisələrə həsr olunmuş tarixi-bioqrafik əsərlər yazılır, onlar geniş yayılır, oxucu rəğbəti qazanırdı.

Tarixi mövzuya müraciət həm də Azərbaycan ədəbiyyatı üçün xarakterik olmuş və bu mövzu bu gün də aktual olaraq qalmaqdadır. Bu sıradan H.Cavidin «Peyğəmbər», «Topal Teymur», C.Cabbarlının «Od gəlini», A.Haqverdiyevin «Köhnə nəsil», M.S.Ordubadinin «Dumanlı Təbriz», «Döyüşən şəhər», «Qılınc və qələm», «Gizli Bakı», Y.Çəmənəminlinin «Qan içində», S.Vurğunun «Vaqif», S.Rüstəmin «Qaçaq Nəbi», Qabilin «Nəsimi», müasir dövrdə B.Vahabzadənin, N.Xəzrinin, İ. Əfəndiyevin, Anarın, Elçinin, E.Hüseynbəylinin, Y.Oğuzun, H.Mirələmovun və b. bu kimi müəlliflərin əsərlərini nümunə göstərmək olar.

Göründüyü kimi, XX əsrdə rus, ukrayna, qazax, özbək, Azərbaycan ədəbiyyatlarının nümayəndələrinə, tarixi şəxsiyyətlərinə, hökmdarlarına, qəhrəmanlarına onların xalq mübarizəsi yolunda roluna xeyli diqqət yetirilmiş və bu gün də yetirilməkdədir. Yeni tarixilik dalğası – keçmiş daha dərindən izah edir. İlk növbədə belə yanaşma tərzini kiçik, epik, daha mobil janrlarda da özünü əks etdirirdi. Bu baxımdan belə mövzuda Orta Asiya və Qazax ədəbiyyatında hekayələr və povestlər ortaya çıxırdı. Bu baxımdan Aybəkın «Nəvai», M.Şeyxzadənin «Uluqbəy» A.Kekilbayevin, O.Bokeyevin, Ə.Nurpeisovun, A.Alımcınovun və başqalarının əsərləri xarakterikdir. Xalq həyatının keçmiş səhifələrini yenidən canlandırmaq və onları yaddaşlara gətirmək baxımından roman, hətta roman-epopeya janr formalarına müraciətin özü daha önəmli görünürdü. Bu dövrdə bir-birinin ardınca yaradılmış qırğızlar T.Qazimbekovun «Sındırılmış qılınc» və T.Sıdıkbekovun «Dağlar arası», qazax yazıçıları A.Nurpeisovun «Qan və tər» və İ.Yesemberlinin «Köçərilər», T.Kaipbergenovun «Qaraqalpaqlar haqqında dastan», özbək P.Qədirovun «Ulduzlu gecələr», azərbaycanlı İ.Hüseynovun «İdeal», Y.Səmədoğlunun «Qətl günü» və digər əsərlər daha çox oxucu marağına səbəb olurdu.

Qaraqalpaq ədəbiyyatının ən parlaq nümunəsi «Qaraqalpaqlar haqqında dastan»dır. Burada tarix, fəlsəfə, psixologiya, mentalitet, böyük tarixi şəxsiyyətlər və onların müasirlərinin münasibətləri haqqında məsələlər gündəmə gətirilmişdir. T.Kaipbergenov həm də bütün bu problemləri aradıqda onları mücərrəd yox, xalq həyatını realist şəkildə çözməklə və onun çoxsaylı xüsusiyyətlərini göstərməklə ona nail olurdu.

«Qaraqalpaqlar haqqında dastan» əsərində müəllif qaraqalpaqların tarixi konsepsiyasının elə mühüm səhifələrini və dönəmlərini yaradır ki, burada xalq daim öz keçmişinin, indisinin və gələcəyinin axtarışında olur. Əsərdə başlıca motivlərdən biri kimi yazıçının bədii təfəkkürünü qidalandıran yetimlik motividir. Bütün epopeya boyu biz yetim qəhrəmanlarla rastlaşırıq. Onlar «Mamanbiy haqqında dastan» əsərində daha mühüm rol oynayır, XVIII-XIX əsrlərdə qaraqalpaqlar arasında yetimlərin, kasıbların olması heç də nadir hal deyildi. Onlar yadellilərin yürüşü nəticəsində öz torpaqlarından kənar düşürdülər. Bütün bunlar səhralarda yaşayan xalqın dramatik və sərgərdan taleyində mühüm rol oynayırdı. Trilogiyanın birinci hissəsində – Mamanbiy – baş qəhrəman kimi öz valideynlərini daha erkən itirmiş yetimlərdən biridir. Xalqın oğul və qızlarının bəzilərinin taleyi yazıçıya tarixi məqamlar üçün də əsaslar verirdi. Çünki qaraqalpaq bəyləri, xanları və feodallarından başqa bütün qaraqalpaqlar köməksiz, arxasız yetimə bənzəyirdilər. Buna görə də xalqa dayaq olan bir şəxsiyyət gərək idi. O, belə bir dayağı özünün seçdiyi Mamanbiyin timsalında görürdü. Epopeya təzəcə işıq üzü gördüyü zaman tənqidçi T.Davıdova əsərlə bağlı fikrini söyləyərkən demişdi: «Kasıblıq ideyası nəinki bütün xalqın kasıblığı və yetimlərin obrazının hərtərəfli epik təsvirini verən çoxsaylı səhnələrdə görünür, bu, həm də epopeyanın simvolikası ilə bağlıdır ki, bu da əsərin bədii ifadəliliyin mühüm xüsusiyyəti kimi ortada dayanır».⁴

T.Kaipbergenovun trilogiyasının başlıca xüsusiyyəti qaraqalpaqların birləşməsini şərtləndirən fikrin zəruriliyidir. Bu pərakəndə şəkildə yaşamağa məcbur edilmiş qaraqalpaqların öz xoşbəxtliyini, səadətini arayıb-axtardığı məqamlarda daha yaxşı təsvir olunur. Qaraqalpaqların tarixi konsepsiyasında bu məsələ daim aparıcı olmuşdur. Yazıçı məhz bu ideyanı böyük ustalıqla açır. Burada yenə də xalqın və müəllifin bədii təfəkküründə olan tarixilik prinsipi onun köməyinə gəlir. T.Kaipbergenov heç də keçmiş dövrlərin hadisələrini idealizə etmir. XVIII-XIX əsrlərdə xalqın taleyində getmiş prosesləri modernləşdirmir. Çünki bu dövrdə məhz tayfalararası və qəbilələrarası ziddiyyətlərin kəskinləşməsi gedirdi. Sənətkar haqlı olaraq göstərir ki, Mamanbiy və ikinci kitabdakı Aydosbiyin qaraqalpaqların bir-biri ilə düşmənçilikdə olan qəbilələrinin müstəqil dövlətə çevrilməsində rolu nə qədər böyük olmuşdur. Qaraqalpaqların birləşməsi üçün mühüm məqamları biz kitabın mərkəzi obrazı olan Yernəzər Alagözün timsalında tapırıq. Yernəzər-Alagözün Mamanbiy və Aydosbiy kimi qaraqalpaqların müstəqillik uğrunda mübarizəsində məhv olmasına baxmayaraq, o, öz əzab, əziyyətlərinin nəticəsini görə bilir, qurduğu qaraqalpaq xanlığında yaşaya biləcəyinə inanır. Baş qəhrəmanların və yaxud onların arvadlarının, yaxın silahdaşlarının həyatdan getməsi trilogiyada olduqca mühüm və məntiqə söykənən əsaslar üzərində qurulur. Epopeyada müəllif əsl faciəvi başlanğıca gəlib çıxa bilir. O, burada qaraqalpaqların məhv olması ilə bağlı fikir və düşüncələri də mahiyyətə uyğun təsvir edir. Bütün epopeya boyu biz saysız-hesabsız qan-qadalarla, ölümlərlə rastlaşırıq. Nə qədər acı olmuş olsa da, bu acı tarixi həqiqətlərdir və əsərin hər bir fəsil və səhnəsində müəllifin bütün olay və tarixi hadisələrə müfəssəl baxışı əks olunur. T.Kaipbergenov trilogiyanın birinci kitabı olan «Mamanbiy haqqında dastan»da keçmiş

müraciətlə bağlı yazırdı: «Keçmiş indinin müəllimidir. Keçmişin səhvlərini təkrar etməmək üçün şagird bu səhvləri yaxşı öyrənməlidir... - Bütün zamanların və xalqların müəllimi olan xalq müdrikliyi «Səhvlərdən öyrənirik» - deyər bizi öyrədir.

Kim ki, fikirləşmədən öz keçmiş əcdadının qəbrini daşa tutur, gələcək nəsil onun özünü qəbirdən kənara atacaq. Buna görə də keçmişə olduqca diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Bir də onu da yaddan çıxarmalı deyilik ki, elə ölümlər var ki, onlardan daim canlı ruhu gəlir, amma, əksinə, elə dirilər də var ki, onlar ölüyə bənzəyir».⁵ Sonra isə bunları əlavə edir: «Keçmişin üstündən atlanmaq da, üstündən sakitcə keçmək də olmaz. Keçmiş elə keçmişdi. O, daim özünə diqqətli münasibət tələb edir».⁶ Sonra T.Kaipbergenov trilogiyanın yaranması haqqında fikirlərini davam etdirərək aşağıdakıları qeyd edir: «Keçmişə müraciət edərkən qəm, kədərə batıb, yaş tökmək lazım deyil, onun qaranlıq səhifələri, hadisələri üzərində düşünüb qalmaq lazım deyil. Ya da heç sevinməli də deyilik ki, tariximizin hansısa şanlı səhifələri olub, buna görə papağımızı göyə də atmalı deyilik. Xalqın taleyindəki yaxşını da, pisi də, işıqlını da, qaranlığı da görmək lazımdır və yadda saxlamaq lazımdır ki, yaddaş insana onun insan olduğunu unutmaq üçün verilib».⁷

Doğrudan da belə olduğu halda, görəsən, insanın epopeyada əhəmiyyəti nədən ibarətdir? Epopeyanın üç romanındakı baş qəhrəmanlar, onun əsas dayağı Mamanbiy, Aydosbiy, Yernəzər biy – Alagözdür. Belə bədii yanaşma tərzini oxucunu Orta Asiya roman epopeya tipinin başlıca qəhrəmanının mərkəzdə durmasını diqqətə gətirir. Bu mənada T.Kaipbergenovun trilogiyası M.Auezovun «Abay» və «Abay yolu», Aybəkin «Nəvai», M.S.Ordubadinin «Qılnc və qələm», Y.Çəmənəminlinin «Qan içində» və s. kimi əsərlərlə müqayisə edilə bilər.

Əlbəttə, T.Kaipbergenov bu trilogiyanı heç də asan araya-ərsəyə gətirməmişdir. Onun üçün ən çətin məsələ qaraqalpaq ədəbiyyatında tarixi roman janrı ənənələrinin olmaması ilə bağlı idi. Buna görə də yazıçının özünün qeyd etdiyi kimi, elə etmək lazım idi ki, «materialı elə toxumaq, elə biçmək, elə tikmək lazım idi ki», bu özünün paltarın olaydı. T.Kaipbergenov onu da bilirdi ki, əgər sənin yaradıcılığın digər xalqların xoşuna gəlməsə, əsərinə laqeyd yanaşılsa, onlar sənin sözünü doğma söz kimi də qəbul etməyəcək və onu öyrənməyə çalışmayacaq. Yazıçı hər ehtimala qarşı Nizaminin, Nəvainin, Uluqbəyin, Birinci Pyotrın, Boqdan Xmelnitskinin, Vaqifin, Abayın və digər böyük insanların haqqında əsərlər yazıldığından da yaxşı xəbərdar idi. Mamanbiy, Aydos-dədə, Yernəzər-Alagöz haqqında isə heç kəs heç nə bilmirdi, buna görə də o, onları tanıtmalıydı. Onlar haqqında ancaq qaraqalpaqların və Orta Asiya xalqlarının tarixinin tədqiqi ilə məşğul olan tarixçilərin, etnoqrafların məlumatı vardı. Ümumiyyətlə, dünyada qaraqalpaqların özlərinin mövcudluğundan da az insanların məlumatı var idi. Buna görə də yazıçı qarşısında məqsəd əsasən aşağıdakılardan ibarət idi: «Nə üçün bütöv bir xalq tarixin gediş «təkar»indən kənarda qalıb, niyə digər xalqlar üçün, hətta XVI əsrdən haqqında məlumatlar olan qaraqalpaqlarla bağlı digərləri konkret, dürüst məlumatlara malik deyillər?».

Buna görə də yazıçı qaraqalpaqlar barədə daha dərinə düşünməyə başladı. Sənətkar qaraqalpaqlar haqqında elə danışmaq istədi ki, onları digər xalqlara daha yaxından tanış etsin. Bütün bu söylədiklərimiz haqqında T.Kaipbergenov daha obyektiv məlumatlar verməklə yanaşı, həm də oxucuların gözündə keçmiş nəsillərin əsl obrazını yaratmağa müvəffəq oldu.

Qaraqalpaq xalqının tarixi şəxsiyyətlərinin adı uzun müddət ərzində folklor əsərlərində əks olunmasına baxmayaraq,

T.Kaipbergenovun trilogiyasında onlar həm də ədəbi həyat əldə edə bildilər.

«Qaraqalpaqlar haqqında dastan» əsərində təkcə qaraqalpaqlar deyil, həm də Orta Asiya xalqları və dünyanın digər xalqlarına məlumatlar çatdırıldı. Trilogiya qəhrəmanlarından hər biri öz xalqı qarşısında tarixi missiya yerinə yetirməkdədir. «T.Kaipbergenov tərəfindən belə qəhrəmanların seçimi onun ictimai fəal şəxsiyyət ideali ilə əlaqələrinin olduğunu əks etdirir. Maman və Yernəzər obrazlarında öz ideallarını təsvir edən yazıçı bununla belə əsl insanın təkrarsızlığını, onun xarakterinin fərdi xüsusiyyətlərini göstərmək istəyirdi».⁸ Digər tərəfdən, baş qəhrəmanların fəaliyyəti ilə həm də epopeyanın başlıca gedişi, əsas istiqamətləri bağlıdır. Buna görə də epopeyanın üç romanı yazıçının qaraqalpaqların tarixinə vahid baxışı altında birləşmişdi. Burada həm də tarixi-siyasi tendensiyaların müvafiq təkamülü də öz əksini tapmışdır. Ədəbi tənqid bu əsəri məhz belə qiymətləndirirdi.

Söhbət T.Kaipbergenovun «Qaraqalpaqlar haqqında dastan» trilogiyasına ədəbi tənqidin münasibətindən düşmüşkən bu əsərə qeyri-obyektiv qeyri-peşəkar tənqidçi münasibəti ilə bağlı fikrimizi də bildirək. Epopeya rus tərcüməsində yenicə işıq üzü gördüyü vaxtda Moskvada nəşr olunan nüfuzlu «Voprosı literaturı» jurnalı 1989-cu ildəki onuncu sayında A.İzyumski adlı bir tarixçinin «Vətən tarixi ədəbiyyatın güzgüsü arxasında»⁹ mövzulu məqaləsi dərc olunmuşdur ki, burada müəllif T.Kaipbergenovun reputasiyalı yazıçı nüfuzuna kölgə salmağa cəhd etmişdir. Biz trilogiya ilə yaxından tanış olan bir ədəbiyyatşünas-türkoloq kimi qaraqalpaq yazıçısının bu əsərinin nəinki öz milli ədəbiyyatında, həm də türk, Şərqi və dünya ədəbiyyatında orijinal nümunə olduğunu söyləməliyik.

1990-cı ilin iyun ayında nəşr olunmuş «Redaktora

məktub»¹⁰ başlıqlı yazıda T.Kaipbergenov A.İzyumski kimi tarixçilərin ədəbiyyat məsələsi ilə kompetensiyasız məşğul olmasını təəssüf hissi ilə qeyd edir və əksər hallarda bədii təsvirlə tarixi fakt arasında fərqləri görə bilmədiyinə görə müəllif İzyumskiyə öz əsaslı iradlarını ortaya qoyur. O, İzyumskini ədəbi etikanın elementar qaydalarına riayət etmə, tarixlə bədii təfəkkürün hədlərini müəyyənləşdirə bilməməkdə suçlayır. Trilogiya müəllifi bir neçə məqamlarda İzyumskinin bu və ya digər frazanı ümumi kontekstdən çıxarıb ona siyasi rəng verməsinin məqsədli olduğunu qeyd edir. İzyumski Kaipbergenovun kitabın əvvəlində dediyi «mən oxuculara yalnız həqiqəti yazmaq vəd edirəm»dən yapışib getdiyini və kursivlə fərqləndirilmiş «Daha bir əfsanə» ifadəsini nəzərdən qaçırdığını da tarixçiyə irad tutur. Bununla da müəllif sənədin həqiqətə uyğunluğu yox, əfsanənin həqiqətdən danışıdığını qabartdığını və əfsanənin bu xalqın həyatında əsaslı yer tutduğunu göstərir. İzyumskinin «dastan» və «hekayətlə» tarixi fakt və material arasında qeyri-ədəbiyyatşünas kimi fərq qoya bilmədiyini sübuta yetirir. Bunun da başlıca səbəbini yazıçı bir sıra özünü mütəxəssis hesab edənlərin şərqi ədəbiyyatının özünəməxsus xüsusiyyətlərini kifayət qədər anlamadıqları ilə bağlayır. Sonda T.Kaipbergenov peşəkarlıq baxımından olduqca zəif bir məqalənin «Voprosı literaturı» jurnalının səhifəsinə ayaq açmasından təəssüf hissi keçirdiyini gizlətmir.

Trilogiyanın birinci kitabının başlıca ideyası «Mamanbiy haqqında dastan»da Mamanın əsərin magistral tendensiyasının ifadəçisi kimi çıxış etməsidir. Əsərdə məhz dağınıq halda olan qaraqalpaq qəbilələrinin birləşməsinə o, bütün gücü ilə, daxilən can atır. Maman həm də tanınmış tarixi şəxsiyyət kimi çıxış edir. O, daha məğrur addımlar atmaq istəyir (məsələn, o, qazaxlar tərəfindən Əbdülkeyrxanın başçılığı altında mübarizəyə qarşı çıxış edir). Burada Maman

həm də olduqca bacarıqlı siyasətçi kimi daim mübarizə və döyüşlərdə olan qəbilələr arasında ittifaq əldə etmək istəyir. Mamanbiy obrazında müəllif həm də öz doğma xalqına daim sədaqətlik nümayiş etdirir. Burada tarixi şəxsiyyətin və xalqın daha tanınmış nümayəndələri arasında olan qarşılıqlı münasibətlərdə göstərilməsi maraqlı şəkildə təqdim edilir. Trilogiyada münasibətlər dialektikası yaranır. Əsərdə xalq rəhbəri obrazı, xalq şüuru özünü daha qabarıq əks etdirir. Ayrı-ayrı tarixi dövrlər və mərhələlər üzərində düşünərkən (məsələn, Maman biy haqqında) müəllif belə bir fikrə gəlir ki, bu cür şəxsiyyətlərin özünün arenaya çıxması da o zamanlar bir qədər tez idi. Çünki xalq hələ yetişməmişdi və buna görə də o, bütün məsələlərdə qəhrəmanı təqsirkar bilirdi ki, o, da xalq tərəfindən alçaldılmanı qəbul etmək zorunda qalırdı. Finalda isə Maman obrazı əsərdə gəncin dramatism dolu, hadisələrin və hisslərin gərilməsi ilə yadda qalır.

Trilogiyanın ikinci kitabında qaraqalpaqların tarixinin ikinci hissəsi təsvir olunur. Burada T.Kaipbergenov xeyli məqamlarda həm də folklor – etnoqrafik və tarixi mənbələrlə polemikaya girir. Çünki mənbələr Aydos babanı yalnız eqoist, özünü sevən kimi təqdim edirdi. Romanda göstərilir ki, Aydos baba Xivə xanlığı tərəfindən ona xan rütbəsi verildikdən, qaraqalpaq xanlığını müstəqil idarə etməyə başladıqdan sonra doğma xalqını Xivə xanlarına qurban verir. Bununla belə Ados bəy Yesengeldidən və digərlərindən müsbət mənada fərqlənir. Bütün bunları təsvir edən yazıçı eyni zamanda Aydosun şəxsiyyətinin doğru-dürüst izahını verməyə və onu bu hərəkətlərə məcbur edən motivləri açmağa çalışır. Aydos bəy öz marağı üçün yox, xalqın marağına görə Xivəyə xidmət edir. Bu da məhz onun həyatının dramatik səhifələri ilə uyğunlaşırdı.

Romanın bu hissəsində T.Kaipbergenov dövlət xadiminin və xalqının qarşılıqlı problemlərini inkişaf etdirir. Burada o,

xalq şüurunun təkamülünə obyektiv qiymət verməyə çalışır. Xalq həm də həmin dövrdə öz baxışlarında məhdud idi, buna görə o, hələ də Aydos bəyin uğuru ilə bağlı mübarizə aparmaq uğrunda birləşmək ideyasını müdafiə etmir. O, qaraqalpaq xalqının nə üçün yaşamasını da kifayət qədər dərk etmirdi. Bununla belə əsərdə həm də göstərilir ki, XVII əsrlə müqayisədə xalqın şüurunda xeyli keyfiyyətli dəyişiklik də getmişdir. XIX əsrin 20-ci illərinin sonunda xalq yenə də Xivə meyindən imtina etmiş və başlıca məsələni duymuşdur. «Aydos heç də səhrada yaşayan xalqa pislik etmək istəməmiş, o, xeyirxahlıq istəyirmiş ki, insanlar da bunu yaxşı bilirdi».

Epopeyanın üçüncü kitabı əvvəlki iki kitabın təcrübə və ideyalarını özündə birləşdirir. Oxucunun gözü qarşısında Yernəzər bəy obrazı durur. Maman da Aydos bəy kimi qaraqalpaqların birləşməsinə səy göstərir. Əgər ondan əvvəlkilərin mübarizəsi uğurla nəticələnmişə, Yernəzər bəyin bütün fəaliyyəti tədricən həyata keçməyə başlayır. Yernəzər bəy dövründə həm də əvvəl həyata keçirilməyənləri həyata keçirmək mümkün olur. Yernəzər Aydos və Mamandan ruhunun bütövlüyü, tamlığı ilə seçilir.

Bəs onda Yernəzər bəy kim idi? O, qaraqalpaqların 1855-1856-cı illərdə baş vermiş Xivə xanlığına qarşı mübarizəsini idarə edirdi. Onun obrazında xalq əfsanəsində olan Yernəzər – batırın özünün obrazı yaşayırdı. Bununla belə, folklor batırlığı qüvvəsi – heç də qəhrəmanın başlıca göstəricisi deyildir. O, romanda həm də digər keyfiyyətlərlə doldurulur. Yernəzər məqsədə doğru gedən, uzaqgörən siyasi xadimdir. Onun naturasında, mahiyyətində ən başlıcası xalqa oriyentasiya əsas yer tutur. Öz növbəsində xalq da Yernəzərin və özünün uğrunda döyüşməsinə yaxşı dərk edir. Bu keyfiyyətlər Mamana da xas olsa da, o dövrdə tarixi epoxa da tamamilə başqa idi.

«Qaraqalpaqlar haqqında dastan» əsəri çoxproblemlı əsərdir. Yazıçı burada bütün istəklərini dərin məzmununda,

mühüm səviyyədə realist xarakterli insan tipini yaratmaqla psixologizm bacarığına yetərincə yiyələnmişdi, heç nəyə nail ola bilməzdi. T.Kaipbergenov yaradıcılığında psixologizmdən istifadə bu epopeyada yeni mərhələyə çatmışdı. Elə buna görə də bu trilogiya özündə sevgi-psixoloji romanın təcrübəsini əks etdirməkdədir. Hər hansı bir tarixi mərhələ haqqında söhbət məhz belə şəkildə təsviri, təhkiyə quru və bəsit alınardı. İncə psixoloji məqamlar burada personajların mürəkkəb münasibətlərində də yetərincə canlı verilir. Mamanbiy və onun dostu-yetim Amanlıq və Mamanın gəlini Akbiday Amanlığı sevən və onun arvadı olan Akbiday koloritli psixologizmlə verilmişdir. T.Kaipbergenov psixologizmində xüsusi hal və cəhət bundan ibarətdir ki, bu psixologizm onun realist yazı manerasını digərlərindən fərqləndirir. Bunu tədqiqatçılar «susma poetikası» adlandırırlar.

Trilogiyanın başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu əsərdə dastançılıqla roman başlanğıcı bir-birini üzvü surətdə tamamlayır.

“Qaraqalpaqlar haqqında dastan” trilogiyası tarixi nəsr janrının ən keyfiyyətli ənənələrinə söykənilərək yazılmışdır. T.Kaipbergenov burada «epopeyaçı vəzifəsini» olduqca uğurla həll etmişdir. Əvvəllər ədəbi tənqid də bu məsələni dəfələrlə qeyd etmişdir. Eyni dərəcədə tarixi epopeyanı dastan adlandıran yazıçı, burada açıqca milli, xalq qəhrəmanlığı və romançılıq eposu haqqında məlumat verə bilər. T.Kaipbergenov trilogiyanın əsasına çoxsaylı qəhrəmanlıq epik dastanlarının tipoloji motivlərini qoymuşdur: burada qaraqalpaqların yadellilərə qarşı mübarizəsi, batırların qəhrəmanlığı, onların sevgililəri ilə münasibətləri, faciəvi ziddiyyətlər, doğma qardaşların hakimiyyət uğrunda mübarizəsi, onları ölümə gətirib çıxaran hallar – bütün bunların hamısı sənətkar tərəfindən yaradıcı şəkildə nəzərdən keçirilmişdir.

T.Kaipbergenovun əsərində bədii təxəyyül həm də tarixi fakt və materiallarla zənginləşdirilir. Müəllif trilogiyanın əvvəlində qeyd edir ki, o, uşaq vaxtı eşitdiyi rəvayətləri bir-biri ilə qarşılıqlı müqayisə edərək, həm də tarixi faktlar və mənbələrlə müqayisə etməyə çalışırdı¹¹. Trilogiyada, xalq eposunda olduğu kimi, çoxsaylı sərgüzəştli süjetlər də vardır ki, bunlar «Min bir gecə» nağıllarında, «Tutinamə», «Qırx qız», «Koblandı-batır» və digər batırlıq dastanlarında yer almış süjetləri, sərgüzəştli situasiyaları yada salır.

«Qaraqalpaqlar haqqında dastan» epopeyasının folklor probleminin həlli heç də sadə deyildir. Əsərdə dastan süjetli situasiyalar və onun poetika priyomları müəllif tərəfindən yaradıcı şəkildə inkişaf etdirilir. Materialın təşkili düşünülmüş romandaxili xüsusiyyətlərə tabe etdirilir, folklor epik başlanğıcın realizasiyasının başlıca vasitələrindən biri kimi əks olunur. T.Kaipbergenovun trilogiyasında məlum ənənəvi məhəbbət dastanları üçün xarakterik olan fantastik möcüzələrlə və nağıl qəhrəmanları ilə bağlı olan məqamlara rast gəlmirik.

T.Kaipbergenovun qeyd etdiyimiz trilogiyasında tarixlə müasirlik bir-biri ilə əlaqədərdir. Bununla bağlı yazıçı aşağıdakıları qeyd edirdi: «Yazıçı üçün tarixi əsər yazmaq geoloq üçün yerin təkində faydalı qazıntıları axtarmaq kimi bir şeydir. Onlar çoxdan yaranmaqla keçmişdə vardır. Həm indi, həm də gələcək nəsillər üçün xidmət edir. Keçmiş – indiki zamanın müəllimidir»¹².

T.Kaipbergenov öz xalqının keçmişini həm, bir tərəfdən, zərgər kimi bərpa edir, həm də, digər tərəfdən, düzüb-qoşur, düzəldirdi. Lakin fakt, material və hadisələri xalqın tarixindən öyrənərək yazıçı nəinki nümunələrə müraciət edir, həm də onları öz fantaziyasının köməyiylə bərpa edirdi. «Mən nümunəyə riayət etməklə, onun konturlarını, xətlərini, ornamentlərini verməyə çalışırdım və bilirdim ki, bunu nə

zamansa, nə vaxtsa zamanın özü eləmişdi və bu Zaman bütün dünyada bütün möcüzələrin ustası olmuşdu. Lakin tapdığım bu qızılın hissələrini özüm cilalayırdım, itənləri özüm tapıb əlavə edirdim, elə yerlər də var idi ki, ehtiyac olmadığından onları atırdım»¹³.

T.Kaipbergenovun trilogiyası, heç şübhəsiz ki, ən maraqlı və özünəməxsus nümunələrdən biri olaraq həm də bir sıra ədəbiyyatlar üçün fakt kimi xidmət etmişdir. Belə ki, müəllifin bütün əsərləri, demək olar ki, rus dilinə tərcümə edilmişdir. «Qaraqalpaqlar haqqında dastan» da bu baxımdan istisna deyildir. «Mamanbiy haqqında dastan» (birinci kitab) rus dilinə A.Pantiyev, qaraqalpaq və Orta Asiya ədəbiyyatlarının bilicisi Z.Kedrina tərəfindən tərcümə edilmişdir. İkinci kitab E.Arbenov, üçüncü kitab isə V.Pankina tərəfindən tərcümə olunmuşdur. Təəssüf ki, belə maraqlı əsər Azərbaycan dilinə hələ də tərcümə edilməmişdir. Bu gün türk ədəbiyyatlarının qarşılıqlı yaxınlaşması və zənginləşməsi müstəvisində gedən integrativ proseslər dövründə bütün türk xalqlarının bədi, mədəni təfəkküründə mühüm yer tuta biləcək belə bir əsərin Azərbaycan dilinə tərcümə olunmasına da böyük ehtiyac duyulmaqdadır.

T.Kaipbergenovun bütün əsərləri özünəməxsus və orijinaldır. Bu baxımdan onun ən uğurlu əsərlərindən biri «Qaraqalpaqnamə»¹⁴ roman-essesidir ki, o XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında Moskvada E.Sergeyevin tərcüməsində rus dilində nəşr edilmiş, sonra «Roman - qazeta»da hissə-hissə çapdan çıxmışdır.¹⁵

Jurnal nəşrindəki «Ön söz»də aşağıdakılar qeyd olunur: «T.Kaipbergenovun «Qaraqalpaqnamə» roman-essesini oxuyanda biz xeyli dərəcədə zənginləşə bilərik. Təbii ki, belə dedikdə biz heç də yüzmanatlıqlar və əntiq əşyalar əldə etməkdən danışırmıq. Lakin biz olduqca qeyri-adi bir sirli-sehrli dünyaya düşəcəyik ki, həmin dünyada acı yovşan iyini hiss edəcəyik».¹⁶

«Qaraqalpaqnamə» olduqca maraqlı süjet-kompozisiya strukturuna malikdir. O sual-cavablar, rəvayətlər və əfsanələr üzərində qurulmuşdur. Öz xalqının arsenalından müxtəlif atalar sözləri, deyimlər, zərbi məsəllər, nəsihətlər, qaraqalpaq hazırcavabı Ömirbəyin, ağsaqqalların, tarixi mənbələrdən götürülmüş nümunələr əsasında Kaipbergenov xalqının etnogenezi və mənşəyi üzərində daha çox dayanmış, onların çətin taleyindən danışmış, cunqar (kalmık) yürüşünü ön plana çəkmişdir. Əsərdə İqnatyevsk salnaməsindən gətirilmiş bir məqam da maraqlıdır ki, məhz buradakı qaraqalpaqlar Yuri Dolqorukinin təsiri altına düşmüşkən “çyornıye klobuk”i kimi tanınmışdılar. Burada onların yeni torpaqlara köçüb getmələri, bu torpaqlardakı tayfa və qəbilədaxili həyat şəraiti, qaraqalpaqların xırda qruplara bölünməsi və s. haqqında məlumat vardır. Yazıçı XVIII əsrdə bütün bir xalqın necə məhv olduğunu, yer üzündən silindiyini göz önünə gətirməklə qaraqalpaqların digər xalqlar arasında necə assimlyasiya olunduğunu Mamanın qaraqalpaqlara başçılığı edərək onların yenidən Sırdərya sahillərinə necə köçməyə məcbur edildiyini, Qızılquma, oradan Amudərya sahillərinə və s. yerlərə gedib çıxdığını göstərir. Onların bu yerlərdə suvarma kanalları çəkməsi, əkinçiliklə məşğul olması, Xarəzmdə Xivə xanlarının hakimiyyəti altına necə düşmələri və s. göstərilir. T.Kaipbergenovun əsərində qazax, özbək və ruslarla qaraqalpaqların münasibətlərinə də xeyli dərəcədə nəzər salınır. Qaraqalpaq dili haqqında danışan müəllif öz personajı Dosnazarovun dilindən yazır: «Bizim əcdadımız tanınmış Mamanbəy demişdir ki, biz qaraqalpaqların dili özbəklərin, qırğızların, qazaxların, azərbaycanlıların, tatarların, başqurdların, kumuxların və noqayların dilləri ilə bir-birinə uyğundur. Bunlar bir xəmirin müxtəlif kömbələridir, hər bir kömbənin tərəfi də özünəməxsus rənglənmişdir».¹⁷

Kaipbergenov babasının, ana, ata və ağsaqqalların dili ilə xeyli tarixi mərhələni ortaya qoyur, qaraqalpaqların taleyində Berdağın oynadığı roldan danışır, onu Nəvai, Puşkin, Şevçenko, Abay və başqaları ilə müqayisə edir.

«Qaraqalpaqnamə»də həm də doğma Şortanbay aulunun obrazı xüsusi şəkildə yaradılmışdır. Doğma aula həsr olunmuş səhifələrdə yazıçının vətənpərvərliyi öz pik səviyyəsinə çatır. Öz aulu haqqında danışan müəllif aşağıdakıları qeyd edir: «Bu torpağın olduqca sərt tikanları mənim üçün ən böyük çiçək açmış tülpanlardan daha əzizdir». Şortanbay aulunun simasında yazıçı bütün dünyanı göstərir və qeyd edir ki, əgər dünyanı başa düşmək istəyirsənsə, əvvəl Şortanbayda olmalısan. Kaipbergenov üçün doğma aul yer üzündən silinib, bu gün xəritələrdə qalmasa da, bu aulun yenə də dünyanın mərkəzi olaraq qaldığını söyləyir: «Bütün yolların hamısı həm ora aparır, həm da oradan çıxır».¹⁸

«Qaraqalpaqnamə» «Qaraqalpaqlar haqqında dastan» trilogiyası kimi folklor-realist başlanğıcılı səpkidə yazılmış əsərdir. Əgər, bir tərəfdən, bu romanda xalqın epik həyatı, onun bütün elementləri, piriçaları, əfsanələri, lətifələri ilə göstərilirsə, digər tərəfdən, müasir dövr haqqında olduqca ciddi həqiqət, doğma torpaq haqqında düşüncə, insanın taleyi, eyni zamanda öz xalqının gələcəyə olan inamı mühüm yer tutur: «İnsanlar! Qarapapaqlar! Bizim nəvələr bizdən daha ağıllı və möhkəm olacaqlar. Deməli, bizim əvəzimizə gələn nəsil, bizdən ağıllı olacaqdır».¹⁹

«Qaraqalpaqnamə»də müəllifin özünün obrazı xüsusilə yaradılmışdır. O, hələ 10 yaşında olarkən öz qardaşları və həmyaşdqları sırasında ağıl, cəldliyi, dözümlülüyü ilə seçilirdi. Bu obraz həm də qaraqalpaqların gələcəyini açmağa olduqca kömək etmişdir. Qaraqalpaq folklorunda, xüsusən də qaraqalpaq nağıllarında «Barsa - Kelmə» adlı bir yer qeyd olunur – «Gedər-Gəlməz». Bu barədə «Qaraqalpaq nağılları»

bölməsində danışmışıq. Burada isə bir daha qeyd edək ki, bu yer məhz igidlərin, qəhrəmanların məhv olduğu məkan kimi məşhur olmuşdur. «Qaraqalpaqnamə»də isə «Gedər-Gəlməz» yazıçı tərəfindən tamamilə fərqli semantik tutumda izah olunur. «Gedərsən - Qayıtmazsan», qayıtmazsan ona görə ki, qayıtmaq istəməzsən. Daha doğrusu, qaraqalpaq xalqı əməksevər olduğundan bu xalq səhranı bağa çevirə bilmişdir. Bu roman-essedən məhz elə bir ruh, ətir və duyğu gəlir ki, qaraqalpaqlar öz dəyanət və bacarığı ilə səhraları laləzara çevirmiş kimi təqdim olunurlar.

Beləliklə, «Qaraqalpaqnamə»də tarixi keçmişin problemləri ilə yanaşı, həm də təbiət, ekologiya, səhra torpaqlarının dağıdılması, təsərrüfatsızlıq, fəlsəfə, psixologiya, mənəviyyat məsələləri mühüm yer tutur. Əsərdə bunların hamısı sanki bir-biri ilə üzvü surətdə bağlanmaqla üz-üzə dayanmışdır. T.Kaipbergenov «Voprosı literaturı» jurnalının müxbirinə verdiyi müsahibələrindən birində bəzi qəlbsizlərin haqqında danışmışdı.²⁰ Yazıçı yaxşı bilirdi ki, tarixə və təbiətə olan münasibət ədəbiyyatın daimi mövzularındandır. Buna görə də o, «Qaraqalpaqnamə»də bu məsələyə daha mühüm yer ayırmağı zəruri hesab etmişdir. Bütün əsər boyu hər bir vətəndaşın qaraqalpaq torpağının hər bir addımına cavabdehliyi haqqında fikir yürüdüldür, həmin bu torpağın hər bir qarışını göz-bəbəyi kimi qorumağı təklif və təkid edir. Kaipbergenov böyük məsuliyyətlə xalqın tarixinə, onun keçmişinə, müasir dövrünə və öz vətənin gələcəyinə diqqətlə yanaşır. «Qaraqalpaqnamə» oxucuların ən sevimli kitablarından biri kimi xeyli sayda xalqların dilinə tərcümə olunmuşdur. Bu roman XX əsrin sonlarında qələmə alınmış ən orijinal əsərlərdən biri kimi diqqətəlayiqdir.

Bütün təqdir ediləsi məqamları ilə bərabər eyni zamanda T.Kaipbergenovun əsərlərinin bəzi çatışmazlıqları da mövcuddur. Bu çatışmazlıqlar ilk növbədə qaraqalpaq

xalqının tarixi taleyində rusların böyük rol oynaması, onların qaraqalpaqların xilaskarı kimi təqdim edilməsində özünü qabarıq şəkildə əks etdirməsi ilə bağlıdır. (Bu məqam “Yuxusuz gecələr” povesti, “Qaraqalpaqlar haqqında dastan” trilogiyasında və “Qaraqalpaqnamə” romanında daha çox şişirdilmişdir). Bundan başqa T.Kaipbergenovun bəzi əsərlərində qəhrəmanların fərdi nitqi, etnoqrafik və məişət realiləri və detalları yetərincə parlaq verilməmiş, milli kolorit bəzi hallarda trafaretləşdirilmişdir.²¹

ƏDƏBİYYAT

1. Tağısoy N. Qaraqalpaq ədəbiyyatı. Tulepbergen Kaipbergenovun yaradıcılığı. “Azərbaycan” jurn., 2010, №6, s.158.
2. Qulam Q. Ömrün baharında. Şeirlər. Bakı, “Yazıçı”, 1979, 96 s.
3. Акбаров А. Гафур Гулям. Ташкент, «Еш гвардия», 1974, 376 s.
4. Давыдова Т. Путь к эпосе. Журн. «Дружба народов» 1985. №10, с.233.
5. Каипбергенов Т. К моим читателям// Каипбергенов Т. Дастан о каракалпаках// Сказание о Маман-бие. Книга первая. М., «Сов.писатель», 1986, с. 7.
6. Yenə orada, с.7.
7. Yenə orada, с.7.
8. Давыдова Т. Путь к эпосе. Журн. «Дружба народов», 1985, №10, с. 234.
9. Изюмский А. Отечественная история в литературном зазеркалье. Журн. «Вопр. лигеатуры», 1989, №9.
10. Каипбергенов Т. Письмо редактору «Вопросы лигеатуры». Журн. «Вопросы лигеатуры», 1990, №6, 226-229 с.
11. Каипбергенов Т.К. К моим читателям// Каипбергенов Т. Дастан о каракалпаках// Сказание о Маман-бие. М., «Сов. писатель», 1986, с. 6.

12. Каипбергенов Т.К. К моим читателям// Каипбергенов Т. Дастан о каракалпаках// Сказание о Маман-бие. М., «Сов. писатель», 1986, с. 6-7.
13. Yenə orada, с. 6.
14. Каипбергенов Т. Каракалпак-намэ. Роман-эссе. М., «Сов. писатель», 1989.
15. Каипбергенов Т. Каракалпак-намэ. Роман-газета, 1991, №21-22.
15. Учиться уму-разуму//Предисловие к «Каракалпак-намэ». Роман-газета, 1991, №21-22.
17. Каипбергенов Т. Каракалпак-намэ. Роман-эссе. М., «Сов. писатель», 1989, с. 64.
18. Yenə orada, с. 71.
19. Yenə orada, с. 72.
20. Каипбергенов Т. Быть ответственным – значить отвечать. Журн. «Вопр. лигеатуры», 1987, №10, с. 192-204.
21. Tağısoy N. Qaraqalpaq ədəbiyyatı. Tulepbergen Kaipbergenovun yaradıcılığı. “Azərbaycan” jurn., 2010, №6, s.160.

XV. QARAQALPAQ DRAMATURGİYASI VƏ TEATRİNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ ÖZÜNƏMƏXSUS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qaraqalpaq ədəbiyyatında dramaturji janrın yaranması. İlk qaraqalpaq müəllifləri və onların ilk dramaturji əsərləri – S.Məcədov, A.Öteпов, A.Begimov, C.Aymirzəyev. 30-cu illər qaraqalpaq pyeslərinin mövzusu və problematikası. Dramaturgiyada qaraqalpaq xalq melodiylarından istifadə. Qaraqalpaq ədəbiyyatında musiqili dram janrının yaranması. (S.Məcədov «Bağdagül», N.Davkarayev «Alpamıs»).

Alpamıs və Gülayim – dram əsərlərində xalq ideallarını təcəssüm etdirən obrazlar kimi. Xalq içində olmuş tarixi şəxsiyyətlərə müraciət. Yernəzər Alagöz obrazı. Yernəzər-Alagözün M.Daribayevin «Arzu» pyesində qaraqalpaq üsyanının başçısı kimi təqdimatı.

40-cı illər qaraqalpaq dramaturgiyasında müharibə obrazı və onun xarakterik xüsusiyyətləri (J.Aymirzəyev «Leytenant Yelmuradov», «Kolya»; S.Xocaniyazov «Bizim Bahadır» və s.).

40-cı illər qaraqalpaq dramaturgiyasında şəxsi və ictimai konflikt (J. Aymirzəyev «Amudərya sahillərində», «Aygül-Abat», J.Aymirzəyev və A.Şahmuradov «Aral qızı», A.Begimov və T. Allanazarov «Qərib Aşiq», S.Xocaniyazov «Zorla yaxşı olmayacaqsan», P.Tlegenov «Birinci fit» və s.). «Qərib Aşiq» musiqili dramında qəhrəmanlar arasındakı ziddiyyətlərə onların arasında gedən xeyirlə şər mübarizəsinin təsiri.

50-ci illər qaraqalpaq dramaturgiyasında uşaq pyeslərinin yaranması. (T.Tlegenovun «Kimdir müqəssir?», «Öz anasının oğlu» pyesləri, J.Aymirzəyevin «Mənim oğullarım və qızlarım» və s.). Bu pyeslərdə həyatın şablonlaşdırılmış ifadəsi.

J.Aymirzəyev və T.Allanazarovun «Rövşən», J.Aymirzəyevin «Əziz doktor», «Teneta Şeberxan», Ş.Xocaniyazovun «Taluas», N.Yesmatovun və A.Yeşimbetovun «Otlaqda toy», T.Seyidcanovun «Qaragözlü gözəl», «Narahat dalğalar», T.Tlegenovun «Bekjan faciəsi», A.Şahmuradov və İ.Yusupovun «Qırx qız», T.Jumamuradovun «Qız zarafatları», Q.Abdulov və T.Bayandiyevin «Qaraqalpaq qızı» və s. pyesləri. Musiqili komediya janrında yazılmış əsərlərdə ailə-məişət, sosial-psixoloji və mənəvi-əxlaqi problemlərin əksi.

Xalqın azadlıq mübarizəsi J.Aymirzəyevin «Berdağ» musiqili dramında.. Xalq mübarizələrinin, o cümlədən Yernəzər Alagözün, XIX əsr klassik qaraqalpaq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Berdağın dram əsərlərində yaradılmış koloritli obrazları.

XX əsrin 70-80-ci illərində qaraqalpaq dramaturgiyasının aparıcı mövzuları və problematikası. T.Seyidcanovun «Əbu Reyhan Biruni», K.Əvəzovun «Arzuya gedən yolda», İ.Yusupovun «Hazırcavab Ömirbəy», D.Aymuradovun «Boşluq» J.Seyidnəzərovun və U.Xocaniyazovun «Paxıllar», J.Seyidnəzərovun «Qılgıncım», K.Rəhmanovun «Əkiz qızı» əsərlərində konfliktin orijinal şəkildə həlli və s.

Qaraqalpaqlarda yazılı ədəbiyyat XX əsrin 20-ci illərində yaranmışdır. Bu dövrdə qaraqalpaq ədəbiyyatı XX əsrin birinci yarısında hələ ilkin addımlarını atır və əsasən o şifahi xalq yaradıcılığı və türk poeziyası ənənələri üzərində inkişaf edirdi. Məlumdur ki, klassik türk poeziyası və folklorunda xalq dramı elementləri geniş şəkildə təqdim olunurdu. Məsələn, qaraqalpaqların «juabları» («cavabları» - yəni «hazırcavablıq») – nəğmə, zarafatlı yarışlarda öz əksini tapırdı. Qaraqalpaqların toy mərasimlərində «betaşar», «heyjar» (azərbaycanlılarda «yar-yar»), «merekə» (azərbaycanlılarda «mərəkə») və s. teatrallaşdırılmış tamaşa elementləri

əks olunmaqdadır. Bütün bunlar mühüm dialoqlarla parlaq komediya səhnələri və qəzəbli məqamlar yaratmaqla, həm də insan həyatını şənəndirən xalq yumorunu əks etdirirdi. Bunların hamısı sonrakı illərdə qaraqalpaq ədəbiyyatında dram janrının inkişafına gətirib çıxardı. Dram janrının inkişafı müəyyən dərəcədə həm də xalq kukla teatrının, məsxərəçilərin, məsxərəbazların inkişafına kömək etmişdir.

Qaraqalpaq milli teatrı öz başlanğıcını 1920-ci illərin sonlarından götürür. Əvvəllər özfəaliyyət və yarımpeşəkar dərnəklər əsasında inkişaf edən qaraqalpaq teatrı sonralar formalaşmış və bu gün müasir, professional teatr kimi yaşamaqda, ömrünü davam etdirməkdədir.

Qaraqalpaqstanda ilk milli teatr truppası «Tanq nurı» («Dannuru») adlanır. O 1927-ci ildə Turtkul (Dördgöl) şəhərində həvəskar dram dərnəkləri əsasında yaradılmışdır. Onu təşkil edənlər də məhz gənc qaraqalpaq ziyalıları olmuşlar. Onların sırasında xalq mədəniyyətinin aparıcı xadimləri A.Öteпов, J.Aymirzəyev, A.Matyaqubov, Q.Ubaydullayev, T.İsmətullayev, J.Pirnəzərov, K.Allaniyazov və başqaları var idi. Qaraqalpaq teatr dərnəklərində kişilərlə bərabər, həm də qadınlar vardır. Onlardan Jumaqul Seyidova, Qurbangül Bekmuradova, Məryəm Temirxanova, Perdegül Sayekeyeva və başqalarının adlarını çəkmək olar. Truppanın bədii rəhbəri isə Abdurahman Öteпов idi.¹ Sonralar A.Öteпов qələmə aldığı «Tengin tapkan qız», «Jacırın moldek», «Asrət işkinda» «Jalkau Dikan», «Yeməxana», «Sonqı seltenq», «İgit boldız» və s. kimi əsərləri montaj etməklə 30-40-cı illər qaraqalpaq teatr repertuarının əsasını qoymuşdu.

Həmin illərdə qaraqalpaq teatrında «Qırx qız», «İlk məhəbbət», «Qız zarafatları», «İki ağanın nökrəri» tamaşaları böyük müvəffəqiyyətlə göstərilirdi. Bu tamaşalar teatr repertuarını son dərəcə rəngarəngləşdirirdi.

Bu gün qaraqalpaq teatrı 80 ildən artıqdır ki mövcuddur.

Bu dövr ərzində o zəngin və şanlı bir yaradıcılıq yolu keçmişdir. Maraqlıdır ki, qaraqalpaq teatrı öz təşəkkülü və inkişafı prosesində milli ənənələrin, türk və rus teatrlarının ənənələrindən geniş istifadə etməklə zənginləşmişdi.

Qaraqalpaq milli dramaturgiya və teatrının inkişafında başlıca rol, təbii ki, özbək teatr xadimləri oynamışlar. Milli müəlliflərin pyesləri ilə yanaşı, teatr həm də özbək, Azərbaycan, türkmən, qazax, rus, ukrayna, belarus dramaturqlarının yaradıcılığı ilə tamaşaçıları tanış edirdi.

Qaraqalpaq Dövlət Musiqili Dram və Komediya Teatrının tamaşalarının siyahısında bu mədəniyyət ocağının qırxillik fəaliyyəti əks olunmuşdur. Eyni zamanda teatrda oynanılan tamaşaların müəllifləri, bəstəkarları, rejissorları, rəssamları göstərilmişdir.² Qaraqalpaq səhnəsində digər pyeslərlə yanaşı, həm də Azərbaycan müəlliflərinin əsərləri müvəffəqiyyətlə oynanılmışdır. Bunlar Ü.Hacıbəylinin «Arşın mal alan», M.Ordubadinin «Beş manatlıq gəlin» və s. olmuşdur. Bu, eyni zamanda Azərbaycan dramaturgiyasının qaraqalpaq səhnə sənətinin inkişafında müvafiq rol oynadığını sübut edir.

Qaraqalpaq milli pyeslərinin mövzusu kifayət qədər rəngarəngdir. A.Öteповun, A.Begimovun, Y.Aymirzəyevin və başqalarının dramları xalq həyatının, məişətinin və dövrün xarakterik xüsusiyyətlərini doğru-dürüst əks etdirirdi. A.Öteпов əsasən satirik planda pyeslər yazmağa üstünlük vermişdir. Bu səpkili əsərlər sırasında «Gözəkülüfürən müfəttiş», «Öz tayını tapan qız», «900 qram», «Tənbəl Seyidmurad» və başqa bu kimi əsərlərin adlarını çəkmək olar. A.Begimov «Xatirə» pyesində qaraqalpaq xalqının keçmiş və indiki vəziyyətini həyatın ziddiyyətləri müstəvisində təqdim edirdi. J.Aymirzəyev «Xakislilər» pyesində yalançı vətənpərvərləri, özgə hesabına yaşayanları və xalq düşmənlərini qamçılıyırdı.

Qaraqalpaq teatrının digər bir mühüm xüsusiyyətini də

qeyd etmək yerinə düşər. XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq qaraqalpaq dramaturgiyası və teatrında xalq dastanlarının səhnələşdirilməsinə böyük diqqət yetirilirdi. Qaraqalpaq səhnəsində N.Davkarayevin «Alpamıs», qazax dramaturqu Q.Musrepovun «Qız Jibek», «Kozı Korpeş və Bayan Slu», A.Begimovun «Qərib Aşıq», İ.Yusupov və A.Şahmuradovun «Qırx qız», S.Abdullanın «Tahir və Zöhrə» kimi əsərləri daha tez-tez oynanırdı.

Böyük Vətən Müharibəsi illərində qaraqalpaq teatrının səhnəsində oynanılan əsərlər həm də maraqlı təqdimatla seçilirdi. Onların sırasında J.Aymirzəyevin ssenarisini ilə T.Allahnəzərov və S.Cumaniyazov kimi rejissorların səhnəyə qoyduqları «Leytenant Yelmuradov» pyesi milli teatrdə böyük müvəffəqiyyətlə gedirdi. Qaraqalpaq teatrında digər uğurlu səhnə həllini tapan tamaşalar da var idi. Onların sırasında S. Abdulla və Custinin «Qurban Umarov», N.Davkarayevin «Alpamıs», S.Abdullanın «Tahir və Zöhrə», R.Məcədovun «Təzəgül», azərbaycanlı müəllif M.S.Ordubadinin «Beş manatlıq gəlin», özbək dramaturqu K.Yaşenin «Oftobxan», rus müəllifləri A.Ostrovskinin «Kasıblıq son hədd deyil», K.Simonovun «Rus adamları» və s. əsərlər daha maraqla qarşılanırdı.³

Müharibədən sonra qaraqalpaq səhnəsində milli və özbək müəlliflərinin pyesləri böyük müvəffəqiyyətlə gedirdi. Bunlar əsasən Y.Aymirzəyevin «Aygül və Abat», «Aral qızı», «Amudərya sahillərində» və «Berdağ», özbək müəllifləri K.Yaşenin və M.Məhəmmədovun «Gülsara», H.H.Niyazinin «Bəy və nökar», A.Qəhharın «Yeni torpaqda» və başqalarının dram əsərləri idi.

Qaraqalpaq milli pyeslərinin mövzusu rəngarəng idi. A.Öteповun, J.Aymirzəyevin, A.Begimovun dramları ümumən dövrün xarakterik xüsusiyyətlərini, xalqın məişətini olduqca doğru-dürüst əks etdirirdi. A.Öteпов satirik planlı

pyeslər yazmağa daha çox meyilli idi. Məsələn, «Öz tayını tapan qız», «Səlahiyyətli gözdən pərdə asan», «900 qram», «Tənbəl Seyidmurad» və s. bu baxımdan olduqca maraqlıdır. A.Begimov «Xatirə» pyesində hərəkəti iki – keçmiş və bugünkü qaraqalpaq həyatının əksilikləri əsasında qururdu. J.Aymirzəyev «Xakisililər» pyesində yalançı vətənpərvərləri, özgə hesabına yaşayanları və xalqın düşmənlərini tənqid atəşinə tuturdu.

Qaraqalpaq teatrının digər bir cəhətini də qeyd edək. XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq qaraqalpaq dramaturqları və teatrı ən mühüm yeri xalq eposunun səhnələşməsinə verirdilər. Teatrın səhnəsində daha tez-tez N.Davkarayevin «Alpamıs», Q.Musrepovun «Qız Jibek» və «Kozı Korpeş və Bayan Slu», A.Begimovun «Qərib Aşıq», A.Sahmuradovun və İ.Yusupovun «Qırx qız», S.Abdullanın «Tahir və Zöhrə» əsərləri göstərilirdi.

Qaraqalpaq ədəbiyyatında dram janrının inkişafına klassik fransız, rus, Azərbaycan və özbək dramaturqları nəzərəcarpacaq təsir göstərmişlər. Qaraqalpaq səhnəsində N.Qoqolun «Müfəttiş», A.Ostrovskinin «Kasıblıq son hədd deyil», K.Trenyovun «Lyubov Yarovaya», M.Qorkinin «Vassa Jeleznyova», Ü.Hacıbəylinin «Arşın mal alan», X.Niyazinin «Bəy və nökar», «Maysaranın oyunları» və s. əsərlər səhnəyə qoyulmuşdur.

30-cu illərdən başlayaraq S.Məcədov, A.Öteпов və A.Begimovun tarixi-ictimai-siyasi mövzulara həsr olunmuş pyesləri yaranmışdı. Xalq eposu motivləri əsasında da bir sıra pyeslər, həm də uşaqlar üçün ilk dram əsərləri yazılmışdı. Xalqın müxtəlif problemlərini qabardan mövzulara A.Öteповun «Gözəkülüfürən müfəttiş», «900 qram», «Odekolon», «Şübhə». A.Matyakubovun «Nəşəçəkən», J.Aymirzəyevin «Ziyankarlar», «Boşboğazlar», «Öz dəyənlərlə özünə», «Oğurluq - alçaqlıqdır» komediyaları

həsr olunmuşdu. Bu komediyaların süjeti, şübhəsiz ki, real gerçəklikdə olan faktlara əsaslanırdı. Məsələn, J.Aymirzəyevin «Ziyankarlar» və A.Öteповun «900 qram» komediyalarında müəlliflər öz personajlarının davranış xarakterindən və dil-üslub xüsusiyyətlərindən uğurla istifadə etmişlər. Bu komediyaların qəhrəmanları avam və tənbel savadsızlardır. «900 qram» komediyasında Əhməd obrazı vardır ki, o, bütün il boyu işləmir, biləndə ki, ona hər əmək gününə 900 qram taxıl düşür, onda o, kisələrini götürüb kolxoz anbarına yaxınlaşır. Bu tipli mövzular digər komediyaların da əsasına qoyulmuşdu. Mövzu dövr üçün olduqca aktual idi. Elə buna görə də belə əsərlər Qaraqalpaqstan teatrlarında müvəffəqiyyətlə gedirdi. J.Aymirzəyev «Öz dəyəniyənlə özünə» komediyasında, bir tərəfdən, bəylərin, mollaların və işanların qəddarlığını, digər tərəfdən, haqq, ədalət uğrunda mübarizə aparanları göstərirdi. Müəllif komediyada müxtəlif qrotesklər, satirik-yumoristik ifadə vasitələrindən geniş istifadə etmişdir. Bu komediyaların başlıca mövzusu faktik olaraq Qaraqalpaqstanın əvvəlki dövrdəki həyatını işıqlandırsa da, bununla belə burada eyni zamanda xalqın müasir həyatında olan əyintilər də ustalıqla əks olunurdu. O dövrün tənqidi J.Aymirzəyevin komediyasını müvəffəqiyyətli hesab edərək, həm də bütün personajların xarakterlərinin relyefli yapılmadığını və obrazların psixoloji baxımdan yetərinə əsaslandırılmadığını qeyd etmişdi. Məsələn, qeyd olunurdu ki, Anargül obrazı son dərəcə dinamik idisə, İmanbəy obrazı statik idi.

J.Aymirzəyevin digər komediyaları da xalq həyatına həsr edilmişdir. Bütün müsbət keyfiyyətləri ilə yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, bu müəllifin komediyalarının bir neçəsi də var idi ki, onlar deklarıvlikdən, konflikt inkişafının zəifliyindən və sxematiklikdən kənar da ola bilməmişdir. Məsələn «Toyda», «Totıxana», «Toy», «Oğurluq - alçaqlıqdır» və s. kimi

komediyalarda bu cəhət özünə daha yaxşı göstərmişdir. Buna görə də adı çəkilən üç komediya qaraqalpaq teatrında heç də uzun ömürlü səhnə həyatı yaşaya bilməmişdir.

Sovet dövrü olduğundan qaraqalpaq səhnəsində kolxoz həyatına həsr edilmiş pyeslər də az deyildi. Bunlara ilk növbədə M.Daribayevin «Yeni insanlar» və J.Aymirzəyevin «Toy» pyesləri aid idi. Bu tipli pyeslərdə qaraqalpaq ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq əmək mövzusu geniş planda yayılırdı. «Yeni insanlar»da Pəhləvan Taluan və Sırımбет obrazları koloritli şəkildə yaradıldığından onlar xalq arasından çıxan əməksevər insanlar kimi diqqəti daha çox cəlb edirdi.

Qaraqalpaqların feodallıq dövrünə həsr olunmuş ilk musiqili dram əsəri S.Məcidovun «Bağdagül»ü olmuşdur. Bu dram əsərinin başlıca qəhrəmanları bir-birlərini ürəkdən sevən kənd gəncləri Xocan və Bağdagüldür. Lakin 60 yaşlı Şəmsid Xocanın sevgisinə ortaq çıxmağa can atmaqla Bağdagülü üçüncü arvadı etmək istəyir. O, Xocanı arxa cəbhədəki işlərə göndərmək istəyir. Bağdagülsə Xoca nə qədər səy göstərsə də, onun tələsinə düşür və öz sevgilisinə sadiqliyini nümayiş etdirir, təhqirə dözməyərək doğma aulundan qaçır, çətinliklə də olsa, Xocana qovuşur. Bu dram əsərində «Kədərli qız», «Aycanay», «Muxalles», «Bozatau» və s. bu kimi xalq melodiyalarının motivlərindən uğurla istifadə olunmuşdur. S.Məcidov bu əsəri ilə dram janrında folklor nəğmələrindən istifadənin rolunu yetərinə əks etdirməyə müvəffəq ola bilmişdir. S.Məcidovun «Bağdagül» musiqili dramında özbək dramaturqu H.H. Niyazinin «Bəy və nöker» pyesinin xüsusiyyətləri özünü kifayət qədər qabarıq göstərir.

M.Daribayevin «Arzu» pyesinin mərkəzində – tarixi Yernəzər Alagözün şəxsiyyəti dayanır. Burada o, düşməne qarşı alovlanmış üsyanın başçısı və xalq maraqlarının ifadəçisi kimi təqdim olunmuşdur. Pyesdə Yernəzər Alagöz

və onun bütün ailəsi (arvadı Nurbibi, qoca anası Gülnar, oğlu Yadigar), dostları (Qorxmaz, Taymas, Juman, Yerqas) böyük mübarizlər kimi əks olunmuşlar. Maraqlıdır ki, Yernəzərin dramaturq tərəfindən tarixi əksi heç də onu tək vahid qəhrəman kimi səciyyələndirmək yox, onunla çiyin-çiyinə duran bütün qüvvələri göstərməyə can atmasıdır. Ayağa qalxmış xalqa qarşı Xivə xanı Seyid Məhəmməd öz ordusu ilə güclü silahlanaaraq mübarizə aparır. Yernəzərin və onun dostlarının Xivə xanına qarşı mübarizəsini əks etdirən dramaturq, həm də baş qəhrəman obrazının modernizasiyasında bir sıra səhvlərə də yol vermişdir.

Qaraqalpaq səhnə sənətində ən yaxşı əsərlərdən biri də N.Davkarayevin «Alpamıs» musiqili dramıdır ki, o, məhz Orta Asiya türklərinin (özbəklərin, qaraqalpaqların, qazaxların) məlum eposunun motivləri əsasında yazılmışdır. Dastanın ideya-bədii xüsusiyyətlərini yeni yazılı ədəbi formaya salan müəllif, ona dram leytmotivi verməklə, həm də əsərin başlıca ideyasını – qaraqalpaq xalqının birləşməsi uğrunda mübarizəsini göstərməyə nail olmasındadır.⁴

«Alpamıs»ın baş qəhrəmanı və aparıcı obrazı onun özü və sevgilisi Barçındır– onların hər ikisi xalq ideallarını əks etdirir və məhz bu xüsusiyyətlərinə görə də qəhrəmanların hər ikisi N.Davkarayevin «Alpamıs» musiqili dramında görümlü şəkildə təqdim olunmuşdur.

40-cı illərdə qaraqalpaq teatrının səhnəsində J.Aymirzəyevin «Leytenant Yelmuradov», «Kolya», S.Xocaniyazovun «Bizim Bahadır» dramları ilə yanaşı, özbək, rus və digər ədəbiyyatlardan qaraqalpaqcaya tərcümə olunmuş pyeslər qoyulurdu. Bu nümunələr arasında ən maraqlı tamaşa «Leytenant Yelmuradov» idi. Əsərdə Batırbəy Yelmuradov və onun dostlarının qəhrəmanlıq mübarizəsi əks olunur. Tamaşada müəllifin düşüncəsinə uyğun olaraq ilk növbədə xalqın mənəvi qohumluğu öz əksini tapır. Bu

dramda baş qəhrəman heç də statik bir fiqur yox, özünü odun-alovun içinə atan əsgər kimi səciyyələndirilməklə, daim hərəkət və inkişafdadır. Bu pyesi həm də digər çoxsaylı müsəbət keyfiyyətlər fərqləndirir. Elə buna görə də bu əsər qaraqalpaq ədəbiyyatının hər b dövrünün ən yaxşı dram nümunələrindəndir. Bununla belə burada bir sıra çatışmazlıqlar da mövcuddur. Belə ki, əsərdə əvvəlki pyeslər üçün xarakterik olan təkrarlar, personajların fərdi və psixoloji xarakteristikasının bir-birinə uyğunluğu, trafaret obrazlar, hərəkətlər və s. nəzərə çarpmaqdadır.

Qaraqalpaq teatrının səhnəsində həm də digər xalqların müəlliflərinin əsərləri qaraqalpaq dilinə tərcümələrdə getmişdir ki, onların sırasında K.Simonov, K.Yaşen, S.Abdulla və s. əsrlərini göstərmək olar. Bu əsərlər ilk növbədə düşmənlə qəhrəmancasına mübarizəyə səsləyirdi. Mühəribə dövründə qaraqalpaq yazıçıları N.Davkarayev, U.Kojurov, A.Şahmuradov, M.Daribayev publisistik məqalə, korrespondensiyalarla və s. də çıxış edirdilər.

40-50-ci illərdə J.Aymirzəyev, S.Xocaniyazov, A.Şahmuradov, P.Tlegenov və b. bir neçə səhnə əsəri yazmışlar. Bu əsərlər maraqlı mövzulara həsr olunmuşdur. Məsələn, J.Aymirzəyevin «Amudərya sahillərində» musiqili dramında şəxsi və ictimai maraq arasında olan konflikt göstərilmişdir. Kolxoz sədri Uzaqbergen öz şəxsi mənfəəti barədə düşünür, onu müdrük və doğrucul bir insan Pəhləvan ata ifadə edir. Pyes aktual mövzuya həsr olunsada, müəllif hadisələri sona qədər həqiqətə uyğun və inandırıcı şəkildə açma bilməmişdir. Belə ki, əsərin bir sıra məqamları kəskin konflikt situasiyalarından kənardadır. Bu onunla bağlı olmuşdur ki, müəllif düşündüyü xətti inkişaf etdirə bilməmişdir. Buna görə də başlıca məsələ konfliktin yüksələn xətlə getməsindən kənarda qalmışdır. Kolxoz sədri raykom katibinin yanına gedir, öz səhvlərini anlayır, onu briqadیر

vəzifəsinə keçirirlər. Kolxoza sədr Paraxatı təyin edirlər. O, iradəli və məqsədə doğru hərəkət edən insandır. Buna görə də, bəzi çatızmazlıqlara baxmayaraq, J.Aymirzəyevin bu əsəri tamaşaçılar tərəfindən həm də müəyyən dərəcədə hərarətlə qarşılanmışdır.

J.Aymirzəyevin və A.Şahmuradovun «Aral qızı» pyesi isə Aral balıqçılarının həyatına həsr olunmuşdur. Baş qəhrəman – Gülzadə Yerimbetova – qabaqcıl əmək adamıdır, həyatsevər bir qızıdır. Pyes müəllifləri burada ilk növbədə onun əsl sevgisini, əmək rəşadətini qeyd etmək istəmişlər. Təəssüflər olsun ki, baş qəhrəmanın statikliyi ucbatından əsərdə onlar buna heç də bütün hallarda nail ola bilməmişlər.

Professional dramaturq olan **Səfər Xocaniyazov** çoxsaylı pyes, dram və komediyalar yazmışdır. Onun komediyaları sırasında «Məcburən sevimli olmayacaqsan» əsərini qeyd etmək lazımdır. Burada o, XIX əsr qaraqalpaq həyatını tənqid atəşinə tutur. Komediya 30 ilə yaxın bir müddət ərzində qaraqalpaq səhnəsində oynanılmaqla, həm də Özbəkistan, Türkmənistan və digər respublikaların da teatrlarında böyük müvəffəqiyyətlə getmişdir.⁵

Cərco-Konqrad yeni dəmiryolu tikintisinə P.Plegenovun «Birinci fit» pyesi həsr olunmuşdur. Baş qəhrəman Alim Dasanov işin tezliklə qurtarması uğrunda çalışır. Təəssüf ki, bu əsərin mühüm çatızmazlıqlarından biri olan konflikt zəifliyi obrazların sxematik və ifadəsiz alınmasına şərait yaratmışdır.

50-ci illərdə Qaraqalpaqstanda teatr həyatının mühüm hadisəsi kimi J.Aymirzəyevin «Aygül Abat», A.Begimov və T.Allanazarovun «Qərib Aşıq», S.Xocaniyazovun «Məcburən sevimli olmayacaqsan» və s. əsərləri ortaya çıxmışdı.

J.Aymirzəyevin «Aygül-Abat» pyesinin baş qəhrəmanları bir-birlərini sevir, qorxmazdırlar, onlar gələcək uğrunda çalışır, fəal mübarizə aparırlar. Pyesin məhəbbət kollizi-

yası getdikcə sosial mahiyyət kəsb edir. Aygül obrazında dramaturq qaraqalpaq qadınının ən yüksək keyfiyyətlərini verməyə çalışır. Qəhrəmanların mənəvi aləmini əks etdirən müəllif digər məsələlərlə yanaşı, həm də feodal təfəkkürünün koloritli mənzərəsini yaradır. Ümumiyyətlə, digər əsərlərlə müqayisədə J.Aymirzəyevin bu musiqili dram əsəri özünün yüksək ideya-bədii səviyyəsi ilə seçilir. 1973-cü ildə Aymirzəyev bu əsərinə görə Qaraqalpaqstan Respublikasının Berdax adına Dövlət Mükafatına layiq görülmüşdür.

A.Begimov və T.Allanazarovun «Qərib Aşıq» əsərinə gəldikdə isə bu musiqili dramda Qərib və Şahsənəmin xoşbəxtlik uğrunda mübarizəsi əks olunmuşdur. Bədxahlar onların yaxınlaşmasını istəmirlər. Məsələn, belə bədxahlardan biri vəzir Həkimzadə onların nikahlarına mane olmağa çalışır. O, Qəribi şahın xəzinəsindən oğurluqda günahlandırmaqla onu ölkədən qovmağa nail olsa da, Qərib yenə də geri çəkilmir. Qəriblə Həkimzadə arasındakı mübarizə xeyirləşər arasınlakı mübarizəyə çevrilir. Qərib Şahsənəmin yanına qayıdır, nəhayət, həqiqət və ədalət zəfər çalır.

S.Xocaniyazovun «Məcburən sevimli olmayacaqsan» musiqili komediyası köhnəliyin qalıqlarının tənqidinə həsr olunmuşdur. Komediyanın konflikti iki gənc – Şahsənəm, Əvəz və digərləri, bir də mənfi personajlardan olan Qadalaq arasında gedir, bütün hadisələr qrotesk və satiranın köməyi ilə açılır. Komediya çoxsaylı yadda qalan səhnələr mövcuddur. Komediyanın xeyli müsbət xüsusiyyətlərinə görə əsər uzun müddət ərzində respublika teatrının səhnəsindən düşməmiş, qırğız, özbək, rus və s. dillərə tərcümə olunmuşdur.

50-ci illərin dramaturgiyası həm də uşaqlar üçün yazılıb səhnəyə qoyulmuş pyeslərlə əlamətdardır. Onların sırasında T.Matkərimovun «Biz hazırıq», P.Plegenovun «Kimdir müqəssir!», «Anasının oğlu», J.Aymirzəyevin «Mənim oğullarım və qızlarım» kimi səhnə əsərlərinin adlarını çəkmək olar. Demək olar ki, bu əsərlərin hamısı birtərəfli təsvir ilə seçilirdi.

Nəzərdən keçirdiyimiz dövr üçün qaraqalpaq dramaturgiyasının ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də onun müasir problemlərə diqqət yetirməsi idi ki, məhz bu cəhətlər milli dramaturgiyanı həyatla yaxınlaşdırmağa, onda dövrün xarakterik xüsusiyyətlərini, insanların mənəvi dəyərlərini əks etdirmək məsələsi diqqət mərkəzinə çəkildi.

J.Aymirzəyevin «Dostların ürəyi» və «Əziz doktor» əsərləri dərin psixologizmlə fərqlənməklə son dərəcə maraqlı və özünəməxsusdur. «Rövşən» və «Əziz doktor» pyesləri K.Stanislavski adına Qaraqalpaq Dövlət Teatrının repertuarında uzun müddət mühüm yer tutmaqla, həm də Özbəkistan və Türkmənistan teatrlarının səhnəsində getmişdir.

S.Xocaniyazovun dramaturgiyası («Məcburən sevimli olmayacaqsan», «Aysə», «Baxıt», «Cavan ürəklər») əsasən XX əsr qaraqalpaq həyatının xeyli tərəflərinin əks olunmasına həsr olunmuşdur. «Ayqulaq», «Talua», «Zirək Yerketaş» pyesləri koloritliyi və canlılığı ilə seçilir. S.Xocaniyazovun əksər səhnə əsərləri öz janr müəyyənliliyinə görə səciyyəvi idi. Onlar ənənəyə bağlılığı, yaddaqalanlığı və milli keyfiyyətləri ilə fərqlənirdi.

XX əsrin 60-cı illərində qaraqalpaq səhnəsində ən geniş yayılmış janrlardan biri də musiqili dram janrı idi. Qeyd edək ki, bu janr milli mədəniyyət və ədəbiyyatda həmin vaxta qədər inkişaf etməmişdi.

60-cı illərin dramaturgiyasında J.Aymirzəyevin «Berdax», «Həyat bulağı», Q.Abdulla və T.Bayandiyevin «Qaraqalpaq qızı» musiqili dramının yeni variantını qeyd edə bilərik. «Berdax» pyesinin yeni variantında dramaturq ön plana xalqın Xivə xanlığına, yerli feodallara və ruhanilərə qarşı mübarizəsini əks etdirir. Müəllif xalq mübarizi Yernəzər Alagözün olduqca koloritli obrazını yaradır. Burada J.Aymirzəyevin diqqət mərkəzində XIX əsr qaraqalpaq ədəbiyyatının klassiki Berdaxın obrazı dayanır. O, burada əsl mübariz, xalqın xoşbəxtliyi və gələcəyi uğrunda fəaliyyət

göstərən, müdrik xalq nümayəndəsinin obrazını əks etdirir.

70-ci illər qaraqalpaq dramaturgiyası geniş mövzu diapazonuna malikdir. Bu baxımdan T.Seyidcanovun «Əbu Rayhan Beruni», «Qılgıçım», «Vələmir tarlasında yeganə sünbül», K.Əvəzovun «Arzu yolu üzərində», İ.Yusupovun «Hazırcavab Ömirbəy», D.Aymuradovun «Boşluq», J.Seyidnəzərovun və U.Xocaniyazovun «Ayqulaq», «Ürəyin səsi ilə», «Paxıllar», P.Plegenovun «Kimdir müqəssir», K.Rəhmanovun «Gəlin», «O dünyaya çağırış», J.Aymirzəyevin «Əkiz qızlar» və s. əsərlər daha çox orijinallığı və özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb edir.

80-90-cı illərdə də qaraqalpaq dramaturgiyası öz axtarışlarını davam etdirməkdə idi. O, özündə milli, özbək, türkmən, qazax, rus və başqa xalqların dramaturgiyasının xüsusiyyətlərini yaradıcı şəkildə mənimsəməklə səhnəni yeni mövzularla zənginləşdirməyə istiqamətlənməkdə idi.

Ədəbiyyat

1. Баянди́ев Т. Каракалпакский государственный театр имени К.С.Станиславского. Ташкент, «ФАН», 1971, с.16.
2. Yənə orada, s.193-199.
3. Yənə orada, s.194-195.
4. Максетов К. Эпос и драма. Журн. «Амударья», 1974, №3, с.111.
5. Нурмухамедов М.К., Жданко Т.А., Камалов С.К. Каракалпаки. Ташкент, «ФАН», 1971, с.114.

XVI. QARAQALPAQ FOLKLORŞÜNASLIĞI

Qaraqalpaq folklorşünaslığı XX əsrin 20-ci illərindən üzü bəri zəngin və keşməkeşli inkişaf yolu keçmişdir. Qaraqalpaq folklorunun müxtəlif növ və janrları lap keçmiş zamanlardan mövcud olsa da, onların öyrənilməsinə, toplanılmasına, araşdırılmasına və nəşrinə yalnız XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq daha ardıcıl diqqət yetirilmişdir. Qaraqalpaq folkloru çoxsaylı və rəngarəng olduğuna görə o həm də uzun zaman kəsiyində yazılı epik poetik nümunələrin, dram əsərlərinin, nəsrdə yaranmış örnəklərin bazası kimi xidmət etmişdir. Jien Jırau, Berdağ, N.Davkarayev, T.Kaipbergenov və b. bu kimi sənətkarların yaradıcılığı məhz ondan qidalanaraq inkişaf edib formalaşmışdır. Folklor örnəklərinin ədəbi əsərlərin mahiyyətində yer alması onun daha dərinə və geniş çəvrədə öyrənilməsinə gündəmə gətirmişdir. Xalq təfəkküründə özünə yer etmiş bu əvəzsiz xəzinənin toplanılması, tədqiqi və nəşri qaraqalpaq şifahi söz sənətinin özəl və etnik-millî xüsusiyyətlərinin dəyərli olduğunu sübut etməkdədir. N.Karazin, P.İvanov, T.Jdanko, S. Tolstov, L.Tolstova, X.Yesberqenov, Y.Xocaniyazov və b. qaraqalpaqların tarixini və etnoqrafiyasını araşdırarkən, həm də xalqın folklor nümunələrinin toplanılmasına, öyrənilməsinə və nəşrinə diqqət yetirmişlər.

Qaraqalpaq folklorşünasları digər xalqların folklorşünaslarından fərqli olaraq elmi fəaliyyətə çox uzaqdan başlamasalar da, ötən müddət ərzində millî folklor nümunələrinin təhlilində və diferensiasiyasında xeyli sistemli yanaşmalar ortaya qoymuşlar.

Qədim dövrlərdə, orta əsrlərdə, yeni dövrdə qaraqalpaq folklorunun hər hansı nümunələrinin yazıya alınması,

toplanılması faktı məlum deyildir. Adı çəkilən dövrlərdə hər hansı bədii şifahi sənət nümunələrinin mənşəyindən və necə yaranmasından da söhbət belə getməmişdir. Əlimizdə olan materiallara söykənərək qaraqalpaq şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin yazıya alınmasının yalnız XIX əsrin 50-ci illərində böyük qazax folklorşünası Ç.Valixanov həyata keçirməyə başlamışdır. Bundan sonra bu işin XIX əsrin sonuncu rübünün lap əvvəllərinə, daha doğrusu 1875-ci ilə təsadüf etdiyini söyləyə bilərik. Məhz bu ildə rus səyyahı və etnoqrafı N.Karazin Qaraqalpaqstanın Çimbay regionunda bir nağılçı qarıdan «Qadın xanlığı haqqında nağıl»ı qələmə almışdır. Fikrimizcə, qaraqalpaq folklorunun toplanılıb nəşr olunmasını məhz bu dövrdən götürmək daha məqsədə uyğundur.

Bu bir daha onu təsdiqləyir ki, qaraqalpaqlar qədim türk qövmlərindən biri olmaqla dünya şifahi söz sənətində öz möhürü ilə tanınmış xalqlardandır. Onların sayca az olması heç də dünya mədəniyyətinə verdikləri örnəklərdə azlığı nümayiş etdirmək yox, əksinə öz zənginliklərini göstərə bilmək iddiasını ortaya qoyduqlarını sübut etməkdədirlər. Digər türk xalqları ilə onların çoxsaylı oxşarlıqları olsa da, dil, adət-ənənə, etnoqrafik cizgilər baxımından özbəklər, türkmənlər, qazaxlar, qarapapaqlar, xəzərlər, qaqauzlar, noğaylar, başqurdlar və qırğızlarla daha çoxsaylı nöqtələri əks etdirməkdədirlər. Qaraqalpaqların şifahi ədəbiyyatının rəngarəngliyi onlardakı adət-ənənələrlə, mərasimlərlə, məişət həyatı və s. ilə bağlı nümunələrdə yetərinə əksini tapmışdır.

Doğum mərasimləri, ad qoymalar, beşik, toy-düyün, sevinc, kədər, qəm və s. dolu nəğmələr qaraqalpaqlarda daha çox öz orijinallığı ilə seçilməkdədir. Onlardan «bədik», «güləpsan», «heyjar», «ramazan» və «yaramazan», dərd-sıxıntı ilə bağlı nəğmələr, müşayirələr (aytıslar,

atışmalar, hər bə-zorbalar), sinsitmələr (ağlayışlar), vida-ayrılıq nəğmələri (bunlar əsasən qaraqalpaqların yadelli işğallara məruz qalıb vətəni tərk etdikdə, doğmaları ilə ayrılıb batırlar düşmənlərlə mübarizəyə yollananda, yaxud müharibədə düşmən təqibinə məruz qaldıqda oxunan tarixi nəğmələrdir), eşitdirmə (qəhrəmanın həlak olması haqqında onun əzizlərinə çatdırılan xəbər-informasiyalar), ağular (doğmalar dünyasını dəyişən zaman oxunan ağı nəğmələr), toy nəğmələri (Azərbaycan türklərində bu, əsasən oyun hərəkətləri ilə müşayiət olunduğu halda, qaraqalpaqlarda söz yarışı (atışmaları) kimi geniş yayılmışdır.

Qaraqalpaq folklorunun zəngin sahəsini həm də epik növə aid janrlar təşkil edir. Onların sırasında əfsanələr, rəvayətlər, lətifələr, nağıllar, dastanlar, atalar sözü, zərbi-məsəllər, tapmacalar, kiçik həcmli hekayətlər (anızlar) və s. kifayət qədər yer almışdır.

Qaraqalpaqlarda folklor və epik nümunələr uzun zaman kəsiyində həm də yazılı ədəbiyyatı əvəz etdiyindən onun daim zənginləşməsi və formalaşması, rəngarəng janrlarının ovxarlanması getmişdir.

XX əsrin 30-40-ci illərindən qaraqalpaq folklorunun öyrənilməsi, toplanılması, tədqiq edilib nəşr olunması tədqiqatçıların daha çox məşğul etmişdir. Təkcə onu söyləyək ki, indiyə qədər qaraqalpaq şifahi xalq ədəbiyyatının 100 cildliyi toplanılaraq oxuculara, şifahi sənət örnəklərini sevənlərə təqdim olunmuşdur.

Qaraqalpaq epik və lirik nümunələrinin öyrənilməsinə hələ XIX əsrin 50-ci illərindən əvvəl qazax etnoqrafı və folklorşünası Ç.Valixanov, 1875-ci ildən rus səyyahı və yazıçısı N.Karazin başlasa da, XIX əsrin 80-ci illərinin sonlarından bu iş akad. V.Radlov, XX əsrin əvvəllərindən özbəkfolklorşünası Ə.Divayev, dahasonra akad.V.Jirmunski

tərəfindən, XX əsrin 30-40-cı illərindən isə əsasən P.İvanov tərəfindən «Qaraqalpaqların tarixinə dair materiallarda» (1939), T.Jdankonun «Qaraqalpaqların tarixi etnoqrafiya oçerkləri. Tayfa-qəbilə strukturu və XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində onların yayılması» (1950), yenə T.Jdankonun «Qırx qız» tarixi-etnoqrafik mənbə kimi» (1958), yenə onun «Qaraqalpaqlar. Etnik tarix və etnoqrafiyasının başlıca problemləri» (1964), S.P.Tolstovun «Oğuzlar şəhəri» tarixi-etnoqrafik etüdlər» (1947), «Qədim Xarəzm sivilizasiyasının izləri ilə» (1948), «Oğuzlar, peçeneqlər. Davkar dənizi» (1950), «Aralətrafı skiflər və Xarəzm» (1960), «Qaraqalpaqlar Xarəzm oazisindən kənarında. XIX əsr - XX əsrin əvvəlləri» (1963), K.Mambetovun «Qaraqalpaqların şəcərəsi» (1995) və s. kimi xalq folklorunu və etnoqrafiyasını çevrələyən əsərlərdə yer verilmişdir. Folklor bütün zamanlarda bu xalqın tarixi-etnik mədəniyyətinin əsasını təşkil etdiyindən tarixə, etnoqrafiyaya, mədəniyyətə, maarifə aid əksər əsərlərdə tədqiqatçılar onun bu və ya digər tərəflərinə toxunmadan keçinə bilməmişlər. Məhz buna görə də biz C.Kamalovun «Qaraqalpaqlar. XVIII-XIX əsrlərdə Rusiya və Orta Asiya xanlıqları ilə qarşılıqlı münasibətlər» (1968), M.Nurmühəmmədov, T.Jdanko və S.Kamalovun «Qaraqalpaqlar. Qədim zamanlardan dövrümüzə qədərki tarixin qısa oçerk»ində (1971), M.Nurmühəmmədovun «Rus-qaraqalpaq mədəni əlaqələri tarixindən» (1974), S.Pletnyovanın «Çyornıye klobukilərin qədimliyi» (1973), «XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri qaraqalpaqların etnoqrafiyası» (1980), D.Aytmuratovun «Türk etnonimləri» (1986), K.Mambetovun «Karakalpakların etnoqrafiyalıq tariyxı» (1995), J.Berdiyevin «Əfsanə və xalq rəvayətlərində XIII-XVII əsrlər qaraqalpaq tarixi» mövzulu doktorluq dissertasiyasında (1996), yenə onun «Yernəzər Alagöz haqqında xalq arasında anladılan ağız anlatmaları»

(1998), X.Yesbergenov və J.Xocaniyazovun «Qaraqalpaq folklorunda etnoqrafik motivlər», Y.Kalafatın «Qaraqalpaq xalq inancları» (1999), yenə də onun «Nökis simpoziumu və qaraqalpaq türk xalq inancları» (2000), S.Kamalovun «Qaraqalpaqların xalq kimi ortaya çıxması və onun məmləkət halına gəlməsi tarixindən» (2001) və s. kimi tarix və etnoqrafiya məsələlərini çevrələyən material və əsərlərdə xalq ədəbiyyatı nümunələrinə müxtəlif yönərdən toxunulmuş, onun şifahi mədəniyyəti haqqında təsəvvürlər yaradılmış, mülahizələr irəli sürmüşdür.

Qaraqalpaq folkloru və epik nümunələrinin elə bir örnəyini tapmaq mümkün deyildir ki, onlar milli folklorşünaslığın və eposşünaslığın təhlil obyektinə çevrilməsin. Qaraqalpaq şifahi söz sənətində ən ardıcıl nəşr edilən və sistemli şəkildə nəzərdən keçirilən, heç şübhəsiz ki, dastanlardır. Qaraqalpaq dastanşünaslığında dastanlar həm ayrı-ayrılıqda nəşr olunmuş, onlara çoxsaylı ön söz yazılaraq bu nümunələrin bədii-estetik keyfiyyətlərindən danışılmış, həm də konsepsiyalaşmış nəzəri təhlillər aparılmışdır. Bu baxımdan İ.Sagitovun «Qırx qız» dastanı haqqında» (1946), «Каракалпак халгынын кахраманлык эпосы» (1963), «Alpamıs» (1957), K.Maksetovun «Каракалпак кахраманлык дестаны «Кырк кыз» (1962), yenə onun «Каракалпак кахраманлык дестанларынын поэтикасы» (1965), yenə də onun «Qaraqalpaq eposu» (1976), «Maspatşa» (1985), «Кырк кыз» кахраманлык халык дестаны» (1993), «Кырк кыз» (1956), «Qurbanbəy» (1952), «Alpamıs» (1941), L.Klimoviçin «Qırx qız»ın ilk rus nəşrinə yazdığı ön söz» (L.Klimoviçin bu məqaləsi Nökisdə və Daşkənddə müxtəlif jurnal və dərgilərdə dəfələrlə nəşr olunmuşdur) (1949), K.Maksetovun «Qaraqalpaq ədəbiyyatı və incəsənəti» jurnalında nəşr etdirdiyi «Qırx qız» dastanının ifaçısı» (1956), yenə onun

həmin jurnalda dərc etdirdiyi «Qırx qız» dastanının bədii xüsusiyyətləri» (1957), Özbəkistan EA Qaraqalpaqstan Elmi-Tədqiqat Kompleks İnstitutunun nəşr etdirdiyi «Qaraqalpaq qəhrəmanlıq dastanı «Qırx qız» (1958), yenə də K.Maksetovun noğaylı jırau yaradıcılığının banilərindən biri «Soppaslı Sıpıra jırau»ya həsr etdiyi və «Amudərya» jurnalında nəşr etdirdiyi məqalə (1971), «Alpamıs» (1990), E.Alimovun «Каракалпак лиро-эпикалык дестанлары» (1983), «Kanşayım» (1957), «Жонодил» (1970), «Qırx qız» (1993), «Alpamıs» (1957), «Алпамыс-Коблан, Каракалпак фольклоры» (1995), «Yer Şora» (1995), J.Xocaniyazovun Daşkənddə «Alpamıs»ın qaraqalpaq versiyasının tarixi-folklor xüsusiyyətləri» (1978) mövzusunda müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyası, K.Allambergenovun «Халык дестаны Едиге» (1995), S.Bahadırovanın «Dədə Kitabı və Alpamıs dastanının qaraqalpaq variantı» (2005), yenə də onunla S.Əhmədovun «Qaraqalpaq xalq ədəbiyyatı terminləri və dastanları» (2004), «Едиге» (Каракалпак халык дестаны), S.Əhmədov və S.Bahadırovanın «Каракалпак турлери дестан ve özetлери» (1998) və s. kimi qaraqalpaq eposşünaslığının müxtəlif tərəflərini çevrələyən bu əsərlər nəinki dastanşünaslığın sırf Qaraqalpaqstanda öyrənilməsinə, həm də ümumtürk dastanşünaslığının inkişafında, onun müxtəlif problemlərinin çözülməsində nəzərəcarpacaq dərəcədə rol oynamışdır.

Qaraqalpaq dastanlarının hərtərəfli təhlilində K.Maksetovun, S.Bahadırovanın, T.Jdankonun, İ.Sagitovun və digərlərinin əməyi xüsusilə böyükdür. Bu müstəvidə K.Maksetovun «Qaraqalpaq eposu» monoqrafik araşdırması xüsusi çəkiyə malikdir.

K.Ayımbetovun, G.Yesemuradovun, A.Karimovun «Qaraqalpaq xalq nağılları» (1956), yenə də onların birlikdə nəşr etdirdikləri «Xalq bilgiliyi» (1988), T.Adambayevanın

«Jırau namələri» (nəğmələri) (1996), L.İsmanovun «Qaraqalpaq əfsanələri və şeşenlik sözləri» (1992), T. Qənaətovun «Qaraqalpaq xalq əfsanələri» (2000), Qaraqalpaqlarda novruz (1996), K.Maksetovun, N.Kamalovun, K.Mambetnazarovun və S.Bahadırovun hazırladıqları «Ömirbəyin lətifələri» (1990), Y.Paxraddinovun «Mənali sözlər və xalq əfsanələri» (1989), L.Tolstovanın «Cənubi Aralətrafının tarixi rəvayətləri» (1984), yenə də onun A.Ötəmisovla birlikdə hazırlayıb Özbəkistan Elmlər Akademiyasının Qaraqalpaq filialının «Xəbərlər»ində nəşr etdirdiyi «Şimal-şərq qaraqalpaqlarının tarixi folkloru» (1963), K.Ayimbetovun «Xalq danalığı» (1968), S.Kamalovun «Yernəzər Alagöz. Xalq azadlıq mübarizəsinin qəhrəmanı» (1993), «Qaraqalpaq folklorunun I-XX cildlərini çevrələyən şifahi yaradıcılıq nümunələri (1977), «Qaraqalpaq ağız söyləntiləri» (1966), X.Yesbergenov və T.Atamuradovun «Ənənələr və onların qaraqalpaqların şəhər məişətində dəyişilməsi» (1975), K.Maksetovun «Qaraqalpaq folklorunun tarixi oçerki» (1977), yenə onun «Qaraqalpaq folkloristikası» (1989), yenə də onun «Qaraqalpaq xalqının bədii sözlü yaradıcılığı» (1996), K.Maksetov və Tejimuradovun «Qaraqalpaq folkloru» (1979), K.Maksetov və K.Palimbetovun «Qaraqalpaq təkərləmələri» (1997), K.Maksetov, N.Kamalov, K.Mambetnazarovun «Qaraqalpaq xalq əfsanələri və lətifələri» (1962), K.Maksetov və K. Palimbetovun «Qaraqalpaq ənənəvi nəğmələri» (1997), K.Maksetov, K.Kamalov, K.Mambetnazarovun «Qaraqalpaq xalq ağız söyləmələri və lətifələri» (1995), K.Mambetnazarovun «Qaraqalpaq nağılları haqqında» (1981), Ə.Nəhmədovun «Əski bir türk boyu olan müytenlər və tenşe əfsanələri» (2002), M.Nurmühəmmədovun «Qaraqalpaqlarda aşiq (kemik) oyunları» (1987), K.Mambetovun «Qaraqalpaq tolqauları» (1995), «Qaraqalpaq folkloru tarixi üzrə oçerklər» (1977), K.Mam-

betnazarovun «Qaraqalpaq xalq nağılları» mövzulu namizədlik dissertasiyası (1967), «Qaraqalpaq xalq tapmacaları» (1996) və s. qaraqalpaq folklorşünaslarının apardığı çoxillik və ardıcıl fəaliyyətin nəticəsi kimi ortada dayanmaqdadır.

K.Maksetovun folklorşünaslıq tədqiqatlarında təhlil obyektini kimi qaraqalpaq folklorunun əksər janrları çıxış etsə də, başlıca prioritet kimi qaraqalpaq folklorunun və qəhrəmanlıq dastanlarının müxtəlif problemlərinin öyrənilməsi, poetikası və s. yanaşı, qaraqalpaq dastançılığında öncül mövqedə dayanmış Qurbanbəy Tajibəyovun repertuarında yer almış çoxsaylı dastanların bədii xüsusiyyətlərinin tədqiqi məsələsi aparıcı yer tutur. Onun «Qaraqalpaq eposu» mövzulu sanballı monoqrafiyasında Qurbanbəyin yaradıcılıq irsində istifadə olunan özünəməxsus va-sitələr bütün detalları ilə araşdırılır. Dastanşünasın Qurbanbəyin epik repertuarında kifayət qədər geniş yer alıb nəşr olunmuş «Qırx qız», «Yer Ziuar», «Kanşayım», «Mənqlikal», «Qurbanbəy», «Janadil», «Baltakey-batır» kimi dastanlarla yanaşı, Qurbanbəyin ifasında səslənmiş, lakin nəşr olunmamış «Alpamış», «Yersayım», «Cahanşa», «Səlimcan», «Elimxan», «Hətəm-Tay», «Hacı-Girey», «Yer-Kosay», «Şirin-Şəkər» və s. əsərlərin də xüsusiyyətlərinə nəzər salır, Qurbanbəy jırau yaradıcılığı ilə digər qaraqalpaq jıraularının yaradıcılıq xüsusiyyətləri arasında paralellər aparır, ümumiləşdirmələr edir. Monoqrafiya boyu tədqiqatçı yalnız bir jıraunun yaradıcılığı daxilində qapanıb qalmır. Jırauların improvizasiya üsullarına, dastanın musiqi hissəsinin ifa manerasına, poemalarda yer almış epikadakı milli spesifikanın özünəməxsusluğuna və musiqi repertuarına da dərinlən diqqət yetirir. Müəllif qaraqalpaq dastançılarının ifasının özbək xalq baxşiləri, qazax akınları, qırğız manasçılarının ifasına oxşarlığını

qeyd etsə də, həm də bu dastanların əsrlər ərzində formalaşmış ənənəyə söykəndiyini, öz mövzu və ideya-məzmununa görə qəhrəmanlıq, lirik-epik, sosial-məişət və tarixi dastanlara bölündüyünü vurğulamış, diferensasiyalar aparmışdır K.Maksetov qaraqalpaq dastanlarında sözlə musiqinin üzvü surətdə birləşdiyini və söyləyicilərin böyük improvizasiya bacarığına malik olduqlarını, natiqlik, yumor hissi, qaltanlı səsə, qopuz və dutarda ifa etmək bacarığını detalları ilə çözmüşdür. Bütün bunlar haqqında əsaslı mülahizələr ortaya qoyan tədqiqatçı nəinki Qurbanbəy Tajibəyovun, həm də digər qaraqalpaq söyləyiciləri Yesemurat Nurabıllayevin, Ataniyaz İyimbetovun, Kulemet Ubbiyevin, Xocambergen Niyazovun, Qiyas Xeyrəddinovun, Yeşşan Kosbulatovun, Japak Şahmuradovun, Qaracan Kabulovun, Aytcan Xocalepesovun, Əhməd Tarixovun və başqalarının dastan yaradıcılığına və ifaçılığına özünəməxsus rəkursdan yanaşdıqlarını uğurlu təhlil etmişdir.

K.Maksetov qaraqalpaq xalq jiraularının epik repertuarının zəngin və rəngarəng olduğunu, hər bir söyləyicinin ən azı 3-4 dastanı əzbər bildiyini, onlarca müdrik kəlamlar və nəğmələr söyləyə bildiklərini qeyd etməklə, onların yaradıcılığının müxtəlif tərəflərini təhlillərə cəlb etmişdir. O, eyni zamanda söyləyicilərin bədii ustalığı səviyyəsinin, həm də dastanın bədii dəyərini müəyyənləşdirdiyini qeyd etməklə, improvizasiyanın daha bacarıqlı ustalarda özünü necə nümayiş etdirdiyini, onların jirau-şair və jirau-ifaçılara bölündüyünü konkret nümunələrə söykənməklə ortaya qoymuş və yaradıcı jirauların dastanların qoruyucusu və təbliğatçısı kimi əvəzsiz rolunu göstərmişdir. K.Maksetov digər məsələlərlə yanaşı, ənənəvi eposun xalqın müasir məişətində yer almış klassik formada ifasından başqa, həm də dastanlarda ikinci dərəcəli yerlərin buraxılıb, daha maraqlı məqamlarının dinləyiciyə çatdırılıb onun xalq

təfəkküründə qorunmasını vurğulamışdır. Digər köklü məsələlərlə yanaşı, K.Maksetov qaraqalpaq eposunun ənənəvi ifasına fərqli möhürünü də vurmuşdur.

Qaraqalpaq şifahi söz sənətinin, folklor nümunələrinin və epik dastanlarının müxtəlif problemləri qaraqalpaq folklorşünaslığı ilə yanaşı, həm də özbək, rus, qazax, Türkiyə alimlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu müstəvidə son illərdə fəaliyyət göstərən Türkiyə folklorşünaslarından bir neçəsinin adlarını çəkmək olar. Onların sırasında Fikrət Türkmən, Fuad Bozqurd, Ceyhun Vedat Uygur, Əli Abbas, Pınar Dönməz Fədakar, Yaşar Kalafat və başqalarının əməyi qiymətləndirilməyə layiqdir.

Ədəbiyyat Qaraqalpaq dilində

1. Алламбергенов К. Каракалпак халык дестаны Едиге. Нөкис, «Билим баспасы», 1995.
2. Аимбетов К., Есемуратов К., Каримов А. Каракалпак халык ертеклери. Нөкис, “Каракалпак мемлекет баспасы”, 1956.
3. Аимбетов К., Есемуратов К., Каримов А. Халык даналыгы. Нөкис, “Каракалпакстан”, 1988.
4. Аимбетов К. Халык даналыгы. Нөкис, 1968.
5. Алпамыс-Коблан. Каракалпак фольклоры. Узбекистан Елмлер Академиясы Каракалпакстан шөбеси. Том 1-9. Нөкис, 1995.
6. Алпамыс. Нөкис, «Каракалпакстан», 1990.
7. Алымов Э. Каракалпак лиро-эпикалык дестанлары. Нөкис, «Каракалпакстан», 1983.
8. Давкараев Н. Шыгармаларынын толык жыйнагы. Том 2, Нөкис, 1977.
9. Едиге (Каракалпак Халык дестаны). Назирл.С.Бахадырова, К.Мамбетназаров, Ж.Низаметдинов. Нөкис, «Каракалпакстан», 2001.
10. Ер Шора. Нөкис, 1995.
11. Жырау намалары. Нөкис, 1991.

12. Каракалпак аңызлары, арсанелери хэм шешенлик сөзлери. Назирл.Я.Ишманов. Нөкис, «Каракалпакстан баспасы», 1992.
14. Каракалпак халык афсаналары. Назирл. Т.Каноатов. Нөкис, «Каракалпакстан», 2000.
15. Кырык кыз. Каракалпак халык дестаны. Нөкис, 1993.
16. Каракалпак халык жумбаклары. Нөкис, «Каракалпакстан баспасы», 1995.
17. Камалов С. Каракалпаклардын халык болып калып-лисеви хэм онун мемлекетлигинин тарийхнан. Узбекистон Елмлер Академиясы Каракалпакстан Тарих, Археология ве Этнография Институту. Хеберлер №3. Нөкис, 2001, с. 8-12.
18. Камалов С. Каракалпаклардын халык болып калып-лисеви хэм онун мемлекетличинин тарийхнан. Узбекистан Елмлер Академиясы Каракалпакстан Тарих, Археология ве Этнография Институту. Хеберлер. №3. Нөкис, 2001, с. 8-12
18. Каракалпак авызеки халык дөрөтпелери. Нөкис, 1996.
19. Каракалпак фольклоры. Т.1-XX. Нөкис, 1977.
20. Кырык кыз. Назирл. К.Максетов. Нөкис, «Каракалпакстан баспасы», 1993.
21. Максетов К. Каракалпак кахраманлык дестаны Кырык кыз. Нөкис, «Каракалпакстан баспасы», 1962.
22. Максетов К. Каракалпак кахраманлык дестанларынын поэтикасы. Ташкент, «Илим баспасы», 1965.
23. Максетов К. Каракалпак фольклоры (Програм). Нөкис, Нөкис Мәмләкәт Университети, 1982.
24. Максетов К. Каракалпак фольклористикасы. Нөкис, «Каракалпакстан баспасы», 1989
25. Максетов К. Каракалпак халкынын көркем авызеки дөрөтпелери. Нөкис, «Билим», 1996.
26. Максетов К., Тежимуратов. Каракалпак фольклоры. Нөкис, «Каракалпакстан баспасы», 1979.
27. Максетов К., Палымбетов К. Каракалпак жанылтпашлары. Нөкис, «Билим», 1997
28. Максетов К., Палымбетов К. Каракалпак дестур косыклары. Нөкис, «Билим», 1997
29. Максетов К., Камалов Н., Мамбетназаров К. Каракалпак халык аңызлары хэм анекдотлары. Нөкис, «Каракалпакстан»,

- 1995.
30. Максетов К. Каракалпак халкынын көркем авызеки дөрөтпелери. Нөкис, 1996.
31. Максетов К. Соппаслы Сыпыра жырау. Журн. «Әмүдәрья», 1971, №9.
32. Мамбетназаров К. Каракалпак ертеклери хаккында. Нөкис, «Каракалпакстан баспасы», 1981.
33. Мамбетов К. Каракалпаклар шежиреси. Нөкис, 1995.
34. Мамбетов К. Каракалпаклардын этнографиялык тарийхы. Нөкис, «Каракалпакстан», 1995.
35. Мамбетов. Каракалпак толгаулары. Нөкис, 1995.
36. Маспатша. Каракалпак халык эпосы. Ташкент, Гафур Гулам нашрияты, 1985.
37. Пахратдинов Ю. Менем керлер хэм халык эпсаналары. (mәnalı sözlәр vә хalq әfsanәləri). Нөкис, «Каракалпакстан», 1989.
38. Сагитов И. Каракалпак халкынын кахраманлык эпосы. Нөкис, «Мемлекет баспасы», 1963.
39. Омирбектин анекдотлары. Назирл. К.Максетов, Н.Камалов, К.Мамбетназаров, С.Бахадырова. Нөкис, «Каракалпакстан», 1990.

Rus dilindә

40. Айтмуратов Д. Тюркские этнонимы: каракалпаки, черные клобуки, черкес, башкурт, кыргыз, уйгур, тюрк, печенег, сак, массагет, скиф. Нукус, «Каракалпакстан», 1986.
41. Андрианов Б.В. Этническая территория каракалпаков в Севернов Хорезме. Т.3. М., 1958.
42. Алпамыс. Нукус, 1957.
43. Есбергенов Х., Атамуратов Т. Традиции и их преобразование в городском быту каракалпаков. Нукус, 1975.
44. Есбергенов Х. Ходжаниязов Ж. Этнографические мотивы в каракалпакском фольклоре. Ташкент, «ФАН», 1988
45. Есбергенов Х., Ходжаниязов Ж. Этнографические мотивы в каракалпакском фольклоре.
46. Жданко Т.А. Кырк кыз как источник. Кратк. сообщ. инст.этнографии АН СССР. Вып. XXX, 1958, с. 110-120.
47. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. Родо-племенная структура и их расселение в XIX начале XX в. Труды Ин-та Этнографии им. Мукулухо-

- Маклая АН СССР. Новая серия. Т.IX. М., -Л., 1990.
48. Жданко Т. Каракалпаки. Основные проблемы этнической истории и этнографии. М., 1964.
 49. Жонодил. Ташкент, «ФАН», 1970.
 50. Иванов П. Материалы по истории каракалпаков. Сб.Труды Ин-та Востоковедения. М., -Л., Изд-во АН СССР, 1935.
 51. Камалов С. Ерназар Алакоз, 1993.
 52. Камалов С. Каракалпаки в XVIII-XIX веках. К истории взаимоотношений с Россией и Среднеазиатскими ханствами. Ташкент, «ФАН», 1968.
 53. Каракалпакские народные легенды и анекдоты. Подгот.к печати К.Максетов, Н.Камалов, К.Мамбетназаров Нукус, «Каракалпак мемлекет баспасы», 1962.
 54. Каракалпакский героический эпос «Кырк кыз». Труды Каракалпакского комплексного научно-исследовательского института АН Узбекской ССР, кн.1.Нукус, 1958.
 55. Кырк кыз. Нукус, 1956.
 56. Климович Л.Об эпосе «Кырк кыз». Предисловие к первому русскому изданию «Кырк кыз». Ташкент, 1949.
 57. Каншайым. Нукус, 1957.
 58. Максетов К. Очерки по истории каракалпакского фольклора. Ташкент, «ФАН», 1977
 59. Максетов К. Каракалпакский эпос.Ташкент, «ФАН», 1976
 60. Максетов К., Камалов Н., Мамбетназаров К. Каракалпакские народные легенды и анекдоты. Нукус – Самарканд, «Каракалпакстан мемлекет баспасы», 1962.
 61. Максетов К.Исполнитель дастана «Кырк кыз». Журн. «Литература и искусство Каракалпакии», 1956, №3.
 62. Максетов К. Художественные особенности дастана «Кырк кыз». Журн. «Литература и искусство Каракалпакии», 1957, №5.
 63. Мамбетназаров К. Каракалпакские народные сказки. Автореф.канд.дисс.Нукус, 1967.
 64. Очерки по истории каракалпакского фольклора. Ташкент, «ФАН», 1977.
 65. Сагитов И.Т. О дастане «Кырк кыз». Литературный аль-

- манах «Знамя победы». Кн.1.Нукус, 1946, с. 56-64.
66. Толстова Л.С. Исторические предания южного Приаралья. М., 1984.
 67. Толстова Л.С., Утемисов А. Исторический фольклор северовосточных каракалпаков. Сообщение второе. Вестник Каракалпакского филиала АН Узбек. ССР, №4, 1963.
 68. Толстов С.П. Города огузов. Историко-этнографические этюды. 1947.
 69. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М., -Л., Сов.этнография. 1948. №4.
 70. Толстов С.П. Огузы, печенег, Море Давкара. М., -Л., 1950.
 71. Толстов С.П. Приаральские скифы и Хорезм. М., 1960.
 72. Толстова Л.С. Каракалпаки за пределами Хорезмского оазиса. В XIX – начале XX в. Нукус-Ташкент, “Каракалпакгиз”, 1963.
 73. Толстова Л.С. Каракалпаки Ферганской долины. Историко-этнографический очерк. Нукус, 1959.
 74. Толстова Л.С. Из истории Ферганских каракалпаков. Нукус, 1957.
 75. Хошниязов Ж. Историко-фольклорная характеристика каракалпакской версии Алпамыс. Автореф.канд. дисс.Ташкент, 1978.

XVII. QARAQALPAQ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞI

Qaraqalpaq bədii ədəbiyyatının mahiyyətini, mənşəyini, spesifikasiyasını ədəbi prosesinin qanunauyğunluqlarını, ictimai funksiyasını, estetik keyfiyyət və xüsusiyyətlərini öyrənən bu elm sahəsinin yaranması heç də öz kökləri etibarlı ilə uzaq keçmişə gedib dirənmir. Buna görə də onun sistemli təşəkkülünün XX əsrin 40-cı illərindən başladığını söyləmək daha məqsədə uyğundur. Qaraqalpaq ədəbiyyatı əsrlər boyu şifahi şəkildə inkişaf etdiyindən, xalqın həyatı son dərəcə məhrumiyətlər içində keçdiyindən əslində ədəbiyyatın nəzəri-estetik əhəmiyyətini təhlil etmək də diqqət mərkəzinə çəkilməmiş, ondan kənar qalmışdır. Uzun zaman kəsiyində burada nə ədəbiyyat tarixi, nə ədəbiyyatın nəzəri məsələləri - ədəbiyyatın xüsusi forma olaraq insanın mənəvi və bədii fəaliyyətinin özünəməxsusluğunun öyrənilməsində rolu, bədii mətnin bütün struktur elementlərinin nəzərdən keçirilməsi (poetika məsələləri), ədəbi prosesi və yaradıcı metodu ortaya çıxaran faktorlar, ədəbi tənqid - bu və ya digər ədəbi əsərlərin keyfiyyətlərinin müəyyənəşdirilməsi, onların çağdaş ictimai - ədəbi prosesdə estetik mahiyyətini və rolunu müəyyənəşdirən məsələlər alim və tədqiqatçıların əsərlərinin təhlil predmeti kimi çıxış etməmişdir.

Qaraqalpaq ədəbiyyatı tarixində elə müəlliflər olmuşdur ki, onların yaradıcılığı bir istiqamət, bir sahə daxilində yox, bir neçə janrlarda gücünü sınaqaraq özünü göstərmək imkanı vermişdir. Onlardan birincisi son dərəcə az ömür sürmüş Abdurəhman Öteпов (1905-1934) olmuşdur. O, qaraqalpaq mədəniyyəti tarixinə yazıçı, nəzəriyyəçi, milli teatrın banisi, istedadlı rejissor, aktyor və bəstəkar kimi daxil olmuşdur. Bir sıra hallarda onu teatr tarixçisi kimi də nəzərdən keçirmişlər.

29 illik ömrü ərzində o, onaltı iri həcmli, əsərlər, qırxdan artıq insinirovkalar (kiçik həcmli əsərlər) yazmış, milli folklorun ən yaxşı ənənələrinə söykənməklə, əsərlərində istifadə etdiyi ənənəvi bədii vasitələri dövrün mühüm problemlərini, həyat hadisələrini səhnə hərəkətlərində bacarıqla təcəssüm etdirmiş, qəhrəmanlıq elementlərini lirik, komik və satirik məqamlarla, ustalıqla birləşdirmişdir. Bu baxımdan onun baxışlarını qaraqalpaq estetik fikrinin - ədəbiyyatşünaslığının əsası kimi də nəzərdən keçirmək olar.

Qaraqalpaq ədəbiyyatşünaslığının banilərindən biri Nazim Davkarayevdir. Belə ki, o, 1946-cı ildə «XIX əsr qaraqalpaq ədəbiyyatı» mövzusunda əvvəl namizədlik, 1951-ci ildə «Qaraqalpaq ədəbiyyatı tarixinin oçerkləri» mövzusunda doktorluq dissertasiyalarını müdafiə etmiş, Qaraqalpaqstanda bu sahədə yetişmiş ilk elmlər doktoru olmaqla ədəbiyyatın müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş 60-dan artıq məqalələr müəllifi kimi tanınmışdır.

Qaraqalpaq ədəbiyyatşünaslığı sovet dövründə yaranmışdır. 30-40-cı illərdə ixtisaslaşmış ədəbi tənqidçilər olmadığından bu funksiyaları yazıçılar, şairlər və dramaturqlar yerinə yetirirdilər və bu müstəvidə məhz N.Davkarayev daha tez-tez görünürdü. O, ilk dəfə olaraq Berdağ şairin yaradıcılığını təhlillərə cəlb etməklə, bu böyük şairin əsərlərinin sosial xarakterini və mahiyyətini, xəlqi və özünəməxsus cəhətlərini açmağa müvəffəq olmuşdur. Nazim Davkarayevin ikinci fundamental əsəri «İnqilabaqədərki qaraqalpaq ədəbiyyatının tarixi oçerkləri» adlanır. Bu əsərdə müəllif qaraqalpaq ədəbiyyatını onun folklor, epos dövründən sovet dövrünə qədər təhlil edərək nəzərdən keçirir. Əsərin ilk iki bölümü onun doktorluq dissertasiyasındandır (Müəllif öz əsərində XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindəki vəziyyətini tam şəkildə sistemləşdirməyə imkan tapmamışdır. O, 1953-cü ildə dünyasını dəyişmişdir). Onun həmkarları və yetişdirmələri

əsəri yalnız olduğu şəkildə çap etdirmişlər. N.Davkarayevin bu monoqrafiyasında qaraqalpaq folkloru və ədəbiyyatının inkişaf tarixi XX əsrin əvvəllərində yazıb-yaratmış şairlərin əsərlərini çevrələməklə sistemləşdirilmişdir. N.Davkarayev burada zəngin qaraqalpaq folklorunun ilk toplayıcı və ifaçılarının - xalq jırau və baksılarının məktəb və ustalığını nəzərdən keçirməklə, onların fərqli xüsusiyyətlərinə nəzər salmış, geniş mövzu və janr özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirmişdir. Qaraqalpaq dastanlarının ideya məzmununu ortaya çıxararkən «Alpamış», «Koblan» və s. kimi epik əsərləri özbək, qazax və s. xalqlarınkı ilə müqayisə etmiş, «Qırx qız» dastanı haqqında mülahizələr yürütmüş, onun süjet özünəxaslığı, məzmun, üslub, poetik dil, bədii təsvir vasitələri, qəhrəmanların xarakterini və b.təhlil mərkəzinə çəkmişdir. Tədqiqatçı digər məqamlarla yanaşı bu dastandakı demokratizm, humanizm, vətənpərvərlik ideyalarının tərənnümünü izləmiş, süjetdəki real hadisələrə nəzər salmış, ictimai motivlərdəki asılılığı açmış, əsərdə istifadə edilmiş poetik priyomların rəngarəngliyindən və genişliyindən, bədii obrazların bütövlüyündən, poetik dilin zənginliyindən danışmışdır və s.

Bütün söylədiklərimiz N.Davkarayevin qaraqalpaq ədəbiyyatşünaslığında tutduğu yeri yaxşı müəyyənləşdirməkdədir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, onun bu sahədəki fəaliyyətində çatışmazlıqlar olmamışdır. Bu əsasən onun qaraqalpaq folklorunun və ədəbiyyatının bəzi nümunələrinin birtərəfli dəyərləndirilməsində özünü büruzə verir, təhlillər bir sıra hallarda səthi aparılır. Buna baxmayaraq, onun bu müstəvidəki yaradıcılığı qaraqalpaq ədəbiyyatşünaslıq elminin tarixi inkişafında mühüm rol oynamışdır. N.Davkarayev heç də milli ədəbiyyatşünaslığın problemlərinin öyrənilməsi ilə bağlı tədqiqat və təhlillər aparmamışdır. Onun digər ədəbiyyatların bir sıra məsələləri

ilə, xüsusən Orta Asiya və qazax ədəbiyyatları ilə qaraqalpaq ədəbiyyatının əlaqələrini çevrələyən ədəbi-tənqidi məqalələri də öz aktuallığını saxlamış və zamanın tələblərinə uyğun istiqamətdə qələmə alınmışdır.

Qaraqalpaq ədəbiyyatşünaslığının inkişafında akad. M.Nurmühəmmədovun da xidmətləri olduqca çoxşaxəlidir. Hələ XX əsrin 50-ci illərində onun Daşkənddə nəşr etdirdiyi «Qaraqalpaq sovet ədəbiyyatı tarixinin müxtəsər öçerki» kitabı milli ədəbiyyatın bu dövrdə ortaya çıxmış xüsusiyyətlərini diqqət mərkəzinə çatdırmaqla əhəmiyyətli bir mənbə rolunu oynamışdır.

Yaradıcılığı bu dövrə təsadüf edən qaraqalpaq alimlərinin əksəriyyəti elmin sırf bir sahəsində çalışmış, onun bir sıra aspektlərində əsaslı araşdırmalar aparırdılar. Bunların sırasında N.Davkarayev, J.Dosumov, M.Nurmühəmmədov, S.Kamalov, K.Aimbetov, S.Tolstov, L.Tolstova, T.Jdanko, K.Maksetov və başqalarının adlarını çəkə bilərik. Çoxcəhətli yaradıcı elmi fəaliyyətlə məşğul olan M.Nurmühəmmədov onların sırasında daha çox fərqlənirdi. O, nəinki sırf ədəbiyyat məsələləri, həm də tarix, etnoqrafiya, epos və s. sahələrlə bağlı sanballı əsərlər nəşr etdirməklə diqqət çəkir, bu müstəvidə işıq üzü görən əsərlərin elmi redaktoru, rəyçisi və s. kimi çoxşaxəli işlər həyata keçirirdi. Tədqiqatçının hansı məsələləri diqqət mərkəzinə çəkməsindən asılı olmayaraq, onun ədəbiyyat və sənət haqqında mülahizələri daha çox sanballılığı və dərinliyi ilə nəzərə çarpırdı. Bu baxımdan onun 60-cı illərdə əvvəl "Amudərya", sonra Özbəkistanda nəşr olunan ictimai elmlər jurnalında dərc etdirdiyi «Qaraqalpaq yazılı ədəbiyyatının təşəkkülü» mövzusunda məqaləsi maraqla qarşılanmışdı.

M.Nurmühəmmədovun redaktəsi altında 1976-cı ildə Daşkənddə nəşr olunmuş "Qaraqalpaq sovet ədəbiyyatında poema janrının inkişafı" mövzusunda araya-ərsəyə gəlmiş

monoqrafik araşdırmada bu janrın inkişafına və formalaşmasına nəzər salınmış sovet dövründə yazıb-yaratmış şairlərin əsərlərində folklor və müasir realist ənənələrin ortaya çıxması ilə bağlı diskussiyalar aparılmış, 30-40-cı illər qaraqalpaq poemasında müsbət qəhrəman obrazı diqqət mərkəzinə çəkilmiş, həmin dövrlərə qədər nəşr olunmuş qaraqalpaq poemasının xüsusiyyətləri sistemli araşdırılmışdır. Eyni zamanda Jolmirzə Aymirzəyev, İbrahim Yusupov və başqa müəlliflərin bu janrda yazdıqları nümunələr təhlil predmetinə çevrilmişdir. Müasir qaraqalpaq balladasının keyfiyyətləri, uşaqlar haqqında yazılmış poemaların ortaya çıxmasını şərtləndirən amillər, onların mövzu palitrası və s. kimi məsələlər S.Məcədovun, J.Aymirzəyevin, İ.Fazilovun, X.Əhmədovun, S.Qurbanniyazovun, D.Nazbergenovun, Q.Seyidnəzərovun, K. Cumaniyazovun əsərləri müxtəlif rakurslardan araşdırılmışdır. Bu monoqrafik əsərin digər bir mühüm cəhəti ondan ibarətdir ki, burada XX əsrdə qaraqalpaq sənətkarları tərəfindən qələmə alınmış dastan-poemaların janr xüsusiyyətlərinə də nəzər salınmışdır. A.Dabilovun «Bahadır», S.Nurumbetovun «Bəxtiyar» və «Dənizdə», «Nəvai» və «Berdağ» kimi dastan - poemalarının mühüm cəhətləri, onlarda əksini tapmış vətəndaşlıq kredosu, vətənpərvərlik baxışları, bədii ifadəlilik, lakoniklik, lirik-epik poeziyanın özünəməxsusluğu, strukturu və kompozisiyası detalları ilə araşdırılmışdır və s.

M.Nurmühəmmədovun 1977-ci ildə Daşkənddə nəşr etdirdiyi «Qaraqalpaq poeziyası» kitabında klassik qaraqalpaq şairlərinin yaradıcılığından başlamış (Jien Jırau, Günxoca, Hacınıyaz, Berdağ), X.Əhmədov, İ.Fazilov, A.Begimov, D.Nazbergenov, A.Dabilov, S. Nurumbetov, J.Aymirzəyev, T.Jumamuradov, İ.Yusupov, N.Japakov, X. Turımbetov, B.İsmayılov, T.Seyidcanov, Q.Seyidnəzərov, B.Kaipnəzərov, J.Dilmuradov, İ.Qurbanbəyov, T.Matmuradov və başqala-

rının poetik yaradıcılığının başlıca mövzuları, ideyası, estetik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmişdir.

M.Nurmühəmmədov qaraqalpaq ədəbiyyatında böyük və intensiv fəaliyyətlə məşğul olan ədəbiyyatşünaslardandır. Bu baxımdan onun qaraqalpaq ədəbiyyatının sovet dövrünü əhatə edən Ayapbergen Musayev yaradıcılığının müxtəlif tərəflərini çevrələyən «Ayapbergen Musa ulı – qaraqalpaq sovet ədəbiyyatının banisi kimi» monoqrafiyası şairin bütün yaradıcılıq yolunu işıqlandırmaq nöqtəyi-nəzərdən kifayət qədər əhəmiyyətlidir. Bununla belə bu əsərin araya-ərsəyə gəlməsinə hələ M.Nurmühəmmədovun Q.Yesemuradovla birlikdə Ayapbergen Musayevin Nökisdə qaraqalpaq dilində nəşr olunmuş seçilmiş şeirlərinə yazdıqları «Xalq şairi – Ayapbergen Musayev» məqaləsi, yenə də onların «Sovet Qaraqalpaqstanı» qəzetində nəşr etdirdikləri «Xalq şairi», yenə də onların «Ayapbergen Musayev» məqalələri ilə yanaşı, M.Nurmühəmmədovun Ayapbergen Musayevin həyat və yaradıcılığına həsr edib «Amudərya» jurnalında çap etdirdiyi məqalələri və s. əsərlərdə A.Musayev yaradıcılığının özünəməxsus xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. A.Musayev yaradıcılığının bir sıra məsələləri digər sənətkarların və tənqidçilərin də diqqətini cəlb etmişdir. Məsələn, Novruz Japakov «Ayapbergen Musayevin yaradıcılığı» (Nökis, 1964), K.Bəyniyazov «Ayapbergen Musayevin poetik üslub xüsusiyyətləri» («Жас Ленинши», 11 fevral, 1972) və Ayapbergenin «Başlayır» şeiri haqqında» dərc etdirdiyi məqalə və s. materialların dərinəndən araşdırılması bu qaraqalpaq şairinin əsərlərinin bədii-estetik xüsusiyyətlərinin dərinəndən öyrənilməsində mühüm rol oynamışdır. İstedadlı ədəbiyyatşünaslar A.Musayev yaradıcılığını təhlil edərkən ilk növbədə onun əsərlərinin tematik baxımdan rəngarəng olduğunu, bu və ya digər obrazların yapılmasında bir sıra ənənəvi epitetlərdən, müqayisələrdən və bədii vasitələrdən

istifadə etdiyini, yüksək bədiilik nümunələri yaratdığını, dil obrazlılığını, üslub incəliyini dərinlən araşdırmışlar. Nəzəriyyəçilər eyni zamanda böyük şairin folklor möhüründən istifadə və kitab dilindən imtina etməklə onun poetik düşüncəsində ənənəvi simvolika və obrazlarda istifadə olunan metaforikliyin oxucuya emosional təsirindən danışmağı da unutmamışlar.

Ayapbergenin poetik inkişaf manerasına onun öz dövrünün qabaqcıl sənətkarları Molla İskəndər, Gülmurad - şair, Seyfülqabit Məcidov, Həsən Begimov, Abdurəhman Öteпов, Xocaəhməd Əhmədov, Sıdık Topkan ulı, Kallı Aimbetov, özbək şairi Həmzə Həkimzadə Niyazi ilə yaratdığı mənəvi mübadilə əlaqələrinin təsiri olmuşdur. M.Nurmühəmmədov eyni zamanda onun yaradıcılığının Sıdık Topkan ulı, Abdurəhman Öteпов, Xocaəhməd Əhmədov, Həsən Begimov, Sadıq Nurumbetov və digərlərinin yaradıcılığına emosional və yaradıcı təsir məsələlərini də vurğulamışdır.

M.Nurmühəmmədov sonrakı illərdə də qaraqalpaq ədəbiyyatşünaslığında böyük əzmlə işləmişdir. Bu zəhmətin bariz nümunəsi kimi böyük alimin 1980-ci ildə Daşkənddə rus dilində nəşr olunmuş «Qaraqalpaq sovet ədəbiyyatı tarixi» kitabının hazırlanmasında yaxında iştirak etməsini göstərmək olar. Bu kifayət qədər sanballı kitabda qaraqalpaq sovet ədəbiyyatının yaranıb təşəkkül tapdığı dövrdən (1917-1930), tək 70-ci illərin sonlarına qədər qaraqalpaq ədəbiyyatının (poeziya, nəsr, dramaturgiya və s. janrlarda) keçdiyi ümumi yaradıcılıq yoluna nəzər salınır, hər bir janrın inkişaf mərhələləri, xüsusiyyətləri, ədəbi əsərlərin müxtəər salnaməsi izlənilir, onların təhlilləri aparılır, ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılığının özəl cəhətlərinə diqqət yetirilir, 1917-1970-ci illər qaraqalpaq ədəbiyyatının mükəmməl mənzərəsi göz önünə gətirilir. Belə monumental ədəbiyyat mənzərəsini əks etdirən kitabın səriştəli müəllif kollektivinin

köməyi sayəsində araya-ərsəyə gəlməsində M.Nurmühəmmədovla yanaşı, qaraqalpaq ədəbiyyatşünasları A.Nəsrullayev, T.Mambetniyazov, K.Xudaybergenov, N. Japakov, S.Allahyarov, S.Niyətullayev, K.Bəyniyazov, S.Bahadırova, P.Ulyaşov və başqaları iştirak etməklə A.Musayev, S.Məcidov, X.Əhmədov, J.Aymirzəyev, M.Daribayev, A.Dabılov, N.Davkarayev, A.Şahmuradov, S.Xocaniyazov, H.Begimov, T.Jumamuradov, İ.Yusupov, T.Kaipbergenov, Y.Leontiçev yaradıcılığı haqqında ümumi mənzərə ortaya qoyulmuşdur.

Qaraqalpaq ədəbiyyatşünaslığının inkişafında böyük ictimai-siyasi xadim, Qaraqalpaq Yazıçılar İttifaqı təşkilat bürosunun sədri, Turtkul Müəllimlər İnstitutunun müəllimi, məktəblər üçün xeyli metodik göstəriş və vəsaitlər hazırlamış redaktor və tərçüməçi, yazıçı və tənqidçi kimi fəaliyyət göstərmiş Həsən Begimovun xidmətləri əhəmiyyətlidir. O, hələ 1941-ci ildə A.Şahmuradovla birlikdə «Berdağ qaraqalpaq ədəbiyyatının klassiki» adlı mövzunu təhlil edərək ortaya qoymuşdur. Qaraqalpaq ədəbiyyatı məsələləri 1956-cı ildə Nökisdə «Qaraqalpaq ədəbiyyatı və incəsənəti» məcmuəsində də nəzərdən keçirilmişdir.

Qaraqalpaq ədəbiyyatında nəsr janrının inkişafını izləyən, onun nəzəri-estetik çalarlarını ortaya qoyan mühüm əsərlərdən biri M.Nurmühəmmədovun 1968-ci ildə nəşr etdirdiyi «Qaraqalpaq sovet nəsr» monoqrafiyasıdır. Bu əsərdə müəllif qaraqalpaq nasirlərinin xeyli sayda nümunələrini bütün detalları ilə araşdırmaqla təhlillərə cəlb edir. Sovet dövründə yaranmış qaraqalpaq nəsrinin bədiestetik tutumunu istifadə etdiyi təhlillərin köməyi ilə açıb göstərməyə müvəffəq olur.

M.Nurmühəmmədovun nəzəri yaradıcılığında rus-qaraqalpaq mədəni əlaqələrinin tarixini əks etdirən monoqrafiya da yetərincə dəyərli mənbə hesab edilməlidir. M.Nurmühəmmədovun 1970-ci ildə Daşkənddə rus dilində nəşr

etdirdiyi «Orta Asiya və Qazaxstandakı türkdilli yarımköçəri və köçəri xalqlarda yazılı ədəbiyyatın yaranması “Qaraqalpaq xalqının ulu şairi Berdağ” kitabında ortaya qoyulmuş nəzəri-estetik müddəalar yetərincə elmi-praktik düşüncə tərzinin zənginliyi və dərinliyi ilə bağlı təsəvvürlər yaradır.

Qaraqalpaq ədəbiyyatşünaslığının uğurlarından danışdıqda A.Paxraddinovun xalq şairlərinin yaradıcılığının araya-ərsəyə gəlməsi tarixini əks etdirən “Xalq şairlərinin yaradıcılığının ortaya çıxması tarixindən” Berdağın dastan janrında qələmə aldığı əsərlərinin təhlilinə həsr olunmuş monoqrafiyası, yenə də onun «Бердак шайыр творчествосынын жыйналыб, басыр шыгатылыб хэм узерляниб тарийхнан», Ү.Пакхaddinovun «Müasir dövr qaraqalpaq nəsrində satira», yenə onun «İnsan. Сәмиyyət. Satira» və “Qaraqalpaq satirası”, A.Paxraddinovun “XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri qaraqalpaq ədəbiyyatı tarixi” və s. kimi mənbələr qaraqalpaq ədəbiyyatşünaslığının bir sıra köklü problemlərini araşdırmaq baxımından maraqlı əsərlərdir.

Qaraqalpaq ədəbiyyatşünaslığının inkişafında K.Mambetovun “Qaraqalpaq ədəbiyyatının təşəkkül mənbələri və formalaşması (XI-XVIII əsrlər)” mövzulu doktorluq dissertasiyasını da qeyd etməyə ehtiyac vardır. Müəllif burada qaraqalpaq ədəbiyyatının təşəkkülünə və formalaşmasına nəzər salaraq onun əsas istiqamətlərini düzgün metodoloji rəqursdan araşdırmaya cəlb edə bilmişdir. Yenə də bu müəllifin 90-cı illərin əvvəllərində nəşr etdirdiyi «Erkən dövrlərdəki qaraqalpaq ədəbiyyatı» monoqrafiyasında qədim dövrlər ədəbiyyatının inkişaf özünəməxsusluğuna nəzər salınır. Bu əsərdə Qədim zamanlardan 1917-ci ilə qədər qaraqalpaq ədəbiyyatı tarixinin əsas mərhələləri, janrları və nümayəndələrinin yaradıcılığı təhlil obyektini kimi çıxış edir.

Qaraqalpaq ədəbiyyatşünaslığında təhlil obyektini kimi

Hacıniyaz, Günxoca, Berdağ və digər şairlərin yaradıcılığı daha tez-tez diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Bu baxımdan M.Nurmühəmmədovun «Бердак – каракалпак халкынын улы шайыры», A.Paxraddinovun «Бердак шайырдын дестанлык шыгармалары», yenə də onun “Berdağ şairin anlatmalarının seçilməsi, nəşri və incələnməsi tarixi», «Бердак шайыр творчествосынын жыйналыб, басыр шыгатылыб хэм узерляниб тарихийнан»), Ankarada işıq üzü görmüş «Karakalpak xalk ozanı Berdak» (1997), yenə də A.Paxraddinovun nəşr etdirdiyi «Халык шайырларынын машырлыктын келиб шыгыб тарихийнан», M.Пемурadovun «Бердактын шыгармаларындагы тарийхий диреклер», «Berdak», «Бердак. Шыгармалары», A.Murtazayevin «Классикамыздын бийик шыны. Бердак. Тангламалы шыгармалары və başqa əsərlərdə Berdağ yaradıcılığının başlıca istiqamətləri öz əksini tapmışdır. Qaraqalpaq ədəbiyyatşünaslığının Hacıniyaz yaradıcılığına da diqqəti az olmamışdır. Bu baxımdan «Әжинияз. Тангламалы шыгармалары», «Әжинияз», İ. Yusupovun «Дала Орфейи. Әжинияз», В. Kalimbetovun «Hacıniyazın lirikası. Poetik yaradıcılıq aspektləri», K.Mambetovun «Ажинияз», В. Кәлиметовun «Әжинияздын лирикасы», В. İsmayılovun «Каракалпак классик поэзиясынын оғада көрнякли уәкили Кунхожа və s. əsərlərdə XIX əsrdə yazıb yaratmış qaraqalpaq sənətkarlarının yaradıcılığının başlıca xüsusiyyətlərinə nəzər salınmış, onların milli-estetik fikrin inkişafında rolu incələnməmişdir.

Qaraqalpaq ədəbiyyatşünaslığının inkişafında J.Narımbetovun xidmətləri də danılmazdır. Onun 1974-cü ildə Özbəkistan Elmlər Akademiyası N.Davkarayev adına Qaraqalpaq filialı Tarix, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun xətti ilə nəşr etdirdiyi «Qaraqalpaq romanı (Təşəkkülü və inkişafı)» adlı monoqrafiyasında milli ədəbiyyatda roman janrının

mənbələrinə, onun formalaşmasına, 60-70-ci illərdə mövcud olmuş qaraqalpaq romanının vəziyyətinə nəzər salınır, əsaslı mülahizələr irəli sürülür. J.Narımbetov haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, qaraqalpaq nəsrinə, o cümlədən qaraqalpaq romanı rus və digər qardaş xalqların mütərəqqi mədəni-estetik təcrübəsinin təsiri altında yaranmışdır. Tədqiqatçıya görə qaraqalpaq romanı sovet dövründə yaranmış milli nəsrin daxilində boy atmış və bu, elə bir proses olmuşdur ki, həm də qaraqalpaq nəsrinin tarixi ilə, xüsusən 30-cu illərin geniş planlı hekayə və oçerklərinin bazasında yaranaraq müəyyən səviyyəyə çatmışdır. Çünki qaraqalpaq nəsrinin daxilində gedən fasiləsiz formalaşan və dərinləşən romanın əsas janrı xüsusiyyətləri, bədii prinsipləri, roman tendensiyası həmin dövrlərdə bunun üçün münbit şərait yaratmışdır.

50-60-cı illərdə bədii sənətin daxilində gedən dərinləşmələr nəticəsində J.Aymirzəyevin «Amudərya sahilində» və «Yetimin qəlbi», A.Begimovun «Balıqçı qızı», U.Aycanovun «Aralın ağuşunda», A.Bekimbetovun «Acı taleyin fətləri» və «Mübarizə», T.Kaipbergenovun «Sağ ol, müəllim», «Sonuncu hücum», «Qaraqalpaq qızı», «Mamanbiy əfsanəsi», K.Sultanovun «Ağdərya» və «Hacıniyaz», Y.Leontiçevin «İnsanlara xoşbəxtlik bəxş et», S.Saliyevin «Karvanlar uzaqları arayır», Ş.Seyidovun «Çoxlu durnalar köçdü», S.Arıslanovun «Konqrad» və s. kimi romanları nəinki Qaraqalpaqstan, həm də digər respublikaların oxucularına çatdırıldı.

J.Narımbetov qaraqalpaq romanının xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirərkən onun mətninə nəغمə, nağıl, əfsanə, atalar sözü və lətifələrin daxil edildiyindən bu nümunələrdə milli koloritin yaradılması, konflikt və xarakterlərin dərinləşməsi, dilin emosionallığı, onun xalq məişətinin və adətinin xüsusiyyətlərinin açılmasına kömək etdiyini, yazıçıların folklor materialından bacarıqla istifadə edə bilməsini vurğulmuş, folklorlardan gələn nəsihət xarakterli ifadələ-

rin müasir romanın bədii prinsiplərinə uyğunlaşdırmaqla verildiyini, folklorun romanların dil-üslub xüsusiyyətlərinə təsir etdiyini, qəhrəmanların nitqinin poetikləşdirilməsini və obrazlılığını təmin etməni, geniş şəkildə aforizm, didaktizm, zərbi məsəllər, nəغمələrdən, müqayisə və epitetlərdən istifadənin bədii dili və təsvir vasitələrini milli rənglərlə zənginləşdirdiyini qeyd etmişdir. Monoqrafiya müəllifi haqlı olaraq söyləmişdir ki, qaraqalpaq ədəbiyyatında roman janrının formalaşmasında milli ədəbiyyatın digər xalqların ədəbiyyatları ilə sıx əməkdaşlığı böyük rol oynamışdır.

Qaraqalpaq ədəbiyyatının digər xalqların ədəbiyyatına marağının artması, həm də Qaraqalpaqstanda tərcümə işinin uğurlu inkişafına şərait yaratmışdı. Bu proses tərcümə işinin intensivləşməsi ilə daha çox diqqət mərkəzinə düşürdü. Burada A.Puşkinin, N.Qoqolun, M.Lermontovun, M.Saltikov-Şedrinin, L.Tolstoyun, A.Çexovun, M.Qorkinin, A.Tolstoyun, N.Ostrovskinin, A.Fadeyevin, M. Şoloxovun, D. Furmanovun, A. Makarenkonun, B.Qorbatovun, V.Katayevin, S.Ayninin, A.Qədirinin, Aybəkin, Ş.Rəşidovun, S.Mukanovun, B.Seytakovun, Ç.Aytmatovun, Y.Fuçikin, E.Heminqueyin, və başqalarının əsərlərinin qaraqalpaq dilinə tərcümələrinin rolu mütləq qeyd edilməlidir.

Tərcümə fəaliyyəti prosesində qaraqalpaq yazıçıları ustalığını kamilləşdirir, öz yaradıcı diapazonunu genişləndirir, gerçəkliyin bədii baxımdan əks olunma priyom və formalarına yiyələnir, bədii dil-üslub xüsusiyyətlərini zənginləşdirirdilər. Məhz tərcümə işi prosesində onların qazandığı təcrübə sonralar daha uğurlu nəsr nümunələrinin yaranmasında prelüd rolunu oynayır. Tərcümə praktikasının yazıçıların orijinal yaradıcılığına təsirini biz T.Kaipbergenovun «Qaraqalpaq qızı» romanından görə bilirik. Bu müddət ərzində o, M.Şoloxovun əsərlərinin tərcüməsi üzərində işləyərkən bu rus yazıçısının yaradıcı manerasından

daha çox istifadə etməyə meyli olmuşdur. Tərcümənin S.Saliyev yaradıcılığında isə xüsusi iz buraxdığını biz onun Ç.Aytmatovun povestlərinin tərcüməsi zamanı əldə etdiyi vərdişlərlə bağlı olduğunu söyləyə bilərik.

Qaraqalpaq nəsrinin inkişafına təsir edən digər mühüm vasitələrdən və amillərdən biri ədəbiyyatlar arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqələr idi ki, burada yazıçılar arasındakı şəxsi, dostluq və yaradıcılıq münasibətləri daha intensiv gedirdi. Əlbəttə, bu kontekstdə yazıçı yığıncaqlarının, yaradıcı diskussiyaların, ədəbiyyat məsələlərinin müzakirələrinin, qurultayların, simpoziumların ədəbi prosesə, nəsr janrlarının bu prosesə təsiri də az deyildi.

Digər ədəbiyyatların qarşılıqlı təsirini azaltmadan qaraqalpaq ədəbiyyatına Orta Asiya və qazax ədəbiyyatlarının daha böyük köməyindən danışılmalıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, özbək, tacik, qazax ədəbiyyatlarında da nəsr yaradıcılığı, o cümlədən romana müraciət qaraqalpaq ədəbiyyatındakından daha əvvəlki dövrlərdən getmişdi. Bu baxımdan hələ 20-30-cu illərdə adlarını çəkdiyimiz ədəbiyyatlarda sanballı roman nümunələri ortaya çıxmışdı. Məsələn, S.Ayninin «Doxunda», «Qullar», A.Qədirinin «Keçmiş günlər», «Mehrab əqrəbi», Aybəkin «Müqəddəs qan», A.Qəhharın «Qoşaçınarın işıqları», S.Mukanovun «Yolunu azmışlar» və «Sehrli bayraq», B. Maylinin «Əzəmət Əzəmətoviç» və b. yanaşı, 30-40-cı illərdə qırğız və türkmən ədəbiyyatlarında da roman janrı inkişaf edirdi. Bu sırada T.Sıdıkbekovun «Gensu», «Temir», «Bizim günlərimizin adamları», A.Kauşutovun «Mehri və Vəfa», «Kopetdağın ətəklərində», B.Kərbabayevin «Qəti addım» kimi romanları nəşr olunduğu dövrdən oxucu rəğbətini qazana bilmişdi.

Sonrakı onilliklərdə qaraqalpaq romanının inkişafını xarakterizə edən başlıca xüsusiyyət onun janr rəngarəngliyi olmuşdur. Bu dövrlərdə gerçəkliyi daha geniş şəkildə

əks etdirmək, mövzu bütövlüyünü yaratmaq qaraqalpaq yazıçılarının daha çox meyl etdiyi istiqamət idi. Onlar romanı daha çox tarixi-sosial və sosial-məişət, lirik-psixoloji və s. müstəvidə inkişaf etdirməyə səy göstərirdilər. Romanın janr baxımından zənginləşməsi heç də onun kəmiyyət göstəricisi deyildi. Burada, bir tərəfdən, nəsrin bədii səviyyəsi kamilləşir, digər tərəfdən, realizm xüsusiyyətləri dərinləşirdi.

Qaraqalpaq ədəbiyyatşünaslığının inkişafında K.Jərimbətovun da xidmətlərindən danışmaq lazımdır. Bu baxımdan onun erkən dövrlərdə mövcud olmuş qaraqalpaq lirikasının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi əhəmiyyətlidir. Bundan başqa yenə də bu müəllifin XIX əsr qaraqalpaq lirikasının janr əlvanlığına nəzər saldığı əsərdə erkən dövrlərdən milli poeziyanın özünəməxsus keyfiyyətlərinə daha da dərinləşdirilmiş müstəvidə münasibət sərgilənir. K.Jərimbətov türkmən-qaraqalpaq ədəbi əlaqələrinin bəzi məsələlərini çevrələyən məqaləsində bəzi qaraqalpaq və türkmən şairləri arasındakı münasibətlər həm də fərdi kontaktlar müstəvisində nəzərdən keçirilmişdir.

K.Jərimbətov XIX əsr qaraqalpaq ədəbiyyatının bir sıra məsələlərinə daha dərinləndirən nəzər salmışdır. Dörd ayrı-ayrı fəsillərdən ibarət bu yetərincə sanballı nəzəri-praktik səpkili əsərdə bir sıra əsaslı problemlərin həllinə səy göstərilir. «Giriş» hissəsində müəllif öz məram və məqsədini bəyan etdikdən sonra, qaraqalpaq lirikasının milli görkəminə, onun nəzəri xüsusiyyətlərinə, qədim dövr qaraqalpaq jiraularının lirikasının özünəməxsus cəhətlərinə, XIX əsr qaraqalpaq lirikasının milli keyfiyyətlərinə, xalqın tarixi, sosial, siyasi, iqtisadi, mədəni və ədəbi həyat tərzinin burada necə əks olunmasına, XIX əsrdə Xarəzm regionunda yaranmış ədəbi ortaqlıq (müştərəklik) və qaraqalpaq lirikasına, onun folklorla əlaqələrinə, qəhrəmanlıq dastanları ilə lirik nümunələr arasındakı yaxınlığa, lirik-epik (aşıq) dastanlarla XIX əsr

qaraqalpaq lirikası arasındaki bağılığa nəzər salıb təhlillər aparmışdır.

Monoqrafiyanın üçüncü fəslə daha fundamental işlənməmişdir. Burada K.Jərimbətov XIX əsr qaraqalpaq lirikasının janr xüsusiyyətlərini təhlil etməklə, məzmun baxımından daha çox diqqəti cəlb etmiş şeirlərin, publisistik nümunələrin qaraqalpaq şairlərinin məhəbbət lirikası, qaraqalpaq beytləri, namələr, nəzirə şeirləri, satira və yumorla zəngin şeirlərin nəzəri-estetik xüsusiyyətləri, didaktik və nəsihət xarakterli əsərləri diqqət mərkəzinə çəkmiş, fundamental təhlillər aparmışdır. K.Jərimbətovun adını çəkdiyimiz monoqrafiyasında nəzəri məsələlər, yəni daha çox poetika, qəzəl janrının özünəməxsusluğu, qaraqalpaq poeziyasında mürəbbelər, dördlülər, müxəmməslər və lirik poemaların milli xüsusiyyətləri, onların şərq və türk poeziyası ilə oxşar və fərqli cəhətləri tədqiqat obyektinə kimi dərinlən araşdırılmışdır və i.a. və s.

Bütün söylədiklərimiz göstərir ki, qaraqalpaq ədəbiyyatşünaslığı bu günün özündə qaraqalpaq ədəbiyyatının özü kimi inkişaf edib formalaşmaqla yoluna davam etdirməkdədir.

Ədəbiyyat Qaraqalpaq dilində

1. Абилов М. Каракалпакстандагы казак акын-жыраулары поэзия сындагы диний-агартыушылык агын (XIX гасырдын еккинши жартысы мен XX гасырдын басы). Nam.diss. Алматы, 2001.
2. Ажинияз. Тангламалы шыгармалары. Нөкис, «Каракалпакстан баспасы», 1973.
3. Айымбетов К. Халык даналыгы. Нөкис, «Каракалпакстан», 1988.
4. Атеш. Тангламалы шыгарламалары. Нөкис, «Каракалпакстан», 1978.

5. Атеш шайыр. Нөкис, «Каракалпакстан», 1978.
6. Әжинияз. Нөкис, 1975.
7. Бегимов А., Шамуратов А. Бердак каракалпак едебиятынын классиги. Бердак. Толык Жыйнак. Турткуль, 1941.
8. Berdak. Sejire (Şecere). Nökis, Karakalpakstan, 1993.
9. Бердак. Шыгармалары. Нөкис, 1950.
10. Бердак. Тангламалы шыгармалары. Нөкис, 1956.
11. Бердак. Тангламалы шыгармаларынын жийнагы. Нөкис, 1977.
12. Бердак. Нөкис, 1987.
13. Давкараев Н. Революцияга шекемги каракалпак эдебияты тарийхынын очерклери. Нөкис, 1961.
14. Жəримбəтов К. XIX əсир каракалпак лирикасынын жанрлык кесийетлери хэм рауажланы тарийхы. Нөкис, «Билим», 2004.
15. Жəримбəтов К. Уссатларын оутлары. Туркмен – гарагалпак адабий хызматдашлыгындан нуга. Ашгабат, «Тарагум», 1998, №6.
16. Жəримбəтов К. Ерте дəйирдяги каракалпак лирикасы. «Амударья», 1998.
17. Жийен Жырау. Поскан ел. Нөкис, «Каракалпакстан», 1981.
18. Исмаилов Б. Каракалпак классик поэзиясынын огада көрнекли уэкили Кунхоса. Косыклар. Нөкис, ККМБ, 1960.
19. Karakalpak ədəbiyyatı. Hazırl. Pirmat Germuhammidulı – Tahir Kahhar. Aktaran. Vedat C.Uyğur. Türk. Dis. TürkEdebiyat. Antolojisi. Ankara. Kültür Bakanlığı Yayımı, 2003.
20. Каракалпак едебияты хэм искусствосы. Нөкис, 1956, №3.
21. Karakalpak halık ozanı Berdak. Hazırl. İ.Ü.Nasreddinoğlu. Ankara, Ocak yayınları, 1997.
22. Кəлимбəтов Б. Әжинияздын лирикасы. Нөкис, «Каракалпакстан», 1981.
23. Кожыкбаев Я. Тарийхий косыклар. Нөкис, «Каракалпакстан», 1980.
24. Курбабаев И. Каракалпак балалар едебиуаты тари-

- хийнин очерки. Нөкис, “Каракалпакстан баспасы», 1974
25. Мамбетов К. Ерте дәуирдеги каракалпак әдебияты. Нөкис, «Билим», 1992.
26. Мәмбетов К. Әжинияз. Нөкис, 1994.
27. Мамбетов К. Айемки каракалпак едебияты. Нөкис, 1976;
28. Мактымкулы. Нөкис, «Каракалпакстан», 1984.
29. Муртазаев А. Классикамыздын бийик шыны. Бердак. Танламалы шыгармалары, Нөкис, 1987.
30. Муратбаев К. Каракалпак поэзиясынын косык курылысы. Нөкис, «Каракалпакстан», 1977.
31. Нурмухамедов М. Бердак-каракалпак халкынын улы шайыры. Нөкис, «Каракалпакстан баспасы», 1979.
32. Нурмухамедов М., Есемуратов Г. Халык шайыры – Аяпберген Муса улы. Аяпберген Муса улы. Танламалы шыгармалары. Нөкис, 1956.
33. Нурмухамедов М., Есемуратов Г. Халык шайыры. «Совет Каракалпакстаны», 21 июнь 11957.
34. Нурмухамедов М. Аяпберген Муса улы. Шыгармалары. Нөкис, 1960.
35. Нурмухамедов М. Аяпберген Муса улы. Шыгармалар жинагы. Нөкис, 1980.
36. Пахратдинов Ю. Незирги заман каракалпак прозасындагы сатира. Нөкис, «Каракалпакстан баспасы», 1988.
37. Пахратдинов Ю. Адам. Жемейет. Сатира. Нөкис, «Каракалпакстан баспасы», 1991.
38. Пахратдинов Ю. Каракалпак сатирасы. Нөкис, «Каракалпакстан», 1992.
39. Пахратдинов А. Халыкшайырларыныншайыршылыктын келип шыгыб тарихийнан. Нөкис, «Каракалпакстан баспасы», 1980.
40. Пахратдинов А. Бердак шайырдын дестанлык шыгармалары. Нөкис, «Каракалпакстан», 1987.
41. Пахратдинов А. Бердак шайыр творчествосынын жыйналыб, басыр шыгатылыб хэм узерлениб тарихийнан. Нөкис, «Каракалпакстан», 1990.

42. Пахратдинов А. XIX әсирдин ахыры XX әсирдин башларындагы каракалпак едебийаты тарийхы. Нөкис, 1998.
43. Пахратдинов Ю. Каракалпак сатирасы. Нөкис, «Каракалпакстан», 1992.
44. Пахратдинов Я. Отемуратов Х. XIX әсирдин ахыры XX әсирдин басындагы каракалпак едебиятынын тарийхы. Нөкис, «Билим», 1995.
45. Глеумуратов М. Бердактын шыгармаларындагы тарийхий диреклер. Нөкис, «Каракалпакстан», 1968, №3.
46. Тилеумуратов М. Каракалпак поэзиясы – тарийхий дирек. Нөкис, «Каракалпакстан», 1994.
47. Юсупов И. Дала Орфейи. Караныз: Әжинияз. Нөкис, «Каракалпакстан», 1975.

Rus dilindә

48. Давкараев Н. Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы. Ташкент, 1959.
49. История каракалпакской советской литературы. Под ред. З.С.Кедриной, Г.И.Ломидзе, М.К.Нурмухамедова. Ташкент, «ФАН», 1981.
50. История каракалпакской литературы с древнейших времен до 1917 г. Ташкент, «ФАН», 1994.
51. Калимбетов Б. Лирика Ажинияза. В аспекте поэтического творчества. Ташкент, «ФАН», 1991.
52. Камалов С., Уббениязов Ж.У., Коцанов А.К. Из истории взаимоотношений каракалпаков с другими народами Средней Азии и Казахстана – начало XX вв. Ташкент, 1988.
53. Курамбаев К. Взаимообогащение литератур. Нукус, 1991; Алламбергенова П. Традиции Махтумкулу в каракалпакской литературе. Nam. diss. avtoref. Нукус, 1999.
54. Мамбетов К. Истоки становления и формирование каракалпакской литературы (XV-XVIII вв). Dokt.diss.avtoref. Ташкент, 1984.
55. Нарымбетов Ж. Каракалпакский роман (Становление и развитие). Ташкент, «ФАН», 1974.
56. Нурмухамедов М. Каракалпакская советская проза. Ташкент, 1968.

XVIII. QARAQALPAQ-AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ

57. Нурмухамедов М. Зарождение письменной литературы у полуседлых и кочевых тюркоязычных народов Средней Азии и Казахстана. Ташкент, 1970.

58. Нурмухамедов М. Краткий очерк истории каракалпакской советской литературы. Ташкент, 1954

59. Нурмухамедов М., Есемуратов Г. Аяпберген Мусаев. Труды Комплексного Института АН Узб.ССР. Нукус, 1959

60. Нурмухамедов М. О зарождении каракалпакской письменной литературы. Журн. «Амударья», 1968, №6.

61. Нурмухамедов М. О зарождении каракалпакской письменной литературы. Журн. «Общественные науки в Узбекистане». Ташкент, 1968, №7.

62. Нурмухамедов М. Из истории русско-каракалпакских культурных связей. Ташкент, 1974.

63. Нурмухамедов М. Развитие жанра поэмы в каракалпакской советской литературе. Ташкент, «ФАН», 1976.

64. Нурмухамедов М. Каракалпакская поэзия (Крамкий очерк). Ташкент, «ФАН», 1977.

65. Нурмухамедов М. Аяпберген Муса улы – зачинатель каракалпакской советской литературы. Ташкент, «ФАН», 1980.

66. Пахратдинов Д. Традиции классиков Востока в лирике И. Юсупова. Автореф. канд. дисс., 2001.

67. Пахратдинов Д. Традиции классиков Востока в лирике И. Юсупова (К проблеме литературного взаимодействия и взаимосвязей). Нукус, 2001.

68. Пирназаров А. Мастерство Ажинияза. Нукус, «Каракалпакстан», 1983.

69. Глеумуратов М. Истоки культурных связей каракалпаков с соседними народами. Нукус, 1986.

Qaraqalpaq ədəbiyyatının lap qədim zamanlardan günümüzə qədər mövcud olmuş inkişafını izləmək bizi həm də bu xalqın ədəbiyyatının Azərbaycan ədəbiyyatı ilə olan qarşılıqlı əlaqələrinin hansı səviyyədə olmasını gündəmə gətirir. Hər iki xalqın ayrı-ayrı ədəbiyyat nümayəndələri arasında araya-ərsəyə gələn əlaqə və münasibətlər, həm də ədəbi-mədəni həyatda müəyyən iz buraxmışdır.

Azərbaycan və qaraqalpaq xalqlarının mənəvi mədəniyyətində, bir sıra şifahi nümunələrində olan oxşarlıq və yaxınlıqla bağlı məqamlar kitabda yer almışdır. Onların yaxınlığını Berdağ şair daha dürüst vurğulamaqla «Nəvaiyə meyl saldım, Füzulidən dürlər aldım» formasında qeyd etmişdir. Azərbaycan və qaraqalpaq xalqlarının hər ikisi eyni etnogenetik mənəbdən qidalansa da, onlardan hər birinin öz rəngi, öz naxışı, öz palitrası olduğunu da nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Buna görə də milli mədəniyyətlərin, o cümlədən ədəbiyyatların inkişafı da ayrı-ayrı mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyətləri fonunda öyrənildikdə daha səmərəli ola bilər. Onlar arasındakı əlaqələr nəinki ümumtürk ailəsində yer almış ədəbiyyatlara, həm də daha geniş kontekstdə dünya ədəbi prosesində gedən pozitiv dəyişikliklərə gətirib çıxara bilər.

Milli-xüsusi olan nə varsa, bu, heç də bir xalqı digərindən fərqləndirən şey yox, həm də hər şeydən öncə konkret millətin, onun psixi düşüncəsinə, məişətinə, mədəniyyətinə, adət-ənənələrinə, həyatına müvafiq olanlardır. Milli xüsusi olan inkişaf edən kateqoriya olmaqla digər xalqlardan aldıklarını yaradıcı şəkildə mənimsəmədir. Bu xalqların mədəniyyətinin qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı zənginləşməsinə

xarakterizə edən obyektiv qanunauyğunluqdur.¹ Eyni zamanda bu müstəvidə mülahizələr ortaya qoyduqda milli xarakterli, hər cəhət, xüsusiyyət diqqət mərkəzinə düşür. O isə öz növbəsində donmuş bir şey yox, daim hərəkətdə olan kateqoriya kimi dinamikadadır.

Qaraqalpaq-Azərbaycan ədəbiyyatlarının qarşılıqlı əlaqələrinin, onların qarşılıqlı zənginləşməsi qanunauyğunluqlarının ortaya qoyulması, daxili proseslərin elmi müstəvidə araşdırılması və bu xalqların müxtəlif tarixi dövnlərdə bir-birinin ədəbiyyatından zənginləşməsini şərtləndirən başlıca yolların müəyyənləşdirilməsi, onların qarşılıqlı yaxınlaşmasındakı mühüm faktorların elmi-nəzəri əhəmiyyətinin göstərilməsi müstəqillik dövründə daha böyük aktuallığa malikdir.

Ədəbiyyatlararası əlaqələrin müxtəlif problemlərinin tədqiqində Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı xeyli uğurlar əldə etmişdir. Onun rus, ukrayna, belarus, Pribaltika, Moldova, tatar, özbək, qaqaüz, qazax, qırğız, türkmən, krım-tatar, ingilis, fransız, alman, bolqar, çex, polyak, Balkan, ərəb, fars və digər ədəbiyyatlarla qarşılıqlı əlaqələri nəzərdən keçirilsə də, indiyə qədər ədəbiyyatımızın qaraqalpaq ədəbiyyatı ilə olmuş əlaqə və ünsiyyətləri təhlil predmeti kimi çıxış etməmişdir. Öz növbəsində qaraqalpaq ədəbiyyatı rus, özbək, qazax, türkmən, ukrayna, belarus, moldova və d. ədəbiyyatlarla müxtəlif əlaqələrin qurulmasına yer versə də, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə olan əlaqə və münasibətləri ilə bağlı mülahizələri indiyə qədər pərdə arxasında saxlamışdır.

Azərbaycan və qaraqalpaq xalqları arasında lap uzaq keçmişdən mövcud olan etnogenetik əlaqələrdən yuxarıdakı bölmələrdə bəhs etmişik. Bu xalqlar arasındakı lirik poeziyadakı epik nümunələr «Dədə Qorqud», «Koroğlu» atalar sözü, zərbi məsəllər, tapmacalar və s. kimi örnəklərdəki yaxınlıqları da vurğulamışıq. Eyni zamanda bu gün qaraqalpaq

və Azərbaycan folkloru arasındakı qarşılıqlı münasibət və əlaqələr də diqqət mərkəzinə çəkilməlidir. Çünki son dövnlərdə müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın (kompara-tivistikanın) intensiv inkişafı bu problemin hələ də Azərbaycan kontekstində kifayət qədər işlənilib hazırlanmadığını sübut edir. Buna görə də müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın nəzəri və metodoloji prinsiplərindən istifadə etməklə onun bir sıra müddəaları işlənilib hazırlana və dəqiqləşdirilə bilər.

Ədəbiyyatşünaslıqda ən mühüm metodlardan biri ədəbiyyatın müqayisəli aspektdə tədqiqi məsələsidir. Bu metodun köməyi ilə ədəbi hadisələrin tarixi təhlilini və qaraqalpaq - Azərbaycan xalqları arasında olan qarşılıqlı əlaqə və təsirləri ortaya qoymaq olar. Adı çəkilən hər iki xalqın ədəbiyyatının ayrı-ayrı nümayəndələrinin əsərlərinin, onlar arasında ortaya çıxarılan oxşarlıqların izlənilməsi, bu əsərlərdə olan əlaqələrin, tipoloji ümumiləşdirmələrin ideyasını, problem və mövzusunu, janr və üslubunun xarakterindəki xüsusiyyətləri dərinləndirən öyrənməyə imkan verir.

Folklor qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı münasibətləri ədəbi əlaqələrin tərkib hissəsi olmaqla filoloji elmin müstəqil sahəsi kimi öz səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə seçilir. Qaraqalpaq və Azərbaycan türklərinin epik və lirik nümunələri arasındakı uyğunluqlar siyasi, sosial-iqtisadi şəraitdən daha çox etnogenetik xüsusiyyət və yaxınlıqlarla izah edilməli və gündəmə gətirilməlidir. Qaraqalpaq və Azərbaycan xalqlarının epik əsərlərinin yaxınlığı ümumi və uyğun həyat şəraiti, psixologiyası və dünyagörüşü nəticəsində baş vermişdir.

Qaraqalpaq və Azərbaycan xalqları arasında tarixən yaranmış yaxınlıq, onların genetik birliyi, həm də bu ədəbiyyatların varislik nümunəsində inkişafını stimullaşdırır, onlar arasında səmərəli münasibətlərin yaranması üçün münbit şərait yaratmaqla, həm də bədii sahə və elmi fikirdə qarşılıqlı əlaqələri şərtləndirir. Məhz elə bu problemin

spesifikası və aktuallığı da türk xalqları ədəbiyyatları sahəsində aparılacaq müasir tədqiqatlara öz müsbət təsirini göstərə bilər. Varisliyin mahiyyəti, qarşılıqlı əlaqələr, adları çəkilən ədəbiyyatlarda qarşılıqlı mənəvi-ədəbi mübadilə heç də həmcins hadisələrin üzə çıxarılmasına kömək etmək yox, həm də onlar arasındakı zənginliyin və müxtəlifliyin ortaya çıxarılmasına canatmanı, yaradıcı uğurların birləşdirilməsini, əvvəl yaranmışlarla bərabər yeninin üzə çıxarılmasına köhnə ilə üzvi şəkildə birləşməni özündə əks etdirir² Türk xalqlarının tarixi taleyində, dilində, mədəniyyətində və ədəbiyyatında yer almış yaxınlıq, ümumilik bizim dövrlərdə ictimai həyatda olan sosial, siyasi, ideoloji, mədəni, ədəbi xüsusiyyətlər və s. hamısı qaraqalpaq və Azərbaycan xalqları arasında yaranıb inkişaf edə biləcək qarşılıqlı mübadilə, görüşlər üçün imkanlar yaradır. Belə çoxcəhətli ünsiyyət müxtəlif dəyərlərin mübadiləsi üçün olduqca zəruridir.

Düzdür, Azərbaycan və qaraqalpaq xalqlarının ədəbiyyatlarının inkişafı eyni dövrlərdə heç də müxtəlif tarixi şərait ucbatından eyni istiqamətdə getməmişdir. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı daha qədim və zəngin olmaqla daha üstün mövqedə dayanmışdır. Belə olduğu halda daha çox inkişaf etmiş ədəbiyyatın daha az inkişaf etmiş təsiri qaçılmaz olur və bu, bəşər övladının bədii inkişafındakı varisliyin qanunauyğunluğu kimi qəbul edilməlidir. Bununla belə bu, ədəbiyyatların inkişafındakı varisliyin yeganə şərti kimi ortada dayanmamalıdır. Daha qədim və zəngin ədəbiyyatla daha sonrakı dövrlərdə yaranan arasındakı fərqlər əsaslı da deyil. Bəzən elə olur ki, istedad və uğurları ilə daha zəngin ədəbiyyat müxtəlif konkret dövrlərdə o birinə uduza da bilər. Hər bir milli ədəbiyyatın özünəməxsusluğu onun tarixi inkişafında zaman və məkan müstəvisində çoxcəhətli və mürəkkəb qarşılıqlı təsir imkanları yarada bilər.

Qaraqalpaq ədəbiyyatı, mədəniyyəti, teatr həyatı ilə

Azərbaycan ədəbiyyatının qarşılıqlı tanışlığı XX əsrin 30-cu illərindən başlamışdır. Belə ki, 1934-cü ildə böyük zəka sahibi Üzeyir Hacıbəylinin «Arşın mal alan» komediyası, onun öz bəstəsi və Y.Şərifovun rejissorluğu ilə qaraqalpaq tamaşaçılarına K.S.Stanislavski adına Qaraqalpaq Dövlət Musiqili Dram və Komediya Teatrında təqdim olunmuşdur.³

Bu dövrdə əsasən Rusiyanın paytaxtı Moskvadan və onun şimaldakı ədəbiyyat və elm mərkəzi paytaxtı S.Peterburqdan nəinki Özbəkistana, Qaraqalpaqstana, Orta Asiyadakı digər respublikalara, həm də Azərbaycana çoxsaylı yazıçı qrupları gəlir, qarşılıqlı ədəbi mübadiləyə üstünlük verilirdi. Bu mübadilə həm də qaraqalpaq yazıçılarının digər respublikalara, o cümlədən Azərbaycana gəlişi ilə yaddaşlarda qalırdı. Məsələn, 1935-ci ildə bir qrup Qaraqalpaqstan və Leninqrad şairləri xeyli müddət ərzində Azərbaycanla, onun mədəni, iqtisadi, ədəbi həyatı ilə tanış olmaq imkanı əldə etmişdi. Bakıda və Gəncədə olmuş qaraqalpaq yazıçıları bir sıra maraqlı görüşlər keçirmiş, yaradıcı insanlarla bərabər, sadə əmək adamları, ictimaiyyətlə də görüşüb söhbətlər etmiş, fikir mübadiləsi aparmışlar. Qaraqalpaq yazıçıları Bakıda olduqları müddətdə Azərbaycan Xalq Komissarlarının sədri Ü.Hüseynovla görüşmüş, görüşdə Qaraqalpaqstan Xalq Komissarlarının sədr müavini Borisov, Azərbaycan yazıçılarından S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Rahim və başqaları iştirak etmişdilər. Azərbaycan şairləri ilə görüşdə iştirak edən Qaraqalpaqstan yazıçıları İzbasar Fazilov, Qali Daribayev və Dali Nazbergenov qaraqalpaqların həyat şəraiti, 20-ci illərə qədər bu ədəbiyyatın yalnız şifahi şəkildə inkişaf etməsi Qaraqalpaqstan Yazıçılar İttifaqının təşkil olunması, vilayətdə açılmış məktəblər, texnikumlar, elmi-tədqiqat institutunun yaranması haqqında məlumat vermişlər. Eyni zamanda Qaraqalpaqstandan gəlmiş nümayəndəliyin rəhbəri İslam Əliyev Azərbaycan yazıçı və alimlərini qaraqalpaq xalqının

həyatından maraqlı materiallar yığmaq və gənc, yeni inkişaf edən qaraqalpaq mədəniyyətinə praktik kömək etmək məqsədi ilə Qaraqalpaqstanına dəvət etmişdir. Görüş zamanı hər iki xalqın yazıçıları qarşısında duran vəzifələrə nəzər salınmış, mədəniyyət və ədəbiyyat sahəsində yaxınlaşma və qarşılıqlı köməkdən söhbət açılmış, qaraqalpaq şairlərinin əsərlərinin türk (Azərbaycan) dilinə, türk (Azərbaycan) şairlərinin əsərlərinin qaraqalpaq dilinə tərcüməsindən, xalq nəğmələri, əfsanə, dastanların və s. toplanılmasından danışılmışdır. Bu sahədə görüşdə Azərbaycan ədəbiyyatının olduqca zəngin material verə biləcəyi vurğulanmışdır. Qaraqalpaq şairləri Bakı şəhəri, onun mədəni müəssisələri, neft mədənləri ilə tanış olduqdan sonra, həm də Göygözü, Hacıkəndi və Daşkəsəni ziyarət edəcəkləri ilə bağlı məlumatları biz həmin dövrdəki mətbuat səhifələrindən ala bilərik.⁴

Bundan sonra Böyük Vətən Müharibəsinin qurtardığı il, daha doğrusu 1945-ci il yanvar ayının 15-də K.S.Stanislavski adına Qaraqalpaq Dövlət Musiqili Dram və Komediya Teatrında M.S.Ordubadinin «Beş manatlıq gəlin» pyesi (Nizaməddinovun rejissorluğu ilə) tamaşaya qoyulmuşdur.⁵ Eyni zamanda Qaraqalpaq teatri sonralar da Ü.Hacıbəylinin xidmətindən istifadə etmişdir. Belə ki, 1948-ci ildə Əlizadənin müəllifliyi, T.Allahnəzərovun rejissorluğu ilə tamaşaya qoyulmuş «Qızıl gül» pyesinin musiqisini də məhz Ü.Hacıbəyli yazmışdır.⁶

Qaraqalpaq teatrının səhnəsində milli dramaturqlarla yanaşı, Azərbaycan (Ü.Hacıbəyli «Arşın mal alan», M.S.Ordubadi «Beş manatlıq gəlin»); özbək (K.Yasen və M. Mühəmmədov «İskarida» («Gülsara»)), H.H.Niyazi «Kimdir haqlı?», «Maysaranın kələkləri», Uyğunun «Altıngül» və «Şübhə», A.Qəhharın «Yeni torpaqda», «Tabutdan səslər», H.Qulamın «Vurulmuş Daşbolta» və s.; qazax (B.Maylinin

«Taltanqbaydıq tərtibi», Q.Muszepovun «Kozı Korpeş və Bayan Slu» və s.), rus dramaturqlarının və başqalarının əsərləri müxtəlif illərdə oynanılmışdır.⁷ Bütün bunlar onu sübut edir ki, qaraqalpaq dramaturgiyası və teatrının, səhnə mədəniyyətinin formalaşmasında Azərbaycan müəlliflərinin də öz payı olmuşdur.

Qaraqalpaq yazıçılarının Azərbaycanla əlaqələri bundan sonra bir müddət səngiməmişdir. Yalnız 1960-cı il may ayının 7-dən başlayaraq Respublikamızda özbək ədəbiyyatı günləri çərçivəsində özbək yazıçıları K.Yaşen, Q.Qulam, Uyğun, H.Qulam, M.Şeyxzadə, M.Yunusov və b. ilə yanaşı, qaraqalpaq yazıçıları T.Kaipbergenov, İ.Sultanov, M.Babayev, J.Aymirzəyev və başqaları təmsil olunmuşdular. Qarşılıqlı tanışlıq çərçivəsində «Ədəbiyyat və İncəsənət» qəzetinin müxbirinin qaraqalpaq yazıçıları ilə maraqlı söhbəti olmuşdur. Ədəbiyyat həftəsinin iştirakçılarından biri, tanınmış qaraqalpaq şairi Qaraqalpaqstan Yazıçılar Birliyinin sədri Yolmirzə Aymirzəyev hər iki xalqın zəngin tarixindən danışarkən qeyd etmişdir ki, Azərbaycan xalqı ilə qaraqalpaq xalqı lap qədimdən dost olmuşlar. Qaraqalpaqların mütərəqqi fikirli adamları daim Azərbaycan ədəbiyyatına maraq göstərmişlər. Nümunə kimi o, qaraqalpaq ədəbiyyatının klassiki Berdağın fikirlərinə söykənərək -

*Nəvidən savad aldım,
Füzulinin şeirilə mən,
Üfüqlərdə qanad çaldım, – söyləmişdir.*

J.Aymirzəyev Azərbaycan ədəbiyyatı ilə qaraqalpaq ədəbiyyatının əlaqələrindən danışarkən doğma xalqın teatrının inkişafına Ü.Hacıbəylinin «Arşın mal alan» musiqili komediyasının təsirindən ağızdolusu söhbət açmışdır. Bundan başqa o, C.Cabbarlının «Od gəlini» operettasının

qaraqalpaq teatrında müvəffəqiyyətlə getməsinə də xüsusilə vurğulamışdır.

Qaraqalpaq yazıçısının etirafına görə qardaş Azərbaycan xalqının ədəbiyyatında mövcud dram əsərlərinin gənc Qaraqalpaqstan teatri səhnəsində uğurla tamaşaya qoyulması bu ədəbiyyatın nümayəndələrini səhnə əsərləri yazmağa həvəsləndirmişdir. J.Aymirzəyev Azərbaycan ədəbiyyatına qaraqalpaq şairlərinin böyük maraq göstərdiklərini qeyd edərək 1960-cı ildə Mirzə Ələkbər Sabirin seçilmiş şeirlər kitabının, 1961-ci ildə isə "Azərbaycan poeziyası antologiyası"nın qaraqalpaq oxucularının istifadəsinə verəcəklərindən danışmışdır.

XX əsrin 60-cu illərində Qaraqalpaq Yazıçılar Birliyinin cəmi 45 nəfər üzvü olmuşdur. Həmin dövrlərdə onların sırasında İbrahim Yusupov və Tilaubergen Cumamuradov kimi istedadlı yazıçıların olduğu da qeyd olunmuşdur. Söhbətdə Jolmirzə Aymirzəyev Bakıda və Azərbaycanda olduğundan məmnunluq ifadə etməklə, onlar üçün respublikamızın xeyli yaradıcı mövzular verdiyini bildirmişdir. Qaraqalpaq şairi eyni zamanda özünün Bakı haqqında şeirlər yazmaq fikrində olduğunu da söyləmişdir. Lap sonda J.Aymirzəyev qaraqalpaqlarla Azərbaycan ədəbiyyatı arasında qardaşlıq əlaqələrinin daha da möhkəmlənib inkişaf edəcəyinə dərinəndən inandığını da bir daha dilə gətirmişdir.⁸

Azərbaycanda özbək ədəbiyyatı həftəsində iştirak etdiyi zaman Yolmirzə Aymirzəyev «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində iki müxtəlif mövzulu (mütərcim Qabil İmamverdiyev) şeirləri ilə çıxış etmişdir. «Gəlmişəm» adlı şeirində doğma elinin Qaraqalpaq olmasına baxmayaraq, müəllif Azərbaycanı öz vətəninə vüqarı, şeir-sənət diyarı, Nizaminin, Füzulinin eli kimi dəyərləndirərək qürurla söhbət açır:

*Aral, Amudərya sahillərindən,
Bakı adlı güliüstana gəlmişəm.*

*Çiçəklənən qaraqalpaq elindən,
Çiçək fəsli bu məkana gəlmişəm.*

*Azərbaycan, Vətənimin vüqarı!
Azərbaycan, İliçin övladları!
Azərbaycan şeir-sənət diyarı,
Səni görüb həyəcana gəlmişəm.*

*Heyran oldum musiqinin dilinə,
Zəhmətsevən gənclərinin əlinə,
Nizaminin, Füzulinin elinə.
Nur yayanda gün, cahana gəlmişəm.⁹*

Ədəbiyyat həftəsinin sonunda yenə də «Ədəbiyyat və İncəsənət» qəzetində J.Aymirzəyevin «Bakıda bir qız gördüm» şeiri yer almışdır. Şeirdə Bakı qızlarının gözəlliyi, onların ulduza bənzəməsi, avazı bülbül, saçları sünbül, aylagünlə yarışan, vətən üçün çalışanlardan danışılır. Görünür, bakılı qızlar şairin sevgi dünyasını ovsunlamışlar:

<i>Çatdım əlli yaşıma, Ağ saç qondu başıma, Ömrümdə görmədiyim Bir gözəl ulduz gördüm. Bakıda bir qız gördüm.</i>	<i>Ayla günlə yarışan, Abşerona yaraşan, Vətən üçün çalışan, Bir xoşbəxt ulduz gördüm. Bakıda bir qız gördüm.</i>
---	---

<i>Saçları sünbül kimi, Özü qızıl gül kimi, Avazı bülbül kimi, Bir gözəl ulduz gördüm. Bakıda bir qız gördüm.</i>	<i>Azərbaycan övladı, Açıqdır qol, qanadı, Dillərdə gəzir adı, Köksündə ulduz gördüm – Bakıda bir qız gördüm.¹⁰</i>
---	--

Qaraqalpaq yazıçılarından İbrahim Yusupovun da Azərbaycan, onun mədəniyyəti və ədəbiyyatı ilə əlaqələri olmuşdur. O, XX əsrin 80-ci illərində Bakıya gəlmiş,

xalqımızın mədəniyyətinə və ədəbiyyatına vurğunluğunu gizlətməmişdir. Elə həmin illərdə Almaz Binnətova «Ədəbiyyat və İncəsənət» qəzetində İbrahim Yusupov yaradıcılığının bəzi xüsusiyyətləri ilə bağlı öz fikrini oxucularla bölüşərək onun şeir, poema, pyes, tərcümə, məqalə və s. sahələrdə qazandığı uğurlardan danışmışdır.¹¹

Qaraqalpaq ədəbiyyatı ilə Azərbaycan ədəbiyyatının əlaqələri XX əsrin 80-ci illərində xalq şairi Hüseyn Arifin köməyi ilə davam etdirilmişdir. 1985-ci ildə Özbəkistanın Xarəzm vilayətində xalq sənətkarlığı ilə əlaqədar yığıncaqda iştirak edərkən oraya Özbəkistanla yanaşı, Qazaxstandan və Qaraqalpaqstandan gələn el sənətkarları da toplaşmışdılar. Bu qrupun tərkibində iştirak edən H.Arif burada qaraqalpaq sənətkarları, şairləri ilə, onların köməyi ilə isə Berdağ yaradıcılığı ilə tanış olmuşdur. Üç gün davam edən bu maraqlı məclisdə gənc və yaşlı akınları, aşığı, baxşiləri, jrauları hamı böyük maraqla dinləmişdir. Bu nümunələr sırasında Berdağın əsərləri baxşilərin ifasında daha gözəl səsləndirilmiş, bəzən ifaçılar təkrar olaraq səhnəyə dəvət olunmuşlar. Bütün bunların hamısı H.Arifi daha dərindən düşündürdüüyündən, bu xalqların bir-birinə bu qədər yaxın olması ilə yanaşı, bir-birimizdən yasaq düşüb tanımamağımız onu təəccübləndirmişdir. H.Arif düşünmüşdür ki, laqeydliyimizə görə dədə sənətkarlar qəbirdən baş qaldırıb bizi məzəmmət edə bilərlər. Elə buna görə də H.Arif Məhdimqulunun Alın, Ələsgərin Berdağın qanından olduğunu söyləyirdi.

Bu görüşlər zamanı Orta Asiya və Azərbaycan folklorçuları və xalq sənətkarları arasında qarşılıqlı dostluq əlaqələrinin nizama salınması, vaxtaşırı görüşlər keçirib bu əsərləri dilimizə çevirib xalqlarımız arasında təbliğinin gücləndirilməsi qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur. Bu vədin nəticəsi kimi də H.Arifin Berdağdan etdiyi tərcümələri həmin illərdə oxuculara çatdırılmışdır.¹²

1977-ci ildə Nökisdəki «Karakalpakstan baspası»nda Berdağın işıq üzü görmüş əsərlərindən 29-nu H.Arif dilimizə tərcümə edərək Azərbaycan oxucularına təqdim etmişdir. Tərcümələrdə, bir tərəfdən, qaraqalpaqların etnik koloriti, milli düşüncə tərzini, Berdağın fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətləri qorunub saxlanılmışdırsa, digər tərəfdən, onun yaradıcılığını Aşiq Alı, Dədə Ələsgər və digər xalq ədəbiyyatı nümayəndələrimizə yaxınlaşdıran məqamlar göz önündə canlandırılmışdır. Tərcümə zamanı H.Arif nəinki Berdağın şeirlərinin janr və forma xüsusiyyətlərini, bəzən eyni nümunə daxilində bir formadan digərinə keçidləri, sərbətsliyə meyilli olduğunu nəzərdən qaçırmamış, orijinalın dəst-xəttini islah etmək yox, onu tərcümənin formatına orijinala xələl gətirməməklə ortaya qoymuşdur.

Tərcümənin öz çətinlikləri olsa da, H.Arif onları uğurla dəf edə bilmişdir. Bədii nitqin poetik təşkili şeir tərcüməsinə öz möhürünü ritm, intonasiya, sintaktik quruluş, bədii obrazlar və s. digər komponentlərin varlığı ilə vurur. Bütün bunlar Berdağın şeirlərində özünü yaxşı nümayiş etdirir. Burada hər şeydən öncə intonasiyada mövcud olan musiqililik diqqəti cəlb edir. Berdağın şeirlərinin tərcüməsində H.Arif üçün musiqini duymaq zəruri idi. Nümunə üçün «Olan deyil» şeirinin tərcüməsindən bir neçə parçaya nəzər salaq:

<i>Bu dünyada heç bir zaman Bir adil şah olan deyil. Nə qədər deyər, danışa, Şair sözü yalan deyil.</i>	<i>Nələr çəkib Qaraqalpaq, Arzuları qalaq-qalaq. Yüz yalvar imama, heç vaxt Bərabərlik gələn deyil.</i>
---	---

<i>Nə qədər qopdu zəlzələ, Yara vurdu qola, ələ. Yollar viran qalsa belə, Bu torpaq dağılan deyil.</i>	<i>Qaraqalpaq çox şey bilir, Çoxda ki, çoxları güllür, Eləsi var yolda ölüür, Ölsə də, ayılan deyil.</i>
--	--

Poeziyanın bədii priyomları spesifikdir. Poeziyada lakoniklik və şərtlik mühüm yer tutur. Şeirin bədii və dil elementləri də özünəməxsusdur. Poetik musiqi Berdağ şeirində ritmin quruluşuna əsaslanır, ritm öz növbəsində əsərin məzmununa və bu məzmunu müvafiq intonasiyaya bağlanır. Nəticədə bu elementlərin hamısı poetik mətnin üslubunu yaratmaqla, şeir ölçüsü sətirlərin özünü təşkil edir. Bu xüsusiyyətlər Berdağın şeirlərinin H.Arif tərcüməsində uğurla saxlanılır.

Berdağ şeirlərinin ritminin digər tərcümə nümunələrində də adekvat saxlanıldığına şahidi oluruq. «Belə zamanda» şeiri bu baxımdan daha səciyyəvidir:

*...Hər şey ildən-ilə tərsinə gəldi,
Aqillər başına gələn nə gəldi.
Gedənlər lal olub cəzanə gəldi,
Qayğılar çoxaldı belə zamanda.*

*...Qız-gəlinlər sevdiniyə getmədi,
Şəriət də buna əlac etmədi,
Neçələri məqsədinə yetmədi,
Çatan yox arzuya belə zamanda.*

*...Şagird Qədirimbət, mən Berdimurad,
İkimiz meydanda açmışıq busat.
Onda göy yorğa var, məndə qara at,
Sürdüük birnəfəsə belə zamanda.¹⁴*

Berdağın şeirlərinin Azərbaycan tərcümələri ilə tanış olarkən aydın görmək olur ki, mütərcim orijinal müəllifinin nitqinin quruluşunu, sistemini, bədii görüntüsünü, dünyanın qavrayışını, onun qaraqalpaq ədəbiyyatına məxsus olduğunu və s. doğru-dürüst saxlaya bilmişdir. H.Arif tərcüməsində Berdağ şeirlərinin bədii mətnində məzmunla ifadə olunmuş milli xüsusiyyətlər, dil imkanlarını ifadə edən forma və s. özünü bariz şəkildə əks etdirməkdədir.

Ədəbi əlaqələrin ən mühüm qollarından biri olan tərcümənin xalqların bir-birinə yaxınlaşmasında, mədəniyyətinə, həyatına, mənəviyyətinə bələd olmasında rolu əvəzsizdir. Bununla bağlı söhbəti daha geniş müstəvidə davam etdirmək olar. Qaraqalpaq və Azərbaycan ədəbiyyatlarının daha geniş müstəvidə əlaqələrinin öyrənilməsi, həm də hər iki ədəbiyyatın içində gedən proseslərə yaxından bələd olmaq imkanı verməklə bu ədəbiyyatların yaradıcı təcrübəyə yiyələnməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər. Hər iki ədəbiyyat arasında mövcud olan bugünkü zəif əlaqələrin canlandırılması dövrümüzün aktual problemləri sırasında olmaqla bu gün daha çox diqqət mərkəzinə çəkilməyə layiqdir.

Qaraqalpaqlarla azərbaycanlıları bir-biri ilə yaxınlaşdırən, eyniləşdirən çox şeylər vardır. Bunu biz nəinki tarixi, etnoqrafik, folklor, digər mənbə və məxəzlərdən gətirdiyimiz nümunələrdən, həm də istedadlı şair Abbas Abdullanın «Borçalı» İctimai Cəmiyyəti xətti ilə nəşr etdirdiyi «Türk oğlu türkəm» kitabında təqdim olunmuş «Tapmacalı qaraqalpaq nağılı» şeirindən də görə bilərik:

*Bu Qaraqalpaq,
Bu Qarapapaq,
Bu Qarappaq,
Bu Qarabağ...
... Hamısı qapqara.
Bu qara nə demək?
Qara böyük demək.
Böyük yarpaq,
Böyük bağ
...böyük dağ...
...Böyüklük də bir yük.¹⁵*

Doğrudan da qaraqalpaq, qarapapaq və Qarabağ böyük və bir birinə yaxındırlar. Bu yaxınlıq ədəbiyyatlarımızın da prioritetində dayanmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Габдиров И. К проблеме национального и интернационального// Казахская литература и ее интернациональные связи. Алма-Ата, «Наука», 1973, с.9.
2. Бушмин А.С. Межлитературные связи и преемственность закономерность литературного развития// Литературные связи и литературный процесс. М., «Наука», 1986, с. 16.
3. Баяндиёв Т. Каракалпакский государственный театр имени К.С.Станиславского (1930-1967). Очерк истории. Ташкент, «ФАН» 1971, с. 193.
4. Писатели Ленинграда и Кара-Калпакии в Азерб.ССР. – Бакинский рабочий, 1935, 8 сентября, с. 4.
5. Баяндиёв Т. Каракалпакский государственный театр имени К.С.Станиславского (1930-1967). Очерк истории. Ташкент, «ФАН» 1971, с. 195
6. Баяндиёв Т. Каракалпакский государственный театр имени К.С.Станиславского (1930-1967). Очерк истории. Ташкент, «ФАН» 1971, с.195.
7. Баяндиёв Т. Каракалпакский государственный театр имени К.С.Станиславского (1930-1967). Очерк истории. Ташкент, «ФАН» 1971, с.193-199.
8. Qaraqalpaq yazıçılarının arzusu. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1960, 7 may, s. 4.
9. Aymırzəyev C. Gəlmişəm. Tərc. Q.İmamverdiyev. – «Ədəb. və İncəs.» qəzeti, 1960, 30 aprel, s. 3.
10. Aymırzəyev J. «Bakıda bir qız gördüm».Tərc.ed. Q.İmamverdiyev. «Ədəb. və İncəs.», 1960, 14 may, s.2.
11. Binnətova A. Qaraqalpaq şairi İbrahim Yusupov.«Ədəb. və İncəs.», 1987, 26 may, s.2.
12. Arif H. Berdağ// Berdağ (Şeirləri). Bakı, «Yazıçı», 1989, s. 6 s.3-6.
13. Berdağ. (Şeirləri). Tərc.ed.H.Arif. Bakı, «Yazıçı», 1989, s. 24.
14. Berdağ. (Şeirləri). Tərc.ed. H.Arif. Bakı, «Yazıçı», 1989, s. 45-46.
15. Abdulla A. Türk oğlu türkəm. Bakı, «Borçalı» İctimai Cəmiyyəti», 2015, s. 15.

QARAQALPAQ ƏDƏBİYYATI
XÜLASƏ

Türk xalqları ədəbiyyatları sırasında kökləri qədim dövrə gedib çıxan bədii fikir nümunələri ilə zəngin olan qaraqalpaq ədəbiyyatı özünəməxsusluğu ilə seçilməkdədir. Digər ədəbiyyatlar kimi onun da qaynaqları folklor nümunələri və epik dastanlardır ki, bu örnəklərdə qaraqalpaqların etnik-milli bütövlüyünü və bədii dəyərini qoruyub saxlayan mübarizə ruhu özünü əks etdirməkdədir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə Xarəzm, Buxara, Fərqanə, Orta və Böyük Cuzun tərkibinə daxil olmuş qaraqalpaqlar daim cunqar-kalmıqlar və Nadir şah ordusuna qarşı amansız mübarizələr aparmışlar. Eyni zamanda uzun müddət ərzində qaraqalpaqlar tayfalararası və qəbilələrarası didişmələr nəticəsində min bir məhrumiyyətlərə tuş gəlmiş, xalq qaçqınlığa, köçkünlüyə məruz qalmış, nəticədə onun sayı nəzərəcarpacaq dərəcədə azalmışdır. Xalqın öz bütövlüyünü qorumaq uğrunda mübarizəsi nəhayət XX əsrin 20-ci illərində Muxtar Vilayət, XX əsrin 90-cı illərində isə Özbəkistanın tərkibində Qaraqalpaqstan Respublikası yaratmaqla nəticələnmişdir. Qaraqalpaqlar bu gün Qaraqalpaqstanda kompakt yaşamaqla bərabər, həm də ondan kənarında Özbəkistanda, Qazaxstanda, Türkmənistanda, Əfqanıstanda, İraqda, Türkiyədə, Rusiyada və digər dövlətlərin ərazilərində məskunlaşmaqdadırlar.

Uzun əsrlər boyu qaraqalpaqların zəngin şifahi poeziyası inkişaf etmişdir. Onun çoxsaylı lirik nümunələri «hey jar», «betaşar», «həyyə», «haytar», «koşlasu», «joklau», «bədik», «güləpsan», «ramazan», xalq və tarixi nəğmələri, atalar sözü, zərbi məsəlləri və tapmacaları ilə yanaşı, mifoloji hekayələri, rəvayətləri, əfsanələri, lətifələri, nağılları və dastanları dövrümüzə gəlib çatmışdır. Qaraqalpaq folklorunun xeyli janrları digər türk xalqlarının folklor janrlarına yetərincə

yaxındır. Azərbaycan, Anadolu türkləri, noğay türkmən, özbək, qazax, qaqaüz, kumux türklərində olduğu kimi qaraqalpaqlarda müşayirə (poetik yarışma) janrı geniş yayılmışdır. Qaraqalpaq mərasim-məişət poeziyasının forma özünəməxsusluğuna baxmayaraq, onun xeyli nümunələri toy, beşik, uşaq, sevgi, kədər, əmək nəğmələri Azərbaycan və digər türk xalqlarının nümunələri ilə oxşarlıq təşkil etməkdədir.

Qaraqalpaqların sayının az olmasına baxmayaraq, onlar 50-yə yaxın qəhrəmanlıq və lirik-romantik məhəbbət dastanları yaratmışlar. Bunların sırasında «Alpamış», «Qurbanbəy», «Koblan», «Bozoğlan», «Qırx qız», «Yer Şora», «Yer Ziuar», «Maspatşa», Şəhriyar, «Qərib Aşığı», «Yusif-Əhməd» və başqaları daha maraqlıdır.

Qaraqalpaq folkloru və eposu sonralar yazılı klassik ədəbiyyatın yaranmasında mühüm rol oynamaqla onun orqanik hissələrindən biri kimi xalqın milli mədəniyyətinin əsasını təşkil edə bilmişdir.

Qaraqalpaq folkloru zəngin və rəngarəngdir. Onun çoxsaylı nümunələri sanki nisbətən az olan qədim yazılı abidələrini kompensasiya edir. Eyni zamanda qaraqalpaqlar digər türk xalqları ilə birgə qədim ümumtürk Orxon-Yenisey yazıları, Mahmud Kaşğarının «Divani-luğat-it türk», Yusuf Balasağunlunun «Kutadqu-bilik», Şeyx Əhməd Yasəvinin «Divani-hikmət», Şeyx Əhməd Yuğnəkinin «Hibətül-həqaiq», «Kodeks kumanikus», «Oğuznamə» və s. abidələrin varisləri hesab edilməkdədirlər.

Qaraqalpaqların erkən dövrlərə aid olan mənəvi həyatının xeyli nümunələri dövrümüzə gəlib çatmamışdır. Buna görə də XIV-XVI əsrlərdən üzü o yana biz xalq ədəbiyyatı nümunələri yaradanların adlarını bilmirik. Uzun əsrlər boyu yazılı nümunələri olmayan qaraqalpaqlarda folklor və epos əslində xalqın həyat salnaməsi rolunu oynamaqla,

həm də onun mənəvi yaradıcılığının xüsusi forması kimi xidmət etmişdir. Yəqin qaraqalpaq folklorunun və eposunun yetərincə zənginliyi və rəngarəngliyi də elə bununla izah olunmalıdır.

Qaraqalpaq ədəbiyyatında müəllifli fərdi yaradıcılıq nümunələri yalnız XVIII əsrin ortalarında araya gəlir. Bu dövr ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsi Jien Jırau olmuşdur. O, şair – söyləyici (jırau) idi. Qaraqalpaqlarda jıraular səcərəsi XIII-XIV əsrlərə - noğaylılara gedib çıxır. Jırau melodiyaları musiqi ensiklopediyası və xalqın bədii mədəniyyət nümunəsi kimi dəyərləndirilməkdədir. Qopuz jıraunun musiqi aləti kimi özünəməxsus melodiyası ilə dünya türkoloqlarının V.Jirmunskinin, amerikalı Elda Laude Sirjautesin, Lorensin, İ.P.Pikkenin, alman K.Rayxlin, türk alimlərindən M.Ərgünün, özbək T.Mirzə və F.Karamatlının və b. diqqətini cəlb etmişdir. Onlar qaraqalpaq jıraularının ifa üsuluna və üslubuna dərinədən nəzər yetirməklə, jıraulığı epik söyləyiciliyin ən qədim növlərindən biri kimi dəyərləndirmişlər. Jıraular (söyləyicilər) Qaraqalpaqstanda xüsusi nüfuz sahibidirlər. Xalq Jieninin, Şankayın, Jiemuradın, Nurabıllanın, Yerpoladın, Qurbanbəyin, Törenin, Ataniyazın, Oğuzun, Qiyasın, Cüməbəyin, Şahmuradın, Yaxşılığın, Kaipnəzərin və başqa jırau - söyləyicilərin adlarını daim böyük sevgi ilə qəlbində daşımaqdadır. Bundan başqa qaraqalpaqlarda eyni ilə böyük nüfuzə həm də baksılar sahibdirlər. Qəribniyaz, Akımbet, Kutım, Musa, Cuman, Eşbay, Bəyniyaz, Eşan, Qaracan, Capaq, böyük şair Berdağın qızı Hürliman baksı yaradıcılığının inkişafına töhvə vermiş sənətkarlardandır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Jien Jırau ilk qaraqalpaq şairi kimi tanınmaqdadır. XVIII əsrdə qaraqalpaqların həyatında baş vermiş faciəvi hadisələr də məhz onun gözü qarşısında olmuşdur. Sırdərya regionundakı tarixi proseslər Jienin

«Salamat qalın, dostlar», «Mənim düyəmi qaytar» kimi şeirlərində, «Ullı tau» və «Dağıdılmış el» poemalarında relyefli təsvir edilmişdir. Bu nümunələrdə Jienin ifşa obyektini kimi xanlar, qazilər, bəylər, işanlar, qaraqalpaq feodalları diqqət mərkəzində dayanırlar.

Ətraf aləmə belə realist münasibəti biz XIX əsrdə yaşamış digər - Günxoca şairin yaradıcılığında tapırıq. O, Hacıniyaz və Berdax kimi qaraqalpaq klassiklərinin birbaşa sələfidir. Günxoca bütün bədii təfəkkürü ilə yazılı yaradıcılığa oriyentasiya götürmüş şairdir. O, qaraqalpaq ədəbiyyatında satirik lirikanın banisi olmaqla bərabər əsərlərində xəlqi və ümumbəşəri problemləri qaldırmışdır. Bu baxımdan onun «Yarımkor dövəyə müraciət», «Kim oldum», «Ellə birlikdə» «Çobanlar», «Oraqçılar» və s. əsərləri maraqlıdır, bu nümunələr bir qayda olaraq öz siyasi kəsəri ilə xanların hakimiyyətini qamçılamağa yönəlmişdir. Qaraqalpaq poeziyası məhz Hacıniyaz yaradıcılığında öz yeni zirvəsinə yüksələ bildi. Digər şairlərdən onun fərqli xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, o, əsərlərini nəinki doğma qaraqalpaq, həm də özbək dilində yaradırdı. O, Nizami, Nəvai, Məhdimqulu və digər türk xalqlarının şairlərinin yaradıcılığı ilə yaxından tanış idi. Əsərləri özbəklər və qazaxlar arasında geniş yayılmışdı. Məhdimqulun əsərlərini qaraqalpaq dilinə çevirmişdi. Qaraqalpaq poeziyasında «muxalles» («müxəmməs») janrını tətbiq edən ilk şair kimi tanınırdı. Hacıniyazın şeirləri musiqililiyi, ciddi qafiyəyaradıcı elementləri, intonasiya bitkinliyi, uğurlu müqayisələr, bədii təsvir vasitələri ilə zəngin olmaqla, doğma poeziyanın hüdudlarını genişləndirə bilmişdi.

Berdax yaradıcılığı klassik qaraqalpaq poeziyasının zirvəsi hesab olunmaqdadır. Bu sənətkarın əsərlərində tarixi mövzu aparıcı olmuşdur. Onun bu mövzuda qələmə aldığı «Amangəldi», «Aydos baba», «Yernəzər bəy» və s.

qaraqalpaqların mübarizə və kədər dolu keçmişini göz önünə gətirirsə, bir sıra digər əsərlərində «Gəlin», «Xalq üçün», «Balam», «Nadan olma», «Vergi» və s. xalq istismarçılara qarşı üsyana və mübarizəyə səslənir. Berdaxın əsərləri digər dillərə tərcümə olunmaqla Qaraqalpaqstandan xeyli uzaqlarda da oxunmaqdadır. Berdax poeziyası xalq şairi Hüseyin Arifin tərcümələrində Azərbaycan oxucularına yaxşı tanışdır. Digər dillərə (xüsusən rus dilinə) edilən tərcümələrdən fərqli olaraq H.Arif Berdaxın əsərlərinin poetik və fərdi özünəməxsusluğunu tərcümədə daha uğurla saxlamışdır. O, Berdax poeziyasının Xəstə Qasım, Aşıq Alı, Dədə Ələsgər yaradıcılığı ilə kəsişib yaxınlaşan nöqtələrini tərcümələrində də böyük adekvatlıqla yarada bilmişdir.

Qeyd etmək zəruridir ki, qaraqalpaq fərdi yaradıcılıq nümayəndələrinin (Jien Jırau, Günxoca, Hacıniyaz, Berdax) dəst-xətti sonralar XX əsrdə yazıb-yaratmış Ömər şair, Kulımbet şair, Sarıbay şair, Gülmurad şair, İ.Yusupov, N.Japakov və başqalarının yaradıcılığına güclü təsir etmişdir.

XX əsr qaraqalpaq ədəbiyyatında yeni tarixi dövrün başlanğıcıdır. Məhz bu əsrin əvvəllərində o, qaraqalpaqlar əlifba əldə edir, kütləvi mətbuat orqanları fəaliyyətə başlayır. Bu dövrdə yaranmış nümunələrdə türk və şərq poeziyası ənənələri davam etdirilməklə, həm də yeni yaradıcı prinsiplərə üz tutulur, bədii priyomların axtarışı uğrunda səylər güclənir. Ədəbiyyata yeni yaradıcı qüvvələr gəlir. 20-ci illərin sonlarında Qaraqalpaqstanda yeni dram dərnəkləri yaranır. Bunun ardınca A.Öteповun «Alpamis», A.Begimovun «Qərib-Aşıq» kimi yeni dram əsərləri ortaya çıxır. Bu dövrdən başlayaraq dram, teatr, rejissorluq, artistlik sənəti yeni templə inkişaf etdirilir. Maraqlıdır ki, Qaraqalpaq musiqili dram və komediya teatrında Azərbaycan müəllifləri Ü.Hacıbəylinin «Arşın mal alan» və M.S.Ordubadinin «Bəş

manatlıq gəlin" pyesləri böyük müvəffəqiyyətlə səhnəyə qoyulur. Qaraqalpaq teatri və dramaturgiyasında rus, türk, Azərbaycan, Avropa teatri sənəti ənənələrindən geniş istifadəyə zərurət artır.

Əsrlər boyu qaraqalpaq ədəbiyyatında ən geniş yayılmış janr poeziya olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində o yenə də aparıcı mövqedə dayanırdı. X.Əhmədov, A.Begimov, D.Nazbergenov, M.Daribayev, A.Dabilov, S.Nurumbetov və başqaları öz maraqlı poetik nümunələri ilə qaraqalpaq oxucularının qəlbinə fəth edirdilər. Qaraqalpaq poeziyası J.Aymirzəyev, T.Jumamuradov, İ.Yusupov, A.Şahmuradov, B.Kaipnəzərov, N.Japakov, X.Seyidov, J.Seyidnəzərov, X.Turımbetov, B.İsmayılov, T.Seyidcanov və başqa bu kimi müəlliflər tərəfindən yeni bədii obrazlarla zənginləşdirilirdi.

XX əsrin 30-40-cı illərində qaraqalpaq poeziyası bədii təsvirdə realizmə daha çox yönümlüliyü və monumentallığı ilə seçilməyə yön alırdı. Məhz bu dövrlərdən onda yeni keyfiyyət dəyişiklikləri baş verməklə süjetli poema yaradıcılığı üçün şərait yaranırdı. Onların sırasında J.Aymirzəyevin «Jumaqul» və «Mübarizə», M.Daribayevin «Kaljan» və «Aimcamal», A.Begimovun «Mübarizə oğlu» və s. kimi poemalar vardı.

40-cı illərdə qaraqalpaq şairlərinin «Vətən uğrunda», «Düşmənlər qalib gələrik», «Vətənpərvərlik nəğmələri» və s. kimi şeir məcmuələri oxuculara təqdim olunmuşdu. J.Aymirzəyevin «Batır», «Dostlarım», «Yerbay-batır», «Od içində», D.Nazbergenovun «İki qəhrəman» və s. kimi poemaları da məhz bu dövrdə işıq üzünə çıxdı.

40-50-ci illər qaraqalpaq poeziyasının daha böyük vüsətlə inkişaf etdiyi və kamilləşdiyi dövr hesab oluna bilər. Onun formalaşmasında S.Məcidov, J.Aymirzəyev, A.Begimov, A.Dabilov, A.Musayev, S.Nurumbetov və digər sənətkarların rolu daha çox nəzərə çarpan idi. Qaraqalpaq poeziyası

bu dövrlərdə öz janr və mövzu rəngarəngliyi ilə daha çox seçilirdi.

XX əsrin II yarısında da qaraqalpaq şairlərinin yaradıcılığı intensiv davam edirdi. T.Jumamuradov, N.Japakov, T.Seyidcanov, X.Seyidov, A.Əliyev və başqalarının müxtəlif janrlarda lirik şeirləri və rübailəri, dastan və poemaları və s. ortaya çıxır. Qaraqalpaq epik poeziyasında nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə balladalar və dastan-poemalar əsasən folklor motivləri əsasında yaranır, inkişaf edirdi. O zaman bütün Sovetlərə daxil olan ədəbiyyatlarda olduğu kimi 60-80-ci illərdə qaraqalpaq ədəbiyyatında da hərbi mövzuya müraciət səngimirdi. S.Bəynəzərovun «Tanya», X.Seyidovun «Urək sevgisi ilə», M.Seyidniyazovun «Uşağlığım müharibə dövründə keçmişdi», B.Kaipnəzərovun «İki əsgər», X.Turımbetovun «Döyüşçünün dul arvadı» və s. kimi poemalar məhz bu mövzuda idi.

Nəzərdən keçirdiyimiz dövrün aktual problemlərinin bədii həllinə X.Səfərovun, K.Jumaniyazovun, İ.Qurbanbəyovun, T.Gülmuradovun, İ.Seyidnəzərovun, S.Abbasovun, T.Kabulovun, R.Ayapbergenovun, Ş.Seyidovun və digərlərinin əsərləri həsr olunmuşdur.

XX əsr qaraqalpaq poeziyasının fərqli xüsusiyyətlərindən biri onun, bir tərəfdən, klassik ənənələrlə, digər tərəfdən, zamanın nəbzini tutmaq imkanları ilə bağlı idi. Bu dövrdə yaradıcılığı daha çox diqqət mərkəzinə düşən sənətkarlardan biri İ.Yusupov idi. Onun «Xoşbəxtlik lirikası», «Səhra romantikası», «Tomiris», «İlham», «Papaq haqqında hekayət», «Dağ çayının əfsanəsi», «Ürəklər meridianı», «Şeirlər», «Kərtənkələnin gözü», «Qızılgüllər və yovşan» və s. kimi poetik məcmuələri adını oxucular arasında daha çox məşhurlaşdırdı. O, nəinki Qaraqalpaqstanda, həm də onun hüdudlarından çox-çox uzaqlarda tanınırdı. Sonrakı illərdə «Şərq yolçusuna», «Düşüncələr», «Yeddi dolay», «Ürək

ürəyin susuzluğunu yatırır», «Seçmələr» və s. İ.Yusupov Özbəkistanda, Qırğızıstanda, Rusiyada, Azərbaycanda və digər yerlərdə oxuculara daha çox yaxınlaşırdı. İ.Yusupov yaradıcılığı üçün fəlsəfi düşüncə, mifoloji dünya, psixologizm, incə lirizm, obrazlılıq, xalq dilinin zənginliyindən istifadə, novatorluq, şeir sətirlərinin və hecalarının zərgər dəqiqliyi ilə naxışlanması və s. xarakterikdir. İ.Yusupov nəinki gözəl şair, həm də olduqca məsuliyyətli tərcüməçi kimi tanınmışdır. O, müxtəlif illərdə qırğız və noğay nəğmələrini, rus, ukrayna, Avropa klassiklərinin əsərlərini T.Şevçenko, A.Puşkin, M.Lermontov, A.Blok, Şekspir, Şiller, Bayron, Höte, Heyne və başqalarının əsərlərini öz doğma dilinə çevirmişdir. Bundan başqa o, həm də M.F.Axundzadənin «Puşkinin ölümünə Şərq poeması»nu tərcümə edərək hələ 1966-cı ildə «Amudərya» ədəbi-bədii jurnalının səhifələrində qaraqalpaq oxucularına təqdim etmişdir. Bu, İ.Yusupovun digər xalqların bədii yaradıcılığına necə böyük dəyər verməsinin bariz təsdiqidir.

Qaraqalpaqstanda yaradıcılığı kifayət qədər populyar olan sənətkarlardan biri də T.Kabulovdur. Onun Nökisdə, Daşkənddə və digər yerlərdə çoxsaylı kitabları işıq üzü görmüşdür. T.Kabulov yaradıcılığı müxtəlif qəzet, jurnal və məcmuələrdə «Zvezda Vostoka», «Gülxan», «Qönçə», «Sovetskaya Karakalpakiya», «Pravda Vostoka», «Veçerni Taşkənt», «Uzbekiston madaniyati», «Komsomolets Uzbekistana», «Leninskoye znamya» və s. ardıcıl olaraq oxuculara çatdırılmışdır. Şeirləri tez-tez özbək, qazax, türkmən, rus radiosunun köməyi ilə dinləyicilərə ərməğan edilmişdir. Əsərləri özbək, qazax, qırğız, uyğur, rus, ukrayna, moldova və digər dillərə tərcümə olunmuşdur. T.Kabulov nəğməkar şairdir, onun şeirlərinin çoxuna musiqi bəstələnmişdir. Əsərləri üçün hədsiz hərarət, ürəkləri rıqqətə gətirən lirizm, dərin xəlqilik xarakterikdir.

Qaraqalpaq nəsrinin yaranması XX əsrin 20-ci illərinə təsadüf edir. Onun ilk nümunələri felyeton və oçerklərdir. Bununla belə nəsr nümunələrinin yaranmasında folklorun da rolu az olmamışdır. Qaraqalpaq ədəbiyyatında ilk hekayə müəllifləri kimi R.Məcidov, N.Kuzembayev və başqalarının adları çəkilə bilər.

30-40-cı illərdə qaraqalpaq nasirləri folklor priyomlarından geniş istifadə etməklə oçerk, zarisovka, publisistik məqalələr və hekayələr yaratmağa daha çox üstünlük verirdilər. Bu baxımdan D.Nazbergenovun, A.Begimovun, M.Daribayevin, N.Davkarayevin və digərlərinin fəaliyyəti xüsusilə qeyd edilməlidir.

40-50-ci illərdə S.Saliyev, A.Şahmuradov, Y.Xocaniyazov, T.Kaipbergenov və başqaları uşaqlar üçün hekayələr yaratmağa başlayırlar.

50-ci illərdə qaraqalpaq ədəbiyyatında povest yaranır. Onların sırasında A.Orazovun «Çətin günlərdə», J.Taşenovun «Döyüş dostları», T.Najimovun «Yeni torpaq üzərində bayraq» və s. adını çəkmək olar.

Qaraqalpaq ədəbiyyatında roman janrının yaranması da XX əsrin 50-ci illərinə təsadüf edir. Bu nümunələrin sırasında A.Begimovun «Birinci addım» və «Balıqçı qızı», K.Yelmanovun «Keçmiş günlərdə», S.Məcidovun «Suyin və Sara» və s. kimi əsərləri göstərmək olar. Sonrakı dövrlərdə qaraqalpaq nəsrində romanın janr prinsiplərinin daha dərinləndirilməsi üzərində ardıcıl olaraq iş getmişdir.

60-70-ci illər qaraqalpaq nəsrində realizmin daha uğurlu şəkildə təşəkkül tapdığı dövrüdür. Məhz bu dövrlərdə qaraqalpaq nasirləri digər ölkələrin və xalqların nasirləri ilə sıx əməkdaşlıq və əlaqələr qurmağa daha çox səy göstərmişlər. Elə bu illərdə digər xalqların ədəbiyyatlarından qaraqalpaq dilinə kütləvi tərcümələr edilir: A.Puşkin, M.Lermontov,

N.Qoqol, L.Tolstoy, A.Çexov, S.Ayni, B.Kərbabayev, V.Latsis, P.Merime, V.Hüqo, R.Taqor və başqalarının əsərləri milli oxuculara çatdırılır. Qaraqalpaq ədəbiyyatı öz yaradıcı potensialını gücləndirməklə digər ədəbiyyatların ənənələrini mənimsəmək və onlarla qarşılıqlı əlaqələrə girməyə daha çox meyl edirdi.

Nəsr arenasına bu dövrə qədər poeziya və dramaturgiyada müvəffəqiyyət qazanmış A.Begimov çıxmışdı. Onun qaraqalpaq nəsrinin inkişafında və formalaşmasında böyük xidmətləri olmuşdur. Bu müəllifin qələmə aldığı «Balıqçı qızı» romanında Aral balıqçılarının çətin həyatı əksini tapmışdır. Roman hadisələrin dərinliyinə, xalq həyatını geniş planda çevrələdiyinə, milli koloritinə, mürəkkəb insan naturalarının açılmasına, təsvir olunan dövrün mənzərəsini yaratmasına və s. görə qaraqalpaq nəsrinin mühüm nümunələrindəndir.

Qaraqalpaq ədəbiyyatında T.Kaipbergenov yaradıcılığı son dərəcə yeni hadisədir. Onun yaradıcılığında qaraqalpaqların tarixi mübarizəsinin mühüm mərhələləri əks olunmuşdur. Kaipbergenovun əsərlərindən hər biri «Katib», «Sağ ol, müəllim», «Buz damcı», «Sonuncu döyüş», «Qaraqalpaq qızı», «Yuxusuz gecələr», «Mamanbiy», «Qaraqalpaqnamə», «Göz bəbəyi» kimi povest və romanları, «Qaraqalpaqlar haqqında dastan» trilogiyası və başqa əsərləri çoxsaylı oxucular qəlbini fəth etməklə, dünyanın xeyli dillərinə tərcümə olunmuşdur. Müəllif bu əsərlərdən hər birinin başlıca problematikasını açmaq üçün çeşidli və rəngarəng bədii priyomlardan istifadə etmişdir.

T.Kaipbergenovun əsərlərinin hamısı maraqlıdır. Lakin onun yaradıcılığında daha önəmli mövqedə dayanan «Qaraqalpaqlar haqqında dastan» trilogiyasıdır. O, qaraqalpaq ədəbiyyatında ilk roman-epopeya müəllifi kimi tanınmaqdadır. Bu epopeyanın başlıca məramı qaraqalpaqların birləşməsi ideyasıdır. Trilogiyada tarixlə

bədii təxəyyül bir-biri ilə üzvü şəkildə birləşmiş, tarixi şəxsiyyətlərin xalq taleyində yeri və rolu incələnmişdir. Əsər müəllifi təhkiyə boyu folklor-etnoqrafik materiallar və tarixi mənbələrlə polemikaya girir. Trilogiyada dövlət xadimi və xalq problemi diqqət mərkəzinə çəkilir. Əsərin baş qəhrəmanları Mamanbiy, Aydos biy, Yernəzər biy, Yernəzər-Alagöz və digərlərinin timsalında onların naturalarının bütövlüyü, xarakterlərindəki dözümlük, uzaqgörənlik, məqsədə canatma, xalqa oriyentasiya və s. uğurla açılıb ortaya qoyulmuşdur. Epopeyada xalq psixologiyası daim dinamikada göstərilmişdir. Müəllifin təhkiyədə istifadə etdiyi ən mühüm bədii priyomlardan biri «susma poetikası»dır. Əsərdə dastan və roman başlanğıcı bir-birini üzvü şəkildə tamamlayır. Müəllif əsərin bəzi yerlərində xalqın müxtəlif dönəmlərdəki tarixi mərhələlərini öz bədii təxəyyülünün gücü ilə «bərpa» etməyə səy göstərir.

T.Kaipbergenov yaradıcılığında «Qaraqalpaqlar haqqında dastan» trilogiyası ilə yanaşı «Qaraqalpaqnamə» romanı da mühüm yer tutur. Bu roman-essenin süjet-kompozisiya strukturunda və məzmun-mahiyyət müstəvisində rəvayət və əfsanələrdən geniş istifadə olunmuşdur. Bu əsərdə də müəllif yenə də xalqın tarixi keçmişinə nəzər salır, qaraqalpaqların digər türk xalqlarının etnogenezi, mədəniyyəti və dili ilə ümumilik məqamlarını vurğulayır.

Digər problemlərlə yanaşı «Qaraqalpaqnamə»də T.Kaipbergenov həm də təbiət, ekologiya, səhra torpaqlarının dağıdılması, viran qoyulması, əlaq, mədəniyyət, fəlsəfə, psixologiya və bir sıra digər məsələlərə yer ayırır.

Qaraqalpaq ədəbiyyatında dram janrı 30-cu illərdə yaranmağa başlayır. Milli dramaturgiyanın inkişafında S.Məcədovun, A.Ötepovun, Y.Aymirzəyevin, N.Davkarayevin və başqalarının rolu mütləq vurğulanmalıdır. 30-cu illərin dramaturgiyasında Alpamis, Gülayim, Yernəzər-

Alagöz və başqa bu kimi xalq ideallarını təcəssüm etdirən epik obrazlara müraciət olunmuşdur.

40-60-cı illər qaraqalpaq dramaturgiyasında, bir tərəfdən, müharibənin canlı obrazı və xarakteri göstərilirsə, digər tərəfdən, şəxsi və ictimai konflikt və ziddiyyətlər Y.Aymirzəyevin «Leytenant Yelmuradov», S.Xocaniyazovun «Bizim Bahadır», A.Begimovun və T.Allahnəzərovun «Qərib Aşıq», P.Tlegenovun «Birinci fit» və s. pyeslərdə daha relyefli əks olunmuşdur. Bundan başqa bu dövrdəki bir sıra qaraqalpaq pyeslərində və musiqili komediyalarında - N.Yeşmanovun və R.Yeşimbetovun «Otlaqda toy», T.Seyidcanovun «Qaragözlü gözəl», A.Şahmuradovun və İ.Yusupovun «Qırx qız», T.Abdulovun və T.Bayandiyevin «Qaraqalpaq qızı» və s. kimi əsərlərdə mənəvi-əxlaqi, sosial-psixoloji, ailə-məişət problemləri əks olunmuşdur.

70-80-ci illərdə qaraqalpaq dramaturqları yenidən tarixi mövzuya müraciət etməklə «Berdağ», «Əbu Reyhan Biruni», «Yeni arzu yollarında» və s. kimi pyeslər yazmaqla xalqların tarixi keçmişində yer almış "səhifələri"ni daha çox diqqət mərkəzində saxlamağa can atmışlar.

1990-2000-ci illərdə qaraqalpaq müəllifləri digər özbək, türkmən, qazax, rus və s. xalqların yaradıcı səhnə təcrübəsindən yararlanmaqla milli sənətin yeni istiqamətdə inkişafına səy göstərmiş və göstərməkdədirlər. Qaraqalpaq dramaturgiyası, daha geniş məfhumda qaraqalpaq ədəbiyyatı bu gün də sənət axtarışlarını davam etdirməkdədir.

KARAKALPAK EDEBİYATI ÖZET

Türk halkları edebiyatları arasında kökleri eski çağlara uzanan ve bedii örnekleri oldukça zengin olan Karakalpak edebiyatı kendine has özellikleriyle dikkat çekmektedir. Diğer edebiyatlar gibi onun da kaynakları folklor ve epik destanlara dayanır ki, bu örneklerdeki mücadele ruhu Karakalpakların etnik-ulusal bütünlüğünün teşekkülünü ve onların bedii özelliklerini en iyi şekilde yansıtmaktadır. Çeşitli tarihsel dönemlerde Harezmi, Buhara, Fergana, Orta ve Büyük Cüz'de bulunmuş Karakalpaklar Cungar-Kalmıklar ve Nadir Şah ordusuna karşı amansız mücadele yürütmüşlerdir. Aynı zamanda Karakalpaklarda uzun süren boylar arası iç çekişmeler sonucunda büyük yıkımlar yaşanmış, halk değişik coğrafyalara göç etmek zorunda kalmıştır. Sonuçta Karakalpakların nüfusu belirgin derecede azalmıştır. Halkın kendi birliğini korumak uğruna mücadelesi Karakalpaklara nihayet 1920'li yıllarda otonom bir yönetim kazandırmıştır. 1990'lı yıllarda ise Özbekistan'ın bünyesinde Karakalpakistan Cumhuriyeti kurulmuştur. Karakalpaklar bugün burada yoğun bir nüfusa sahip olmakla birlikte Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan, Afganistan, Irak, Türkiye ve Rusya'da ve diğer başka devletlerin topraklarında da küçük topluluklar halinde yaşamaktadırlar.

Uzun yüzyıllar boyunca Karakalpaklar zengin bir şifahi edebiyat geliştirmişlerdir. Bu zengin edebiyatın lirik örnekleri "Heyjar", "Betaşar", "Heyya", "Haytar", "Koşlasu", "Joklau", "Bedik", "Gülepsan", "Ramazan" gibi eserlerin yanı sıra türküler, atasözleri, bilmece, mitolojik hikâyeler, rivayetler, efsaneler, fıkralar, masallar ve destanlar ile günümüze ulaşmıştır. Karakalpak folklorunun birçok numunesiyle diğer Türk halklarının folklor numuneleri

arasında yakından benzerlikler bulunmaktadır. Azerbaycan, Anadolu, Türkmen, Noğay, Özbek, Kazak, Gagavuz, Kumuk Türklerinde olduğu gibi Karakalpaklarda âşık (ozan) atışması bir tür olarak yaygındır. Karakalpakların törensel şiirleri kendi içerisinde bir özgünlük barındırmakla birlikte, Azerbaycan ve diğer Türk halklarının bu türdeki örneklerine dikkat çekici benzerlikler de barındırmaktadır.

Karakalpaklar nüfuslarının az olmasına rağmen 50 kadar kahramanlık ve lirik-romantik aşk destanları meydana getirmişler. Bunların arasında "Alpamıs", "Kurbanbey", "Koblan", "Bozoğlan", "Kırk Kız", "Yer Şora", "Yer Ziuar", "Maspatşa", "Şehriyar", "Garip Âşık", "Yusuf-Ahmet" Karakalpak folkloru ve edebiyatı açısından oldukça önemlidir.

Karakalpak folkloru ve şifahi edebiyatı sonraları yazılı edebiyatın teşekkül etmesinde önemli rol oynamakla birlikte etkinliğini her zaman muhafaza ederek halkın milli kültürünün temelini teşkil etmeye devam etmiştir.

Karakalpak folkloru zengin ve çeşitlidir. Onun bu zenginliği ve çeşitliliği bir bakıma yazılı edebiyatın nispeten az olmasını telafi etmektedir. Aynı zamanda Karakalpaklarda diğer Türk halkları ile birlikte "Orhun Yazıtları", "Divan-ı Lügat-it-Türk", "Kutadgu Bilik", "Divan-ı Hikmet", "Atabetü'l-Hakayık", "Kodeks Kumanikus", "Oğuzname" gibi eserlerin varisleri olarak kabul edilmektedirler.

Karakalpakların erken dönemlere ait olan sanatsal-edebi hayatının numuneleri günümüze pek ulaşmamıştır. Bu yüzden de 14. yüzyıldan öncesinin halk edebiyatı yaratıcıların adlarını bilmiyoruz. Uzun yüzyıllar boyu yazılı edebiyatları olmayan Karakalpaklarda folklor ve şifahi edebiyat aslında halkın hem töresi olmuş hem de onun bedii yaratıcılığının gelişimine hizmet etmiştir. Karakalpak folklorunun ve şifahi edebiyatının çok zengin ve çeşitli olması da ancak böyle izah edilebilir.

Karakalpak edebiyatında kişisel yaratıcılık örnekleri ancak 18. yüzyılın ortalarında görülmeye başlamıştır. Bu dönem edebiyatının tanınmış temsilcisi Jien Jırau olmuştur. Karakalpaklarda âşıklara "jırau" denilir. Karakalpaklarda jırauların geçmişi 13-14. yüzyıllara Nogaylara dayanmaktadır. Jırau melodileri halkın sanat ve müzik hazinesi gibi değerlendirilmektedir. Kopuz jıraunun müzik aleti olarak kendine özgü tonu ile dünya Türkologlarından V. Jirmunski, Elda Laude Sirjantes, Lorens, İ. P. Pikken, K. Rayxl, M. Ergün, T. Mirze ve F. Karamatlı'nın gibi isimlerin dikkatini çekmiştir. Onlar Karakalpak jıraularının ifa yöntemine ve üslubuna derin bir bakış getirmişler, jıraulığı destan söyleyiciliğinin eski türlerinden biri olarak nitelendirmişlerdir. Jıraular Karakalpakistan'da özel nüfuz sahibidirler. Halk Jien, Şankay, Jiemurad, Nurabilla, Yerpomad, Gurbanbey, Töre, Ataniyaz, Oğuz, Giyas, Cümebey, Şahmurad, İyilik, Kaipnezer gibi jırauların isimlerini daima büyük sevgi ve saygı ile kalbinde taşımaktadır. Ayrıca baksılar da tıpkı jıraular gibi Karakalpak toplumunda büyük nüfuza sahiptir. Geribniyaz, Akımbet, Kutım, Musa, Cuman, Eşbay, Beyniyaz, Esan, Karacan, Çipura, büyük şair Berdağın kızı Hürliman baksı yaratıcılığının gelişmesine katkıda vermiş sanatkarlardır.

Dediğimiz gibi Jien Jırau ilk Karakalpak şairi olarak tanınmaktadır. 18. yüzyılda Karakalpakların hayatında yaşanan trajik olaylar bu büyük halk şairinin gözü önünde olmuştur. Sırderya bölgesindeki tarihî süreç Jien'in "Esen Kalın Dostlar", "Benim Düyamı Al" gibi şiirlerinde, "Ullı Tau" ve "Dağıtılmış El" manzumelerinde dikkat çekici şekilde tarif edilmiştir. Bu manzumelerde Jien hanları, gazileri, beyleri ve diğer Karakalpak feodallarını eserlerinin merkezine yerleştirmiştir.

Çevreye böyle realist yaklaşımı biz 19. yüzyılda yaşamış Günkoca'nın yaratıcılığında da buluyoruz. O, Hacniyaz ve Berdak gibi Karakalpak klasiklerinin takipçisidir. Günkoca edebi faaliyetleri ile Karakalpak yazılı edebiyatına kılavuzluk etmiştir. O, Karakalpak şiirinde hiciv türünün kurucusu olmakla beraber eserlerinde sadece halkın sorularında değinmekle kalmamış, küresel sorunlardan da bahsetmiştir. Bu bakımdan onun "Yarım Kör Deveye Müracaat", "Kim Oldum", "Elle Birlikte", "Çobanlar", "Orakçılar" gibi eserleri dikkat çekicidir. Bu örneklerde şair genellikle kendi siyasi fikirleri ekseninde hanların hâkimiyetini keskin bir şekilde eleştirmiştir. Karakalpak şiiri Hacniyaz sanatında kendi yeni zirvesine yükselmiştir. Diğer şairlerden farklı olarak Hacniyaz eserlerini hem Karakalpak hem de Özbek Türkçesinde yazmıştır. Hacniyaz Nizami, Nevai, Mahdumkulu gibi diğer Türk halklarının şairlerini yakından tanımaktaydı. Eserleri Özbekler ve Kazaklar arasında yayılmıştı. Mahdumkulu'nun eserlerini Karakalpak Türkçesine çevirmişti. Karakalpak şiirinde "muhammes" türünün ilk örneklerini vermiştir. Hacniyaz'ın şiirleri iç ahengi, kafiye buluşları, tonlamaları, başarılı karşılaştırmaları, orijinal edebi sanatları ile Karakalpak şiirine bir zenginlik getirmiş ve onun sınırlarını genişletmiştir.

Berdağ yaratıcılığı klasik Karakalpak şiirinin zirvesi olarak kabul edilmektedir. Bu sanatçının eserlerinde en çok tarihsel konular işlenmiştir. Onun tarihî konularda kaleme aldığı "Amangeldi", "Aydos Baba", "Yernezzer Bey" gibi eserlerde Karakalpakların mücadele ve acı dolu geçmişi göz önüne getirilirken, "Gelin", "Halk İçin", "Balam", "Nadan Olma", "Vergi" gibi eserlerinde de halk sömürücülere karşı isyana ve mücadeleye çağrılır. Berdağ'ın eserleri diğer dillere de tercüme edilmiş, şair Karakalpakistan'dan hayli uzaklarda da kendine okuyucu bulmuştur. Berdağ şiiri halk şairi Hüseyin

Arif'in tercümeleri sayesinde Azərbaycan'da da okurlar ile buluşmuştur. Diğer dillere (özellikle Rusçaya) yapılan tercümelere farklı olarak H.Arif, Berdağ'ın eserlerinin karakteristik özelliklerini ve özgünlüğünü tercümesine daha başarılı bir şekilde yansıtmıştır. O, Berdağ şiirinin Hasta Kasım, Âşık Ali, Dede Aliasker yaratıcılığı ile benzer ve farklı noktalarını tercümelerinde büyük bir ustalıkla ortaya çıkarabilmiştir.

Belirtmek gerekir ki, Karakalpak şiirinin bu ilk temsilcilerinin (Jien Jırau, Günkoca, Hacniyaz, Berdağ) eserleri daha sonra yirminci yüzyılda yazmış Ömer, Kulımbet, Sarıbay, Gülmurad, İ.Yusupov, N.Japakov ve başkalarının yaratıcılığına güçlü etki yapmıştır.

20. yüzyıl Karakalpak edebiyatında yeni tarihi dönemin başlangıcıdır. İşte bu yüzyılın başlarında Karakalpaklar da kendi alfabelerine sahip olmuşlar, kitle basın organlarından istifadeye başlamışlardır. Bu dönemde yazılmış edebi örneklerde hem Türk ve doğu şiiri gelenekleri devam ettirilmiş hem de yeni edebi duyuş ve düşüncelere kapılar açılmıştır. 1920'li yılların sonlarında Karakalpakistan'da modern tiyatrolar da kurulmuş, bunun etkisiyle A.Öteпов "Alpamis", A.Begimov "Garip-Âşık" gibi tiyatro eserleri kaleme almışlardır. Bu dönemden başlayarak dram yazarlığı, tiyatro, yönetmenlik, aktörlük sanatları hızla gelişim göstermişlerdir. İlginçtir ki, Karakalpak müzikli dram ve komedi tiyatrosunda Azerbaycan yazarları Ü.Hacıbeyli'nin "Arşın Mal Alan" ve M.S. Ordubadi'nin "Beş manatlık Gelin" piyesleri büyük başarıyla sahneye konmuştur. Karakalpak tiyatrosu ve drama yazarlığı Rus, Türk, Azerbaycan ve Avrupa tiyatrosu ile irtibata geçerek bunlardan istifade etmeye başlamıştır.

Yüzyıllar boyunca Karakalpak edebiyatında en yaygın tür şiir olmuştur. Şiir yirminci yüzyılın başlarında yine

lider konumda durmaktaydı. H.Ahmedov, A.Begimov, D.Nazbergenov, M.Daribayev, A.Dabilov, S.Nurumbetov ve diğerleri kendi orijinal poetik örnekleri ile Karakalpak okucularının kalbini feth ediyorlardı. Karakalpak şiiri J.Aymirzeyev, T.Jumamuradov, İ.Yusupov, A.Şahmuradov, B.Kaipnezzerov, N.Japakov, H.Seyidov, J.Seyidnezzerov, H. Turumbetov, B.İsmayılov, T.Seyidcanov ve başka şairler tarafından yeni sanatsal eserlerle zenginleştirilmiştir.

1930 ve 1940'lı yıllarda Karakalpak şiiri daha çok realizm akımından etkilenmeye başladı. Şiirde kendini gösteren bu yeni akım aynı zamanda Karakalpak şiirinin ideolojik yaratıcılığı için uygun ortam oluşturdu. Örnek olarak J.Aymirzeyev'in "Jumaqul" ve "Mücadele", M.Daribayev'in "Kaljan" ve "Aimcamal", A.Begimov'un "Mücadele Oğlu" gibi eserleri sayabiliriz.

1940'lı yıllarda Karakalpak şairlerinin "Vatan Uğruna", "Düşmana Galip Geliriz", "Vatanseverlik Şarkıları" gibi şiir mecmuaları okuyuculara takdim edilmişti. J.Aymirzeyev'in "Batır", "Arkadaşlarım", "Yerbay-Batır", "Ateşte", D.Nazbergenov'un "İki Kahraman" gibi eserleri işte bu dönemde yazıldı.

1940'lı ve 1950'li yıllar Karakalpak şiirinin daha büyük genişliğe ve olgunluğa kavuştuğu dönem olarak kabul edilebilir. Onun bu seviyeye ulaşmasında S.Mecidov, J.Aymirzeyev, A.Begimov, A.Dabilov, A.Musayev, S.Nurumbetov gibi sanatçıların rolü daha belirgin idi. Karakalpak şiiri bu dönemde daha çok tür ve konu çeşitliliği ile dikkat çekmektedir.

20. yüzyılın ikinci yarısında da Karakalpak şairlerinin yaratıcılığı yoğun şekilde devam etmiştir. T.Jumamuradov, N.Japakov, T.Seyidcanov, X.Seyidov, A.Aliyev ve diğerlerinin çeşitli türlerde lirik şiirleri, rubaileri, destan ve poemaları okuyucular ile buluşmuştur. Karakalpak epik şiirinde

bahsettiğimiz devirde türküler, destanlar ve manzumeler esasen folklor motifleri üzerine doğar ve geliştirdi.

1960'tan 1990'a kadar olan dönemde bütün Sovyet toplulukları edebiyatlarında olduğu gibi Karakalpak edebiyatında da savaş en çok işlenen konulardan olmuştur. S.Beynezzerov'un "Tanya", H.Seyidov'un "Yürek Sevgisiyle", M.Seyidniyazov'un "Çocukluğum Savaş Döneminde Geçmişti", B.Kaipnezzerov'un "İki Asker", H.Turumbetov'un "Savaşçının Dul Eşi" gibi eserler savaş konulu manzumelere örnektir.

Bahsettiğimiz dönemde güncel sorunları eserlerine yansıtan sanatçılara H.Seferov, K.Jumaniyazov, İ.Kurbanbeyov, T.Gülmuradov, İ.Seyidnezzerov, S.Abbasov, T.Kabulov, R.Ayapbergenov ve Ş.Seyidov'u örnek gösterebiliriz.

20. yüzyıl Karakalpak şiirinin farklı özelliklerinden biri onun bir yandan klasik geleneklerle bağlı olmasında, diğer taraftan ise zamanın nabzını tutma kabiliyetine sahip olması ile ilgilidir. Bu dönemde yaratıcılığı daha çok dikkat merkezine düşen sanatçılardan biri İ.Yusupov idi. O "Mutluluk Lirikası", "Sahra Romantikasi", "Tomiris", "İlham", "Şapka Hakkında Hatıra", "Dağ Çayının Efsanesi", "Kalpler Boylamı", "Şiirler", "Kertenkelenin Gözü", "Güller ve Pelin" gibi eserleri ile haklı bir şöhret kazandı. İ.Yusupov, sadece Karakalpakistan'da değil, yurtdışında da tanınan bir şairdir. "Doğu Yolcusuna", "Düşünceler", "Yedi Dolay", "Kalp Kalbin Susuzluğunu Yatıştırır", "Seçenekler" gibi eserleri İ.Yusupov'un Özbekistan, Kırgızistan, Rusya, Azerbaycan gibi ülkelerde ününü artırdı. İ.Yusupov'un edebi şahsiyetinde felsefi düşünce, mitolojik dünya, psikoloji, ince lirizm, canlılık, halk dilinin zenginliğinden istifade, yenilikçilik, şiir dizeleri ve hece ölçüsünün kuyumcu hassasiyeti ile işlenmesi yaygın görülen özelliklerdir. İ.Yusupov yetenekli bir şair olmasının yanında oldukça başarılı bir tercümeçi olarak da tanınmaktadır. O, çeşitli yıllarda Kırgız ve Nogay

türkülerini, Rus, Ukrayna, ve Avrupa klasik müzik eserlerini, T.Şevçenko, A.Puşkin, M.Lermontov, A.Blok, Shakespeare, Schiller, Bayron, Goethe, Heyne ve başkalarının eserlerini Karakalpak Türkçesine çevirmiştir. Ayrıca M.F.Axundzade'nin "Puşkin'in Ölümüne Doğu Şiiri" eserini tercüme ederek 1966 yılında "Amuderya" edebi dergisinin sayfalarında Karakalpak okuyucularına sunmuştur. Bu, İ.Yusupov'un diğer ulusların sanatsal yaratıcılığına nasıl büyük değer verdiğinin bariz örneğidir.

Karakalpakistan'da yaratıcılığı oldukça popüler olan sanatçılardan biri de T.Kabulov'dur. Onun Nökis'te, Taşkent'te ve diğer yerlerde çok sayıda kitapları basılmıştır. Ayrıca T.Kabulov yaratıcılığı "Zvezda Vostoka", "Gülhan", "Gonca", "Sovetskaya Karakalpakkiya", "Pravda Vostoka", "Veçerni Taşkent", "Özbekistan Medeniyeti", "Komsomolets Uzbekistana", "Leninskoye Znamya" gibi çeşitli gazete, dergi ve mecmualarda pek çok kez okuyuculara ulaştırılmıştır. Şiirleri sık sık Özbek, Kazak, Türkmen, Rus radyosundan dinleyicilerin beğenisine sunulmuştur. Bununla beraber eserleri Özbek, Kazak, Kırgız, Uygur, Rus, Ukrayna, Moldova ve diğer dillere tercüme edilmiştir. T.Kabulov'un şiirlerinin belirgin bir müzikalitesi vardır. Bu yüzden şiirlerinin çoğu aynı zamanda bestelenmiştir. Coşkunculuk, kalpleri rikkate getiren lirizm ve halkçılık eserlerinin karakteristik özelliğidir.

Karakalpak nesrinin oluşması 1920'li yıllara rastlar. Nesrin ilk örnekleri eleştirive deneme türündedir. Bununla birlikte nesir örneklerinin oluşmasında folklorun rolü hiç de az değildir. Karakalpak edebiyatında ilk hikâye yazarları gibi R.Məcıdov, N.Kuzembayev ve başkalarının adını çekilebilir.

1930 ve 40'lı yıllarda Karakalpak yazarları folklor örneklerinden geniş istifade ile deneme, gazetede yazıları ve öyküler yaratmaya ağırlık veriyorlardı. Bu açıdan D.Nazbergenov,

A.Begimov, M.Daribayev, N.Davkarayev gibi isimlerin faaliyetleri özellikle belirtilmelidir.

1940 ve 1950'li yıllarda S.Saliyev, A.Şahmuradov, Y.Hocaniyazov, T.Kaipbergenov ve diğerleri çocuklar için de hikâyeler yazmaya başladılar.

1950'li yıllarda Karakalpak edebiyatında bir nesir türü olarak uzun hikâye (povest)de ortaya çıkmıştır. Bu türün örnekleri arasında A.Orazov'un "Zor Günlerinde", J.Taşenov'un "Savaş Arkadaşları", T.Najimov'un "Yeni Toprak Üzerinde Bayrak" eserlerini göstermek mümkündür.

Karakalpak edebiyatında roman türünün ortaya çıkması ise 1950'li yıllara rastlar. Roman türünde A.Begimov "Birinci Adım" ve "Balıkçı Kızı", K.Yelmanov "Eski Günlerde", S.Məcıdov "Suyin ve Sara" eserleriyle örnekler vermiştir. Sonraki dönemlerde Karakalpak nesrinde romanın tür özelliklerinin daha derinden benimsenmesi üzerinde birbirini takip eden çalışmalar yapılmıştır.

1960 ve 1970'li yıllar Karakalpak nesrinde realizmin daha başarılı şekilde gelişim gösterdiği dönemdir. İşte bu dönemlerde Karakalpak yazarları diğer ülkelerin ve halkların yazarları ile yoğun işbirliği içerisine girerek onlarla daha çok ilişki kurmaya çalışmışlardır. İşte bu yıllarda diğer halkların edebiyatlarından Karakalpak diline toplu tercüme yapılmıştır. A.Puşkin, M.Lermontov, N.Gogol, L.Tolstoy, A.Çehov, S.Ayni, B.Kerbabayev, V.Latsis, P.Merime, V.Hugo, R.Tagor gibi yazarların eserleri tercüme vasıtası ile yerli okuyuculara ulaştırılmıştır. Karakalpak edebiyatı kendi yaratıcı potansiyelini geliştirirken, diğer edebiyatların geleneklerini öğrenmeye ve onlarla karşılıklı alaka kurmaya da önem vermiştir.

Şiir ve tiyatro eserleriyle de başarılarla imza atmış olan A.Begimov'un Karakalpak nesrinin de gelişmesinde ve şekillenmesinde büyük katkıları olmuştur. Bu yazarın kaleme

aldığı “Balıkçı Kızı” romanında Aral balıkçılarının zor hayatı yansıtılır. Roman hadiselerin derinliğine inebilmesine, halk yaşamını geniş planda yansıtmasına, milli motiflere yer vermesine, tarif edilen dönemin sosyal manzarasını başarı ile aksettirilmesine göre Karakalpak nesrinin önemli numunelerinden kabul edilir.

Karakalpak edebiyatında T.Kaipbergenov yaratıcılığı son derece yeni bir gelişmedir. Onun eserlerine Karakalpaklar’ın tarihi mücadelesinin önemli aşamaları yansımıştır. Kaipbergenov’un “Sekreter”, “Sağ Ol, Öğretmen”, “Buz Damla”, “Son Savaş”, “Karakalpak Kızı”, “Uykusuz Geceler”, “Mamanbiy”, “Karakalpakname”, “Göz Bebeği” “Karakalpaklar Hakkında Destan” gibi roman ve uzun hikâyeleri birçok okuyucunun beğenisini kazanmış, değişik dillere de tercüme edilmiştir. Yazar her bir eserinde atılan düğümleri çözmek için çeşitli ve farklı tahkiye tekniklerinden istifade etmiştir.

T.Kaipbergenov’un eserlerinin tamamı ilgi çekicidir. Fakat onun yaratıcılığının en önemli eseri “Karakalpaklar Hakkında Destan” üçlemesidir. Yazar, Karakalpak edebiyatında ilk destançı roman yazarı olarak tanınmaktadır. Bu romanın başlıca maksadı millî birlik fikrini işlemektir. Üçlemede tarihle edebiyat birbiriyle doğal şekilde birleşmiş, tarihî şahsiyetlerin halkın kaderindeki yeri ve rolü incelenmiştir. Yazar eserin başından itibaren folklorik, etnografik malzemelerle ve tarihi kaynaklarla çatışmış, onları sorgulamıştır. Üçlemede devlet adamı ve halk arasındaki sorunlara dikkat çekilmiştir. Eserin baş kahramanları Mamanbiy, Aydos Biy, Yernezzer Biy, Yernezzer-Alagöz ve diğerlerinin şahsında devlet adamlarının karakterinde olması gereken hoşgörü, öngörü, hedefe yönelme, halkı yönlendirme kabiliyeti gibi özellikler işlenmiştir. Eserde halkın psikolojisi sürekli tahlil edilmiştir. Yazarın tahkiyede kullandığı en önemli edebi yöntemlerden

biri “susma poetikası”dır. Eserde destan ve romanın başlangıcı birbirini doğal şekilde tamamlar. Yazar eserin bazı yerlerinde halkın çeşitli tarihî süreçlerini kendi edebi hayal gücünün gücünden istifade ederek kendine göre şekillendirmeye çalışmıştır.

T.Kaipbergenov yaratıcılığında “Karakalpaklar Hakkında Destan” üçlemesi ile birlikte “Karakalpakname” romanı da önemli yer tutmaktadır. Bu romanın konu ve anlatımında rivayet ve efsanelerden geniş surette istifade edilmiştir. Bu eserde de yazar yine de halkın tarihî geçmişine bir göz atar, Karakalpakların diğer Türk halklarının etnografyası, kültürü ve dili ile ilgili genel özelliklerinden bahseder.

T.Kaipbergenov “Karakalpakname”de milli meselelerle birlikte doğa ve çevre problemleri, ahlak, maneviyat, felsefe, psikoloji gibi mevzulara da değinmiştir.

Karakalpak edebiyatında tiyatro yazarlığı 1930’lu yıllarda oluşmaya başlar. Milli drama yazarlığının gelişiminde S.Məcıdov, A.Ötepev, Y.Aymirzeyev, N.Davkarayev gibi isimlerin önemli rolü olmuştur. 1930’ların tiyatro eserlerinde Alpamıs, Gülayım, Yernezzer-Alagöz gibi halk ideallerini tecessüm ettiren destan karakterlerine müracaat edilmiştir.

1940 ve 1960’lı yılların Karakalpak tiyatro eserlerinde bir taraftan savaşın yıkıcılığı ve dehşeti işlenirken diğer taraftan kişisel ve toplumsal çatışma ve çelişkiler de işlenmiştir. Y.Aymirzeyev’in “Teğmen Yelmuradov”, S.Hocaniyazov’un “Bizim Bahadır”, A.Begimov’un ve T. Allahnezzerov’un “Garip Âşık”, P.Tlegenov’un “Birinci Fit” piyesleri bu türden tiyatro eserleridir. Ayrıca bu dönemde N.Yeşmanov’un ve R.Yeşimbetov’un “Otlakta Düğün”, T.Seyidcanov’un “Karagözlü Güzel”, A.Şahmuradov’un ve İ.Yusupov’un “Kırk Kız”, T.Abdulov’un ve T.Bayandiyev’in “Qaraqalpaq Kızı”

gibi bazı Karakalpak piyeslerinde ve müzikal komedilerinde maneî, ahlakî, sosyal ve psikolojik sorunlar ele alınmıştır.

1970 ve 1980'li yıllarda Karakalpak tiyatro yazarları yeniden tarihi konulara yönelmişler "Berdağ", "Ebu Reyhan Biruni", "Yeni Arzu Yollarında" gibi piyesler yazmakla tarihin önemli sayfaları dikkat merkezine çekilmiştir.

1990 sonrasında Karakalpak yazarları diğer Özbek, Türkmen, Kazak, Rus ve diğer milletlerin sahne tecrübesinden yararlanmakla millîtiyatroya yeni bir yön ve yeni bir hareket getirmeye çalışmaktadırlar. Karakalpak tiyatrosu, daha geniş manada Karakalpak edebiyatı bugün de sanat arayışlarını sürdürmektedir.

КАРАКАЛПАКСКАЯ ЛИТЕРАТУРА РЕЗЮМЕ

Каракалпакская литература как и любая самобытная система художественного слова своими корнями уходит вглубь веков. Ее истоками были фольклорные образцы и эпические произведения, воспевающие длительный путь борьбы каракалпаков за сохранение своей целостности и независимости. Входя в разные исторические периоды в состав Хорезма, Бухары, Ферганы, Среднего и Старшего Джузов, каракалпаки вели ожесточенные войны с джунгарами-калмыками, с войском Надиршаха, соседними ханствами. В то же время каракалпаков долгое время раздирали междоусобные и межплеменные распри. В результате длительной борьбы и кочевого образа жизни число народа значительно уменьшилось. Каракалпаки с трудом уцелели перед натиском иноземных завоевателей. Борьба за сохранение целостности продолжалась вплоть до XX в. В 20-ые годы XX века каракалпаки сперва добились права создания Автономной области, затем Автономной республики, а в конце XX века была образована Каракалпакстанская Республика в составе Республики Узбекистан. Каракалпаки сегодня компактно живут как в Каракалпакстане, так и за его пределами, в частности, в Узбекистане, Казахстане, Туркменистане, Турции, Афганистане, Ираке, России и т.д.

На протяжении веков каракалпаки развивали богатое устное творчество. Наряду с многочисленными лирическими образцами «хейжар», «беташар», «хайя», «кошласу», «жоклау», «хайтар», «бадик», «гулапсан», «рамазан», народными и историческими песнями, пословицами и поговорками у них имеются эпические

образцы - мифологические рассказы, предания, легенды, анекдоты, сказки, дастаны. Многие жанры каракалпакского фольклора близки к фольклорным жанрам других тюркских народов. Как в азербайджанской, турецкой, туркменской, узбекской, казахской, гагаузской, ногайской, кумухской и в каракалпакской устной поэзии широко развит жанр мушаире (поэтическое состязание). Несмотря на своеобразие формы каракалпакской обрядово-бытовой поэзии, многие их образцы находят отражение в свадебной, колыбельной, детской, лечебной, любовной, поминальной, трудовой поэзии тюркских народов.

Несмотря на свою малочисленность, каракалпаки являются носителями примерно 50-ти героических и лирико-романтических дастанов, среди которых особо выделяются «Алпамыс», «Курбанбек», «Коблан», «Бозоглан», «Кырк кыз», «Ер Шора», «Ер Зиуар», «Маспатша», «Шарьяр», «Гарип Ашык», «Юсуф-Ахмед» и др.

Каракалпакский фольклор и эпос - совокупность различных видов и жанров массового словесного художественного творчества. Фольклор и эпос позднее сыграли важную роль в развитии каракалпакской классической и письменной литературы, как одна из органических составных частей национальной культуры народа.

Каракалпакский фольклор богат и разнообразен. Его многочисленные образцы словно компенсируют сравнительно незначительные древние письменные памятники. В то же время каракалпаки вместе с другими тюркскими народами являются наследниками древних общетюркских письменных памятников, таких как Орхоно-Енисейские надписи, «Дивани-лугат-ит-тюрк»

Махмуда Кашгари, «Кутадгу билик» Юсуфа Баласагуни, «Сборник философских высказываний» Ахмеда Ясеви, «Сума истин» Ахмеда Югнаки, «Кодекс Куманикус», «Огузнамэ» и др.

Многие образцы духовной жизни каракалпаков ранних периодов не сохранились: имена авторов, относящихся к народной литературе, датируются лишь к XIV-XVI вв. На протяжении многих веков у каракалпаков не было письменной литературы. Поэтому фольклор и эпос фактически сыграли роль устной летописи истории и служили основной формой проявления духовного творчества народа. Именно этим объясняется поразительное богатство и разнообразие каракалпакского устного творчества.

Лишь во второй половине XVIII – начала XIX вв. в каракалпакской литературе зарождаются первые образцы индивидуального творчества. Жиен Жырау - первый крупнейший представитель каракалпакской авторской литературы в XVIII в. Он был одним из самобытных сказителей (жырау) – поэтов.

Родословная жырау своими корнями уходит в глубину веков. Мелодии жырау - энциклопедия музыки и художественной культуры каракалпаков. Кобыз как музыкальный инструмент жырау с благозвучной мелодией и искусство жырау привлекли внимание многих ученых-тюркологов таких, как акад. В. Жирмунский, американист Эльда Лауде Циржаутес, Лоренс, И.Р. Пиккен, немца К. Райхла, турецких ученых Метин Эргюн, узбеков Торе Мирзы и Ф. Караматлы и др.. Они наряду с другими моментами, обратили внимание на удивительный способ исполнения каракалпакских жырау и признали его самым древним видом эпического сказительства.

Жырау у каракалпаков пользуется особым уважением. Народ с любовью хранит имена таких, как Шанкай, Жиёмурат, Нурабылла, Ерполад, Курбанбай, Торе, Отенияз, Огуз, Кияс, Жумабай, Шамурат, Жаксылык, Каипназар и мн. др. сказителей.

В Каракалпакстане имеется и большая школа баксы. Среди них с особым почетом упоминаются имена Гарипнияз, Акымбета, Кутыма, Мусы, Жумана, Ешбая, Бийнияз, Ешана, Каражана, Жапака и дочери Бердаха Хурлиман.

Жиен Жырау был очевидцем разорений, которым подвергались каракалпаки на Сырдарье. Эти события ярко отражены в его стихах «Прощайте, друзья», «Верни моего верблюда» и в поэмах «Уллы тау» и «Разоренный народ». Автор в них бичует ханов, казий, ишанов, оставивших народ без помощи, беспощадно клеймит жестокость, скупость и жадность каракалпакских феодалов. Творчество Жиена Жырау сочетает в себе характерные черты восточной письменной литературы с традицией древнего эпического сказа и с реалистическим взглядом на окружающую действительность.

Не менее реальное видение мира мы находим у поэта XIX в. Кунходжи, являющегося прямым предшественником классиков каракалпакской литературы Ажинияз и Бердаха. В стихах Кунходжи отчетливо проступает новое качество поэта, ориентированное и на письменное творчество. Кунходжа прославился как крупнейший мастер социальной лирики, в творчестве которого подняты проблемы общечеловеческого и народного характера. Примечательны в этом смысле его стихотворения «Обращение к полуслепому верблюду», «Кем я стал», «Вместе со страной», «Чабаны», «Жнецы» и др. Отличаясь своей политической заостренностью, его

стихи направлены против ханской власти.

Нановую ступень каракалпакская поэзия поднималась в лице Ажинияз, создававшего свои произведения не только на родном, но и на узбекском языке. Он глубоко знал творчество Низами, Навои, Махтумкули и других тюркских поэтов. Его стихи широко были известны не только у каракалпаков и узбеков, но и казахов. Ажинияз с любовью переводил произведения туркменского поэта Махтумкули на каракалпакский язык. Он одним из первых в каракалпакской литературе использовал широко распространенный жанр восточной классической поэзии «мухаммас» («мухаллес»). Поэзия Ажинияз отличается музыкальностью, строгими рифмообразующими элементами, интонационной завершенностью, удачными сравнениями, изобразительно-выразительными средствами, чем он расширил грани родной поэзии. Ажинияз внес весомый вклад в арсенал изобразительно-выразительных средств родной литературы, обогатив ее ценнейшим опытом тюркской и восточной классики.

Творчество Бердаха - вершина каракалпакской классической поэзии. В его творчестве важное место занимает историческая тематика. Таковы поэмы «Амангельды», «Айдос-баба», «Ерназар-бий», в которых высказано отношение к истории, борьбе, национальному прошлому каракалпаков. Значительная часть стихов Бердаха «Невеста», «Для народа», «Сын мой», «Не будь глупцом», «Налог», и др. посвящена освобождению от ига, борьбе против угнетателей.

Произведения Бердаха широко известны за пределами Каракалпакстана. Они переведены на узбекский, туркменский, казахский, русский и многие другие языки. Бердах знаком и азербайджанским любителям каракалпакской поэзии в удачном переложении

народного поэта Гусейна Арифа. Г.Ариф верно уловил поэтическое и индивидуальное своеобразие переводимого поэта. Он сумел представить азербайджанскому читателю Бердаха как народного поэта, видел в нем черты, сближающие его с творчеством ашугской классики Деде Алескера, Хяста Гасыма и Ашыга Алы и др.

Здесь же необходимо отметить, что традиции лучших поэтов Жиен Жырау, Ажинияза, Кунходжи и Бердаха оказали огромное влияние на формирование творческого своеобразия Омар-шаира, Кулымбет-шаира, Сарыбая, Кулмурат – шаира, Ибрагима Юсупова, Науруза Жапакова и др.

XX век новый период в истории каракалпакской литературы. В 20-ые годы у каракалпаков появляется письменность, развивается массовая печать. Продолжаются традиции тюркской и восточной поэзии, чувствуется стремление к поиску новых художественных приемов и творческих принципов. В литературу идут молодые таланты. К концу 20-ых годов создаются первые любительские драмкружки, вслед за которым появляются драматические произведения А. Отепова «Алпамыс», А. Бегимова «Гарип-Ашык». Интенсивно развивается драматическое, режиссерское, театральное, артистическое искусств. Широко используются традиции русского, тюркского, азербайджанского, европейского театрального искусства. Достаточно сказать, что в 30-ые годы на каракалпакской сцене с успехом ставились и драматические произведения азербайджанских авторов – У.Гаджибейли «Аршин мал алан», М.Ордубади «Пятирублевая невеста».

На протяжении длительного исторического этапа самым распространенным жанром в каракалпакской

литературе была поэзия. В первую треть XX века она также занимала доминирующую позицию. Х.Ахметов, А.Бегимов, Д.Назбергенов, М. Дарибаев, А.Дабылов, С.Нурумбетов и мн. др. своими глубоко трогательными, лирическими стихами завоевали сердца каракалпакских читателей. В дальнейшем Ж.Аймурзаев, Т.Жумамуратов, И.Юсупов, А.Шамуратов, Б.Каипназаров, Н. Жапаков, Х.Сеитов, Ж.Сейитназаров, Х.Турымбетов, Б.Исмаилов, Т.Сейитжанов и другие дополнили сокровищницу каракалпакской поэзии новыми художественными образцами.

Каракалпакская поэзия с конца 30-ых – начала 40-ых годов становится более реалистичной и монументальной. В этот период в ней появляется сюжетная поэма, в числе которых произведения Ж.Аймурзаева «Жумагул», «Борьба», М.Дарибаева «Ульжан», «Айымджамал», А.Бегимова «Сын борьбы» и др.

В 40-ые годы выходят сборники стихов каракалпакских поэтов «За Родину», «Победим врага», «Патриотические песни» и др. Ж.Аймурзаев публикует поэмы «Батыр», «В огне», «Мои друзья», «Ербай-батыр», Д.Назбергенов поэму «Два героя» и т.д.

В середине XX столетия каракалпакская литература с каждым годом развивается и совершенствуется. В ее формировании особую роль играют С.Мажитов, Ж.Аймурзаев, А.Бегимов, А.Дабылов, А.Мусаев, С.Нурумбетов и другие. Каракалпакская поэзия послевоенного периода отличается жанровым и тематическим своеобразием.

Активно работают каракалпакские мастера поэтического слова и во второй половине XX вв. Т.Жумамуратов, Н.Жапаков, Т.Сейитжанов, Х.Сеитов, А.Алиев и др. пишут в разных жанрах, создают

лирические стихи и рубаи, дастаны и поэмы и т.д.

В каракалпакской эпической поэзии указанного периода встречаются баллады и поэмы-дастаны, созданные по фольклорным мотивам. Как и в литературах других народов, входящих в Советский Союз, все еще в 60-80-ые годы разрабатывается военная тематика. В этом ряду поэмы С.Бекназарова «Таня», Х.Сейитова «Любовь сердца», М. Сейитниязова «Детство мое прошло во время войны» Б.Каипназарова «Два солдата». Х.Турымбетова «Вдова бойца» и т.д.

Актуальным проблемам периода посвящены произведения как молодых, так и зрелых каракалпакских поэтов Х.Сапарова, К.Жуманиязова, И.Курбанбаева, Т.Кулмуратовой, И.Сейитназарова, С. Аббасова, Т.Кабудова, Р.Аяпбергенова, Ш. Сейитова и др.

Отличительной чертой каракалпакской поэзии конца XX в. является как неразрывная связь с классическими традициями, так и чувство эпохи.

Среди произведений каракалпакских мастеров особо выделяется творчество И.Юсупова. Сборники «Лирика счастья», «Степные грезы», «Томирис», «Вдохновение», «Течение века», «Осень у старого тутовника», «Слово о черной шапке». «Песни горного ручья», «Меридианы сердца», «Стихи», «Глаза ящерицы», «Розы и полынь» сделали его имя популярным не только среди каракалпакских любителей художественного слова, но и далеко за пределами Каракалпакстана. В его произведениях отчетливо проглядывается биение сердца каракалпака. Подлинную славу автору принесли книги «Путнику Востока», «Думы», «Семь перевалов», «Сердце утоляет жар сердца», «Избранное» и др. Благодаря этим сборникам круг читателей И.Юсупова не ограничивается Каракалпакстаном, его с интересом читают в Узбекистане

и Киргизстане, России и Азербайджане и в других странах. Для творчества И.Юсупова характерны философские размышления, глубокий психологизм, тонкий лиризм, образность, богатый народный язык, новаторство, ювелирная отточенность стихотворной строки и т.д.

И.Юсупов не только прекрасный поэт, но и превосходный переводчик. Им в разное время на каракалпакский язык переведены киргизские и ногайские народные песни, произведения русских, украинских и европейских классиков - Шекспира, Шиллера, Байрона, Гете, Гейне, Пушкина, Лермонтова, Блока, Шевченко и др. В переводческом творчестве И.Юсупова особое место занимает «Восточная поэма на смерть Пушкина» М.Ф.Ахундзаде, с которой каракалпакские читатели познакомились еще в 1966 году на страницах литературно-художественного журнала «Амударья». Это яркое доказательство того, что И.Юсупов с любовью и уважением относился к культурному наследию не только родного, но и азербайджанского, киргизского, ногайского, узбекского, русского, украинского народов, но и европейских классиков.

В Каракалпакстане не менее популярно творчество Т.Кабудова. Он автор оригинальных поэтических сборников, изданных в Нукусе, Ташкенте и в других городах. Помимо отдельных книг его стихи регулярно издавались и на страницах периодической печати таких, как «Звезда Востока», «Гульхан», «Гунча», «Советская Каракалпакия», «Правда Востока», «Вечерний Ташкент», «Узбекистан маданияти», «Комсомолец Узбекистана», «Ленинское знамя» и др., они неоднократно звучали по радио и т.д. Его стихи переведены на многие языки, в том числе на узбекский, казахский, киргизский, уйгурский, русский, украинский, молдавский и др. Многие стихи

Т.Кабулова положены на музыку известными композиторами. Его произведениям присуща пламенность, задушевный лиризм, глубокая народность.

К концу 20-ых гг. относится зарождение каракалпакской прозы. Фельетоны и очерки первые образцы каракалпакской прозы. Велика была роль устного творчества в становлении жанра прозы. Появляются первые рассказы Р.Мажитова, Н.Кузембаева и др. В 30-ые – 40-ые годы каракалпакские прозаики, умело применяя фольклорные приемы, широко пользуются жанрами зарисовок, очерков, публицистических статей и рассказов. Привлекают особенное внимание произведения Д.Назбергенова, А.Бегимова, М.Дарибаева, Н.Давкараева и др. Появляются рассказы для детей С.Салиева, А.Шамуратова, Т.Каипбергенова, У.Хожаниязова и других. В 50-е годы зарождается жанр повести в каракалпакской литературе, среди которых примечательны произведения А.Оразова «В тяжелые дни», Ж.Ташенова «Боевые друзья», Т.Нажимова «Флаг над новой землей» и др.

Появление романного жанра в каракалпакской литературе также относится к 50-ым годам XX века. Среди них особо выделяются романы А.Бегимова «Первый шаг», «Дочь рыбака», К. Елманова «В минувшие времена», С. Мажитова «Суйин и Сара» и др. В последующие годы шел процесс формирования и углубления основных жанровых принципов романа. 60-70-ые годы - становление реализма в каракалпакской прозе. Каракалпакские прозаики вступают в тесное творческое сотрудничество с литературами других народов и стран. Начинаются массовые переводы произведений инонациональных авторов, в том числе А.Пушкина,

М.Лермонтова, М.Гоголя, Л.Толстова, А.Чехова, С.Айни, В.Кербабаева, В.Лациса, П.Мериме, В.Гюго, Р.Тагора и др. на каракалпакский язык. Каракалпакская литература с каждым годом расширяет свое творческое поле, осваивая традиции и взаимодействуя с литературами других народов.

Важную страницу каракалпакской литературы составляет творчество А.Бегимова. Он вносит значительный вклад в формирование жанра каракалпакской прозы. В его романе «Дочь рыбака» реалистически показана тяжелая жизнь рыбаков Арала. Этот роман по глубине изображения событий, по широте охвата народной жизни, по национальному колориту, раскрытию сложных человеческих натур, созданию панорамы тогдашней действительности занимает одно из первых мест в каракалпакской прозе.

Исключительно новым явлением в каракалпакской прозе стало творчество Т.Каипбергенова. В его произведениях отразились наиболее важные этапы истории борьбы народа. Каждое из его произведений «Секретарь», «Спасибо, учитель», «Ледяная капля», «Последний бой», «Дочь каракалпака», «Ночи без сна», «Маман-бий», «Каракалпак-намэ», «Зеница ока», трилогия «Дастан о каракалпаках» и др. завоевали широкое признание читателей и переведены на многие языки народов мира. Для раскрытия основной проблематики своих произведений им использованы разнообразные художественные приемы.

Главное место в творчестве Т.Каипбергенова занимает трилогия «Дастан о каракалпаках». Это первый роман-эпопея в родной литературе. Характерной чертой трилогии мысль об объединении каракалпаков. Здесь тесно переплетены история и художественный вымысел,

их взаимосвязь с образами исторических личностей. В ней автор полемизирует с фольклорно-этнографическими материалами и историческими источниками. В трилогии наряду с многочисленными другими поставлена проблема государственного деятеля и народа, судьба и жизнь главных героев Маман-бия, Айдос-бия, Ерназара Алагеза, цельность их натуры, стойкость характера, целеустремленность, дальновидность, их народная ориентация.

В трилогии народная психология показана в динамике. «Поэтика умолчания» - важный психологический прием, использованный автором в обрисовке взаимоотношений между персонажами. В трилогии имеется дастанное и романное начало, реставрированы исторические этапы народа.

Помимо трилогии «Дастан о каракалпаках» важное место в творческом наследии Т.Каипбергенова занимает роман-эссе «Каракалпак-намэ». В сюжетно-композиционной структуре и образно-содержательной основе широко использованы пословицы, поговорки, поучения мудрецов, народные предания и легенды. В романе автор углубляется в историческое прошлое народа, выражает идею общности языка, этногенеза и культуры каракалпаков с другими тюркскими народами. Наряду с прочими проблемами, в «Каракалпак-намэ» доминирующее положение занимают вопросы природы, экологии, разорение пустынных земель, философии, психологии, морали, нравственности и т.д.

В развитии жанра драматургии велико значение творчества С.Мажитова, А.Отепова, Ж.Аймурзаева, Н.Давкараева и др. В 30-ые годы каракалпакские драматурги обращаются к эпическим образам, таким, как

Алпамыс, Гулаим, Ерназар-Алагез, которые выступают как образы, олицетворяющие народные идеалы.

В произведениях каракалпакских драматургов в 40-ые - 50-ые гг., с одной стороны, показан образ и характер войны, с другой, личный и общественный конфликт, среди которых пьесы Ж.Аймурзаева «Лейтенант Елмуратов», С.Хожаниязова «Наш Бахадыр», А.Бегимова и Т.Алланазарова «Гарип-Ашык» П.Тлегенова «Первый гудок» и др. Во многих пьесах и музыкальных комедиях показаны семейные, психологические и морально-нравственные проблемы. Примечательны в этом смысле пьесы Н.Елманова и Р.Ешимбетова «Свадьба на пастбище», Т.Сейитжанова «Черноглазая красавица», А.Шамуратова и И.Юсупова «Сорок девушек», Г.Абдулова и Т.Баяндиева «Дочь каракалпака» и т.д.

В 70-ые - 80-ые годы каракалпакские драматурги обращаются к исторической тематике. Здесь особо выделяются пьесы «Бердах», «Абу Райхан Беруни», «На пути к мечте» и др.

Каракалпакская драматургия находилась в поисках оптимизации художественного отражения картины мира в 90-ые – 2000-ые годы, вобрав в себя наилучшие черты как национальной, так и узбекской, туркменской, казахской, русской и других литератур, развивалась более интенсивными темпами.

GARAGALPAG LITERATURE RESUME

Among the turkish literature Garagalpag has its own place with deep ancient roots which is very rich with pictorial views. As other literature, its sources are folklore and epical epos, and it keeps its ethnic –national completeness and also it reflects figurative struggle spirit. Garagalpags who lived in different historical times and places such as- in Kharazm, Bukhara, Fargana, Middle and Great Chuzun --- they always fought against chungar-kalmiks and Nadir shah army. At the same time they have lived in calamitous periods fighting stocks with each-other, in result they had become refugees and forced emigrants. At last the fighting of those people caused with their living in one Autonomous Garagalpag district in the territory of Uzbekistan at the beginning of XX century (1920), and in 1990 as the Republic of Garagalpagstan. They settled not only in Garagalpagstan but also in Uzbekstan, Gazakhstan, Tukmenstan, Afganstan, Iraq, Turkey, Russia and also in some other territories of different states.

For many centuries garagalpags' rich verbal poetry has developed greatly and a lot of lyrical examples can be shown; "hey jar", "betasar', heyya, haytar,koslasu, jolausu, bedik, gulepsan, ramazan" folklore and historical songs , proverbs, sayings and riddles, also mythical stories, legends, jokes, fairy-tales have come to our everyday life. A lot of genres of Garagalpag folklore are close to other Turkish people. As in Azerbaijan , Anadolu Turkish, Turkmen, uzbek, gazakh, Gagauz, kumukh,--- the poetic competition genre is widely existed in garagalpag literature. Although Garagalpag ceremony- poetry form it has its own wedding samples childish, sorrow, love songs of Azerbaijan and other Turkish

similarities can be found in garagalpag literature.

Although the less number of Garagalpags, they have created nearly 50 heroic and lyrical-romantic love epos. Among them 'alpamus', gurbanbey, koblan, bozoglan, girx giz, yer sora, yer ziuar, maspatsa, sahriyar garib asig, yusif-ahmed' and others are rather interesting.

Garagalpag folklore and epos have played important role in classical written literature and it forms the basis of people's national culture.

The folklore of Garagalpag is rich and colorful. Its a lot of samples balance the ancient written works which are in small number. At the same time garagalpags with other Turkish people, ancient Orkhon-yenisey manuscripts, Mahmud Gashgary's 'Divani-luget-it turk', Yusif Balasgunlu's 'Kutadqu-bilik', Sheikh Ahmed Yasvi's 'Divani-hikmet', Sheikh Yugneki's 'Hibetul-hegait', 'Kodeks kumanikus', 'Oguzname' and other ancestors' monuments are taken into account.

A number of examples concerning Garagalpags' early moral lives haven't reached our today's life. That's why the names of creators' living in the XIV –XVI centuries are not known to us. Along the centuries garagalpags who had no written works they have kept their epos and folklore only in verbal form. Probably the coloring of garagalpags' folklore and epos richness must be explained like this.

In Garagalpag literature individual creation samples only occurred in XVIII century. At that time a well-known representative in literature was Jien Jirau. He was a poet(jirau). In Garagalpags jirau family tree goes up to XIII-XIV centuries. Jirau melodies must be estimated musical encyclopedia and as literary culture sample.

F.Karamatly and some others were interested in this fact. Jiraus have a firm standing in Garagalpag. The

people remember these names—Jien, Shankay, Jiemurad, Nurabillan, Yerpomad, Gurbanbey, Toren, Ataniyaz, Oguz, Giyas, Chumabey, Shahmurad, Yakhilig, Kaipnezerin and other jirau names are kept in the hearts of the people with great affection. Besides, in garagalpags baksies are also influential, for example, Garibniyaz, Akimbet, Kutim, Musa, Chuman, Eshbay, Bayaniyaz, Eshan, Garajan Chapag, the great poet Berdag's daughter Hurliman who gave their gifts to garagalpag literature. The individual creative author examples in Garagalpag representative of the literature of that time was Jien Jurau. He was –teller(Jirau). In Garagalpags jirau genealogical tree goes on nigays—in XIII-XIV. The musical encyclopedia of Jirau must be estimated as literary culture of the nation. Gopuz as a musical instrument of Jirau the world turkologists V. Jirmunski, American Elda Laude Sirjaues, Lorens, I.P.Pikken, german K. Rayxl, Turkish scientists M.Argun, uzbek T.Mirze and shan, Garachan Chapag, the daughter of great Berdagin are the craftsmen of Hurliman baksi's creation.

As we noted Jien Jirau is known the first garagalpag poet. Tragedies happened in XVIII century were just before his eyes. The historical process in Sirdarya region Jien's 'Good bye, friends', 'Return my heifer', 'Ulli tau' and 'Destroyed nation' has described entirely. The personages in these examples were in the centre of mind.

Such realistic attitude towards environment can be found in poet Gunkhoca's creation in XIX century. He is the real follower of garagalpag classics such as Hacıyaniz and Berdakh. Gunkhoja is a poet directed all his literary thinking to the written creativity. As he was the founder of satirical lyrics in garagalpag literature, he also raised world-wide problems. On this point his 'address to Yarimkor', 'Who I was', 'Together with nation', 'Cowboys', 'Reaping hooker'

and some other works are interesting, such kind of samples as a rule are directed to whip the ruling system of khans. Exactly, garagalpag poetry could be risen to the top level. His difference among the other poets is that he created not only in garagalpag literature but also in uzbek language. He closely got acquainted with Nizami's, Navai's, Mahdingulu's and some other Turkish poets' creativity. His works had been widely spread among uzbek and gazakh nations. He had translated Mahdingulu's works into the garagalpag language. He was known as a first poet in (mukhammas) Garagalpag poetry. Hajiniyaz's poetry had been known as its melody, intonation and successful comparing and also could enlarge its limits of his poetry.

Berdag's creativity is considered to be the top of the classical garagalpag poetry. The historical theme played the leading role in the works of this craftsman, for instance to say 'Amangeldi', 'Aydos baba', 'Yernezer bey' and some other works have brought struggle to garagalpag nation, besides in other works such as 'A bride', 'For the people', 'My son', 'Don't be ignorant', 'Tax' and others are directed against the exploitation of the nation. Berdag's works translated into other languages and they have been reading far from Garagalpagstan. Berdag's poetry is better known by Azerbaijan poet Huseyn Arif's translations. He translated Berdag's poetry successfully keeping all the original elements of the poems. Even he paid attention to crossing points—Xeste Gasim, Ashig Ali, Dede Alesger—adequately he could create the translation points.

It is important that individual creativity of garagalpag representatives (Jirau, Gunkhoja, Hajiniyaz, Berdag) could influence the poets Omar, Kulimbet, Saribay, Gulmurad, I.Yusupov, N.Japakov and others.

XX century is the historical beginning of garagalpag literature. Just at the beginning of this century they could get alphabet and began to activate their mass press organs, a lot of representative come to literature. At the end of XX century the new theatrical circles were created in Garagalpagstan. After it A.Otepov's 'Alpamis', A.Begimov's 'Garib-Ashig' and other drama works were occurred in that period and also theatre, drama, producing, acting began to be developed successfully. It is interesting that there were staged some musical drama and comedies in theatres by Azerbaijan authors—U.Hajibayov's 'Arshin mal alan' and M.S.Ordubadı's 'Besh manatlig gelin'. In garagalpag theatre and dramaturgy there was need using Turkish, Azerbaijan and European theatrical traditions.

During the centuries the wide spread genre was poetry in garagalpag literature and it stood in leading position at the beginning of XX century. KH.Ahmedov, A.Begimov, D. Nazbergenov, M.Daribayev, A. Dabilov, S. Nurumbetov and others conquered the hearts of garagalpag readers. Garagalpag poetry was enriched with new artistic characters by J. Aymirzeyev, T.Jumamuradov, I.Yusupov, A.Shahmuradov, B.Ismailov, T.Seyideanov and so on.

Garagalpag poetry was directed towards the realism in the middle of XX century. Just in this period there was a good situation to have changes in new poem creativity and J.Aymirzeyev's 'Jumagul' and "Struggle' M.Daribayev's 'Kaljan' and ' Aimeamal', A.Begimov's 'The son of fight' and some other poems were among them.

In the 40th the collection of garagalpag poets were given to the readers—such kind of works were 'Fight for the country', 'We overcome the enemy', 'Patriotism songs' and so on. D.Nazbergenov's ' Two heroes' and some other poems were published in this period.

The 40th and 50th garagalpag poetry is considered to be in more developed period. S.Mecidov, J.Aymirzeyev, A.Begimov, A.Dabilov, A.Musayev, S.Nurumbayev and some other craftsmen played a great role in formation of it and garagalpag poetry was differed among the others according to their genre and coloring.

In the second half of the XX century the creation of the garagalpag poets was continuing intensively and a lot of lyrical poems, epos, quarts were occurred by T.Jumamuradov, N.Japakov, T.Seyidov, A. Aliyev and so on. In garagalpag epic poetry was developing on the basis of folklore motives. As in soviet literature the military theme was always addressed in 60th-80th years, for example, S. Beynezerov's 'Tanya', KH. Seyidov's 'With the love of the heart', M.Seyidniyazov's 'My childhood spent in war', B. Kaipnezerov's 'Two soldiers', KH.Turumbetov's 'The fighter's widower' and other poems were on these themes.

The figurative solution of the problems in that period which was looked through and Kh. Safarov's, S.Jumaniyazov's, I.Gurbanbeyov's, T.Gulmuradov's, I.Seyidnazarov's, S.Abbasov's, T.Kabulov's, R.Ayapbergenov's, S.Seyidov's and other works were dedicated on these themes.

One of the deferent features of garagalpag literature was connected with classical traditions and second one was to be appropriate to the exact situation. In that period one of the craftsmen was I.Yusupov who was in the focus of attention. His poetical collection such as 'Lyrics of happiness', 'Romance of Desert', 'Tomris', 'Ilham', 'A story about hat', 'The legend of mountain river', 'The meridian of hearts', 'Poems', 'The eye of the reptile', 'Roses and wormwood' and other works became very popular among the readers. He was popular not only in Garagalpagstan but also abroad. Later 'To east traveler', 'Thoughts', 'Seven roundabout way', 'Selected works', etc.

are known to the readers living in Uzbekistan, Kirgizistan, Russia and also in Azerbaijan. In creation of I.Yusupov philosophical thinking, mythological world, psychological moments, tender lyrics, figurativeness, the usage of richness of pop-language, innovation, the decoration of lines and syllables correctly are the main elements of his characteristics. I.Yusupov is known not only an excellent poet, but also a very responsible translator. He has translated kirgiz and nogay songs from Russian, Ukrainian and European classics--- (T.Shevchenko's, A.Pushkin's, M.Lermontov's, A. Blok's, Shakespeare's, Shiller's, Bayron's, Hote's, Heine's poems, etc.) into his native language. Besides, he also translated M.F.Akhundov's 'Eastern poems to Pushkin's death' in 1966 and published in literary-pictorial journal 'Amuderya' and presented to garagalpag readers. These are good examples how he valued other people's creation.

One of Garagalpagstan popular craftsmen is T.Kabulov. his books mainly published in Nokis , Dashkend and also in some other journals and newspapers, for example, 'Zvezda Vostoka', 'Gulkhan', 'Gonche', 'Sovetskaya Karakalpakiya', 'Pravda Vostoka', 'Vechemi Tashkent', 'Uzbekistan madaniyyati', 'Komsomolets Uzbekstana', 'Leninskoye znamya' and so on. Kabilov's poems are often presented in uzbek, gazakh, Turkmen and Russian broadcasting to different audience. His works have been translated into uzbek, gazakh, kirgiz, uygur, Russian, ukrainian moldova and other languages. T.Kabilov is a songster poet and majority of his poems have been composed music. His works are in the character of lyrics and deep national roots.

Garagalpag prose works were mainly occurred in 20th of the XX century. The first of them were essays and topical satire. The first authors of garagalpag literature were R. Mejidov, N.Kuzembayev and some others.

In 30th-40th publicistic articles and stories were occurred in garagalpag literature. On this point D.Nazbergenov's, A.Begimov's, M.Daribayev's and others' activity have to be noted.

In 40th-50th S.Saliyev, A.Shahmuradov, Y.Khojaniyazov, T.Kaipergenov and for other children they began to write different stories.

In 50th in garagalpag literature there was created novels. There A.Orazov's 'In hard days', J.Tashenov's 'The friends of a battle', T.Najiniyov's 'A banner on the soil' and others were among them.

The genre of a novel was appeared in 50th of the XX century. Among these samples A.Begimov's 'The first step', and 'The daughter of a fisherman', K.Yelmanov's 'In the past days', S.Mejidov's 'Suyun and Sara' and some other works were written in that period. Also in other periods there were other principles of genre in garagalpag literature.

In 60th -70th in garagalpag prose realism was successfully found in this period. Exactly in this period the garagalpag prosaists were in close relations with other writers of different countries and those years a lot of fiction works were translated into the garagalpag language. The works by A.Pushkin, M. Lermontov, N.Gogol, L.Tolstoy, A. Chekhov, S. Ayni, B.Kerabayev, V. Merime, V. Hugo, R.Tagor and other works were presented to the readers of the world. The garagalpag literature was in the way of strengthening of the traditions of it and being assimilated by the other literature.

A.Begimov was the first man who earned success in poetry and dramaturgy. He had a lot of good service in the formation and development of garagalpag prose. The novel written by this author-- 'The daughter of a fisherman' was dedicated to the hard lives of the people living in Mediterranean Sea area. The deepness of Roman events, surrounding of lives of people in large plan, national coloring, the opening of complicated

nature of people are good views of the garagalpag literature.

T.Kaipbergenov's creation is extremely new event in garagalpag literature. It was reflected the important stages of historical struggle in garagalpag literature. Kaipbergenov's narratives-- 'Secretary', 'Thank you, teacher', 'Ice drop', 'The last fight', 'The daughter of garagalpag', 'The sleepless nights', 'Mamanbiy', 'Garagalpagname', 'The apple of an eye' and novels---'Epos about garagalpags' (it is trilogy) have been translated into different languages of the world. The author used various problematic situations to present his works to the readers.

All T.Kaipbergenov's works are interesting. Just one of them stands on a main place which is called 'Epos about Garagalpags'--it is trilogy. He was known as a first novel-epopee writer in garagalpag literature. The main purpose of this epopee is the idea of joining garagalpags. The trilogy is the combination of history and imagination, the role of the historical people have been tendered there. Along the trilogy the statesmen and problems of the people are on the focus. The main heroes of the work are Mamanbiy, Aydos biy, Yernez biy, Yernez-Alagoz and others have been given as farsight, patience, orientation to the people. The psychology of the people in the epopee was shown in dynamics. Author's used the most important fiction way is 'Silence in the theory of poetry'. The beginning of the epos and novel is organically supplemented to each-other. The author showed to restore the historical stages with the help of the people's artistic imagination.

Together with 'Epos about Garagalpags' the novel 'Garagalpagname' plays an important role in T.Kaipbergenov's creativity. Here in this novel-essay is used mainly legends and narration and also the author stressed the past life of garagalpags that they really in the same root with Turkish ethnogeny and culture.

Together with other problems--- nature, ecology,

destroying of desert soil, morality, philosophy and some other issues take place in T.Kaipbergenov's 'Garagalpagname'.

Drama genre was created in 30th in garagalpag literature. In development of the national dramaturgy S.Majidov's, A. Oteпов's, Y.Aymirzeyev's, N.Davkayev's and some others' roles must be emphasized. In dramaturgy of 30th Alpamis, Gulayim, Yernez-Alagoz and some others addressed such kind of epical characters.

In dramaturgy of garagalpag literature of 40th-60th from one side the lively character of the war, from the other side personal and social conflicts and contradictions by Y.Aymizayev's 'Lieutenant Yelmuradov, S. Khojaninazov's 'Our hero', A.Begimov and T. Allahnazarov's 'Strange folk poet', P.Tlegenov's 'The first whistle' and other plays have been reflected more relief. Besides, in some garagalpag plays and musical comedies N.Yeshmanov's and R. Yeshimbetov's 'A wedding party on pasture', T.Seyidjanov's 'Black-eyed beauty', A.Shahmuradov's and I.Yusupov's 'Forty girls', T.Abdulov's and T.Bayandiyev's 'The daughter of garagalpag' and moral-spiritual, socio-psychological and family life problems were reflected in some other works.

In 70th-80th garagalpag dramaturgies addressed the historical events again such as 'Berdag', 'Abu Reyhan Biruni', 'In the ways of the new dreams' and some other plays have been written in order to show the historical past of the nation and also to keep it on focus.

In 1990-2000 th garagalpag authors and other uzbek, turkman, gazakh, Russian and some other peoples' creative stage experience driving advantages from national profession in a new direction and development is growing day by day.

In broader concept the garagalpag dramaturgy, the garagalpag literature have been researching its occupation today.

Nizami Məmmədov - Tağısoy

*filologiya elmləri doktoru, professor, türkoloq
ədəbiyyatşünas-tənqidçi, şair-tərcümaçı*

Azərbaycan Respublikasının Ucar rayonunda doğulmuşdur. M.F.Axundov adına Azərbaycan Pedaqoji Rus dili və Ədəbiyyatı İnstitutunu fərqlənmə diploma ilə bitirmişdir.

1986-cı ildə filologiya elmləri namizədi, 1992-ci ildə filologiya elmləri doktoru dissertasiyalarını müdafiə etmişdir. Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə 1994-cü ildən professordur.

1995-1997-ci illərdə Bakı Qızlar Universitetində Azərbaycan dili və ədəbiyyat kafedrasının, 1998-2010-ci illərdə Azərbaycan Beynəlxalq Universitetində əvvəl Azərbaycan dili və Ədəbiyyat, sonra Rus dili və Ədəbiyyat kafedralarının müdiri vəzifəsində işləmişdir.

2011-ci ilin yanvarından AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsinin baş elmi işçisidir.

Dövrü mətbuatda, müxtəlif səviyyəli Beynəlxalq konfrans və simpoziumlarda 300-dən artıq məqalələri çap olunmuşdur. Qaqauz, qazax, qaraqalpaq, qaraçay, qırğız, karaim, malkar, özbək, noğay, xəzər, Kipr türkləri ilə bağlı çoxsaylı məqalələr müəllifidir.

Prof. Nizami Tağısoy ali məktəblər üçün bir sıra proqram, dərslük, dərslər vəsaitləri, monoqrafik araşdırmalar hazırlamışdır. Əsərlərini rus və Azərbaycan dillərində yazır: "XX əsr rus poeziyası Azərbaycan tərcümələrində" (Bakı, 1992, 134 s., rus dilində), "Qazax ədəbiyyatı" (Bakı, 1993, 70 s., rus dilində), "Əslin milli özünəməxsusluğu və tərcümə" (Bakı, 1998, 68 s., rus dilində), "Səməd Vurğun dramaturgiyası rus dilində" (Bakı, 1999, 132 s., rus dilində), "Poetik tərcümə" (Bakı, 2001, 245 s., rus dilində), "Qaraqalpaq ədəbiyyatı" (Bakı, 2007, 296

s., rus dilində), "Nəsrin axarı: zaman və məkan konteksti" (Bakı, 2008, 152 s.), "Şilyan: özü, sözü - çeşmənin gözü" (Bakı, 2009, 172 s.), "Səftər Həsənzadə. Vətən həsrətli, barıt qoxulu sətirlər" (Bakı, 2009, 76 s.), "Etnos və epos: keçmişdən bugünə" (Bakı, 2010, 372 s.), "Meyxanənin poetikası" (Bakı, 2011, 432 s.).

Prof. Nizami Tağısoy "Qaraqalpaq xalq nağılları" (Bakı, 2006, 201 s.) və qazax xalq qəhrəmanlıq dastanı "Koblandı-batır"ı Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş, prof. R.Manafəoğlu və dos. R.Kamalla birlikdə Azərbaycanda ilk dəfə olaraq "İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti" (Bakı, 2010, 164 s.) kitabını nəşr etdirmişdir.

Prof. Nizami Tağısoyun nəzəri mühakimələri, Azərbaycan-rus, Azərbaycan-özbək, Azərbaycan-qaraqalpaq, Azərbaycan-qazax ədəbi əlaqələri, ədəbiyyatşünaslığın müxtəlif və müasir problemləri – rus ədəbiyyatından – A.Blok, S.Yesenin, K.Simonov, A.Adalis, P.Atokolski, A.Tvardovski, S.Vasilyev; Azərbaycan – S.Vurğun, Mir Cəlal, İ.Əfəndiyev, Anar, Elçin, R.Rəvan, Ağarəhim, E.Hüseynbəyli, Ə.Əhməd, E.Başkeçid, K.Kürqırxılı, Ə.Xələfli, Y.Nəğməkar; qaraqalpaq – T.Kaipbergenov, İ.Yusupov; qaraçay – İ.Kırımşamxalov, İ.Xubiyev, H.Bayramukova; tatar – Q.Tukay; qaqauz – M.Çakır və s. bağlı qələmə aldığı məqalələri ədəbi tənqidin orijinal səhifələrindəndir.

Nizami Tağısoy 25 ildən artıqdır ki, folklor nümunələri və regional etnoqrafiya örnəklərinin toplanılıb nəşr olunması üzərində çalışır.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü Nizami Tağısoy bədii söz həvəskarlarına iki şeirlər və poemalar – "Axtaracaqsan məni" (Bakı, 2000), "Bəlkə dünya öz yolunu çaşıbdı" (Bakı, 2004) və "Natiqlə qara zurnanın nağılı və ya hər ikisinə elegiya" (Bakı, 2009) povestini təqdim etmişdir. Şeirləri şair – mütərcim Qiya Paçxataşvili tərəfindən rus dilinə çevrilib, dövrü mətbuatda nəşr olunmuşdur. Bəzi şeirlərinə

Cavanşir Quliyev və Razim Paşayev kimi bəstəkarlar nəğmə bəstələmişlər.

Prof. N.Tağısoy hazırda elmi-pedaqoji fəaliyyətini Bakı Slavyan Universitetinin Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasında və AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsində davam etdirməkdədir.

**НИЗАМИ ТАГИСОЙ (НИЗАМИ ТАГИ ОГЛУ
МАМЕДОВ) ДОКТОР ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК,
ПРОФЕССОР, ТЮРКОЛОГ, ЛИТЕРАТУРОВЕД -
КРИТИК, ПОЭТ - ПЕРЕВОДЧИК**

Родился в Уджарском районе Азербайджанской Республики.

С отличием окончил Азербайджанский педагогический институт русского языка и литературы им. М.Ф.Ахундова.

В 1986 г. защитил кандидатскую, в 1992 г. докторскую диссертации. С 1994 года решением Высшей Аттестационной Комиссии, получив диплом профессора, избран на должность профессора Бакинского славянского университета.

С 1995 по 1997 гг. заведовал кафедрой Азербайджанского языка и литературы в Бакинском девичьем университете, с 1998 по 2010 год –заведовал кафедрами сначала «Азербайджанского языка и литературы», потом «Русского языка и литературы» в Азербайджанском международном университете.

С января 2011-года является главным научным сотрудником отдела Литературы тюркских народов Института литературы им. Низами Национальной Академии Наук Азербайджана.

Низами Тагисой – ученый, занимающийся наряду с педагогической работой, плодотворной научной деятельностью. Более 300 его статей различного содержания увидели свет на конференциях, симпозиумах и научных заседаниях, страницах газет и журналов республиканского и международного уровней.

Профессор Низами Тагисой – автор многочисленных статей и книг о гагаузском, казахском, каракалпакском,

караимском, карачайском, киргизском, малкарском, ногайском, узбекском, хазарском и других тюркских этносах и народах.

Написанные им в разные годы программы для студентов высших учебных заведений, учебники и учебные пособия, монографии, исследования фольклорно-этнографического характера одобрены читателями и специалистами. Высоко оценены учеными, литературоведами-критиками и тюркологами такие монографии и книги, как «Русская поэзия XX века в азербайджанских переводах» (Баку, 1992, 134 с., на русском языке), «Казахская литература (Баку, 1993, 70 с., на русском языке) «Национальное своеобразие подлинника и перевод» (Баку, 1998, 68 с., на русском языке), «Драматургия Самеда Вургунна на русском языке» (Баку, 1999, 132 с., на русском языке), «Поэтический перевод» (Баку, 2001, 245 с., на русском языке), «Каракалпакская литература» (Баку, 2007, 296 с. на русском языке), «Течение прозы: контекст времени и пространства» (Баку, 2008, 152 с.), фольклорно-этнографическое исследование «Шильян – мудрое слово как родник» (Баку, 2009, 172 с.) «Сафтар Гасанзаде. Строки, навеянные тоской по родине и запахом пороха» (Баку, 2009, 76 с.), «Этнос и эпос: с прошлого к настоящему» (Баку, 2010, 372 с.), «Поэтика мейханы» (Баку, 2011, 432 с.) и др.

Профессор Низами Тагисой – ученый, постоянно занимающийся вопросами теории и художественного перевода. Он впервые в азербайджанской тюркологии обратился к фольклорной памяти кыпчакских тюрков, переводу «Каракалпакские народные сказки» (Баку, 2006) и казахского героического эпоса «Кобланды-батыр» на родной язык.

Член Союза писателей Азербайджана Низами

Тагисой преподнёс почитателям поэзии два сборника стихотворений и поэм: «Будешь искать меня» (Баку, «Сяда», 2000), «Может мир заблудился» (Баку, «Азернешр», 2004) и повесть «Сказка о Натике и кара зурне, или обоим элегия» (Баку, 2008).

Часть его стихотворений и поэм переведена поэтом Гией Пачхаташвили на русский язык и издана в периодической печати. Несколько стихотворений Низами Тагисоя переложены на музыку композиторами Джаванширом Гулиевым и Разимом Пашаевым.

Впервые в Азербайджане профессор Низами Тагисой совместно с другими авторами (проф. Рафиком Манафоглы и доц. Рустамом Камалом) составил и издал «Толковый словарь переводоведческих терминов» (Баку, 2010, 164 с. на азербайджанском языке).

Профессор Низами Тагисой больше двух десятилетий работает над сбором фольклорных образцов, этногенезом, эпическим мышлением тюркских народов, составлением учебника по тюркской литературе, издание которого намечается многотомником.

Теоретические суждения профессора Низами Тагисой об азербайджанско-русских, азербайджанско-узбекских, азербайджанско-каракалпакских, азербайджанско-казахских литературных связях, или об актуальных проблемах современного литературоведения, в том числе, связанных с творчеством русских писателей-А.Блока, С.Есенина, К.Симонова, А.Адалис, П.Антокольского, А.Твардовского, С.Васильева; азербайджанских – С.Вургунна, Мир Джалала, И.Эфендиева, Анара, Эльчина, А.Рагимова, Е.Гусейнбейли, Р.Равана, Э.Ахмеда, Э.Башкечида, К.Кюргырахлы, А.Халафли, Ю.Нагмежяра; каракалпакских писателей Т.Каипбергенова, И.Юсупова; карачаевских И.Хубиева, Х.Байрамуковой; татарских

Г.Тукая, гагаузских М.Чакира и др. считаются оригинальными страницами литературной критики.

Около 25 лет Низами Тагисой трудится над сбором фольклорных образцов и выявлением региональной этнографии.

Сведения о Низами Тагисое даются в биографическом сборнике «Ученые и просветители Азербайджана XX века». Он обладатель премий «Золотое перо», «Авторитетный ученый народа».

В настоящее время профессор Низами Тагисой занимается научно-педагогической деятельностью на кафедре Азербайджанской литературы в Бакинском славянском университете и в отделе Литературы тюркских народов Института литературы им. Низами НАН Азербайджана.

İçindəkilər

Giriş.....	4
I. Qaraqalpaqstan və qaraqalpaqlar haqqında ümumi məlumat.....	8
II. Xəzərlərin, qaraqalpaqların, qarapapaqların və qaqauzların etnogenetik tarixi birliyinə dair.....	44
III. Qaraqalpaqların dastan yaradıcılığı.....	49
IV. "Qırx qız" və onun qaraqalpaq xalqının tarixində və bədii yaddaşında yeri.....	69
V. Qaraqalpaq şifahi xalq yaradıcılığı.....	105
1. Qaraqalpaqların məişət-mərasim folkloru.....	110
2. Qaraqalpaq atalar sözü (Qaraqalpaq xalqına xalqın kəlimələri).....	120
3. Qaraqalpaq tapmacaları (Qaraqalpaq jumbakları).....	123
VI. Qaraqalpaq xalq nəğmələri.....	130
VII. Qaraqalpaq mərasimləri və inancları.....	147
VIII. Qaraqalpaq musiqisi və tətbiqi sənəti.....	158
IX. Qaraqalpaq hazırcavablığı və qaraqalpaq lətifələri.....	163
X. Qaraqalpaq nağılları.....	172
1. Sehrli nağıllar.....	175
2. Heyvanlar haqqında nağıllar.....	191
3. Sosial-məişət nağılları.....	198
XI. XVIII-XIX əsrlər qaraqalpaq ədəbiyyatı.....	206
1. Jien Jiraunun yaradıcılığı.....	207
2. Günxoca poeziyasının bədii özünəməxsusluğu.....	223
3. Hacıniyazın yaradıcılıq taleyi.....	226
4. Berdağ yaradıcılığı XIX əsr qaraqalpaq poeziyasının zirvəsi kimi.....	231
XII. XX əsr qaraqalpaq ədəbiyyatı.....	243
1. XX əsr qaraqalpaq şairlərinin yaradıcılığında səhifələr.....	257
2. Jolmirzə Aymirzəyev poeziyasının aparıcı mövzuları.....	266
3. İbrahim Yusupov fəlsəfi lirikanın tanınmış nümayəndəsi kimi.....	273
4. Tolıbay Kabulov yaradıcılığında vətənpərvərlik motivləri.....	277
XIII. Qaraqalpaq nəsrinin təşəkkülü, formalaşması və inkişafı.....	280
1. Həsən Begimovun nəsr yaradıcılığı.....	300
XIV. Müasir dövr qaraqalpaq ədəbiyyatı. Tulepbergen Kaipbergenovun povest və romanlarının mənbələri, mövzuları və obrazları.....	304

XV. Qaraqalpaq dramaturgiyası və teatrının inkişaf mərhələləri və özünəməxsus xüsusiyyətləri.....	328
XVI. Qaraqalpaq folklorşünaslığı.....	342
XVII. Qaraqalpaq ədəbiyyatşünaslığı.....	356
XVIII. Qaraqalpaq – Azərbaycan ədəbi əlaqələri.....	375
Qaraqalpaq ədəbiyyatı. Xülasə (Azərbaycan dilində).....	389
Qaraqalpaq ədəbiyyatı. Xülasə (Türkiyə türkcəsində).....	401
Qaraqalpaq ədəbiyyatı. Xülasə (Rus dilində).....	413
Qaraqalpaq ədəbiyyatı. Xülasə (İngilis dilində).....	426
Nizami Məmmədov – Tağısoy. Qısa bioqrafik məlumat (Azərbaycandilində).....	436
Nizami Məmmədov – Tağısoy. Qısa bioqrafik məlumat (Rusdilində).....	439

İçindəkilər

Giriş.....	4
I. Karakalpakistan və Karakalpaklar Hakkında Genel bilgi.....	8
II. Hazarların, Karakalpakların, Karapapakların və Gagauzların Etnogenetik Tarihi Birligi.....	44
III. Karakalpakların Destan Faaliyyətləri.....	49
IV. “Kırk Kız” ın Karakalpak Tarihi və Edebi Hayatındaki Yeri	69
V. Karakalpak Sözlü Edebiyat Ürünleri	105
1. Karakalpakların Maişet ve Merasim Folkloru.....	110
2. Karakalpak Ata sözləri	120
3. Karakalpak Bilmeceleri.....	123
VI. Karakalpak Halk Nağmələri.....	130
VII. Karakalpak Merasimleri ve İnançları.....	147
VIII. Karakalpak Musikisi ve El sanatları.....	158
IX. Karakalpak Hazırcevahlığı ve Karakalpak Latifeleri.....	163
X. Karakalpak Masalları	172
1. Sihirli Masallar.....	175
2. Hayvan Masalları.....	191
3. Toplumsal Masallar.....	198
XI. 17-19. Asır Karakalpak Edebiyatı.....	206
1. Jien Jırau’nun Edebi Faaliyyəti.....	217
2. “Gün Hoca” Şiirinin Edebi Özellikleri.....	223
3. Hacı Niyaz’ ın Edebi Faaliyyəti.....	226
4. 19. Asır Karakalpak Şiirinin Zirvesi “Berdağ”	231
XII. 20. Asır Karakalpak Edebiyatı.....	243
1. XX Asır karakalpak şairlərinin yaratıcılığından sayfalar.....	257
2. Jolmirza Aymirzayev Şiirində İşlənən Mevzular.....	266
3. İbrahim Yusupov’ un Felsefi Lirizmdeki Yeri.....	273
4. Tolıbay Kabulov’ un Eserlərində Vatan Motifləri.....	277
XIII. Karakalpak Nesrinin Oluşması, Sistemləşməsi və Gelişməsi.....	280
1. Hasan Begimov’ un Nesir Eserləri.....	300
XIV. Çağdaş Karakalpak Edebiyatı. Tulepbergen Kaipbergenov’ un Anlatı (Povest) ve Romanlarının Kaynakları, Mevzuları ve Karakterləri.....	304
XV. Karakalpak Dramasının ve Tiyatrosunun Gelişimi.....	328
XVI. Karakalpak Folklorculuğu.....	342
XVII. Karakalpak Edebiyatçılığı.....	356
XVIII. Karakalpak-Azərbaycan Edebi Alakaları.....	375
Karakalpak Edebiyatı Özet (Azərbaycan tilində).....	389
Karakalpak Edebiyatı Özet (Türkçe).....	401
Karakalpak Edebiyatı Özet (Rusça).....	413
Karakalpak Edebiyatı Özet (İngilizce).....	426

Содержание

Введение.....	4
I. Общие сведения о Каракалпакстане и каракалпаках.....	8
II. Об этнической общности хазаров, каракалпаков, карапапахов, и гагаузов.....	44
III. Дастанное творчество каракалпаков.....	49
IV. Эпос «Кырк кыз» и его место в истории и художественной памяти каракалпаков.....	69
V. Устное народное поэтическое творчество.....	105
1. Обрядово-бытовой фольклор.....	110
2. Каракалпакские пословицы.....	120
3. Каракалпакские загадки.....	123
VI. Каракалпакские народные песни.....	130
VII. Обряды и верования каракалпаков.....	147
VIII. Каракалпакская музыка и прикладное искусство.....	158
IX. Каракалпакские острословы и анекдоты.....	163
X. Каракалпакские сказки.....	172
1. Волшебные сказки.....	175
2. Сказки о животных.....	191
3. Социально-бытовые сказки.....	198
XI. Каракалпакская литература XVIII-XIX вв.....	206
1. творчество Жиена Жырау.....	217
2. Художественное своеобразие поэзии Кунходжи.....	223
3. Творческая судьба Ажинияза.....	226
4. Творчество Бердаха – вершина каракалпакской поэзии XIX в.....	231
XII. Каракалпакская литература XX в.....	243
1. Страницы из творчества каракалпакских писателей XX века.....	257
2. Ведущие темы поэзии Жолмурзы Аймурзаева.....	266
3. Ибрагим Юсупов – известный представитель философской лирики.....	273
4. Патриотические мотивы в творчестве Кабулова.....	277
XIII. Становление, формирование и развитие каракалпакской прозы.....	280
1. Проза Хасана Бегимова.....	300
XIV. Современная каракалпакская литература. Источники, темы и образы повестей и романов Тулепбергенова Каипбергенова.....	304

XV. Основные этапы и особенности развития каракалпакской драматургии и театра.....	328
XVI. Каракалпакская фольклористика.....	342
XVII. Каракалпакское литературоведение.....	356
XVIII. Каракалпакско - азербайджанские литературные взаимосвязи.....	375
Каракалпакская литература (на азербайджанском языке).....	389
Каракалпакская литература (на турецком языке).....	401
Каракалпакская литература (на русском языке).....	413
Каракалпакская литература (на английском языке).....	426
Низами Мамедов – Тагисой. Краткая биографическая справка (на азербайджанском языке).....	436
Низами Мамедов – Тагисой. Краткая биографическая справка (на русском языке).....	439

Contents

Preface.....	4
I The general information about Karakalpak and Karakalpaks.....	8
II The ethnogenetic historical knowledge of Khazars, Karakalpaks, Karapapags and Gagauz.....	44
III The saga creativity of Karakalpaks.....	49
IV. «Forty girls» and its place in Karakalpak history and art of memory.....	69
V. Karakalpak folk art.....	105
1. Karakalpaks ' household ceremonial folklore.....	110
2. Karakalpak proverbs.....	120
3. Karakalpak riddles.....	123
VI. Karakalpak folk songs.....	130
VII. Karakalpak ceremonies and beliefs.....	147
VIII Karakalpak music and arts crafts.....	158
IX Karakalpak quick wit and Karakalpak fokes.....	163
X Karakalpak tales.....	172
1. Fairy tales.....	175
2. Fales about animals.....	191
3. Social welfare tales.....	198
XI. XVII- XIX centuries Karakalpak literature.....	206
1. Jien Jiraun's creativity.....	217
2. The artistic idenity of Gounchoca's poetry.....	223
3. The fate creativity of Haciniyaz.....	226
4. Berdag's creativity as the top Summit of XIX century Karakalpak poetry.....	231
XII. XX century Karakalpak literature.....	243
1. The leading topics of Jolmirza Armurzayev's poetry.....	266
2. Ibrahim Yusupov as a famous delegation of philosophical lyrics.....	273
3. Nativeland motives in Talibay Kabuulov's creativity.....	277
XIII. The formation Karakalpak prose and development.....	280
1. Prose creativity of Hasan Begimov.....	300
XIV. Modern Karakalpak literature. The sources of Tulepbergan Kaipberganov's narrative and novels? Themes and characters.....	304
XV. Karakalpak drama and theatres development stages and idenity features.....	328
XVI. Karakalpak folklore studies.....	342
XVII. Karakalpak literature.....	356

XVIII. Karakalpak – Azerbaijan literary contacts.....	375
Karakalpak literature. Summary (Azerbaijan).....	389
Karakalpak literature. Summary (Turkishl).....	401
Karakalpak literature. Summary (Russian).....	413
Karakalpak literature. Summary (English).....	426

NİZAMİ MƏMMƏDOV - TAĞISOY

QARAQALPAQ ƏDƏBİYYATI
(*dərslik*)

«Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayner: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 27.06.2012.
Şərti çap vərəqi 28,7. Sifariş № 338
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500.

Kitab «Elm və Təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib çap olunmuşdur.

E-mail: elm_ve_tehsil@box.az

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.

**Nizami Nəmmədov – Tağısoy
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor, türkoloq-tərcüməçi,
ədəbiyyatşünas-tənqidçi**

Bakı Slavyan Universitetində çalışır. Əsərlərini rus və Azərbaycan dillərində yazır. İndiyə qədər bir sıra tədris proqramları, 12 dərs vəsaiti, dərslik və monoqrafiyası işıq üzü görüb. Qaraqalpaq xalq nağıllarını və qazax xalq qəhrəmanlıq eposu “Koblandı-batır”ı dilimizə tərcümə edib. “Meyxanənin poetikası” mövzulu monoqrafiya nəşr etdirib. Respublika və Beynəlxalq səviyyəli konfrans və simpoziumların iştirakçısıdır. Respublikamızda və onun hüdudlarından kənarında 300-dən artıq elmi-tənqidi məqalələr müəllifidir. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü Nizami Tağısoy iki şeirlər və poemalar “Axtaracaqsan məni” və “Bəlkə dünya öz yolunu çaşıbdı” kitablarının müəllifi kimi tanınır.

